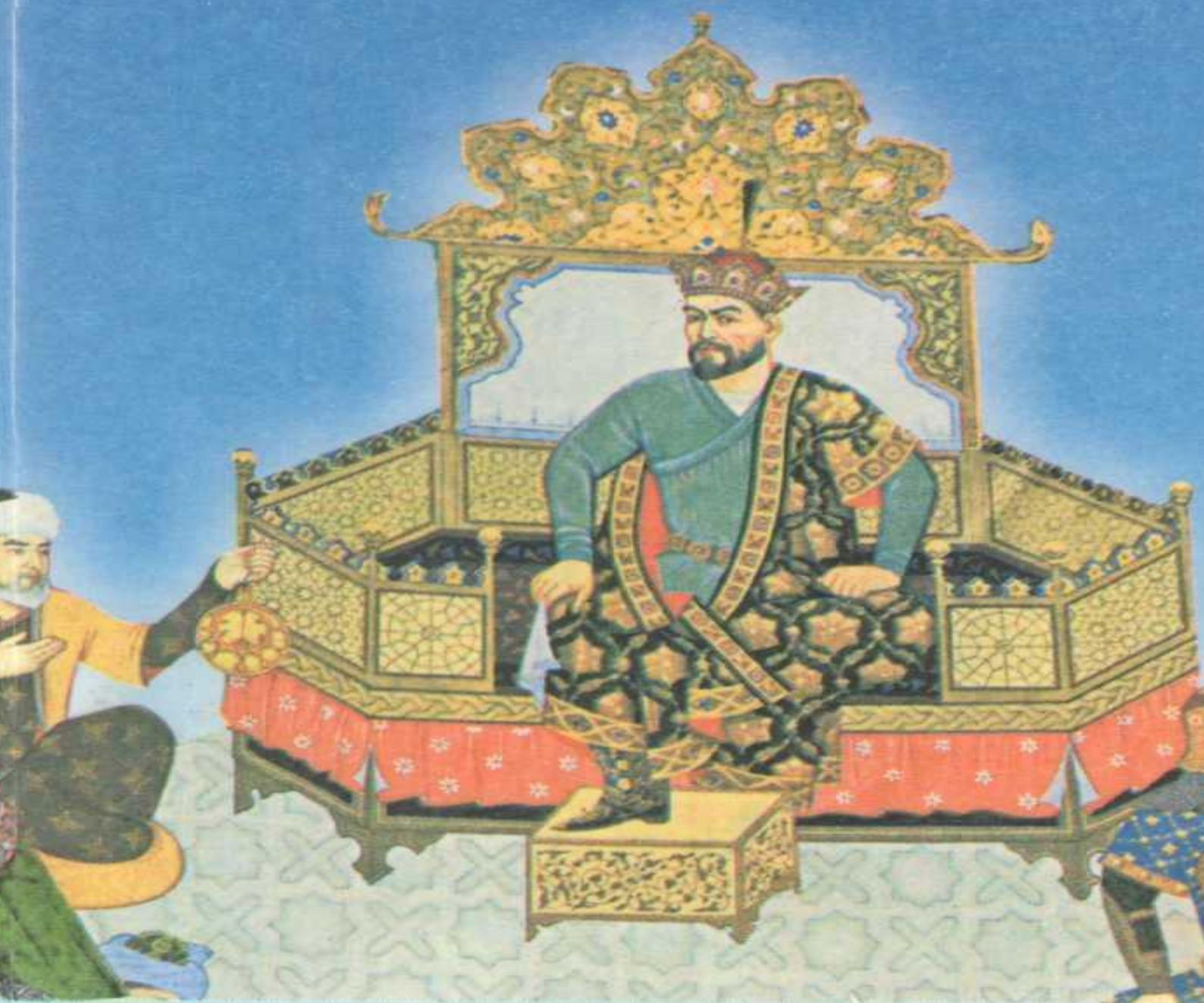


МУХАММАД  
АЛИ

УЛУҒ  
САЛТАНАТ



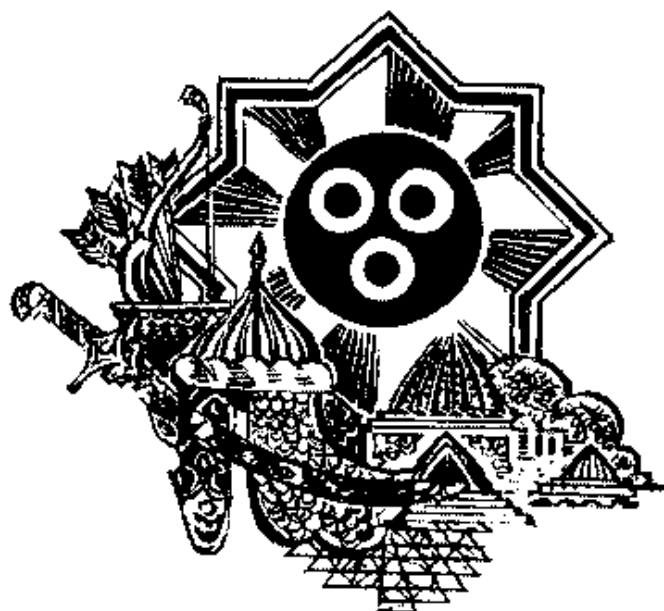
МУХАММАД АЛИ

# УЛУФ САЛТАНАТ

*Тарихий роман*

Иккинчи китоб

## УМАРШАЙХ МИРЗО



«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА  
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ  
БОШ ТАХРИРИЯТИ  
ТОШКЕНТ – 2006

84(5Y)  
A500

**Муҳаммад Али.**

Улуғ салтанат. Тарихий роман 2-китоб. «Умаршайх Мирзо» — Т.: «Шарқ», 2006. — 336 б.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Муҳаммад Алининг соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги «Улуғ салтанат» романининг биринчи китоби нашриётимиз томонидан чоп этилган эди. Бу асар адабий жамоатчилик ва китобхонлар томонидан кизгин кутиб олинди. Биз шу асарнинг «Умаршайх Мирзо» деб аталган иккинчи китобини эътиборингизга ҳавола этаётимиз, ўйлаймизки, асар сизга манзур бўлади.

*Меҳрибон онам Турдихол Эгамназар  
сўфи қизи хотирасига бағишлайман.*

Муаллиф

## БИРИНЧИ БОБ

### I

Сирдарёнинг этаклари-ю Таңгритоғнинг фарбий ёнба-  
вирларидан то юнонлар Борисфен деб атагувчи Днепр-  
гача кенгликлар аро бепоён дашту далалар ястаниб ёта-  
ди. Шамоллар шип-шийдам чўлларда қуриган шўралар-  
ни тўп-тўп қилиб шимолдан жанубга юмалатиб ўйнайди.  
Ёйиқ<sup>1</sup> бўйларидан йўлга чиққан шўра тўпи жазирама  
офтобда жизганак бўлиб Жайхун кўли, — уни гоҳ-гоҳда  
Орол денгизи ҳам дейишади, — соҳилларига юмалаб  
етиб келгунча бир неча ойлар ўтади. Кейин Дашти Қип-  
чоқнинг худудсиз чўлларида изғиринлар изиллай бош-  
лайди... Ўхшаш манзара хар йили такрорланади, так-  
рорланаверади...

Бу жойларни Жўжи улуси дейдилар.

Тарих милодий 1376 йилнинг ёзида Оқ Ўрда хони  
Ўрусхон Ҳожитархон шахрида нуфузли қурултой чақир-  
тирди. Идилнинг ёйилмасида, дарёнинг сўл қирғоғида  
жойлашган хушманзара бу шаҳар билан Хазар денгизи  
орасида йигирма тошча масофа бор эди.

Шаҳар марказида баланд тепаликда савлат тўкиб тур-  
ган Ҳожитархон ҳокимининг маҳобатли саройи олдидаги  
катта майдонда бир тўп одамларнинг явирсиб юргани  
кўзга ташланарди. Элликка яқин суворийлар қоровул-  
лик қилишмоқда. Учмоққа шай гижинглаган отлар сув-  
лиқларини чайнаб сабрсизлик билан ер тенинишади. На-  
рироқда, хиёл қуйироқда катта кўчада узок-яқиндан кел-  
ган амирлару нўёнларнинг соқчилари у ёқдан-бу ёққа от  
ўйнатиб юришади. Бурнининг учида нўхатдай келадиган  
жигарранг холи қалин тук билан қопланган йигирма сак-  
киз-ўғтизлардаги норғул соқчи йигит рўпарадан келаёт-  
ган иккинчи соқчига узангилар бир-бирига тегар дара-

<sup>1</sup> Урал дарёсининг қадимий номи.

Samir

438277

жада яқинлашиб келар экан, пишқирган от жilовини торғиб сўради:

— Кимнинг ўрамидан бўласен, баҳодир?..

Албатта, баҳодир деб мурожаат қилганлари баҳодир эмас, оддий навкар холос. Қачондир баҳодир бўлишни орзу қилган навкарлар, химмат юзасидан бир-бирларини ўзаро шундай атайдилар, кўнгилларини кўтардилар. Одатлари шунақа...

Иккинчи соқчи — миқтидан келган биткўз чапдастгина йигит ўнг кўлини нақшин эгар қошига қўйганча бошини баланд кўтариб жавоб берди:

— Манқишлоқ амири донғли Тўйхўжа ўғлонни биласанма?.. Ана ўшанинг ўрамиданман, эй баҳодир! Тўйхўжа ўғлон кўзининг нури, юрагининг кўри Тўхтамиш ўғлоннинг йигитлариданман! Отимни Тармочук, — дейишади. Ўзинг қайдансен?

Норғул соқчи салобат билан томоқ кириб қўйди-да, — деди:

— Сарой-Беркадан... Манғит элатининг зодагонларидан, Жўжи улусининг амирул умароси Идику манғит ҳақида эшитганмисен?

— Эшитганман, эшитганман... Эшитмай бўлама...

— Ўша марди майдоннинг йигитлариданмен. Отим Кўкаман, Кўка ботир ҳам дейишади. Энди Кўка-да, Кўка... Кўка деявер.

Кўкаман хириллаб гапирарди.

— Қурултой узоқ кетама?.. — сўради Тармочук Кўкаманинг кўзига эмас, бурнининг учидаги тукига термилар экан.

— Узоқ бўлади, чўзилади бу... — Кўкаман бир оз жим қолди. — Қурултойга қандай баҳодирлар келибди, хабаринг бўлдими? Мен кўпда одам танаймаймен... Эсимда турмайди. Жуда ҳам одам кўп... Ўрусхон Жўжи улуси тахтига мингач, икки ўрдани бирлаштириб олди, ўзиям кучайиб кетди-ёв... Вой-баёв!..

— Кучайгандан кучайди хонимиз... — Тармочук маъноли жилмайди. — Кўрмадинга, баҳодир, хоннинг уллари Темур Малик ўғлон, Қутлуг Буға, Тўхтакиёларни юришларини! Ўҳ-ҳў, Жўжи амирзодаларини санай десаинок санок етмайди! Темур Қутлуг ўғлон, Кунчи ўғлон, Қозончи баҳодир... Султон Махмуд ибн Амир Кайхусрав ҳам шу ерда... Бухоро ҳокими Махмудшоҳ Бухорий...

— Ие, хаммасини биламан дегин? Секинроқ гапир! Ҳай... намунча бидиллайсан-а! Бидилламай гапирсангчи, худо хайрингни бергур баходир! — илтижо қилди Кўкаман.

— Хаммасини биламан... — бир оз секинлади Тармочук, кейин шивирлагандай деди: — Мен сенга айтсам, Тўхтамиш ўғлоннинг ўрамида хар бири душманини зириллагадиган йигитлар жам бўлган... Алибек кўнғиротнинг ўзи ўнтасига тенг келади, Оқ Буға баҳрин беш ботмонни бир кўлида кўтара олади, Ўрунг Темур, Исабек дейсанма... Элийғмиш ўғлон бўлса-ку...

— Тўхтамиш ўғлон ҳам шу ерда дегин? — Тармочук сўзини бўлди Кўкаман.

— Шу ерда, валинеъматни Тўйхўжа ўғлон ёнида... Отасини ҳеч ёлғиз қўймайди. Доим ёнида юради... Хаммаси шу ерда, саройда...

— Тўхтамиш ўғлон ҳақида эшитганмен, — Кўкаман ўйланиб деди. — Жуда мард, ақлли йигит эмиш-да. Идику манғит жаноблари уни фақат алқаб гапирди... Шундай ўғлинг бўлса, дейди...

Сухбатга берилиб кетиб эгар қошига ётиб қолай деган Тармочук Тўхтамиш ўғлонга яқинлигидан гурурланиб кўкрагини кўтарди ва Кўкаманга беписандлик билан кўз кирини ташлади.

— Мўғулистон ҳокими амир Қамариддинни ҳам шу ерда дедилар, аммо мен кўрмадим...

— Амир Қамариддин ҳам шу ерда дегин? — Кўкаманинг овози зўрға эшитилди. — Бутун олам йиғилибди-я... Тумонот одамни йиғиб нимани гапиришар экан-а...

— Билмадим, баходир...

Ҳожитархонда кутилмаганда шошилинич курултой чақирилиши икки навкаргагина эмас, балки нақшиннигор кенг саройнинг кўринишхонасида чордана қуриб ўлтиришган арқони давлат вакилларига ҳам англашилмасиз эди. Чап ёқда сифноқлик, манғишлоқлик, сабронликлар, Иртиш бўйларида келганлар кўринишади, Булғору Буртосдан, Саройчиқдан келганлар ўнг томонни эгаллашган, кримлик ва сарой-беркаликлар рўбарўни банд қилишган. Амиру амирзодалар, ўзини бировдан кам кўрмайдиган нўёнлар, калондимов беклар, майдонталаб лашкарбонилар, турфа хил зодагонлар гўё дунё ишларини ҳал

этиш фақат уларгагина боғлиқдай ўзларини мағрур тутишади.

Эни ўттиз, узунлиги қирқ кадам чиқадиган маҳобатли кўринишхонанинг шимол ва жануб томонларида йигирмага яқин деразалари бор бўлиб, атроф манзара баралла кўриниб турарди. Жануб ёққа қараган одам Идилдай азим дарёнинг майда-майда ирмоқларга айланиб Хазар томон шошаётганини кўрарди. Гўё минг-минг чақирим ерлардан елиб келган иуршиддат дарё ногаҳонда мустаҳкам Хожитархон қалъасига урилиб кетиб, нарчанарча бўлгану шундай холатга тушиб қолгандай... Шимол ёқда, олис-олисларда Сарой-Боту шахрининг ғариб миноралари булутлар пардаси ичра зўрға кўзга чалинади.

Жўжихоннинг ўғли Ботухон милодий 1227 йилда Кўк Ўрда давлатига асос солганда Идил бўйида бир шаҳар қурдирди, унга Сарой-Боту деб ном қўйиб ўзига пойтахт қилиб олди. Йигирма саккиз йил давра сурган оғасидан кейин тахтга минган Беркахон пойтахтни шимолга, янги шаҳар — Сарой-Беркага кўчиртирди-ю, Сарой-Ботунинг аввалги шукуҳидан асар ҳам қолмади. Улуснинг жанубий музофотларини Жўжихоннинг яна бир ўғли Ўрда Иченхон авлодлари идора қилардилар. Улар сиртдан қараганда марказий ҳукуматни тан олардилар, аммо ичларида ҳамиша озод бўлиш истагида кун санардилар. Оқ Ўрда ана шундай вужудга келди. Сирдарё этакларида жойлашган энг кўркам қалъага эга Сигноқ шаҳри Оқ Ўрданинг пойтахти сифатида ном чиқарди. Сарой-Берка билан Сигноқ ўртасида киши билмас рақобат пайдо бўла бошлади. Айниқса, Оқ Ўрда хони Ўрусхонда бу иддао кучайгандан кучайиб кетди. Ҳамма «Ўрусхон» деган ном қаердан келган экан, деб хайрош қоларди. Айтишларича, у сан-сарик тувилган эмиш, онаси ўрис маликаси бўлган экан, шу сабабли шунақа аталиб кетибди. Орқаворатдан оти «Сарикхон» эмиш...

Кўринишхонанинг кунботишдаги тўрида каттагина сунада маҳобатли заррин тахт жойлаштирилган бўлиб, орқасида деворда икки одам бўйичалик тепада буғунинг катта сершоҳ бош суяги қоқиб қўйилганди. Тахтда савлат тўкиб ўлтирган Ўрусхон кўз узмай Сарой-Боту томонга тикиларкан, ичида хўрсиниб қўйди. Эҳ, Жўжи улуси бир замонлар қандай қудратли давлат эди, Овру-

пою Осиёга даҳшат солиб турарди! Шухрати оламни тутганди. Уни барча мамлакатлар тан оларди, ҳатто ма-наман деган рус князлари солиқ тўлашга мажбур эди-лар. Аммо Жўжи улусининг бир заиф томони Жўжихон-нинг ўн тўрт ўғлидан ҳар бирига бир вилоят инъом этилганида эди, ҳар бир мулк бир хонзодага қарарди. Жўжи улуси бошиданок «улусча»ларга бўлиниб кетган-ди. Бўлинишлар давом этса этдики, тўхтамади. Дар-воқе, Ўрусхоннинг бобокалони Тўқай Темурхон Жўжи-хонга ўн учинчи ўғил бўларди, айна мана шу Хожитар-хон вилояти Тўқай Темурхон чекига тушганди. Шу важ-данмикин, Ўрусхон ўша замонлардан мерос бўлиб кол-гандай Хожитархон мулкини кўнглига яқин олади, ўзи-ники санайди, Сиғноқдан ҳам кўра шу шаҳарда тез-тез бўлишни яхши кўради. Қурултойнинг шу шаҳарда ўта-ётгани сабабларидан бири ҳам шу бўлса керак.

## II

...Ўн тўртинчи асрнинг бошларида юз берган турли боп-бошдокликлар, харажу мараж, чиндан ҳам Жўжи улусининг энка-тинкасини қуритиб ташлади. Бу давр-ларни эслаганда Ўрусхоннинг юраги увишиб кетади. Буюк Чингизхоннинг авлодлари бўлган боболарининг бир-бир-ларини тушунмаганликлари, бирлашиш ўрнига ўзаро қир-пичоқ бўлганликларини ўйлаб қалби ўртанади. Афсус, минг афсус! Вақти-вақти билан юз бериб турган кўзго-лонлар бутун улусни япроқдай титратар эди. Хайрият-ки, милодий 1312 йилда юрт бошига келган Ўзбекхон замонида тахт талашини низоларига, тўс-тўполонларга чек қўйилди. Султон Муҳаммад Ўзбекхон Кўк Ўрда билан Оқ Ўрдани бирлаштириб қудратли давлатга айлантириб, ўттиз йил комронлик курсисидида қарор топди. Бу давлат дунёда даставвал Жўжи улуси, кейинчалик Олтин Ўрда номи билан машҳур бўлиб кетди. Ўрусхон ўзини кўпроқ Ўзбекхонга менгзар, салтанат ишларида унга ўхшаб ҳара-кат қилишга тиришарди. Ўзбекхон эса улуғ Чингизхонга ўхшаб кетади Ўрусхон назарида...

Ўзбекхоннинг иккинчи ўғли Жонибек Жўжи улуси куч-қудратини яна ҳам оширишга интилди. Бироқ у 1357 йилда Фитначилар томонидан ўлдирилди, мамлакатда та-ғини кўз кўрмаган, қулоқ эшитмаган бесаранжомликлар



палласи бошланди. Хонлар кун алмашгандай алмашарди, қисқа вақт ичида бу тахти бевафога йигирма бешга яқин хон келиб кетди.

Кўк Ўрда билан Оқ Ўрдани бирлаштирмоқ, улуснинг шаън-шавкати уни ўрнига қўймоқ, Жўжи улуси бўй-басти-ни дунёга кўрсатмоқ керак! Ўзбекхон замонида қандай бўлса шундай бўлмоғи зарур! Ахир ўша даврларда Жўжи улуси чегаралари қарийб поёнсиз эди, бу томони Идил бўйларигача, Булғор, Қрим, Мовароуқофқоз<sup>1</sup>, рус князликлари, у томони Дашти Қипчоқ, Хоразм, Фарбий Сибирь, то Иртиш дарёсигача мамлакатлар Ўзбекхонга қарарди. Кучсизланиб қолган улусни қудратли давлатга айлантириш энди Ўрусхоннинг зиммасига тушиб турибди... Такдирнинг шундай сийловидан бемисл гурур туйган Ўрусхон милодий 1364 йилда тахтга мингач, ўн икки йил давомида фақат улусни тиклаш билан банд бўлди. Энди Ўзбекхон замонидагидек мамлакат қўшинининг ўнг қўлини Кўк Ўрда, сўл қўлини Оқ Ўрда лашкарлари эгаллади, ички нифоқлару жанжал-суронлар ҳам бир оз барҳам топгандай бўлди. Аммо барча адоват, низо-ю нифоқ ташқаридан эмас, балки тахтга талабгор чингизий хонзодалар юрагида яширин эди. Хаммаси ошқора дўст кўринадилар, аммо зимдан бир-бирларига душманликлари аён... Ўрусхон буни биларди. Мамлакатни қамраб олган ана шу кўнгилхирачилик орадан кўтариб ташланиши керак...

Сарой ичи сув қуйгандай жимжит эди. Хийла вақт ўтди, ҳамма шимолдаги деразага тикилиб хаёлларга берилган Ўрусхондан кўз узмай қурултой бошланишини кутади. Бирор-бир киши сўз қотишга журъат этмайди. Мамлакат хони гўё бу ерда вакиллар тўпланиб турганлигини, цуфузли қурултой бўлиб ўтиши лозимлигини унутиб юборгандек эди. Ниҳоят, хон аввал тахтнинг икки томонини банд қилган арқони давлат кишиларига назар ташлади. Кейин бошқаларни бирма-бир кузатиб чиқди. Хоннинг назари тушганда ҳар бир киши ўзини найзага илиниб қолгандай ўнғайсиз сезарди.

Бирдан кимдир жимликни бузиб: «Омон бўлсин улуф хонимиз!» деб қичқириб юборди. Кўринишхона ичи портлагандай гувиллади. Ҳар ёқдан Ўрусхонни шарафловчи садолар янгради:

<sup>1</sup> Мовароуқофқоз — Закавказье, маъносида.

- Бошлари тошдан бўлсин!
- Омон бўлсин улуф хонимиз!
- Ёвларга офатдир улуф хонимиз!
- Энди улусимиз доврўғи дoston бўлади!
- Doston бўлади!
- Бўлади! Бўлади-и-и-и!..
- Ур-хо! Ур-хо-о-о!.. Ур-хо-о-о-о!.. – овозлар келарди чап томондан.
- Ур-хо-о-о-о!.. – жарангларди алқовлар ўнг томондан...

Барча ўрнидан туриб олган, сарой ичини юқорига кўтарилган кўллар ўрмони тутиб кетган, шу алфозда мамлакат хонини олқишлашар эдилар.

Фақат ўртароқда, манглайи қат-кат ажиндан тиришган, қошлари сийрак, гирдиғумдан келган бир амир атрофга аланглар экан, бақириб-чақириб Ўрусхонга шараф тўнини бичаётган издиҳомга вижиниб қарар, иложи бўлса барчанинг оғзини ёлиб қўйишга тайёрдай эди. Ёнида турган ёш йигитга тап тортмай бошқалар эшитадиган килиб:

– Булар эсини еганми, Тўхтамиш ўғлон?.. – деди кўзлари чақчайганча. Унинг овози ингичка, ёқимсизроқ эди. – Қара-я, ўғлим! Ҳаммаси анови ўрисга қараб дон еган хўроздай кекиртагини чўзадир!..

Тўхтамиш ўғлон у ёқ-бу ёққа қараб қўяр экан, халиги одамнинг қулоғига шивирлади:

– Секинроқ гапирингиз, эй валинеъмат! Тингчилар эшитиб қолмасин тағин? Атрофда изғиб юришибди...

Бақириб-чақириб, шовқин-сурон ичида, хайриятки, уларнинг гапини биров эшитмади.

Қўйиб берса, хон шаънига алланималарнидир айтиб юбориши мумкин бўлган табиатан шартаки ва кўрс Тўйхўжа ўғлон тишларини вижирлатиб қўйди-ю ортиқ бир сўз дейишдан ўзини тийди. Мангқишлоқ ҳокими авваллари ҳам хамиша машваратларда ҳадди сиғиб гапи бўлар, норозилик билдириб, хоннинг сўзи қудратини кесишга мойиллигини яширмасди. Унинг назарида Ўрусхон макру алдовлар билан Жўжи улуси тахтига ўлтирди, асло юрт бошқаришга лаёқати йўқ, устига устак шарти кетиб парти қолган, бир оёғи гўрда одам... Аслини олганда-ку, улар бир отанинг болалари, суриштириб борилса томирлари бир чиқади. Жўжихоннинг ўн учинчи

Ўғли Тўқай Темурхон иккисига ҳам бобо бўлади. Тўқай Темурхон тўрт ўғил кўрган. Тўйхўжа ўғлон ана шу ўғиллардан тўнғичи Авранг Маъмур султоннинг авлоди, Ўрусхон эса иккинчи ўғил Ўз Темурхоннинг палаги... Тахт Тўқай Темурхон тўнғич ўғлининг авлодларида бўлиши керак-да. Тўйхўжа ўғлоннинг ана шунга ичи куяди. Бу ёғи-ку шундоқ, лекин Ўрусхон нафақат Тўйхўжа ўғлон, балки барча чингизийларга ҳам душман! Учига чиққан душман... Аммо ақлли ва айёр душман! Ўх-хў!.. Орадаги адоват, гина-кудурат, мухолифлик мадда боғлай бошлаганига хийла вақт бўлиб қолди...

Шу палла Ўрусхоннинг янграган салобатли йўғон овози Тўйхўжа ўғлон хаёлини бўлди:

— Салтанат пешволари!..

Сарой сукунатга чўмди.

— Салтанат пешволари! Нима сабабдан қурултойга йиғинганимизни фаҳмласангиз керак? Сўзни бежаб ўлтирмаймен. Ундок одатим йўқ. Бир ҳафта бўлди, туш кўрибмен. Улуғ боболаримиз Чингизхон билан Ўзбекхон бирга юрганмишлар. Чингизхон қачон яшагану, Ўзбекхон қачон? Буни ўйлаб кўринг-да! Бу фаройиб аломат... Чингизхон Ўзбекхонга дер эмиш: «Дунёни олдим, қиличим тин билмади. Илгингизга гижинглаган тойдай дунёни жиловидан тутқазиб қўйдим... Дунё балиқдек қўлингиздан сирғалиб чиқди-кетди... Нечун қўлдан бердингиз? Бунга қандай журъат этдингиз?.. Ландовур сўтаклар!..» Ўзбекхон ҳеч нарса дея олмас эмиш... Шу палла уйғониб кетибмен...

Яна саройга лаҳзалик жимлик чўкди. Ўрусхон гунгурсдай тўладан келган, қисик кўзли, пешонаси тор, ўсик қошу киприкларидан қалин мўйловигача сарғайиб кетган олтмиш бешлардаги баджаҳл бир одам эди. Омонатгина қўндирилгандай маҳобатли олтин тождан сарик сочлари тошиб чиқиб турарди. Ҳазабланиб гапирганда киприклари қошларига қўшилиб кетар, узун ўнг мўйловининг учи оғзига кириб қолиб халал бераверганидан, чиқариб юбориш учун сўз орасида дам-бадам катта оғзининг бурчагини чўччайтириб «пуф», «пуф» деб кўярди.

— Буюк хоқон Чингизхон барчамиздан бағоят норизодурлар... Ўша тушни кўрганимдан бери уйқум йўқ... Жўжи улуси бўғзидан ички низолар ботқоғига ботиб ётибди. Бир маҳаллар дунёга доврुक таратган Жўжи

салтанати қани? Чингизийлар бир-бири билан кўпнак итдек таллашиб, тишлашиб, олам-жаҳон олдида кулгуга қолиш билан оворалар... Юрт пароканда... Хой! Сен, анови билан масхара бўлиб уришмадингму?.. — Ўрусхон бирдан кўлини бигиз қилиб кимларгадир дўқ қила бошлади. — Сен ириллаб ановининг оёғидан олмадингму?.. Сен-чи?.. Мановининг кўзига чанг солмадингму?.. Тумшуғи-ю оғзи-бурни қонга беланиб тишлашган сенмас-мусен?.. Қачон бу нарса йўқ бўлади?.. Ҳаммангни биламен! Нима еб, нима ичиб юрганингни биламен, ўзини шер санаётган кўпнаклар!..

Қурултой ахли, аъёнлар бундай аччиқ гапларга ўрганиб ҳам қолгандилар. Улар кўп марта хонга эътироз билдириш, сўзини бўлиш жуда мудҳиш оқибатларга олиб келишининг гувоҳи бўлганлар-да. Ўрусхон шартта ўлимга буюриб юбораверар эди.

Хоннинг сочма гаплари аниқ кимгадир йўналтирилган бўлмаса-да, ҳаммага баробар тааллуқли эди, шу сабабдан ҳамманинг ҳам жон-жонидан ўтиб кетди.

Аммо ҳеч кимдан сас чиқмади...

Тўйхўжа ўғлонгина ўлтирган жойида безовта бўлиб кимираб-кимираб кўяр, эшитилар-эшитилмас «Ўзинг кўпнак, сарик! Ўзинг кўпнак, сарик!.. Сарикнинг сўзларини кўрингиз!..» дея пичирларди. Тўхтамиш ўғлон безовта бўлиб унга қараб-қараб кўярди.

... Ҳаммангни биламен!.. Мени билмайди дема!... — зугум билан деди, Олтин Ўрда хони. Унинг овози ингичкалашиб борарди. — Кўзингни оч, пандавақилар!.. Галварслар!..

Ўрусхон кейин Оқ Ўрда-ю Кўк Ўрдани катта қийинчиликлар орқасида бирлаштирганини, буни улуғ боболар унинг кўнглига солганини, ўзига қолса, Оқ Ўрда хонлиги унинг битта жонига-ю авлодларига кифоя қилишини урғулаб гапирди. Бу юмушларни буюк Чингизхон шаънини ўйлаб қилаётир, буюк бобокалоннинг руҳини талозлаб шод этиш учун уринаётир холос... Эндиги иш Жўжи улуси шон-шухратини тиклашдир, Московияга юриш қилмоқ бу йўлдаги энг қутлуғ қадам бўлур. Олтин Ўрданинг худудини кенгайтириш зарур. Бир маҳаллардаги Олтин Ўрда қапи?.. Фарбда Византия-ю, шимолда рус князликларигача, шарқда Иртиш бўйлари-ю жанубда Дарбандга қадар ерлар унга қарарди. Энди-

чи? Мовароуннахрда бўлса аллақандай Темур оқсоқ деган зотининг ҳам тайини йўқ бир одам ўзбошимчаликларга бош урмакда, хаддидан ошиб Хоразмни босиб олибдир, Фарғона музофотида Амир Қамариддиндай биродаримизни нафас олдиришга қўймайдир эмиш, бу кетишда эртага бизларга ҳам иддао қилишдан тоймайдир...

Хон оғзига кириб қолган мўйловининг учини чиқариш учун «Пуф!», «Пуф!» — деб қўйди.

— Темир оқсоқни гапирдингиз, аммо у жуда қўн оёғи бутунлардан илдамроқ юрадир... — захарханда аралаш деди бирдан Тўйхўжа ўғлон, бемалол эътироз билдира олиши мумкинлигини кўрсатмоқчи бўлгандай. У Ўрусхоннинг тагдор гапларини худди игнанинг устида ўлтиргандай бўлиб эшитди.

Хамма ялт этиб ингичка овоз чиққан томонга ўгирилди. Жўжи улуси тахтига қаттиқ кўз тикканлардан бири мана шу Мангқишлоқ хоқими Тўйхўжа ўғлон эканлигини хамма биларди. Ўрусхоннинг ўзи хам буни яхши тушунар, юкоридагидек паст-баланд гапларни тахт иддаосига йўяр, деса дебди-да, дея эътибор бермасди. Тўйхўжа ўғлон Олтин Ўрдадаги тангликдан фойдаланиб, ўзига тарафдорлар тўшлаб, фикрни бир жойга жамлаб Сарой-Беркага юриш қиламан деб турганда, пойтахтни аллақачон Ўрусхон ишғол қилганлигини эшитди ва ўзининг ландавурлигидан нечанчи бордир қаттиқ ранжиди, афсус-надоматда тилини тишлаб қолаберди. Оқибатда эса Чингизхон салтанатини бошқаришга қувватдор, қўрқмас ва ботир Тўйхўжа ўғлон мана бундоғ мажмағилу латта хон насихатларини тинглаб ўлтирибди...

— Хон ҳазратлари! — деди масхараомуз Тўйхўжа ўғлон атай. Хамма унинг беписандлик билан гапирганига хайратда боқарди. — Аслида Московияга боришнинг хожаги йўқ. Нимамизга керилиб борамиз? Ҳозир бир чертकिга хам ярамаймиз. Адо бўламиз-ку! Ахир бундоқ кўрпага қараб оёқ узатайлик-да! Тўғри, номимиз улуг, Чингизхон авлодимиз, аммо ҳолимиз почор... Кўк Ўрдани қўшиб олдик... Керакмиди? Оқ Ўрданинг ўзи кифоя эди-ку! Оқ Ўрдани улуг мамлакатга айлантирайлик кучимиз, қудратимиз етса... Московияга ёки Мовароуннахрга юриш қилмоқ худди ўз ичига сиғмаган, думига ғалвир боғлаб олган сичқоннинг ҳолини эслатади. Сичқон ичига сиғмайди, думига ғалвир боғлайди... Хе-хе-хе... Хе-хе...

Тўйхўжа ўғлоннинг ёлғизлашиб қолган захарханда кулгуси тездагина тинди.

Тўхтамиш ўғлон икки ўт ўртасида эди. Бир тарафдан ўрнидан туриб бошини роз кўтарганча хонга қараб жасорат билан гапирётган отаси Тўйхўжа ўғлон тутумидан ғурур туяр, қувонар, иккинчи тарафдан тахтда ғазабнок ўлтирган Ўрусхонга боқиб даҳшатли кўрқув хиссидан юраги дам-бадам зирилларди. Ёнма-ён туришган Алибек қўнғирот, Окбуға баҳрин, нарироқда чўнқайган Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, Маҳмудшоҳ Бухорийлар воқеани ханг-манг бўлиб кузатардилар. Ундан ҳам нарироқда тиз чўккан нуфузли амирлардан Идику қандайдир мудхиш воқеани хис қилгандек кўнгли увишиб-увишиб кўярди.

— Нима деяпти ўзи анови нокас?.. Пир урган?.. Бу қандай гап?.. — Сўзга қўшилган хоннинг кенжатоғи Темур Малик ўғлон йигитларидан паҳлавон келбат Қозончи баходир эди. — Олампадох! Мангқишлоқ ҳокимининг сичқондай ўлгуси келди шекилли... Негадир сичқондан гапириб қолди... Сичқон, сичқон дейдир нукул... Сичқоннинг инини минг танга қилиб қўяйми?..

— Телбанинг оғзини ёпиб қўйиш керак, ҳазрат!.. — кичқирди Ўрусхоннинг ўғли Тўктакиё... — Бир очилиб қолди-да... Изн берингиз!..

— Боши олинсин! — деб юборди хоннинг бошқа ўғли Қутлуғ Буға...

— Олинсин! Олинсин!

— Изи қирилсин! Қирилсин!.. — қабилида сўзлар янгради.

Шов-шув кучая бошлади.

Навкарлари қуршовида савлат тўкиб ўлтирган оғзидан келган, чиройли юзли, аммо кўринишидан журъатсиз Темур Малик ўғлон апил-тапил тахт томонга қаради! Одатда салга жаҳл отига минадиган ҳокон фавқулодда қутурган қаҳру ғазабдан тили калимага келмай қоларди. Ҳозир ҳам шундай бўлди: қисик кўзлари йўқолгудай қисилиб кетган, аммо лом-мим дея олмасди.

Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон асли падари бузрукворига ёқмайди, Темур Малик ўғлон буни биларди. Ҳамиша хоннинг қитиқ патига теккани теккан... Уч ой

олдин Сабронда бўлган машваратда ҳам шундай танतिकликларга йўл қўйганди, аммо Ўрусхон, худо инсоф бериб, кенглик қилди, жахли чиққанини билдирмади. Қилич яланғочлаб отилган навкарларни ҳам тўхтатиб қолди... Темур Малик ўғлонники тутиб кетди. Борди-ю хозир хонзода хос йигитларига буюриб Тўйхўжа ўғлон бошини танидан жудо этса, отаси ашаддий душманидан қутулганига фақат хурсанд бўлади, бу аниқ. Токайгача бу калондимов амир хаддидан ошади? Ким ўзи? Ким?..

Дарғазаб бўла бошлаган Темур Малик ўғлоннинг бурун катаклари кенгайиб, қисик кўзларида ғазаб учқунлари чакнади. У Қозончи баҳодирга қараб имо қилди. Боши тайасига номутаносиб каттароқ, энгагида уч-тўрттагина соқол худди омонатга ёништириб қўйилгандай тикрайган, паҳлавон келбат, кабарик кўкракли баҳодирнинг ўзи шунга махтал бўлиб турганди. Хонзоданинг гаини эшитиб, фармон деб тушунди-да, шартта ўрнидан турди, йигирмага яқин навкарлари билан шитоб бориб Тўйхўжа ўғлонга ташланди! Тезда Мангқишлоқ ҳокимининг қўлларини қайириб боғлашга киришдилар. Бундай бўлишини кутмаган Тўхтамиш ўғлон жон ҳолатда:

— Тўхтангизлар! Нима қияпсизлар?.. Нима қияпсизлар?!.. Қаёққа олиб кетяпсизлар?.. — деб бақирди ва ханг-манг бўлганча навкарларга отилганини билмай қолди. Кимдир уни қаттиқ нарига итариб юборди, бошига муштми ёки бошқа нарсами, нимадир тегди... Ўзини ўнглаган Тўхтамиш ўғлон шартта қиличини суғуриб: «Қўлларини маҳкам боғланг!..», «Оғзига латта тикинг!..», «Маҳкамроқ ушланг даюсни!..» деб буйруқлар бериб турган Қозончи баҳодирга даф қилди! Баҳодир ҳам қараб турмади, чапдастлик билан Тўхтамиш ўғлоннинг қўлига бир урди ва ерга тушаётган қилични илиб олди.

— Бунга асра, йигитча!.. Худа-беҳуда кўтараверма! Ҳали керак бўлади. Бошқа ерда ишлатасен!

Қозончи баҳодир шундай деди-да, хотиржам қилични Тўхтамиш ўғлонга ирғитди. Савашишга шайланаётган Алибек қўнғирот, Оқбуға баҳринларнинг буни кўришиб шиддатлари кесилди, қўллари қиличга чўзилганча саросимада тўхтаб қолишди. Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав билан Маҳмудшоҳ Бухорийлар ҳам тараддудда эдилар. Нарироқда Тўхтамиш ўғлон ўрамидаги бошқа йигитлар билан Қозончи баҳодир навкарлари ўртасида аллақачон

киличбозлик бошланиб кетганди. Тус-туполон авжга чикди, ит эгасига бокмас, кимдир муштлашар, кимдир ёкалашар, куринишхона ичи бузилган ари уясини эслатар эди.

Козончи баходир навкарлари куллари богланган Туйхужа углонни калин уровга олишиб х,еч кимни якинлашишга куймай ташкарига чика бошладилар.

— Кетдик, шахзодам! — шивирлади Алибек кугои- рот Тухтамиш урлоннинг култигидан оларкан. — Бу ерда колмок хатарли! Тезрок ташкарига чикайлик! Падари бузрукворингизни куткариш йуларини уйлайлик! Куткарамиз, худо хохласа!.. Кетдик!..

Окбуга бах,рин хам у ни куллаб-куватлади.

Шу пайт кимдир одамлар орасидан кийинчилик билан утиб келиб уларга якинлашди-да, шивирлаб деди:

— Тезрок кетингиз! Тезрок кетингиз бу ердан! Сиз кетмасангиз... бошингиз кетади!..

Тухтамиш урлон зодагонлардан эканлиги куришиб турган нотаниш одамдан суради:

— Ким буладилар, нуён жаноблари?

— Идику буламен, мангитлардан...

Идику утгиз бешларга борган, жуссали, урта буйли, деярли яргокбош, дунгманглай, куринишидан вах,имали, кисик кузларининг уйнаб туришидан маккорлигини яшира оладиган акли, х,ушёр киши эди. У шундай деди-да, шитоб одамлар орасига кириб йуколди.

Тухтамиш урлон ва унинг шериклари алБОВ-далРовлар ичида Туйхужа урлон изидан ташкарига отилдилар.

## И К К И Н Ч И Б О Б I

УлуР салтанатнинг шукухли пойтахти Самарканди фирдавсмонанд кучаларида ёлгиз кук кийган одамларни учратиш мумкин эди...

Жахонгир Мирзони она шах,ри Кешда Дор ут-тило- ват мавзеида дафн этдилар. Дафн маросимига Самарканд- дан эл окиб борди. Кеш йулидагилар сафини мамлакат- нинг турли пучмогларида келган нуёнлар, амирлар, бек- лар, сарой аёнлари, оксоколу кадхудолар тулдирган



эди. Улар сал орқароқда борардилар. Олдинда эса, то-  
бут солинган маофа билан изма-из дийдан гирён бўлиб  
маликалар, амирзодалар қадам ташлардилар...

Амир Темур Кешда салтанат буржининг ёруф юлду-  
зи, жаҳондорлик шаън-шавкати аломатлари манглайида  
аён кўришиб турган шахзода Жаҳонгир Мирзонинг пок  
рухига атаб турфа хайру эҳсонлар қилди, етим-есир,  
бева-бечораларга инъому садақалар берди. Хайру эҳсон-  
лар муаззам пойтахт Самарқандда Кешдагидан кўра ўн  
чандон ортироқ даражада адо этилди...

... Кажрафтор дунё!.. Энг суюкли ўғли Жаҳонгир  
Мирзо йигирмага кирганда дунёга қўл силтагандай кетди  
қолди. Дунёси шулми? Энди нима бўлади? Бу азоб-  
укубатларга у қандай чидайди-ю қандай чора қила ола-  
ди? Ким унга мадал беради Аллоҳдан бошқа? Э, Аллоҳ,  
ўзингга шукур, барига ўзинг мадалкорсан, ёлғиз ўзинг,  
ўзинг...

Жудоликнинг аччиқ шарбатидан тотган, мотам либо-  
сига ўралган Амир Темурнинг фигони чексиз эди...

Оғир мусибат тап тортмас, унинг қудратли қаддини  
букишга орзуманд эканлигини яширмасди.

Соҳибқироннинг, менга энди ҳеч нарса керак эмас,  
дунёси ҳам, салтанати ҳам, бас, дунёдан илик уздум, дея  
Боғи Чинорга кириб, кўкрагини ерга бериб ётиб олгани-  
га уч кун бўлди. Муҳаммад Чуроға додхоҳга, ёнига ҳеч  
кимни йўлатмасликларини қаттиқ тайинлади.

Учинчи кун кечаси бирдан Амир Темурнинг ўлкаси  
тўлиб кетди. Жаҳонгир Мирзо қайтиб келмайди! Бу  
аччиқ ҳақиқатни гўёки энди англаб етгандай, соҳибқи-  
рон аламу оташ ичида кўз ёшини тиёлмасди. Оёқ томон-  
да тиз чўкканча мудраб ўлтирган Сароймулкхоним сезиб  
қолмасин учун, юзини ёстикқа қаттиқ босиб олди. Бах-  
мал ёстик унинг ичидан отилиб чиқаётган ингроқ сасла-  
рини ўз ичига ютар, кўз ёшларидан ёқасини хўл қилар  
эди.

Кўзлари киртайиб кетган, афтодахоллик пардаси ичра  
барибир ботиний гўзаллиги кўришиб турган Сароймулк-  
хоним кейинги пайтларда кам гапирадиган бўлиб қолди..  
Ҳамиша кўзга ташланиб турадиган чап юзидаги қора холи  
ҳам рангсизланиб кетгандек кўринади. Маҳди улё муси-  
батдан изтироблар чекиб кўн гапирди, кўн йиғлади, аф-  
тидан энди сўзи ҳам, йиғиси ҳам қолмаган эди. Жаҳон-

гир Мирзо унинг туққани эмас эса-да, бундан-да ортиқроқ бир жигарпорасига айланиб қолгани энди кучлироқ билиниб борарди.

У ҳар гал Амир Темур ётган хос хоналарига кирди-ю, оҳиста чўккалаб аввал соҳибқироннинг бошини уқалайди, кейин елкаларини... Ҳазратни безовта қилмаслик учун бир оғиз ҳам гапирмайди. Фақат ичида: «Илоё, азиз бошлари омон бўлсун! Илоё, азиз бошлари омон бўлсун...» деб кўяди. Бу сўзларни Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам баъзўр эшигади. Оёқларини уқалаб бўлгач, куйроқда ўнг тиззасига иягини тираб маъюс нигоҳини соҳибқиронга тикканча хаёлларга берилади... Кейин кўзларини юмиб, ничирлаганча «Ихлос» сурасини қайта-қайта кироат қила бошлайди... Буни бежирим ёкут лабларнинг нафис кимирлашларидангина билиш мумкин.

Ҳаммадан ҳам Амир Темурнинг бошдан-оёқ кўкка ўралиб олган эгачиси Қутлуф Туркон оқа каттиқ ташвишда... Аҳвол шундай давом эта берса, мамлакат издан чиқиб кетиши ҳеч гап эмас. Жетадан қайтиб келган тинччи хабарига кўра, Темурбекдан қалтак еб кетган Одишох жалойир кўшин тўплаб Ўтрор яқинидаги тоғларда муштумини қисганча, нима қиларини билмай саргашта юрганмиш. Ул бадбахт вазиятдан хабар топса, Самарқандга от солишдан ҳам қайтмайди. Қамариддиннинг эса Мовароуннаҳрга эскидан иддаоси бор... Соҳибқирон кўп марта Жетага юриш қилди, аммо бу уришқоқ амирни ҳали хануз бартараф эта олмади. Уни тағ-томири билан йўқ қилишга юборилган шавкатли кўшиннинг қорасини кўрди дегунча, маккор Қамариддин ҳамма нарсасини ташлаб уялмай жуфтасини ростлаб қочиб қолади, тоғларнинг бирон қавак-қандигида жон сақлайди. Бир оздан кейин яна ўша уйинг куйгурнинг Андижон ёқларда босқинчилик қилиб юргани ҳақида хабар келади, яна унга қарши кўшин юборилади, яна у қочиб қолади... Аҳвол шу тарзда давом эта беради...

— Сулаймоншоҳ... — мурожаат қилди Амир Довуд дуглатга сабри чидамай Қутлуф Туркон оқа бодом қовоқлари уюлиб. Улар Кўксаройнинг кўринишхонаси эшиги олдида турардилар. — Кўрдингизму, соҳибқироннинг кўнгиллари жуда ҳам чўкиб кетибдур... Яратган ўз паноҳида асрасин, жуда ҳам шайтлари паст... Юпатай деб худонинг зорини қилдим, йўқ, йўқ, менга ҳеч нарса

керакмас, деганлари деган. Мамлакат тартиби-ю давлат юмушларини ҳам ёдидан чиқариб юбордилар... Қараб ўлтирмагизлар-да... Ахир...

Шу пайт руҳлари сўник бир кайфиятда Умаршайх Мирзо билан Амир Сулаймоншоҳ келиб қолдилар. Қутлуф Туркон оқа «Айланайин» дея кўришиб пешоналаридан ўлиб кўйди, Амир Довуд дувлат уларни хийла бағридан кўйиб юбормади. Оғир мусибатдан, валинеъмат соҳибқироннинг аҳволотидан қаттиқ изгироб чеккан амирзодаларнинг ияклари сўррайибгина қола қолган эди.

— Энди нима бўлади, энажон?.. Нима бўлади?.. Валинеъмат соҳибқирон... нега бундай қиладилар?.. Ўзларини аясинлар-да... — йиғламсирагандай деди Умаршайх Мирзо онасига суйкалган қулундай Қутлуф Туркон оқа кўкрагига аста бош кўйиб.

Юмалоқ юзли, хушсурат, кўзлари онаси Тўлун оқага тортган кўйкўз Умаршайх Мирзо ориятли йигит бўлиб ўсди, айна пайтда тезоб, жиззакилиги бор, кўрсрок, баъзан дағалроқ феъллари ҳам йўқ эмас. Шунданмикин, сирдош дўстлари ҳам камрок... Амир Сулаймоншоҳ, давраларда, сафарларда, маъракаларда ҳамиша амирзодани кўздан қочирмас, бирон нохуш ҳодиса юз бергудай бўлса, олдини олишга тиришарди. У Жаҳоншоҳ ибн Жокуга ҳам ҳамиша амирзодадан бохабар бўлишни, хушёр туришни тайинлаган.

Умаршайх Мирзо оғаси Жаҳонгир Мирзога ўхшаб олисдан туриб бирор маҳбубани севиб қолмади, кечалари сулув ёр деб ухламай чиқмади, унда ҳар бир йигитда бўладиган одатий ишқий саргузаштлар ҳам юз бермаган... Вояга етганда уйлантириб кўйдилар, бир неча йил ўтиб, Пирмухаммад деган ўғиллик бўлди. Иккинчи хотинидан эса амирзода Рустам туғилди...

Оғаси вафотидан кейин, қатта ўғил бўлиб қолган амирзода сипо тортиб, ҳамма нарсага ўзини бошқалардан кўра масъулроқ сеза бошлади. Амир Темур, салтанат ёки Самарқанд, умуман, нима ҳақда сўз кетмасин, унга тегиб кетар, бариини ўзига олар, ўзини жавобгар хис қиларди.

— Иншооллоҳ, яхши бўлади, амирзодам!.. — юпантириб деди Қутлуф Туркон оқа.

— ...Йў-ў-к, қараб ўлтирмаймиз, онаси! — деди Амир Довуд дувлат юзидаги билинар-билинмас қилич излари-

ни силаб. — Ўзимнинг ҳам бошим қотган... Худди бурчакка қисилиб қолган макиёндай чорасизмен, онаси... Эҳ, Жаҳонгир Мирзо! Жаҳонгир Мирзо! Соҳибқироннинг суянчиги, умиди, тираги эди-я!.. Қўлимдан келсаю, Темурбекнинг дардларини аритсам! Кошкийди! Бандасининг не чораси бор... Бор умид парвардигордан-да энди, онаси...

Чиндан ҳам сўзини ҳамиша яширмай айтадиган, гулдираб, босиқ оҳангда гапирадиган, чорпахилдан келган, бақувват дуғлат амирининг аҳволи ночор кўринарди. Амир кўзларида филтиллаган ёшини завжасидан яшириб ўлтирмади.

Қутлуғ Туркон оқа ўйланиб деди:

— Рост дедингиз! Умид ёлғиз парвардигордан, албатта... Иншооллоҳ, бунга асло шубҳам йўқ, Аллоҳнинг ўзи мададкордир... Аммо бандаси ҳам жим турмаслиги керак-да. Пири муршид жаноблари... — Шавҳари<sup>1</sup> нимадир демокчи эди, аммо Темурбекнинг эгачиси бунга йўл бермади. — Пири муршид жаноблари соҳибқирон хузурига кирсунлар. Юпатсунлар, насихат қилсунлар, йўлга солсунлар! Не бўлса ҳам, соҳибқироннинг бағирларини зах ердан узиб, қўлларидан етаклаб ёруғ дунёга олиб чиқсунлар, гўшанишинликдан халос этсунлар! Ётавериш жонидан ўтиб, ер кўкракларига ботиб ҳам кетгандир укажонимни ...

Қутлуғ Туркон оқа охирги сўзларини йиғламсираб гапирди.

— Англадим, онаси! Дилимдагини сўзладингиз. Хўн, хўн! Ҳозироқ Суюрғатмишхон жанобларини топурман, амирларни йиғиб кенгаш қилурмиз. Пири муршид ҳазратларига, барчамизнинг илтижо-ю шижоатимизни сизга берайлик, барини ўзингизга олингиз-да, мамлакат султонини оёққа турғизингиз, деймиз!

— Худо хайрларингизни берсун! Аллоҳ ёрингиз бўлсун!

Қутлуғ Туркон оқанинг катта-катта маънос кўзларида умид учқунлари чақнади...

Амирзодалар, бизлар нима қилайлик, айтингиз, тоғни кўпорингиз, десангиз, кўпорамиз, душманлар додини берингиз, десангиз, берамиз, дегандай термилиб турардилар.

<sup>1</sup> Шавҳар умр йўлдоши.

## II

— Ассалому алейкум...

Мир Саййид Барака хос хонага кирганда, Амир Темурнинг ерга бағрини бериб юзгубан ётганини кўрди. Сароймулкхоним соҳибқироннинг бошида, Хонзода хоним билан Улус оқа оёк томонда чўккалаб сукутда ўлтиришар эдилар. Пири муршид кирганини кўришиб оҳиста ўринларидан турдилар-да, ортга чекиндилар ва эпкиндай сирғалиб ташқарига чикдилар...

Амир Темур пири муршид ҳурматига ўрнидан турмоқчи бўлган эди, унинг ҳаракатлари сустигини кўрган Мир Саййид Барака бунга йўл қўймади:

— Зинҳор безовта бўлмасунлар! Ижозат, ижозат!..

— Адо бўлган одаммен, пирим... — деди Амир Темур ҳолсиз...

— Аллоҳнинг ўзига ҳамду санолар айтайлук...

Мир Саййид Барака бошқа ҳеч нарса демади, соҳибқироннинг ёнига чўк тушди-да, кўзларини юмганча, овоз чиқариб, оҳиста тиловат қила бошлади, қўллари тасбеҳ доналарини санашдан тўхтамасди. У одатда ҳар бир каломни дона-дона қилиб ўқирди. Ора-орада кўзларини очиб таважжуҳ ила: «Куф! Суф!» деб нафас қилар, қўлидаги тасбеҳини соҳибқироннинг гоҳ чап, гоҳ ўнг елкасига уриб-уриб қўяр эди.

Пири муршиднинг тутуми Амир Темурга бир қадар кутилмаган ҳол бўлиб туюлди. У ўзини яхши насихатлар, ётабермасдан туриб давлат ишларини қўлга олишлар зарурлиги тўғрисидаги хитобларни эшитишга шайлаб турганди, ҳатто нима деб жавоб беришнинг ҳам ташвишини чекарди... Аммо пири муршид ҳеч қандай насихатлардан оғиз очмади, хитоб ҳам этмади.

— Аъзу биллаҳиминаш-шайтонир рожим, Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм... Йа-а-сиин. Ва-л-Қуръани-л-ҳаким. Ишнака ламина-л-мурсалина ʼала сиротим мустанким...<sup>1</sup> — оҳиста «Йасин» сурасини ўқишга турди энди пири муршид... У соҳибқиронга Қуръони мажиднинг қалби бўлган ушбу сура бағоят ёқишини биларди. Авваллари ҳам кўп бор ўқиб берган...

<sup>1</sup> *Қуръони карим*. Йасин сураси, 1-4 оятлар. Маъмуни: Йасин. Ҳикматли Қуръонга қасамки, ҳеч шак-шубҳасиз, Сиз Тўғри Йўл устидаги пайғамбарлардандурсиз... *Тарж.*

Хонада илоҳий каломлар парвоз қилиб юрарди.

Мир Саййид Бараканинг залварли аллаловчи овози Амир Темурни элита бошлади, у беихтиёр кўзларини юмди... Рухий азобларни енгиллаштиргувчи, кўнгилга бемисл таскинлар бергувчи каломларни тинглар экан, қандайдир жуда узоқларга кетиб қолгандай ҳис этди ўзини. Ҳа, жуда ҳам узоқларда юрарди бу палла, юрардими ёки шундай туюляптими?.. Тушими, ўнгими, хаёлми... Чунон уринса-да, буни аниқ билолмади. Ҳар қалай тобора ўзини енгил сезарди. Дилининг тубида тош бўлиб ётган андуху аламлар ҳам эриб, қайгадир чекиннишга турдилар.

Бирдан мўъжиза юз берди: хонани тўлдирган Қуръон каломлари томдан ҳам ўтиб осмон-фалакка ўрлай бошладди! Қизиги шундаки, уларнинг қанотида худди ўзини фаришталардай вазисиз сезган Амир Темур ҳам учиб борарди. Атрофда ям-яшил фазо, тил-тиник осмон ўз салтанатини намойиш қилар, юксак-юксакларда арши аъло-ни ўз бағрига олганлигидан жамоли нурафшон эканлигини яширмасди. Соҳибқирон назарида боқий дунё билан фоний дунё чегараси шу ерда ўз интихосига етиб бирлашиб кетгандай эди. Орадан қанча вақт ўтди, бир кунми, юз йилми, минг йил... -- фарқига бора олмади. У ломакондан кўз узиб, буюк илтижо билан юқори-юқориларга, минг-минг қуёшдан ҳам кучлироқ шуълаланиб ётган арши аълога юз бурди ва юзлари куяр даражадаги ҳароратдан қўдларини пана қилганини билмай қолди...

— Халлоқи безаволга салламно!.. — беихтиёр шивирлади ўз-ўзига Амир Темур...

Олис-олислардан ири муршиднинг ширали овози ва саловатнинг сўнги каломи қулоғига чалинди:

— ...Иннама амруҳу иза арада шайъан ай-йақула лаҳу кун-фаякун. Фасубҳаналлазий биядихи малакуту куллу шайъин ва илайхи туржаъун....<sup>1</sup> Омийн! Куф!.. Суф!.. Куф! Суф!

Ири муршид тасбеҳи билан беозоргина Амир Темур елкаларига уриб-уриб қўйди-да, мамнун деди:

-- Ўзларига келиб қоладилар, ха... Иншооллоҳ, оёққа туриб кетадилар, Амир соҳибқирон!

---

<sup>1</sup> *Насим сураси*. 83-оят. Мазмуни: Бас, барча нарсанинг эгалити Ўз қўлида бўлган пок зотдир. Ёлғиз Унгагина қайтариладурендилар.

Соҳибқирон кўкракни зах ерга бериб ётавериш дамлари тугаганлигини, азот ўрнидан туриб ёруғ дунёга чиқиш пайтлари етганлигини англади. Кеча энди тўнғич ўғил бўлиб қолган Умаршайх Мирзо ҳам келиб кўзларида ёш билан илтижолар килди. Салтанатнинг эртаси бўлган амирзодаларнинг шахтлари қайтиб қолмаслиги керак, уларни авайлаш лозим...

Пири муршид рўбарўсида ғамнок турган муриди эмас, муҳибининг сўлғин юзларига қарар экан, ногаҳон келган қайғу, ғам-андух, мусибат ҳар қандай кишини ҳам эгиб қўйиши мумкинлигини кўрди. Суянчи, сирдош дўсти, дунёда одамларни бахтли қилишга бел боғлаган валла-матнинг шунчалар афтода бир ҳолга тушиб қолганидан Мир Саййид Бараканинг бағри увалди. У оҳиста Амир Темурнинг боши-ю елкаларини уқалашга турди. Пирининг қўллари майин ва юмшоқ эди, ундан соҳибқирон вужудига қандайдир сеҳрли қувват оқиб кирмоқдайди. Амир Темур турмоққа ўзида хоҳишу куч сеза бошлади.

Шу палла бирдан:

— «Ё пирим!» деб туриб кетсунлар энди, Амир соҳибқирон! — таважжух ила амр этди Мир Саййид Барака... — Бу бандасига ҳам, худога ҳам хуш келгай! Алхамду лиллаҳи раббил оламин!

Амир Темурнинг қўлтиғидан олмоққа шошиларкан, пири муршид бутун фасохатини ишга солиб деди:

— ...Оре, рост. Буни дунёи бевафо дерлар. Анинг кирдикорларидан нахотки беҳабар бўлсалар? Ситамкор фалакнинг нағмаларини нахотки билмасалар? У кимга бир фароғат бахш этдики, ортидан ранжу изтиробларини юбормади? Кимга муаттар бўйли гул бердики, гўзал барглари орасига захролуд тиканини яшириб қўймади?.. Аллоҳнинг қазосига ризо бўлмаган ким бор экан ўзи?..

Амир Темур диққат билан тингларди.

— Подшоҳларнинг улуғлиги ўзгалардан беш хислат билан ажралиб турадир, Амир соҳибқирон, — давом этди Мир Саййид Барака. — Фуқарога кўргизган марҳамати-ю муруввати, мамлакат низомидаги адолати, мазлумни золимдан ҳимоя қила олиш қудрати, донишмандлиги-ю зукколиги, ва ниҳоят, фурсатни ғанимат билиб, оқибатни англай олиш санъати... Дам ғаниматдур! Во-вайлолар бўлсунким, мамлакат қаровсиз, чаман-боғ мек-

рибон боғбон назарисиз қолиб турибдур... Тарийқи инзиво<sup>1</sup> подшооларга ярашмайдурғон ишдур. Фурсатни ганимат билмак лозим, оқибатни англай олиш зарур... Аллоҳнинг бандасига юклағон вазифасини адо этмаслик ҳам бир гуноҳи азимдур... Англадингизму?

— Англадим, пирим... Англадим... Қуллук... — кўлини кўксига кўйиб оҳиста синиқ овозда деди соҳибқирон.

— Шукур қилмак керак...

— Ха, шукур қиламен, беадад шукур!.. Етказганига шукур, пирим...

Амир Темур чеккан оғир азобу уқубатлардан кейин Аллоҳнинг бемисл қудратига иймон келтириб турганда, шу лаҳзаларгача саботига путур етмаган пири муршидининг ўзи энди негадир тўликиб кетди. Қандайдир бир ўкинчми, афсусми, алам томоғидан ғипна бўғиб олди. Кўзларида калқиб чиққан ёш тўкилмоққа мойиллик кўргизар эди. Ўкраб юборишига бир баҳя қолган Мир Саййид Барака ичидан келган кучли изтиробни тўхтатиш умидида сир бой бермай Амир Темурни бағрига босди, тили эса «Аллоҳга шукур!», «Аллоҳга шукур!»дан бўшамасди...

Шу палла узоқдан қараган одам бир-бирига туташ икки елкасинг ўқтин-ўқтин титраётганини кўрарди.

Мир Саййид Барака ташрифидан сўнг, Амир Темур дил жароҳатига бир оз малҳам топгандай бўлди. Дунёга эътиқоди яна қулф уриб, муборак назарини паришон мамлакат забтига қаратди.

### Ш

Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо маросимлари билан банд бўлиб, олам вазиятидан яхши хабардор эмас эди. Танишиш асносида шу нарса маълум бўлдики, Жета томонларда Қамариддин хали ҳам ёғийлик тувини баланд кўтариб, кўнглидаги бад ниятларидан қайтмаслигини тап тортмай, ошқора намоёиш этиб юрибдир. Амир Сорибуға жалойир ёмон одамларнинг сўзига кириб тўғри йўлда кетаётиб, куппа-кундузда адашиб, нечундир қочмоққа юз тутибдир. Дашти Қипчоқда Ўрусхон кучайиб бораёт-

<sup>1</sup> Тарийқи инзиво (араб) - жамиятдан чекиниш, хилватда ўлтириш.



ган эмиш. Тинғчилар хабарига кўра, у Жўжи улусини тагин қудратли давлатга айлантирмоқчи экан...

Жўжи улуси Турон салтанатининг шимолдаги энг ашаддий душмани эканлигини соҳибқирон дилдан ҳис этар ва бу билан ҳисоблашмаслик мумкин эмаслигини яхши биларди. Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи эса қариндош эканлигини фаромуш айлаб, ахир улар қуда-андаларку, гоҳ-гоҳда Хевақ билан Бухорога чопқун уюштириб турибди... Дунёдан эрта кетган Жаҳонгир Мирзо хоразмшоҳлар куёви эди-ку! Куёвнинг иззати, қуда-андачилик ҳурмати шунчами? Ҳеч бўлмаса, гўрида тинч ётсин... Куёвни пайғамбарлар ҳам сийлаганлар ахир... Ақалли шундай мотаму қайғуга чўмган кунларда ўзини тийиб турса бўларди. Ажабки, Хонзода хоним кўзига қандай қараркин? Ахир Туркистонзамин Хонзода хоним юрти бўлди, малика эса Юсуф Сўфининг жигаргўшаси-ку! Қандай қилиб жигаргўшаси юртига, хеш-акраболар устига қилич ўкталиб келиш мумкин?..

Бари инсон боласи тушуниши кийин бўлган саволлар эди.

Мана, Қамариддинга қарши Жетага отланишга яна мажбур бўлиб турибдилар... Соҳибқирон шу пайтгача ул ножинсни бир ёқли қила олмаганидан ўзининг олдида ўзи хижолат эди. Бас, бу сафар ўшал хўл балони, албатта, топади, ҳайиқмай салтанатни ҳуда-беҳуда бесаранжом қилаверишдан зерикмаган бетавфиқнинг муносиб жазосини бермасдан қайтмайди!.. Вассалом!

Амир Темур қатъий фикрга келди. Шу ниятда саодат қутисининг гавҳари, манглайда комронлик аломатлари ярқираб турган Умаршайх Мирзони бош қилиб, Амир Шоҳмалик, Муҳаммад Мирак ва Амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекларни, чамаси бари йигирма ёшларда эди, — уларга Аббос баҳодир қипчоқни ҳам кўшиб қўйди, — икки юз навкар кузатувида ўзидан илгарироқ жўнатишга қарор қилди. Дарвоқе, Амир Мусо завжаси Орзумулк оқа, шавҳарининг энг биринчи хотинидан турилган, онаси анча йиллар аввал қазо қилган, ўзининг боласидай бўлиб қолган Муҳаммадбек учун Оқа Беги хонимни келинликка сўраганди, Сароймулк-хоним бу гапни Амир Темурга етказганди, ҳатто тўйни ҳам ўтказишмоқчи эди-ю, орага амирзода мотами тушиб қолди.

Жетага отланишдан олдин Амир Темур даставвал харам аҳли билан кўришмоқни кўнглига тугиб қўйди. Аммо учрашув яқинлашганда маликаларни қандай сўзлар билан юпатишни ўйлаб қолди-ю фикридан қайтди. Шундай сўзларни топа олмаса керак... Айниқса, Жаҳонгир Мирзо фироқида куйиб адойи тамом бўлган суюкли келини Хонзода хонимга нима дейди? Уни қандай юпатади?.. Шахрисабздан келганларидан бери кўрмади. Ўшанда Хонзода хонимнинг рангида ранг йўқ, япроқлари сўлиб қовжираб қолган гулнинг нақ ўзи эди. Тўғри, Боғи Чинорда ётган чоғида маликалар Сароймулкхоним етагида зиёратга келдилар, уларнинг ичида Хонзода хоним ҳам бор эди, аммо соҳибқироннинг кимгадир қарашга ҳоли-ю хоҳиши бўлмади. Кўришиб қолганларида эса соҳибқирон ҳам, Хонзода хоним ҳам ҳеч нарса демайдилар, биров бировдан биров нима сўрамайди, Амир Темур келинига назар ташлайди-да, бошидан охиета қучиб бағрига босиб, манглайдан ўпиб қўяди холос. Дунё ягонаси бўлган маликадай қамарсиймо ўзининг монанди йўқ гўзаллиги, нодир ақлу фаросати ила тақдир томонидан шундай сийловга муносиб кўрилдими?.. Ҳаёт лаззати-ю яшаш завқици ҳали туюб, тотиб улгурмаган соҳибжамол келини ўн етти ёшида... тул қолиб ўлтирибди-я! Бу қандай адолатсизлик!..

Начора, тақдир иши шундоқ ... Уни бошқариш қудратли подшоларнинг ҳам қўлидан келмас экан. Шўрликкина Хонзода хонимни юпатгунча соҳибқироннинг ўзи тасалли-ю таскинга муҳтож бўлиб қолиши аниқ . Бировдан ҳол сўрамоқдан ёмони йўқ . Сўраганда ҳам нимани сўрайди? Сўрайди-ю ўзини беҳол қилади, кўнгилларни эзади холос...

Амир Темур, яхшиси, маликаларнинг дардлари янги-ланмасин, бир оз ўзларини ўнглаб олсинлар, худди шу нарса менинг ўзимга ҳам керак, деган хаёлга борди. Йўқса, маликалар олдида улар аҳволини кўриб, кўнгли бўш, ўзини тутолмай йиғлаб юбориши мумкин, бу эркак кишига ярашадиган ишми...

Кўрмайин ҳам, куймайин ҳам деган ақида этагидан тугган Амир Темур юртга ёғий қадами етганлигини, назият танглигини баҳона қилиб шошилинич Қамариддинни баргараф этгани Иссиқкўл томонларга жўнаб кетди.

## У Ч И Н Ч И Б О Б

### I

**Б**оғи Чинорга ҳам куз келди...

Боғнинг теварагидаги мағрур бўй чўзган тераклар барги сарғая бошлаган, шовуллашлари ҳам негадир мунгли туюлади. Чорчаманлар орасидаги йўлакларга тўшалган хазон япроқлари оёқлар остида шитирлайди. Боғбон ҳар куни кам деганда икки қучоқ-икки қучоқ сарғайган барглари ташқарига олиб чиқиб ташлайди. Боғнинг ўртасидаги қаср рўпарасидаги таги феруза ланпакчалар билан қопланган ҳамиша зилол сувга тўлиб турадиган, Хонзода хоним яхши кўрадиган каттагина ҳовуз ҳам нечундир у қадарли файзли эмас... Бир-бирига тутшиб рангбаранг мусамман юлдуз ҳосил қилган гулбоғчаларда эртароқ хазон бўлган гуллар кўзга ташланади, куз фаслининг тараддуди уларга ҳам ўз таъсирини ўтказа бошлаган...

Авваллари боғнинг ўртасидан қараганда тўрт ошёнали қаср ёнида, Сароймулкхоним билан Хонзода хоним «ота-бола чинорлар» деб ардоқлашадиган икки азамат чинор ҳамиша савлат тўкиб турар, нигоҳларни қувнатарди. Бироқ чап томондаги чинорни эрта куриб қолганидан кўчириб ташладилар. Энди ўнг томондаги чинор аллiday бўй чўзиб турса ҳам ёлғиз мунғайиб кўринади... Маликалар гоҳ-гоҳда боғ сайрига чиққанларида, чинорлар томонга қарамасликка тиришишар, барибир яширинча кўз ташлашдан тийилишолмас, аммо бу ҳақда сўз қотишга ҳеч қайсиларининг юраги бетламасди.

Соҳибқироннинг Жета томонларга кетишдан олдин ҳарам аҳли билан кўришмаганини Сароймулкхоним ўзича ёғийнинг шитоб юртга бостириб келгани-ю вақтнинг тигиз эканлигига йўйди. Амир Темур, агар душман мамлакатнинг қай еридадир юртга бостириб кирибди, деса бунга асло чидай олмаслигини, бошқа ҳамма юмушларни бир четга суриб қўйишини, ўша куниёк йўлга чиқиш чораларини кўришини яхши биларди. Амир Темур жўнаб кетарди, малика эса ҳар гал кузатиб қолар экан, шу ошданок ихлос билан жону жаҳони, суялчиғи, ёри ғамгузорининг дуосига киришар, илоё, соҳибқирон ҳазратла-

рини ўз паноҳингда асра, унга шунчалар ташвиш ортти-  
раётган душманлар юзини тескари қил, деб худога ёлво-  
рарди. Бу то дийдорлашгунларигача давом этарди.

Мана, уларнинг айрилишганларига икки ой бўлди,  
бу икки ой йилларга айланиб кетмасмикин, маҳди улё  
ана шундан кўрқади.

Амир Темурдан бирон хабар келишини ҳамиша ор-  
зиқиб кутадиган Сароймулкхоним бу гал интизорликдан  
ўзини анча олдириб қўйди. Кўзлар нигоронлигида ўн  
кун ўтди, йигирма кун ўтди... Бир ярим ой бўлгандаги-  
на чопар бундай хабар олиб келди: салтанат лашкари  
тоғу чўллар кезиб, ниҳоят Буғом Ойкўл<sup>1</sup> дарасида май-  
дон танобини тортиб маккор Қамариддинга каманд таш-  
лабди, савашиб, уни жуфтақии ростлаб қочишга мажбур  
қилибди, элини талаб, асир этибди. Амир Темур Кўра-  
гон сўнг Кўчқор<sup>2</sup> мавзеига йўналибдилар. Бу гал албатта  
Қамариддинни қўлга киритаман, деган аҳдлари қатъий  
эмиш... Вой худоё, Амир соҳибқироннинг сафарлари қан-  
чага чўзиларкин, ваними қаерда тутаркинлар? Бу, ўша  
ер юткур хўл балони бир ёқли қиламан деб бешинчи  
марта уринишлари! Ўша, Аллоҳ қаҳрига учрагур қачон-  
гача қочиб юраркин? Чунки шу пайтгача орада қанча  
жанг бўлган бўлса, маккор, хавосини олган экан, ҳами-  
ша қочиб қолгани қолган...

Ўшанда чопар пойтахтдаги вазият ҳамда ҳарам аҳли  
аҳволидан Амир соҳибқиронга хабар етказиши лозимли-  
гини айтди. Сароймулкхонимнинг ўзи ҳам сўзлаб бериш-  
ни кўнглига тугиб қўйганди. Бу нарса Амир Темур ҳаз-  
ратларини хотиржам қилиш учун ниҳоятда зарур экан-  
лигини малика идрок этарди, шу важдан чопарга батаф-  
сил тушунтириб берди.

...Бонуйи кубро эгачи Қутлуғ Туркон оқа жаноби  
олияларининг сиххатлари тузук, Аллоҳга шукур. Ҳами-  
ша ҳарам аҳли ҳолидан хабар олиб турибдилар.

Кўзлари қийиқ Улус оқа соғ-саломат юрибди. Тўлин  
оқа билан Менли бикалар Жаҳонгир Мирзодан аввал-  
роқ вафот этишганди, буни соҳибқирон яхши билаци-  
лар. Офатижон Дилшод оқа жуда одобли, Сароймулкхо-  
ним ҳалигача унинг бирон марта тик қараганини эслай

<sup>1</sup> Буғом Ойкўл ... ҳозирги Исниккўлнинг ғарбидаги жарликлари кўп дара-  
виш номи

<sup>2</sup> Қирғизистондаги жой номи, ҳозир Кочкорка деб аталади.

олмайди, доим жилмайиб ерга тикилиб туради... (Аммо маҳди улё унинг хийлагина захар эканлиги ҳақида ҳеч нарса демади). Шахло кўз канизак, канизак эмас, маъшуқа Тағой Туркон оқа, ажабки, сал инжиқ бўлиб қолди, юзларида битта-яримта билинар-билимас доғ ҳам борми-ей... Ҳа, аниқ, ул нозик адо вужудида бир гавҳар пайдо бўлган... Гарчи маъшуканинг беқусур қадди ниҳолида ҳозирча бирон ўзгариш билинмаса-да, шундоқ эканлигига Сароймулкхонимда асло шубҳа йўқ. Аммо бу ҳақда чопарга индамади. Буни маҳди улё ҳазратга ўзи айтади ва суюнчисини олади... Алқисса, чопар ҳарам аҳлининг Аллоҳ паноҳида омон-эсон юрганликларини, барча нарса муҳайёлигини, фақат бир нарсада тўлдириб бўлмас камлик сезаётганларини — Ҳазратларининг офтобдай дийдорларига зору интизор эканликларини, музаффарият ила сафардан тезроқ қайтишларини интиқ бўлиб кутаётганларини Амир соҳибқиронга етказсин...

Фарзандлари ичида энг аввал сўрайдиганлари Оқа Беги хоним бўлишини Сароймулкхоним яхши билади. Ўн еттини қоралаб қолган ҳалим табиат, юмшоқ кўнгил, тортинчок, кўхликкина Оқа Беги хонимнинг ҳам ҳуснига ҳусн қўшилиб бормоқда. Аслан чиройли мунгли кўзлари оғасининг вафотидан сўнг яна ҳам ичига тортиб кетди, бу кўзларни ғам-андух уммони дейиш мумкин эди. Орзумулк оқа: «Мана, Жаҳонгир Мирзо маросимлари ўтди. Ҳой қиз, тезроқ Оқа Беги хоним билан Муҳаммадбекнинг тўйларини қилайлик, ёшлари етиб қолди», — дея Сароймулкхонимни шошилтиргани шошилтирган. Амир Мусо бўласи ҳам, кўзимнинг тиригида кўриб қолай, дермиш...

Ҳаракатчан, шўх, шаддоқ, ерга урсанг осмонга сапчийдиган Султон Бахт бегим бутунлай бошқа олам, бўй тортиб қолди, ўзи дуркунгина эди, ҳозир ўсиб опасидан ўтиб кетай дейди. Қизларнинг оналари вафот этганларига кўп бўлди. Етти йилдирки, улар ҳамиша маҳди улё билан биргадирлар... Ўзининг қадди камолида ҳалигача фарзанд нишонасини кўриш насиб этмаган, эртанги кундан умидини узмаган Сароймулкхоним ҳар иккисини ҳам ўз қизидай кўради. Улар маликаларнинг қизлари-да! Э, парвардигор, бировга фарзанд берасан-да, норасида гўдакни волидасидан жудо қилсан, бировни эса тирноққа зор этасан! Фарзандни тир-

ноққа зорга берақолсанг бўлмайдами? Бири кам дунё деб шуни айтсалар керак-да... Шуларни кўнглидан ўтказаркан, беихтиёр маҳди улёнинг кўзларига ёш келди, аммо чопар олдида хижолат бўлишдан кўрқиб, хайриятки, ерга бир томчи ҳам туширмасликка ўзида куч топа олди.

Жангари Мироншоҳ Мирзо мударрисдан сабоқлар олиш, қиличбозлик, найзабозлик машқларини ўтказиш билан кун кечиради... Аткасининг айтишича, амирзода жуда чакқону чапдаст эмиш. Тунов куни маликанинг ўзи ҳам бунинг шоҳиди бўлди. Мироншоҳ Мирзо Боғи Чинорнинг каттагина майдончасида Жаҳонгир Мирзо раҳматликнинг ўнбошиси Ахий Жаббор баходир билан қиличбозлик машқини ўтказмоқда эди. Амирзода сира эндигина ўн бирга қадам қўйган болага ўхшамайди. Қўрқув нималигини билмайди. Қилич тутишлари ҳам нақ катталарникидек. Атрофдан янграб турган мақтов овозлари остида амирзода рақибига жон-жаҳди билан ташланарди, Ахий Жаббор баходир ўзини ёш шогирдига атай ютқазиб бераётган мохир устоздай тутарди. Мироншоҳ Мирзо ниҳоят рақибини «енганидан» кичкириб юборди. Енгилганлик белгиси сифатида, жанг вақтида рақиб қўлини кўтариб, сўнг таъзим қилиб ортга чекиниши ва қиличи учини ерга тираши лозим эди. Ахий Жаббор: «Енгилдим, амирзодам! Енгилдим!..» деди ва ортга чекинди...

Муҳаммад Султон эса Сароймулкхоним хузурида, кун сайин эмас, балки соат сайин ўсмоқда, худога шукур, яқинда ярим ёшга тўлади. Қилиқлари чиқиб қолди, соҳибқирон келсалар кулиб беради. Тўрт ойлик бўлган иккинчи набира Пирмуҳаммад Жаҳонгир ҳам Аллохнинг паноҳида соғ-саломат... Ардоқли келинлари Хонзода хоним Сароймулкхоним ёнида, бир қадам нари жилмайди. Аммо шўрлик маликанинг на ётарида роҳат бор, на турарида... Хеч ўзини қўйгани жой тополмайди, пинҳона оҳ тортгани тортган. Офат шамоли нозик қаддини хийла букиб қўйди, кўникиши қийин бўлаётир, аммо начора?.. Маҳди улё уни юпатай деб кўп уринади, кўп кунларни бандасининг тақдирга тан бермай иложи йўқ эканлигини англатишга кеткизади. Соҳибқироннинг суюкли қизлари Оқа Беги хоним билан Султон Бахт бегимлар кечаси ҳам, кундузи ҳам хонимойимлари Хонзо-

да хоним ёнидадурлар, бир лахза бўлсин ёлғиз қолдирганлари йўқ... Буни уларга ҳурмати сарбаланд аммалари Қутлуғ Туркон оқа тайинлаганлар.

Соҳибқироннинг хабарлари бор, Хоразмдан Хонзода хонимнинг падари бузруквори Оқ Сўфи, онаси Шакар бика, Хусайн Сўфининг қизи Иқбол бика билан хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг қизи Сиймин бикалар келишганди. Жаҳонгир Мирзонинг барча маросимларида бирга бўлишди, афтодаҳол Хонзода хоним билан бирга фарёд чекишди, йиғлашди-сиқташди, ёнишди-куйишди, кўлларида келганча чўндай озиб кетган, ёш боладай ожизу ночор бўлиб қолган шўрлик маликани юнатишга, овутишга ҳаракат қилишди... Қудалар яқиндагина Хоразмга жўнаб кетишди.

Шу орада Сароймулкхоним Хонзода хонимни олиб Шаҳрисабзга бориб ҳам келди. Бир неча туяга ўрнатилган кўк маофалар маржондай тизилиб пойтахтдан йўлга чиқди. Маҳди улё маофаси жойлашган туяга осилган кўнғироқ ёқимли сас бериб борарди... Гапнинг рости, маҳди улёнинг ўзи ҳам юраги сиқилиб ҳеч Самарқандга сирмай қолди, суянган тоғлари Амир Темур ҳазратлари сафардалар, Жаҳонгир Мирзо эса... О, маҳди улё тукқан ўғлини ҳам бунчалар яхши кўрмаган бўларди. Ҳам ўзини, ҳам кечалари тўлганиб ухламай чиқаётган Хонзода хонимни чалғитиш, келинининг овир дардини енгиллатиш мақсадида, Шаҳрисабз сафарини ўйлаб топди. Тўғри қилган экан. Хушманзара йўл, дарахтлар, вижир-вижир қушлар, даралар, тоғлар, тин-тиник осмон ва ҳавода эмин-эркин юзиб юрган бедарду бедоғ оппоқ булутларни томоша айлаш чиндан ҳам завқли эди.

Тахти Қорача довоида тўхтаганларида ажойиб манзара намоён бўлди. Шарқ томонда бўй чўзган улкан зирвали тоғлар, жанубда, шимолда, кунботишда ястаниб ётган даралар, водийлар, қишлоқлар, боғлар, сойлар, чўллар... кўзга ташланарди. Аммо буларнинг бари амирзода мусибатидан диллари зада маликаларга барибир татимади. Хонзода хонимнинг эса, аксинча, эски яраси янгиланди... Масъуд ва бахтли кунларини эсига тушириб кўйди.

Бор-йўғи бир йил олдин Жаҳонгир Мирзо иккиси шу ердан ўтишган, энг тепадаги ана бу кўшқда хордиқ олишганди. Шунда қизиқ бўлди. Амирзода Ахий Жаб-

бор баходир йигитлари билан бир қол-қора чиройли кийик боласини тутиб келиб маликага тухфа этдилар. Қувониб кетган Хонзода хоним ўзини бахтиёр сизди. Тутқунликдан азоб тортаётган кийикча узоқ-узоқ мунг тўла чиройли кўзларини Хонзода хонимдан узмас, гўёки «Мени кўйиб юбор... Кўрмаяпсанму, жоним қийналмоқда...» дея ёлвораётгандай эди. Маликанинг раҳми келди, кийикчанинг каттагина оқ доғи бор пешонасини силаб-силаб, кўзи қиймаса ҳам бўшатиб юборди. Сакраб-сакраб қочиб кетаётган кийикча ҳозиргидек кўз ўнгида... Эҳ, агар кийикни олиб қолганида, ҳозир маликанинг ёнида овунчоқ бўлар эди! Амирзодасини эслатиб юрарди... Энди амирзода ҳам йўк, кийикча ҳам...

— Ана бу кўшқда ҳордиқ олгандик амирзодам билан, маҳди улё жаноби олиялари... — деди ўксиганча Хонзода хоним.

Сароймулкхоним маъюс бош тебратарди.

Шахрисабзда Жаҳонгир Мирзо қабрини зиёрат этганларида маликаларнинг ёниб турган ўксик кўнгиллари бир оз таскин топгандай бўлди.

— Оҳ, Жаҳонгир Мирзо!... Ўғлим! Ўн гулидан бир гули очилмаган ўғлим!.. — нола чекарди Сароймулкхоним кўз ёшлари юзларини ювганча сағана атрофида парвона бўлиб.

— Оҳ, амирзодам, жоним амирзодам!.. Амирзодам!.. Мен қаерда эдим? Сиз бетоб бўлганингизда мен қаерда эдим-а?.. Армонда қолдириб кетдингиз!.. Эй воҳ!.. — ўртанганча пичирларди Хонзода хоним сағананинг оёқ томонида қабр тошига ойдай юзларини босар экан.

Ўн беш кунни шу алфозда ўтказдилар...

Чопар Амир соҳибқиронга мана шуларни етказса кифоя қилур...

## II

Амир Темур Мўғулистон<sup>1</sup> томон сари илгарилаб борарди. Милодий 1376 йил куз фасли эди. Йўл-йўлакай соҳибқиронга Умаршайх Мирзо қўшинидан хабарлар етиб турарди. Маълум бўлишича, амирзода павкарлари Етти-

<sup>1</sup> *Мўғулистон* - XIV аср ўрталаридан XV асргача ҳукм сурган давлат ном. Унга Кошвар, Еттисув, Или воҳаси ва Иртиш дарёсигача бўлган ерлар қараган.



сувнинг Қоратепа мавзеида Қамариддинга қарашли лашкарлардан бирига етиб олибдилар, душманни қочишга мажбур қилиб, ҳисобсиз ўлжа-ю ғаниматларни қўлга туширибдилар. Соҳибқирон мамнун бўлди, кейин уларни ўз ёнига чорлаб чопар юборди, чунки шундай вазиятда бирга баҳамжиҳат ҳаракат қилмоқни энг тўғри йўл деб ҳисоблади. Қамариддинни ер остидан бўлса ҳам, осмон устидан бўлса ҳам албатта излаб топишади, тутишади, шундан кейингина Самарқандга қайтишали! Бошқа йўл йўқ! Вассалом!

Хумоюн ўрдунинг яшил саропардаси Чу дарёсининг Қўчқор деган лим-лим тўлиб оқадиган ирмоғи бўйида баландликда қад ростлади. У тўрт томондан яққол кўзга ташланиб турарди. Саропарда олдида амирлару беклар, лашкарбошилар у ёқдан-бу ёққа кезиб юришар, кенгашга таклиф қилишларини кутардилар. Ўтган куни Умаршайх Мирзо қўшини ҳам етиб келди. Ҳали-замон Мўғулистон ҳокими билан бўлажак жанг тартиби-ю русумига бағишланган машварат бошланади... Бу жанг қаттол Қамариддинни бир ёқли қилиб бериши керак!..

Атроф водий бағоят хушманзара, кишининг ики суядиган файзиёб ерлар дилларни эркалаб, ўзига меҳр тилайди. Шимоли-ғарб томонда олисларда яккам-дуккам арчалар билан қопланган тоғлар нимқора-кўкиш тусда кўзга ташланади. Ундан тепароқда, ортда тоғларнинг баланд чўққиларида олпоқ қорнинг чойшаби жилва қилади. «Кузнинг охирлари, ҳазонрезгилик бўлишига қарамай бу жойлар шунчалар гўзал, — ўйланди Амир Темур. — Баҳорда жаннатнинг ўзи бўлар экан-да...»

Соҳибқирон одатдагидек илми пужум ва фолдан хабари бор Амир Сайфиддин неқўзни ҳузурига чорлаб, қачон йўлга оғланиш ҳақида кенгаш олмоқчи бўлди. Кейин доим ёнида ҳамқадаму ҳамнафас юрадиган, кам айрилишган дўстининг шу кунларда сафарда эканлигини эслади. Амир Сайфиддин неқўз Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг қаттиқ изтиробга тушди, барча ишдан илик ювиб ҳажга боришни ихтиёр этди, у шундай сафарни кўпдан орзулаб юрарди. Соҳибқирон қошида тиз чўкиб, ялиниб-ёлвориб турган амирни кўриб, ижозат бермасликнинг иложини топа олмади. Фақат:

— Омон-эсон бориб қайтингиз! — деди. — Айтгандай, бир юмуш бор... Хуросону Эрон, Ироқу Шом ўлка-

ларидаги вазиятларга бир кўз ташлаб келингиз, амир жаноблари!.. Воқеанавис, тингчи ва қуловузлар хабарлари бир-бирига мос келмайдур...

Амир Сайфиддин некўз ёнига Хинду Қарқара қипчоқни ва бошқа бир-икки аскарни олди-да, ҳаж сафарига жўнаб кетди...

Соҳибқирон Камариддинга қарши жангга отланиш муддатини, ғойибола Амир Сайфиддин некўз маслаҳатларини эсда тутган ҳолда чоршанбаи муродбахшнинг тонгсахарига белгилашни ўйлаб қўйди.

Лашкарбонилар Умарнайх Мирзо, Аббос баҳодир қипчоқ, Мухаммадбек ибн Мусо, Мухаммад Мирак ва Амир Шохмаликлар ярим ой шаклида пойгакроқда тиз чўкдилар. Амир Темур хали сўзга оғиз очиб улгурмаган эди, қутилмаганда Самарқанддан Ахий Жаббор баҳодирнинг шошилинич чолар бўлиб келганини хабар қилдилар.

— Амир соҳибқирон!

Ахий Жаббор баҳодир юқунганча саропардага кириб келди ва Амир Темур тўнининг пешини ўпиб кўзларига суртди, мамлакат тинчлигидан хабар бергач, деди:

— Дашти Қипчоқдан хабар етди: Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлоннинг фарзанди Тўхтамиш ўғлон хузурингизга келмакда экан...

— Тўхтамиш ўғлон?.. — хайратда сўради Амир Темур. — Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлоннинг ўғли?..

— Ҳа, ҳа, ҳазрат, ўша Тўхтамиш ўғлон... — Ахий Жаббор баҳодир шошиб қолди. — ...Хожитархондаги қурултойда Ўрусхон Тўйхўжа ўғлонни қатл этдирибди, Тўхтамиш ўғлон отасининг ўчини оламан деб уринибди, аммо енгилиб, сиздан паноҳ тилаб қочиб келаётган эмиш... Бу ҳақда чопар юборибди... Бетоб ётган Суюрғатмишхон жаноблари хузурларига чорлаб, бу хабарни зудлик билан ҳазратимнинг шарафли қулоқларига етказишимни тобшурдилар!..

Бу қутилмаган янгилик эди. Амир Темур даставвал бунга унчалар эътибор бермади. Салтанат удумида шундай паноҳ истаб, бош уриб келгувчиларни очик юз билан қарши олиш одати бор... Тўхтамиш ўғлон келаётган бўлса, келса келар, бундайлар бисёр, у ҳам ўшаларнинг бири-да. Соҳибқирон ўзига ўзи шундай деди-ю ўйланиб қолди...

Шимол томонлар кўпдан ногинч, Жўжи улуси хони

Ўрусхон бутун Олтин Ўрда шаън-шавкати тиклаш ниятидалиги маълум, ҳатто ўтган куни ўша ёқлардан келган тинччи хоннинг Московияга ва Мовароуннаҳрга бостириб келмоқчи эканлиги ҳақида хабар ҳам олиб келди. Бошқа тарафда эса Анқо Тўра, Қамариддин сингари бевтафиқлар тинчимайдилар. Турон салтанатига асли яхши таянч ва кўрғон бўлишга қодир бир қўл зарур-да Дашти Қипчоқ томонда... Соҳибқирон шу ҳақда кўпдан бош қотириб юарди, парвардигор чеварлигини аён этиб, ўзи етказиб турибди чоғи... Аммо Тўхтамиш ўғлон дегаплари ким ўзи, дўстми, душманми?.. Ўша Чингизхон авлоди, соҳибқирон истаган «қўл» бўла олармикин, бўлишга бўйни ёр берармикин?.. Эҳтимол, эҳтимол... Ноумид шайтон ахир. Бироқ комил ишонч билан шундай бўлади, деб айтиш ҳам қийин... Синамаган отнинг сиртидан ўтма, дегаплар. Қадам олишини обдан синаб кўриш керак....

Шундай шубҳа-гумонларга ғарқ соҳибқирон қандай йўл тутмоқ кераклиги ҳақида ўйлаб боши қотди... У меҳмонни кутиб олиш учун Самарқандга қайтиши керак. Қайтилса, албатта, бадбахт Қамариддинни бир ёқли қилгандан кейингина қайтиши даркор... Бу ҳақдаги қатъий қарордан қўшиннинг хабари бор, аскарлар аллақачон қурол-яроғларини тахт қилишган, ўқлар садокда, суворийлар эса отларнинг эгар-жабдуқларини кўздан кечиршиб, абзаллаб, айилларини тортишиб қўйишган, барчаси сафарга шай туришибди, фақат фармонни кутишмоқда...

Бироқ, агар соҳибқирон Исикқўл томонларда тоғларнинг дараларида, пана-пастқам жойлари-ю ғор-порларида писиб қочиб юрган Қамариддинни топай деб бешолти ой қолиб кетса, Тўхтамиш ўғлон билан учрашув кейинга сурилиб кетиши аниқ, бу «кейин» қачон бўлишини ёлғиз Аллоҳнинг ўзи билади... Наҳот, Жета хокими қайсар дувлат амирини бир ёқли қилиш яна кейинга қолса?..

Амир Темур ниҳоят Тўхтамиш ўғлон билан учрашув салтанат учун Қамариддинни тутишдан кўра муҳимроқ эканини англади, бир жиҳати, Тўхтамиш ўғлоннинг Дашти Қипчоқда қарор топишига кўмак берса Қамариддинга ўхшаган маккор бузғунчиларнинг томири ҳам ўз-ўзидан қирқилади-ку...

Машварат бошланмай туриб ўз-ўзидан тугади.

Хумоюн ўрдудан, Аббос баҳодир кипчоқ билан Мухаммад Мираклар тезу жадал Хоразм томонга, зарур бўлса ундан ҳам йироқ Хожитархон тарафларга Тўхтамиш ўғлонга ўтру борсунлар, эъзозу икром ила қаршиласунлар, подшоҳзодага муносиб қандай эҳтиром лозим кўрилса адо этсунлар ва юксак мақомда Самарқандга олиб келсунлар, деган олий фармон бўлди.

Соҳибқирон шу кунгек от бошини Самарқанд томон буришга қарор қилди.

## ТўРТИНЧИ БОБ

### I

Кейинги ярим йил ичида Сароймулкхонимнинг заъфарон бўлиб кетган қирмизи оқ юзларига нур югургандай бўлганини Хонзода хоним биринчи бор кўриб турибди. Бирон хушxabар бормикин, деб ўйлади Хонзода хоним... Маҳди улёнинг кўз қарашлари маъюс, ҳамиша гажак бўлиб ўзини намойиш этишга хавасманд икки қора зулфи ҳам қулоқлар ортига яшириниб олган, чиройли оғзи қулфланиб қолгандай гоҳ-гоҳда бир гапириб кўяр эди холос...

Боғи Нақши жаҳонда Жаҳонгир Мирзо руҳига бағишлаб «мушқулкушод» қилдилар. Бонуйи кубро эгачи Қутлуф Туркон оқа салтанатнинг барча аёлларини битта ҳам қолдирмай чорлашни буюрди. Бу ерда харам ахлидан ташқари Амир Жоку барлоснинг завжаси Қайқубод Хутгалонийнинг кизи Одилмулк оқа, Амир Мусонинг завжаси Орзумулк оқа ва ҳоказо нуфузли амирлару нўёнлар, ашрофу акобирлар хотинлари йиғилишган, одам кўп эди. Ҳар қалай, яхшиликни дилида туйган Хоразм маликаси издаҳомда маҳди улёдан нима гап деб сўрай олмади, бунга имкон ҳам бўлмади, Сароймулкхонимдаги бу тағайюр сабабини кейин билди. Катта малика одатда шундай қувончли хабарларни, кўз тегмасин, дея дарров суюнчилашни хуш кўрмасди.

Хонзода хонимга бу муждани кейинроқ қализак Оққиз отказди. Подшо келини бу палла Боғи Чинорда, энага

эгачи Холдона биби йўргаклаётган Муҳаммад Султон бошида эди, у дўмбоққина чақалоғининг қўл-оёқчаларига термилиб турар, ҳар гал шундай қилганда суюкли ёридан қолган ёлғиз ёдгори юрагини орзиқтирар эди... Вужудининг бир бўлаги, ёш умрининг иорлоқ қўшиғи бўлган жигаргўшасини кўлига олар экан, мана шу, ун-ласанг синаман деган мурғаккина жон замонлар келиб пахлавон келбатли йигитга айланишини ҳеч тасаввурига сиғдирилмасди. Дунёдан беҳабар гўдакнинг жимит бурнчасига бурнини теккизаркан: «Суюнчим, юпанчим, худо берган ёдгорим!..» дер, юз-кўзларидан тўйиб-тўйиб ўпар, эркалар, кейин қоникмай бағрига босганча унсиз юм-юм йиғларди. Ҳозир ҳам кўз узмай энага эгачи Холдона бибининг чақалоқни йўргаклаб бўлишини кутиб турарди.

— Суюнчли хабар, маликам! Суюнчли хабар!..

Канизак отилиб кирди-ю маликасининг узун кўйлаги пешини ўлиб кўзларига суртди:

— Нима дединг, Ок?.. Суюнчли хабар, дедингми?..

Хонзода хоним киртайиб кетган шахло кўзларини канизакка тикди-ю уни худди биринчи марта кўриб тургандай ҳайрон бўлиб қолди. Ажабо, шу киз кечаю кундуз ёнида парвона бўлиб юргани, канизаги, дугонаси, сирдоши, меҳрибони Окқизми ёки бошқами?.. Ўзгариб кетибди-я... Малика ҳеч эътибор бермаган экан-а... Бу ёғига қаралса, амирзоданинг аччиқ фироғи ҳаммани ҳам ўзи билан ўзини овора қилиб қўйди-ку. Биров бировдан ўлкалайдиган, биров бировга қарайдиган замон бўлдими ўзи...

Хонзода хоним яхшироқ қаради: бир пайтлардаги ўйноқи кўзли, тикмачоққина, қорачадаг келган суюмли Окқиздан асар ҳам қолмабди, парвардигор гўёки офир мусибатци малика эмас, балки унинг бошига солгандай... Озиб-тўзиб кетибди. Аммо ҳозир қоронғида хароба ичидан чирок йилтиллаб кўрингандай, кўзларида қандайдир нур ёниб турарди:

— Суюнчли хабар, маликам!

— Айтақолсанг-чи! Чўзмай ўлақолинг!.. Шу одатинг қолмади қолмади-да!.. — ўпкаланди Хонзода хоним.

— Хўп, жоним маликам, хўп! Кеча чопарликка борган Ахий Жаббор баҳодир жаноблари Иссиққўл томонлардан хушхабар, мужда келтирибдилар. Сохибқирон ҳаз-

ратлари Самарқанд азимати қилибдурлар! Пойтахтга қайт-  
моқда эканлар!

— А?..

Бу хабар Хонзода хоним учун Аллоҳнинг бемисл,  
кутилмаган инояти эди.

Подшо келини ҳайратда энага эгачига қаради.

Холдона бибининг кўзларида табассум жилва қилар-  
ди. Ҳатто оқ шоҳи йўргакларга ўралган гўдак ҳам буни  
эшитиб кулиб қўйгандек бўлди...

Сарой аъёнларидан тортиб катта-кичик, бутун Самар-  
қанд аҳли қувончу ташвиш аралаш жунбишга тушди.  
Соҳибқирон келаётгани ҳақидаги хабарни эшитиб, уч  
ойдан бери сирқовланиб ётган амирул умаро Амир Жоку  
барлос ҳам оёққа туриб кетди. Етти йил аввал, ҳали  
соҳибқирон салтанат бошига келмай туриб, Қаршида қаро-  
навслар<sup>1</sup> билан оғир жангда отдан йиқилиб бели қаттиқ  
лат еганди. Кейинги пайтларда бели тез-тез оғрийдиган,  
бўксаси санчиб-санчиб қўядиган одат чиқарди. Яқинда  
ўша дарди қўзиб, амирул умарони тўшакка михлаб қўй-  
ди-ю умрида биринчи марта соҳибқиронни чорасиз куза-  
тиб қолишга мажбур бўлди.

Пойтахт доруғаси Амир Довуд дувлатни ҳамма депа-  
раларда кўриш мумкин эди. Гоҳ Кўксаройда бўлса, ун-  
дан Боғи Нақши жаҳон тарафга йўл солар, ора-орада  
Боғи Чинорга бориб маликалардан хабар олиб қўйиш  
лозимлигини ҳам эсдан чиқармасди. Кўпроқ шаҳар ши-  
молида янги барпо этилаётган хушманзара боққа елиб-  
югурар, соҳибқирон келгунча ораста қилиш ташвишини  
чекарди. Қўл бўшади дегунча, амирул умаро иккиси бирга  
маҳаллаларни кезишар, оқсоқоллар билан учрашишиб,  
кўчаларни тозалаш, деворларнинг унда-бунда тушиб кет-  
ган жойларини уриб қўйиш, дарахтларнинг ортиқча шох-  
ларини кесиб ташлаш, кўприкларни тузатиш ва ҳоказо-  
лар ҳақида жўяли маслаҳатлар беришарди.

— Шатранждаги пиёда каби бурчакка қисилиб мот  
бўлиб қолмайлик, орқа-олдингизга қарангизлар! Хушёр  
туришгизлар! — дерди Амир Жоку барлос япаски бур-  
нини силаб қўяркан.

-- Амир соҳибқирон сафарлардан қайтганларида ма-

---

<sup>1</sup> *Каронас* — Мовароуннаҳрда яшаган кўчманчи мўғулларни шундай ата-  
шлар.

халлаларни бир-бир кўриб назардан ўтказиш одатлари бор, биласизлар, – уктирарди Амир Довуд дувлат. – Гап эшитиб ўтирмайлик тагин?.. Агар забтига олсалар, макиёндай қочишга жой тополмай қоламиз-а, эсимизда бўлсин!..

## II

Маҳди улё Сароймулкхоним Хонзода хонимни кўчириб олиб кетгани Бови Нақши жаҳонга ташриф буюрган-да, офтоб найза бўйи кўтарилган эди...

Хар қандай дарлни ҳам вақт даволайди, деган ҳикматда катта маъно-мазмун жамланганлиги аччиқ ҳақиқат... Бошига тушган одамнинг бунга иқрор бўлмай иложи йўқ.

Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг, Хоразм маликаси, ўн етти ёшли келинчак, дунёдан кўрганим шу экан, бунки пешона дейдилар, энди бошқа бирон умидга кўнгил боғлаш йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас, деган қатъий қарорга келди. Бу палла амирзоданинг кирки ўтиб, хоразмликлар юртга қайтишган эдилар.

Яшашнинг кизиги қолмагандай туюларди маликага. Ҳаётнинг гуркираб туриши, тўқис-туғаллиги, гўзаллиги бари Жаҳонгир Мирзо туфайли экан, энди мирзоси йўқ. Нимага боқса, уни эслатади, ҳамма нарсадан амирзоданинг иси келади, ҳатто ҳаволарда унинг бўйи қолгандек... Кечалари шифтга қараб ётганда, бирдан саси эшитилгандай туюлади.

...Мана ҳозир, амирзода ана бу нақшинкор эшикнинг бир қанотини очиб кириб келади-ю кўлидаги шамни бурчакка қўяди. Интиқлигини билдирмай ётган Хонзода хонимни қучоғига олиб эркалайди. Малика кўллари эрининг бўйнига солар экан, оҳистагина қилиб: «Соғиндингизму?..» деб сўрайди.

Амирзода жавоб бериш ўрнига, маликанинг ўзи ҳаммаша суюдиган бир одатини қилади – ўнг сийнасига бошини қўйиб юрагининг уришини эшитмоқчи бўлади:

- «Юрагингиз шу ердаму?..»

- «Анови шумчи кўригиз!..Хали хануз юрагимнинг қайдалигини билмайдурлар!..» – қув амирзодалан ўпкалаган бўлади малика...

Ниҳоят, «узоқ изланиш»лардан сўнг чап сийна то-

мондан юракни топиб кулоқ солади-да, махбубасининг гулдай юзларидан, кўзларидан, гунча лабларидан тўйиб-тўйиб бўсалар ола бошлайди. Кейин бурчакдаги шамни уялтиришиб ҳар сафаргидек шўхликлари ошиб, юмалайдилар, юмалайдилар ва... ишқий ўйинларнинг сеҳрли комига отилганларини билмай қоладилар...

Йўқ... Хонзода хоним энди аниқ билади: қанчалар эшикка тикилмасин, амирзода кириб келмайди. Ҳеч қачон кириб келмайди, ҳеч қачон...

Малика ўзини қўйгани жой тополмасди, осмон узок, ер каттиқ. Ёстиққа бош қўйса куйдиради. Момикдай юмшоқ ўрин ёнига тошдай ботади. Кўзини юмай деса юмилмайди. Ўзи Боғи Нақши жаҳондаги қасрда, хаёли кифтида уни Шаҳрисабзга олиб кетади.

Шаҳрисабз унинг амирзодасига ўз бағридан жой берган маскан... Амирзодаси, суйгани ўша масканда, ёлғиз, суман япровидек бадани қора ерга нисор бўлиб ётибди. Чидай олиш мумкинмикан?.. Маликанинг жойи ҳам ўша ерда, бас, амирзодасининг ёнида!..

Ногаҳон келган бу фикр бутун борлигини банд қилди. Кеча-ю кундуз ўйи шу бўлиб қолди. Аллақандай оғулар ҳақида сўраб-суриштиравериб шўрлик Окқизни ҳам чарчатди.

Илк бор сўраганида Окқиз парво қилмади, худди олдий нарса ҳақида сўз кетаётгандай тутди ўзини. Улар умуман турли ҳодисалар борасида, салтанат синоатларидан кўнгиш сирларигача бўлган мавзуларда гаплашардилар. Оғуларга қизиқиш тобора кучайиб бораётганини кўрган Окқизнинг хаёли тиниклашгандай бўлди-ю бирдан юраги орқасига тортиб кетди!

«Вой худо! Малика қандай йўлга кадам қўймоқчилар-а! Нима қилмоқчилар ўзи?.. Худо сақласин! Окқиз, ҳушёр бўлишинг керак! Ҳар лаҳза малика аҳволидан хабар олиб турмоғинг лозим, таомларига назар қилишинг, асло ёлғиз қолдирмаслигинг даркор!..» — дер эди ўзига ўзи бечора қиз.

Хонзода хоним амирзода маросимлари ўтиб, азадорлик бурчлари адо этилгандан кейин ҳам канизаклари-ю хизматкорлари қуршовида Боғи Нақши жаҳонда яшаб келарди. Подшо келини атрофи ҳамиша гавжум: кунда, кун ора Қутлуғ Туркон оқа, Сароймулкхоним, Улус оқа, Дилшод оқа, Орзумулк оқа, Одилмулк оқа, бошқа амир-



лару вазирларнинг хотинлари галма-гал келиб-кетиб турардилар. Амирзода ўнбошиси Ахий Жаббор баходир бошчилигидаги хос кўриқчилар хамиша соф ва сергак эдилар.

Кўп ўтмай улуф эгачи Қутлуф Туркон оқа, муборак бешик бекаси бўлган ёш келинчакни у ерда ёлғиз қолдириш ноўриқдир, ҳар нарсага кўзи тушиб дарди янгила-наверади, соҳибқирон келгуиларигача уни алдаб-сулдаб ёнингизга олиб келингиз, дея Сароймулкхонимга кенгаш берди. Бу гап ўзингиздан чиққан бўлсин, — кўшиб кўйди яна эгачи, -- Муҳаммад Султон Боғи Чинорда, олдингизда, энага эгачи Холдона биби кўлида ўсиб вояга етмоқда, Хонзода хоним ҳам ўғилчаси ёнида юрсин, овунади ахир...

Холдона биби йигирма бешга кирган, юмалоқ юзли, сулувгина, кишининг икки суюдиган хушбичим қад-қоматли бўлиб, ўнг юзининг бурнига яқин ерида мондеккина чиройли қора холи бор, кўзлари хамиша кулиб турарди. Уни энага эгачиликка Қутлуф Туркон оқанинг ўзи танлаганди, помзод кидириб Кумушкент қишлоғига борганда кўриб ёқтириб қолганди. Холдона бибининг онаси ҳам беклар оиласида энагалик қилган, доялик вазифасини адо этган экан. Муҳаммад Султонга доялик қилди, жуда кўли енгил, деб таърифладилар. Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хоним чимилдикка кирганларида, бош-қош бўлишган чечан янгалардан бири, келин-куёв қовушганда улар тепасида фаришталар қувончдан чарх ураркан, дея лутф қилган ҳам мана шу Холдона биби эди.

Сароймулкхонимнинг ўзида ҳам шундай фикр пайдо бўлганди. Хонзода хонимдай ёш нарсанинг хайхотдай бовда бир ўзи яшаши мумкин эмас, яшаса ҳам қачонгача яшайди?.. Бироқ маҳди улё буни қандай билдириш чорасини тополмай юрди. Қолаверса, катталар бир нима демагунча, минг истиҳолада қандай йўл тутишни ҳам билмайди киши. Азалик келиннинг кўнгли нозик, гулнинг нафис баргидек титраб турибди, ҳар нарсани ҳам кўтара олмайди... Шундай паллада Қутлуф Туркон оқа таклифи жуда жойига тушди. Сароймулкхоним дарҳол Муҳаммад Чуроға додхоҳга маофа тайёрлатишни буюрди, эҳтиёти шарт кўч-кўрон учуш аробалар шай қилишни ҳам тайинлаб қўйди.

— Келинжоним! — кучоқ очиб кўришаркан деди Хон-

зода хонимга маҳди улё. Улар бир ҳафта аввал учрашгандилар. — Эсонмисиз-омонмисиз?

Хонзода хоним қақраган шахло кўзларини Сароймулкхонимга тикди. Катта малика бу кўзларда лоқайдлик, сўниб битган ҳавас, чорасизликдан обод вайрона қалбни кўрди.

— Худога шукур, маҳди улё жаноби олиялари... — хиёл эгилганча жавоб қилди Хонзода хоним. — Ўлтирибмиз-ку... Ўзингиз яхшимисиз...

— Жумла мўминлар қаторида юрибмиз, маликам...

— Амир соҳибқирон хазратларининг пойтахтга қачон кадам қўйишларидан хабар борму?

— Иншооллоҳ, бўлиб қолар... Балки, бугун-эрта...

— Аллоҳ ўз паноҳида асрасун... Амир соҳибқирон валинеъматимиз ва меҳрибон онаизор қаторида бўлмиш сиз маҳди улё жаноби олияларидан бошқа ҳеч кимимиз йўқ энди...

— Нега ундок дейсиз, маликам?... Вой!.. — Қошлари чиройли чимирилди катта хонимнинг. — Ундок демангиз! Сизни Амир соҳибқирон, ўғлим ўрнида ўғлим, деганлар-а! Ўғлим ўрнида ўғлим!.. Ҳеч кимни бундов мартабага кўтарганлари йўқ, маликам! Ундок демангиз! Жаҳонгир Мирзонинг йўқлигини билдирмаслигингиз керак...

Шундай дер экан, Сароймулкхоним тўлиқиб кетишига оз қолди, сўнг ўзини ўнглаб олди-да, давом этди:

— Ҳаммамиз ёнингиздамиз-ку... Вой, амирзода Муҳаммад Султон-чи, мен сизга айтсам... Худо кўчқордай ўғил ато этди... Зурёд берди! Тирноққа зорлар бор... — Маҳди улёнинг томоғига нимадир тикилгандай бўлди, у позик қўлини титраган бежирим ёқут лабларига босди...

Хонзода хоним Сароймулкхонимдаги ўзгаришни менинг ахволимга куйинишдан деб тушунди, ичида миннатдор бўлди ва уни аяб деди:

— Хафа бўлмангиз, жаноби олиялари...

— Ҳа... Амирзода Муҳаммад Султон жуда аломаглар... Бўлар бола бошидан маълум, дейдилар-да. Вой, келинжон, мен сизга айтсам, Амир соҳибқирон Муҳаммад Султонни валиаҳд деб атамоқдалар! Ҳа, ҳа, валиаҳд! Билдингизму, валиаҳд! Бўлмаса, тахтга ворислик даъво қилгувчи ўғиллар бор... Аммо уларни валиаҳд деганлари йўқ! Муҳаммад Султон энди ярим ёшга кир-

ди... — Сароймулкхоним мамнуслигиши яширмади. -- Бокингиз! Амирзодам соҳибқирон сафардалик вақтларида дунёга келганди, ўзим чопар йўллагандим-да, отини қўйиб берсунлар деб... Ўшанда «Мухаммад Султон» деб айтиб юборибдилар... Эсингиздаму?

— Эсимда, эсимда...

— Ҳозирдан шўх, қарамасангиз, ўрмалаб кетиб қолади... Гоҳ-гоҳ кулиб қўяди. Иншооллоҳ, падари бузрукворининг ўрнини босади, султон бўлишлиги билиниб туради. Бари бежиз эмас... Ахир Мухаммад Султон бир томони буюк бобомиз Чингизхонга уланади-да...

Хонзода хоним ялт этиб маҳди улёга қаради. Сароймулкхоним жилмайиб турарди. Унинг кўз қарашида, сиз билан биз буюк зот авлодимиз ва бошқа буюк бир зот ихтиёридадурмиз, бунга шукур қилайлик, деган маъно яширинган эди...

— Айтганингиз келсин, отасининг ўрнини боссин, султон бўлсин...

Хонзода хоним маъюс бош эгди. «Илоё, кўз тегмасин, бемаҳал шохи синмасин... — ўйлади Хоразм маликаси. — Отасига ўхшасин, аммо умри ўхшамасин. Аллоҳдан тилагани шу. Жаҳонгир Мирзога, уларнинг покиза севгиларига кўз тегди. афсуски, асрай олмадилар... Ёмонларнинг кўзи тегди...»

Орага жимлик чўкди. Деразадан қаср ховлисидаги ховуз кўриниб турарди. Ховузда сув йўк эди. Маҳди улё билан Билкиси Суғро<sup>1</sup> меҳмонхонада суҳбат қилмоқда эдилар.

— Маликам... Сизни олиб кетгани келдим... — деди бирдан маҳди улё...

Сароймулкхоним, гапим қандай таъсир қилар экан, дегандай маликага зимдан назар ташлади.

Хонзода хоним тим қора хилол қошлари чимирилганча хайратда тикилиб қолди. Катта малика хазиллашяптиларму, жиддий гапиряптиларму?..

Сароймулкхоним, ҳеч нарсани сезмагандек давом этди:

— Халиги... Ҳим-м... Биласиз-ку...Боғи Нақши жаҳон қасрини таъмирлаш лозим эмишми... Амир Довуд дуғлат жаноблари шул ҳақда гапирибдилар-да... Маро-

<sup>1</sup> Билкиси Суғро — Сулаймон пайғамбар хотини Билкис номидан олинган. «Суғро» - кичик маъносида. Кичик Билкис - кичик маликаларга бериладиган сифат.

симлар, келди-кетди билан қаср анча оёқости бўлибди-да... Шунга сизни олиб кетгани келдим...

Хонзода хонимнинг таажжуби ортганча деди:

— Мен... қаидай кетамен? Кета оламенму?... Амирзодам, ўзимизнинг боғимизни ёлғиз ташлаб-а? Ахир унинг рухи бу ерда кезиб юрибди...

— Йўқ, йўқ, ташлаб кетмайсиз, маликам, зинҳор ташлаб кетмайсиз! — Сароймулкхоним маликани тинч-лантиришга шошилди. — Боғ сизларнинг боғингиздур. Фақат боққа парвариш даркор, оро бериш керак, қасрни таъмирламак лозим эмиш холос. Амирзодам вақтида қандай файзиёб бўлса ўшандай кўркам холга келтирилиши керак эмиш. Афтидан фармон берилган шекилли...

— Боғнинг аввалгидек файзиёб, кўркам бўлиши учун амирзодамнинг ўзлари керак-да... — хўрсинди Хонзода хоним. — Қасрни таъмир этмак соз юмушдир, жаноби олиялари!.. Биз шу ерда яшайверамиз. Биздан ҳеч кимга ҳалал етмагай...

— Албатта, албатта... Аммо азият жонингиз қойишини зинҳор истамаймен... Алқисса, Боғи Чинор ҳам ўз уйингиз, маликам! Ёдингиздаму, ўша ердан келин қилиб тушириб келган эдик?... Боғи Чинорда ҳамдаму ҳамдард бўлайлик. Муҳаммад Султон амирзодам ўша ердалар, агарда сиз ҳам борсангиз кўнглимиз тинч, бошимиз осмонга етарди... Шунга тилаймен холос, келинжоним!..

Хонзода хоним ўйланиб қолди. Холисанилло айтганда, малика кун ора Муҳаммад Султонни кўраман, деб Боғи Чинорга ошиқади, ўғилчасини суюб-ардоқлаб қўлидан қўймайди, эркалайди, яна бағри узилгандай бўлиб Боғи Нақши жаҳонга қайтади... Балки кўчиб ўтса яхши бўлармиди?..

Сароймулкхоним ичида, хайрият, сал оғдирдим шекилли, малика ҳаёлга чўмдилар, яна бир химо, ҳаракат лозим-да, деб қўйди.

— Биласизми, маликам, улуғ эгачи бонуйи кубро Қутлуғ Турқон оқа жаноби олиялари ҳам шундай қилмоқни тайинладилар. Балки, ҳазратимнинг ўзлари айтган бўлсалар керакми... — гапнинг оқовасини мужмалроқ қилди Сароймулкхоним. — Ҳазратимнинг йўллари-га ўша ердан бирга чиқамиз-да...

Шундан сўнг Хонзода хонимнинг бу таклифга кўнмай иложи қолмади...

Бир кундан кейин Хонзода хоним ўз мулозимлари-ю канизаклари билан Боғи Чинорга кўчиб ўтди.

## Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

### I

**Ч**опар кеча Амир Темур қароргоҳидан хабар келтирди: ҳазрат Андижондан эртага йўлга чиқар эканлар...

Кутлуғ Туркон оқа дарҳол Амир Довуд дуғлатга маслаҳат солди:

— Амир соҳибқиронни уйимизда кутиб олсак, нима дейсиз, Сулаймоншоҳ?..

— Айни муддао бўларди...

— Ўзингиз биласиз, соҳибқирон сафарлардан қайтганларида доим бизнинг уйга тушадилар... — шавҳарининг сўзини бўлди Кутлуғ Туркон оқа. — Балхда подшолиққа эришиб келганларида ҳам даставвал бизнинг уйимизга ташриф буюрган эдилар-ку...

— Рост сўзни дедингиз, онаси! Бироқ...

— Таклиф этмасак кўнгилларига оладиларму, дейман... — яна шавҳарини гапиришга қўймади соҳибқирон эгачиси.

— Ҳа, ҳа... бироқ...

— Бошқалар оғиз очмасдан олдин сиз таклиф қилингиз! Илиб кетгувчилар кўн...

— Хўш, хўш...

Ўнг юзидаги билинар-билинемас қилич изини силар экан, Амир Довуд дуғлат босиқ деди:

— Амир соҳибқиронни уйимизда қаршиламоқ бизга Аллоҳнинг бемисл инояти бўлур эрди. Бироқ, хумоюн ўрдуда машваратда ҳазратнинг Боғи Баландга тушишлари ҳақида айтилди, бу ўзларидан чиққан фикр шекилли... Боғнинг ишлари ҳам битиб қолди...

Чиндан ҳам, хушxabар олиниси биланок, Суюрғатмишхон бетоблигига қарамай дарҳол соҳибқиронни қандай ва қаерда кутиб олиш ҳақида машварат ўтказганди. Баъзилар, барча аҳли сарой ва аҳли ҳарам биргаликда Дизакқа бориб қаршилан лозим, дея таклиф этдилар. Ўзгалар эса, аҳли ҳарамнинг боришига зарурат йўқ, маликалар, хоним ва оқалар ҳориб-чарчаб қоладилар,

яхшиси, пойтахти фирдавсмонандда кутганлари тузук, кабилида фикр билдирдилар. Оқибатда Самарқанд билан Дизақ оралиғидаги хушманзара Катвон мавзеида фақат сарой аъёнлари соҳибқиронга пешвоз чиксунлар, аҳли ҳарам эса жамулжам бўлиб соҳибқиронни янги боғда — Боғи Баланднинг мухташам қасрида муборакбод этсуилар, деган қарорга келинди...

— Бошқа томондан, — давом этди Амир Довуд дуглат, — тўғри англашимиз лозим, энди подшоёи олам Амир Темур Кўрагон хазратлари бизнинг товук катагидай кулбамизга сирмайдилар ҳам, онаси... Таъмирламоқчийдик, бунга вақт топилмади... У ер-бу ери тушиб кетган, қаралмаган уйга улуғ меҳмонларнинг келмоғи ножоиздур...

— Вой, ахир... — деди холос шавҳарининг мантиқли гапларидан лол Қутлуғ Туркон оқа гап топа олмай...

Амир Довуд дуглатнинг «вақт топилмади» деган сўзларида жон бор эди. Бу эр-хотинга баб-баравар тааллуқли бўлиб, иккиси ҳам худонинг қурмоқни яхши кўрган бандаларидан саналардилар, гаининг сираси, уларнинг умри қурилиш билан ўтарди ҳисоб. Амир Довуд дуглат пойтахтни ободонлаштириш, мадраса-ю хонақоҳлар, ҳаммомлар, бозорлар бунёд этиш ишларига муккасидан шўнғиб кетганди. Шаҳардан чиқаверишда Шаҳрисабз йўлида бунёд этилаётган бозор аллақачон битган. Соҳибқирон кўриб мамнун бўлганлигини айтди. Шу кунларда эса Боғи Баландни барпо этиш, Чорсу майдонидан Тошкент томонга тахти равон йўл солиш, пойтахт кўркига дов бўлиб тушаётган эски уйларни бузиб олиб ташлаш, икки томонга қават-қават савдо расталари тиклаш, Кўксаройдан пастроқда шу йўл бўйида қатта тунроқли майдонда яна бир бозор қуриш ишлари уни батамом банд қилганди.

Қутлуғ Туркон оқада ўтган улуғларнинг қабрларини обод этиш истаклари устун эди, хос мулозимлари ва каписаклари кузатувида Чокардиза қабристонига тез-тез бориб Шайх Абу Мансур Мотуридий билан «Ал-Ҳидоя» соҳиби Шайх Бурхониддин Марғиноний мазорларини зиёрат этиб турарди. У икки улуғ сиймога атаб хонақоҳ қуришни бошлаб юборди. Ўтган йили Самарқанд яқинидаги Хартанг қишлоғига йўли тушди ва Имом ал-Бухорий қабрини тавоф этди, буюк муҳаддис жамлаган

«Саҳиҳи ал-Бухорий» соҳибқирон эгачиси ардоқлаб муталаа қиладиган китоблардан эди. Расулиллоҳ ҳаётининг бебаҳо лавҳалари билан яқиндан танишганда, муштипар аёл кўзларига беихтиёр ёш келиб кетар, хотам ан-набийнинг теран мазмунли ҳикматлари мағзини чақиб стишга уринарди. Ўша боргандаёқ Аллоҳнинг инояти билан унинг кўнглида муҳаддислар султонига атаб бир хонақоҳ қуриш нияти япроқ ёзди... Умид улким, у ердаги қад кўтарар-жак масжидда шайхлар, дарвишлар жам бўлишиб малолсиз зикру самоъ қила олсунлар, улуғ имом руҳларини шод этсунлар...

Табиийки, шундай юмушлар билан банд эр-хотинларнинг ўз уйларига қарашга фурсатлари бўлмади...

— Ўксинмангиз! — деди Амир Довул дуғлат. — Боғи Баланд қурилишида ўзим бош-қошдурмен... Ўша ер ҳам боғимиздур... Амир соҳибқиронни хеш-ақраболару ҳарам аҳли ўша ерда бақамти кутиб олғаймиз...

Қутлуғ Туркон оқа энди ҳеч нарса демади.

Хушxabар қулоқларга етган куниеқ Суюрғатмишхон бошлиқ салтанат нешволари шайланиб Қатвон томонга жўнаб кетдилар. Пири муршид Мир Саййид Барака Андхойга бориб хешу ақраболарни кўриб келгани соҳибқирондан ижозат сўрагани, балки қишни ҳам ўша ерда ўтказиб қайтса керак...

Соҳибқироннинг келиши хабари каттадан кичик барчани тараддудга солиб қўйди... Айниқса, буни ҳарам аҳли орасида яхши кузатиш мумкин эди.

Сароймулкхоним соҳибқирон ташрифини эшитиб худди қаллиғини кутаётган ёш келинчакдай бутун вужудини ҳаяжон чулғади. Бўлажак висол онларини ўйлар экан, юраги қафасдаги қушдай нотраб, соҳир сийнаси дамбадам кўтарилиб тушар, қирмизи оқ юзларига қон тепар, чап юзидаги кичкина чиройли холи ортиқ қорайгандай туюларди. Ҳазил эмас, тўрт ойга яқинлашиб қолаётир, маҳди улё соҳибқирони билан кўришмади, унинг катта-катта кўзларига тикилмади, роҳатбахш қўллари билан ногирон оёғини уқалаб қўймади...

Қандай либосларини кийсун? Соҳибқиронга қайси бири ёқарди?.. Соҳибқирон дебони, агар ичида дебоча<sup>1</sup>

---

<sup>1</sup> Дебо — заррин ипак матодан бўлган кийим. Дебоча — зар билан тикилган кўйлак.

кийилган бўлса жуда хуш кўрарди... Тўрқа<sup>1</sup> шунингдек, занданачадан<sup>2</sup>, кимхобу кундалдан кўйлаклари бор. Волойи мовий, волойи аҳмар ипак кийимлари ҳам ададсиз. Атласдан тикилган хашамли иксун қабо<sup>3</sup>, маъданий, маликий, микрозий қаболари анчагина... Хусусан, яшил қуддусий қабоси бирам чиройлики... Қасава ўрашини ҳам суярдилар... Айниқса, сохибқирон фикрича, чехрани сирли ёпиб тургувчи харир парда билан кўшилиб кетадиган бош кийим — култанўшак кийиши катта хонимга жуда ҳам ярашар эмиш... Лекин кишининг кўзи кўр-да. Қандай чиройли кийим бўлса ҳам, устидан барини ўзинг беркитиб тўн киймоққа мажбурсан...

Сароймулкхоним тезроқ бошуйи кубро Қутлуғ Туркон оқага учрашиб барча хонимлару оқаларни Боғи Баландга олиб бориш ва ўша ерда қутлуғ дийдорлашув тадорикини кўриш лозим деган қарорга келди. Маҳди улё эгачига учрашдан аввал маликалар билан кенгашиб олгани Бўстонсаройга йўналди.

Икки йил аввал, Кўксаройдан эллик қадамлар нарида дарахтзор ичида янги сарой бино қилинганди, унинг лойиҳасини сохибқироннинг ўзи чизиб берди. Бўстонсарой деб аталган тўрт ошёнали қаср асосан ҳарам аҳли учун мўлжалланганди. Қасрнинг тўқсон тўққиз деразаси бўлиб, тўқсон тўққиз фонус осиелиқ эди. Оқшомда ушбу фонуслар баб-баравар ёнганда чироқлар чаманзори намён бўлар, бамисли ўзидан нурлар таратаётган сирли кошона бутун шаҳар бағрини ёритиб туришга қодирдай эди. Хос саройда сохибқирон маҳрамлари — хотинлари ва маъшуқаларига атаб алоҳида-алоҳида бўлмалар безатилди. Иккинчи ошёнада ўртада эни ҳам, бўйи ҳам йигирма беш газ келадиган тўйлар ва бошқа йиғинларга мослашган маҳобатли хона мавжуд. Бўстонсарой ўз номига яраша чиндан ҳам мохирўй-маҳлиқолар бўстони бўлиб, сохибқироннинг суюб келиб турадиган дилтортар гўшанишин маскани эди. У бу ерда ёруғ дунё лаззатларидан баҳраманд бўлар, истироҳат қиларди.

Катта хонимдаги рухий ҳолатга ўхшаш манзара ўзга маликаларда ҳам юз бермоқдайди. Саҳройи офатижон Дилшод оқа ва кўзлари қийиқ бодомқовоқ Улус оқалар

<sup>1</sup> *Тўрқа* — қимматбаҳо катон кийимнинг номи.

<sup>2</sup> *Занданача* — Бухоронинг Зандана қишлоғида тўқиладиган машҳур мато.

<sup>3</sup> *Қабо* — енгсиз кийим.



хам ҳар бири соҳибқирон билан яқин-орада кўришажаклари ҳақида ўйларга ботардилар. Ҳаммадан ҳам кўра кўпроқ канизак Тоғай Туркон оқа ҳаяжонданмоқда эди... Оғзи бемаза бўла бошлаганини кўрган бошқа кундошлар канизакнинг олдида: «Ҳай, ўзингизни эҳтиёт қилингиз... Жудаям уриниб кетмангиз...» қабилида меҳрибончилик кўрсатсалар-да, орқаворатдан гаплари келиб: «Бўйида бўлганмиш... Аталадан суяк чикмай ўл! Қаёқданам лўп этиб ўртамиздан чиқиб қолди?...» деб ёзғиришар, пичир-пичир қилишарди. Аммо буни Сароймулкхонимга билдирмасдилар. Шарттаки Тоғай Туркон оқа эса гўё ҳеч нарсани сезмас, ёлғиз қолганда: «Ажаб бўпти! Ҳамманг куйиб ўл!» дея ғойибона кундошларини узиб-узиб оларди.

## II

...Сафар айрилиқ жафосидан ўртанган Амир Темурни ростдан ҳам чалғитди, мусибат аламини сал бўлса-да йироқлаштирди. Тўхтамиш ўғлоннинг паноҳ излаб келаётгани эса уни тетиклантириб юборди. Рост, парвардигор ҳамиша бандасининг ғамини ўзи ейди. Буни кўп бошидан кечирган. Муҳтарам падари бузруквори раҳматлик Амир Тарағай доим: «Худо бор, нима ғамим бор!..» деган сўзларни такрорлаб юришни ёқтирарди. Тўғри экан. Худо бор, соҳибқироннинг нима ғами бор?.. Аммо ҳаракатда — баракат, ҳам деганлар...

У Самарқанд тупроғига қадам қўяркан, даставвал Шоҳи Зиода ва Чокардиза қабристонини зиёрат қилди, сўнг янги боғ — Боғи Баландга тушди.

Боғи Баланд шаҳарнинг шимолида Зарафшон дарёсининг чап қирғоғида, Чўпонота яқинида бунёд этилган эди. Милодий 1374 йил, ёз кунларининг бирида Амир Темур Тошкентга бораётиб, Зарафшон дарёси бўйида тўхтади ва баланд ерга чиқиб шаҳар томонга суқланиб назар ташлади... Соҳибқирон кўз ўнгида Фавқуллода гўзал ва дилга ёқар даражада чиройли манзара намоён бўлди. Чап томонда ҳов анови Ургут йўлигача Кониғил ўтлоғи ястаниб ётибди, олис-олисларда Ургут тоғлари кўкка бўй чўзган. Офтобда ялтираб Панжакент томонлардан оқиб келаётган Зарафшон Самарқанддан ўтиб иккига бўлиниб кетади... Ўнг томонда Чўпонота тоғи...

Рўбарўда эса шаҳар бутун маҳобати билан яққол кўриниб турибди. Ногаҳон кўнглига келдики, шу ерда бир боғ қилса... Боғнинг тархини қандай чизишни ҳам меъмору муҳандисларга ўзи айтиб берса, бунёд қилдирса... Баланддаги боғ бўлади, Боғи Баланд...

Қалин ва баланд девор билан ўралган боғнинг шимол томони Зарафшон соҳили эди. Девордан соҳилга қаратиб қўйилган нақшиннигор эшик орқали тошдан қилинган зиналар билан дарё бўйига тушиши мумкин. Зиналарнинг сови элликдан ошарди.

Боғнинг кўркига кўрк қўшиб турган нарса, албатта, унинг ўртасида Табризнинг манхур оқ мрамридан қал ростлаган йироқ-йироқлардан ҳам кўриниб турадиган уч ошёналик, учинчи ошёнаси очик айвондан иборат баланд қаср эди. Тархи хочсимон шаклга эга қасрнинг хоналари зарҳал ва зангори рангли кошинлар, турфа хил нақшлар билан безатилган бўлиб яраклаб турар, оёқ остлари олти қиррали рангин яштлар билан қонланганди. Қаср атрофидаги узумзор, анжирзор ва олмазорлар эса боққа файзу кўрк бағинлаб турарди.

Қиш кириб, қор ёғиб, ер музлади дегунча, соҳибкирон одатда Боғи Чинор қасри ёнига қадаб қурилган бўйи ўттиз, эни йигирма беш газ келадиган даҳлизли меҳмонхонага борар, тўрдаги сандални бозиллатиб иситишга буюрар, кейин шоҳи кўрпага оёқларини киритиб, нарқув болишга ёнбошлаб оларди. Унинг фикрича, қаҳратон қишда ўрик чўғели сандалга оёқ узатиб мозий қиссаларидан тинглаб ўлтирмоқ дунё роҳатларидан биридир. Меҳмонхонани, икки йил бўлди, махсус бино этдирганди. Ёз паллалари эса сандал олиб қўйилар, ўрнини нознеъматларга тўла дастурхон ёзилган катта хонтахта эгаларди. Меҳмонхона қабулхона вазифасини ҳам ўтарди.

Боғи Баландда ҳам шундай қилишларини буюрди, меҳмонхона лойихадаёқ ўз ифодасини топди. Бино худди Боғи Чинордагидек қилиб тикланди. Деворларини қасрники сингари ложувард зарҳаллар зийнатлади, хушманзара суратлар ва сирли кошинлар бегади. Жанубий деворга мусаввир ям-яшил майсазорни — Конирилнинг баҳорий манзарасини туширган эди. Киши бамисоли гўзал ўтлоқнинг бир четида ўлтиргандай, агар туриб юрилса худонинг бу беҳиштдай гўшасини кезиб айланиб чиқиш мумкиндай таассурот қоларди.

Қаср олдидаги гиламлар ёзилиб ораста қилинган майдон соҳибқироннинг қишга мос кийинишиб олган ҳаяжонга чулғанган эгачи-сингиллари, хотинлари ва маъшуқалари, ўвил-қизлари, жиянлари билан тўлганди. Ҳаво этни жунжиктирмас даражада мўътадил совук...

Шу палла жарчининг кучли овози борлиқни тўлдирди:

— Соҳибқирон Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари Боғи Баландга ташриф буюрмакда-а-ла-а-р!..

Нихоят муюлишда соҳибқироннинг бўз оти кўринди. Отнинг номи Хонўғлон бўлиб, учкурликда шамолни ҳам ортда қолдирадиган, тезликда чақинга сабоқ берадиган, охудан ҳам ўзғир, доврўғи дoston бир от эди. Пишқирганда тумшуғидан ховурлар пуркарди. Хонўғлон сувдай текис йўрғалаб, ўйноқлаб келар, Амир Темур олтин эгар устида кўр тўкиб ўлтирарди. Қора кулокчинини бостириб олганидан кичик пешонаси қарийб йўқ бўлиб кетган Муҳаммад Чуроға додхоҳ билан чамаси йўл юрганидан халлослаб қолган Амир Довуд дуглат бедовнинг жиловидан туттишган, елкадор Амир Сулаймоншоҳ ҳамда Умаршайх Мирзолар рикоббоши ўрнида олтин узангиларга қўл қўйишганча икки ёнда шундай олий мартабага эришганларидан мамнун юриб келишарди. Соҳибқирон бўз отда боғнинг остонасига оқ поёндоз солинган дарвозасидан кириб келди. Майдонга яқинлашганда отдан гиламга тушди... Барча ҳазратни тавоф қилишга турди...

Даставвал Қутлуғ Туркон оқа соҳибқиронга пешвоз чиқди. Бонуйи кубро эгачи Амир Темурнинг елкасидан олиб пешонасидан ўшиб кўйди. Эгачининг чехрасидан хурсанду хуррам эканлиги кўриниб турар, жуда кўп гаплари борлигидан, барибир истаса ҳам ҳозир айтиб улгуролмаслигини, бунга вақт мусоида этмаслигини англаб, ҳаммасини кейинга қолдирди, фақат кўзлари ёшланганча: «Қадамлари қутлуғ бўлсин!» дея шивирлади. Измаиз Ширинбика оқа келиб кўришди. Амир Муайяд арлот оламдан ўтгандан кейин сингиси ёлғиз қолди, хайриятки, ёнида ўғли Мирзо Алибек бор. Мирзо Алибек ақлли йигит бўлган...

Навбат Сароймулкхонимга етди. Арғувоний тўн кийиб олган маҳди улё товусдай юриб келиб соҳибқирон пойига эгилди ва довудий совут устига ташланган заррин тўн пешини ўпиб кўзларига суртди. Кейин Дилшод оқа,

Улус оқа, Тағой Туркон оқалар, улар изидан исмағ пардасидаги кизлари Оқа Беги хоним билан Султон Бахт бегимлар тавофга шошилдилар... Ўн икки ёшли Мироншоҳ Мирзо билан жияни Мирзо Алибеклар ҳам изма-из келиб юкундилар.

Келинлари, Жаҳонгир Мирзо хотинлари Хонзода хоним ва Бахт Малик оқа билан кўришганда соҳибқирон ўзини зўрға тутиб турди. Ҳар икки келин ҳам шохона йўргакка ўралган олти ойлик гўдақларини кўтариб олгандилар. Буни уларга эгачи Қутлуғ Туркон оқа тайинлаган эди. Амир Темур Хонзода хонимнинг бошидан кучиб, манглайдан ўпди ва Муҳаммад Султонни кўлига олди. Хонзода хоним шундан кейин эгилиб тавофни бажо келтирди. Соҳибқирон Бахт Малик оқани имлади ва кўришгач, ундан Пирмуҳаммадни беришни сўради... У икки набирани икки кўлига кўтариб олганча, кўзларига ёш тўлиб осмонларга боқар, ҳеч нарса демас, ўзини шу топда ниҳоятда бахтиёр сезар, дил-дилида Аллоҳга шукроналар келтирар эди...

Шу пайт Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Темурга яқинлашди ва фақат иккиси эшиталиган йўсинда қарийиб шивирлаб деди:

— Хевақдан чоғар етди: Амир соҳибқироннинг Жетага кетгонларидан хабар тоғиб хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Кот билан Хевақни босиб олибдир...

Соҳибқирон сездирмади, фақат Хоразм томонларга бир қараб қўйди...

Атроф барча фараҳли гуйғуларга чулғанганди, оластингиллар ҳам, ҳарам аҳли ҳам, фарзандлар ҳам суянган тоғлари келганидан ўзларини осмонда ҳис қилишар, ҳеч ким ҳеч нарса демас, сўзга ҳожат йўқ эди.

— Меҳмонхонага марҳамат қилсунлар Амир соҳибқирон! — таклиф этишди Амир Довуд дуғлат билан Қутлуғ Туркон оқа кўлларини кўксиларига қўйишиб. — Янги қасрга ҳали ҳеч кимнинг оёғи етмаган... Биринчи бўлиб ўзлари муборак этиб берсунлар...

Бир четда турган машшоқлар ишора билан «Шодиёна»ни бошлаб юбордилар.

Амир Темур ҳурмат бажо келтириб Қутлуғ Туркон оқага деди:

— Ўзингиз бошлаб берингиз, Опа! Изингиздан кирурмен...

Бошуйи кубро эгачи таъзим қилганча инисининг кўлтиғидан олди ва «Бисмиллохир рахмонир раҳийм!» деди, сўнг иккиси нақшинкор эшикли меҳмонхона остонасига солинган бахмал поёндозга баробар қадам кўйдилар...

Барча улар ортидан меҳмонхонага йўналди...

### Ш

Соҳибқирон сарой аъёнлари билан Қатвон мавзеида кўришганидан кейин бир ойдан бери шаҳарга чиқмай Боғи Баландда яшарди.

Саксовул чўғи солинган танчанинг гуриллаган иссиғи кўрпага ўраниб олган соҳибқироннинг ногирон оёғига хуш ёқар, бемисл оромдан бутун аъзои бадани яйрарди. Серманак, ўрта бўйли, озғиндан келган, калласи кичик, қисик кўзлари ҳамиша кулиб турадиган, патак соқол қиссахон Мавлоно Убайд мозий воқеалари, ҳокону шаҳаншоҳлар қисмати, замона зайлининг кирдикорларидан ҳикоя қилар, охирида ҳар гал «Валлоҳи аълам биссаваб!» дейишни унутмасди. Қуида, қун ора уларнинг гурунглари баъзан оқшомгача давом этарди.

Чошгоҳдан гупиллатиб ёға бошлаган қор, ажабки, пешин бўлиб қолди, ҳали тингани йўқ....

Амир Темурнинг энг ёқтирган фасли баҳор эди. Гўё қиш фасли табиатнинг ўлими — баҳор эса ҳаётнинг янғидан бошланиши. Ҳамма нарса уйғонади, кўз олдинда мўъжизалар юз беради. Қуригандай кўринган қора оғоч ям-яшил япроқ чиқаради. Анови шафтоли қуриб қолган эмас, ўша шип-шийдам кўринган дарахт бағрида не-не анвойи гуллар, гунчалар яшириниб ётибди. Пардоз-андозини қилишга улгурмай қолган соҳибжамолдай жозибасиз кўринган замиш парвардигорнинг каромати билан кўзларни қувнатадиган фаройиб ям-яшил либосга бурканади. Сойлар қошига ўсма тортади, далалар кўксига лола такади, адирлар яшил рўмолларини елкаларига ташлаб оладилар... Узумлар бўйнига шода-шода дур-маржонлар боёлашни, гилослар шохларига дона-дона ёқутлар, ноклар эса ёмби олтинларни осиб олиб ҳаммага кўз-кўзлашни орзу қиладилар... Олам тамом ўзгариб кетади!..

Жонсиз табиатга ана шундай қутқулар сола олган

бахор, инсонни юз чандон ортик завқу хиссиётларга кўмиб ташлайди... Буни соҳибқирон ҳар сафар ўз бошидан кечиради. Назарида, ҳар бир киш фасли ўтган умрга сарҳисобдек вазифани адо этади. Ҳар бир баҳор эса янги орзуларга қучоқ очади, шахту шижоатлар бахш этади, ғайрат камарини инсон белига боғлайди...

Турон султони азалдан киш фаслини хушламас, кишда сафарларга чиқмас, ялдо кечаларини одатда Самарқандда, гоҳ-гоҳда Бухоро ёки Тошкентда ўтказарди. Фақат бир марта, бундан уч йил аввал, кишнинг қоқ ўртаси эканлигини била туриб, Жетага отланганлари соҳибқироннинг эсида. Амир Қамариддиннинг таъзири-ни бериб қўйиш иштиёқи кучлилигидан шунга мажбур бўлганди. Самарқанддан чиқиб Қатвон мавзеига борганларида жуда қаттиқ совуқ тушди. Қор бетиним уриб турибди. Совуқнинг қаттиқлигидан кўлни чиқариб юриб бўлмайди. Соқол-мўйлаблар қалин шовуш боғлади, оғизбурунларни қиров қоплаб олди. Тупук ерга муз бўлиб тушарди. Айрим навқарлар нобуд ҳам бўлди. Зудлик билан пойтахтга қайтишга фармон қилган эди ўшанда...

Бугун яна Мавлоно Убайдни ҳузурига чорлатди, унга кейинги вақтларда ҳос муншийлик вазифаси ҳам юклатилганди. Соҳибқирон қиссахоннинг чиройли ҳуснихатига эътибор қилди, у чиндан ҳам хаттотлардай кўркем ва бежирим ёзарди.

Саройда беш-олтита туркча, форсча, уйғурча ва арабча тилларда ёзадиган муншийлар бўлиб, соҳибқирон топшириғига биноан улар, элчилар ташрифи, амирлар мулоқоти, вазирлар анжумани ва бошқа муҳим воқеалар тафсилотини тарих дафтарига синчковлик билан ёзиб борардилар. Мавлоно Убайд ҳос мунший сифатида ҳаминша соҳибқирон ёнида бўлар, жузвдоида ҳар хил рисо-лалар, дафтарлар, довоту қалам ва олий навли султон қоғозидан олиб юрарди.

Ўн кун аввал худди шу ерда ўлтирар эдилар, мавлононинг Султон Санжари Мозий ҳақидаги ҳикоясини тинглаб бўлгач, Амир Темур бирдан ҳос муншийга тарих дафтари-ни очиб бундоқ ёзишни буюрди. Қалин кўк дафтарга ёза бошлаган бу воқеалар тарихи кейинчалик катта ҳаёт китобининг ибтидоси бўлиб қолишини Мавлоно Убайд ҳали билмас эди албатта.

— Кўп йиллар аввал, ҳали мамлакат маснадига ўлтир-

май туриб, салтанат ойини<sup>1</sup>, русуми ҳақида ҳаслларга ботардим. Салтанатга албатга тузуклар лозим, мавлоно. Тажрибамдан ва мозий султону шаҳаншоҳу ҳоқонлари сиёсатидан улги олиб билдимки, давлат агар дину ойин асосида бунёд бўлмас экан, салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва низоми йўқолур. Бундай салтанат либоссиз кимсага ўхшарким, кўрган одам юзини ўтиргай. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқаверадиган томсиз, эшиги йўқ чалдевор уйга менгзагай...

Шу йўсинда тузуклар иншоси бошланиб кетди. Қисқа кунлар ичида мавлоно кўк дафтарнинг бир неча саҳифасини тўлдиришга улгурди. У бундай доно фикру кенгашларни эшитишга ва қозоғга туширишга жуда қизиқиб қолди.

...Қиссахон одатдагидек қора жузвдонини қўлтиқлаганча Боғи Баланднинг нақшинкор ва зийнатдор меҳмонхонасига кириб келди. Соҳибқирон бугун нимадандир мамнун эди, Мавлоно Убайд бунга эътибор қилди.

Салом-аликдан сўнг:

— Кечаги битғонимизни ўқусунлар, мавлоно! — буюрди Амир Темура.

Қиссахон қўлини кўксига қўйиб: «Бош устига!» дедида, кўк дафтарни очиб ўқий бошлади: «...Мамлакатларни фатҳ айлагувчи бахтли фарзандларим ва жаҳонни идора этгувчи қудратли набираларимга маълум бўлсинким, Тангри таоло даргоҳига умид боғлаб, салтанат қуриш, давлат тутиш ҳақида дастуриламал ёзишга қарор қилдим. Токи фарзандларим, авлодимдан бўлғонларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юрутгайлар... Собит меҳру қарору меҳнат-машаққатлар билан тангрининг меҳрибончилиги, инояти ҳамда расули акрам Муҳаммаднинг, — унга тангри марҳаматлари-ю саломлари бўлғай, — толеи баланд миллатининг шарофати, онҳазратнинг улғвор авлоди, ҳурматли саҳобаларига қилғон муҳаббат дўстлигим орқали қўлга киритғон давлатим ва салтанатимни сақлағайлар. Бу тузуклардан ўз салтанат ишларини бошқаришда дастур сифатида истифода этгайлар, токи менадан уларга етадурғон давлат ва салтанат зарару таназзулдан омон бўлғай...»

---

<sup>1</sup> *Ойин* тартиб, қоида. Бу ерда: давлат қонунлари маъносида.

— Халлоқи безаволга салламо!... — деди тингларкан ўзига ўзи Амир Темур, кейин давом этди: — Мавлоно! Андхойдан пирим Мир Саййид Барака хазратлари мактуб юборибдурлар. Ажабким, худди Ал-Форобий жаноблари билан маслаҳатлашгандай битибдурлар... Муаллими соний рисоласини ўқуғонлари аёндир. Жуда ҳам бебаҳо мактуб... Албатта дафтарга туширсунлар!.. Ёзсунлар!

Соҳибқирон пир мактубини олган захоти кўздан кечириб чиккан эди, уни тарих дафтарига кўчиришга топширса ҳам бўларди, аммо негадир ҳозир қиссахонга ўзи ўқиб бергиси келиб қолди:

— «Ассалому алейкум, Темурбек жаноблари! -- бошлади мактубни соҳибқирон. — Мўғулистон сафаридан соф-саломат қайтғонларини эшитиб кичик бошим кўкларга етди... Иншооллох, яқин айёмларда дийдор кўриш-воймиз. Ҳозирча, сизга ушбу кенгашимни егкурмакка ошикамен, зеро бу кўпдан кўнгил лавҳида асраб юрган мақсудим эрди...

Буюк зафарлар соҳибул кироми Амир Темур Кўрагон жаноби олийларига, Аллоҳ ҳамиша уни ўз паноҳида асрасун, маълум бўлсунким, унинг салтанат корхонаси Тангри таоло корхонасининг кичик бир нухасидурким, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар (амале ва фаъле), ноиблар, эшик оғалари, яъни хужжоблар бордур. Жаноби олийлари ҳамиша хушёр ва эҳтиёткор бўлсунлар, токи вазиру лашкарбошилар, мансабдорлар, корчалонлар, сипоҳсолорлардан ҳеч бири ўз мартабалари чегарасидан чикмасунлар ва доимо фармонингизга илҳақ бўлиб турсунлар... Ҳар тоифа ва ҳар қавмни ўз ҳурматларида тутунгизким, андин сўнггина салтанат низомга келгай, давлат интизомга киргай...

Ҳазрати Муҳаммад Мустафо авлодидан бўлғонларнинг мартабасини бошқалардан юқори кўтариб, уларнинг иззат-икромини жойига қўйсунлар. Уларга қанча кўп илтифот билдурсалар ҳам, уни зинҳор исроф деган ҳаёлга бормасунлар, зеро қайси иш худо йўлида бўлса, асло исроф саналмайдур... Мазкур ўн икки тоифа бирлан салтанатга зийнат бериб, шулар воситасида давлат тахтини устивор этсунлар...»

Амир Темур ўқишдан тўхтади.

— Ўн икки тоифа... Қандай тоифалар хусусида сўз кетмакда? Бу сўзларнинг маъноси недур, хазрат? — қисик



кўзларини соҳибқиронга тикиб сўради мавлоно. Беихти-  
ёр муаллими ас-соний Абу Наср Форобий айтган давлат  
раиси учун зарур бўлган ўн икки фазилат ёдига тушди,  
аммо у ҳақда сўз очмади.

Мавлоно Убайд бир вақтлар соҳибқиронга муаллими  
ас-соний ҳақида сўзлаб, алломанинг «Фозил шаҳар ки-  
шиларининг қарашлари» рисоласидан ҳикоя қилган ва  
кейин уни соҳибқирон сўровига кўра кутубхонадан кел-  
тириб берганди. Соҳибқирон ўшанда рисола катта қизи-  
қиш билан мутолаа қилиб, фозил шаҳар раисига ўн  
икки фазилат зарурлиги тўғрисида билиб олди ва сеҳрли  
«ўн икки» иборасига меҳр қўйиб қолди. Ўн икки ой, ўн  
икки бурж, ўн икки фазилат... Шу сабабдан пири мур-  
шиднинг мактубда ўн икки тоифа ҳақида битганлари  
оҳанрабодай эътиборини ўзига тортди. Соҳибқирон фик-  
рича, салтанат бамисли бир уй, унинг учун бақувват  
устунлар, тўсинлар, катта чорчўилар, мустаҳкам синч-  
лар, вассажуфтлар лозим, заминдай барқарор пойдевор  
керак. Салтанат ва раиятнинг турли табақалари, ёки пири  
муршид таъкидлаган «тоифа»лар Амир Темур назарида  
худди ана шулардир. Тоифалар ҳақида соҳибқироннинг  
ўз мулоҳазалари бор. Юртни мўғуллар босган пайтлар-  
да бу тоифалар — халқ-улуснинг теран томирлари оёғости  
бўлиб, забунликка юз бурди, илдизлар қуриб битди.  
Барини тикламоқ керак...

Амир Темур қиссахонга, ўн икки тоифа ҳақида ҳозир  
эшитгайлар, дегандай, мактубни ўқишда давом этди:

«...Амир соҳибқирон! Оре, рост. Камина бандангиз  
зинҳор-базинҳор бировга, айниқса Сиздек зоти олийла-  
рига, худо алқаган инсонни комилга ақл ўргатмакдан жуда  
йироқдурмен. Бироқ ожизу ночор фикрларимни билди-  
риб қутлуғ ёдингизда асли бор нарсаларни яна бир э-  
латиб қўймак истагидан тийила олмайдурмен. Сидкидил  
узримни қабул айлагайсиз, деган умиддамен... Барчаси-  
ни, зеро, тукқан ерини обод этмакка киришгон, жаҳонда  
халқларни бахтли қилмакка бел боғлагон жаҳонгирга қа-  
йишгонлик, салтанатимизни қурчу бадавлат айламакка  
қуйингонликдан деб билгайлар...

Алқисса. Даставвал саййидлар, уламо-ю фозилларни  
ёнларига чорласунлар. Улар хамиша саройга қадам ран-  
жида қилишиб, мажлисларга безак бўлсунлар. Диший,  
ҳуқуқий ва ақлий масалаларни ўртага ташлаб фикрлар

билдурсунлар. Ҳалол ва ҳаромга оид мушкул масалаларни улардан ўргансунлар.

Бир тоифа ақлли кенгаш соҳиблари, кўзи пишган хушёру зийрак арбоблар, олисни кўриб қадам қўйгувчи оғир-босиқ кишилардан иборатдур. Уларни хос мажлисларига киритсунлар, суҳбатларидан, баҳсларидан гула кўтариб, тажрибалар хосил қилсунлар...

Яна бир тоифа — амирлар, сарҳангу сипохсолорлар, сипохлар. Аларга мажлисларидан жойни аямасунлар, мартабаларини юқорига кўтарсунлар. Ҳарб майдонларида рустамона саваш қурган шижоат аҳлини ҳамиша дўст тутсунлар.

Сипохийлардан чиққан баҳодирлар, жасорат соҳибларига, марди майдонларга фахрли ўтоға, камар ва таркаш тақдим этсунлар, эл кўзида мартабаларини эъзозласунлар. Сипох ва раиятни шундоқ тутсунларки, кимса кимсадан устунлик қилиб, лузумсиз сўз отмасунлар. Даражаларига қараб андоқ сақласунларки, ҳаддан ташқари бирон қадам қўя олмасунлар. Сипохийларнинг мартабаларини кўп кўтармасунларки, ҳовлиқиб кетгувсидир, кўп тушириб юбормасунларки, кўнгиллари чўккувсидур...

Яна бир тоифага етдик. Булар — мулоҳазакор ва зирлар, чаққон бош котиблар, заҳматқаш девон муншийларидурлар. Уларни тобе мамлакатлар кўзгуси деб билсунлар. Давлат хазинаси, сипох ва раиятга оид ишларни тартибга солишларини, салтанат хазинасининг кирим-чиқимиға тегишли масалаларни одилона олиб боришларини кўздан қочирмасунлар...

Ҳакимлар, табиблар, мунажжиму муҳандисларни алоҳида тоифага киритдук. Улар, иншооллоҳ, салтанат корхонасига ривож бергувчилардур. Ҳаким ва табибларни хасталарни даволашга, мунажжимларни қутли ва қутсиз кунларни аниқлашга, муҳандисларни эса олийшон иморатлар, боғу бўстонлар тархини чизишга ва барпо этишга сафарбар айласунлар...

Яна бир тоифа — муҳаддислар, пайғамбар ва унинг авлодлари ҳақида нақлу ривоятлар келтиргувчи муаррихлар ҳамда қиссахону ровийлардан ташкил бўлғай. Набийлар ва авлиёлар ҳақидаги қиссаларни, ўтмиш подшоларининг салтанатга қандай етишғони-ю қандай заволашғони сабабларини алардан сўраб билиб олсунлар, дунёдаги воқеаларни эшитсунлар.

Бошқа бир тоифа — касбу ҳунар соҳибларидурлар. Аларнинг ҳар бир синфидан давлатхоналарига олиб келсунлар ва ўрдадан жой ажратсунлар. Уларга сафарда ва хазарда<sup>1</sup> сипохлари учун лозим қурол-аслаҳа, жиба-ю сипар, тўра-қалқон, таркашу ўк хозирлашни буюрсунлар...

Тағин бир тоифа — ҳар мамлакату кишварлардан келган сайёҳлару мусофирлар. Аларнинг бошларини силасунлар, чунки турли диёрлардан хабарлар келтуруб турғайлар. Тағин. Ҳар кишварда тужжорлар ва карвонбошилар тайинласунларки, турли мамлакат кишиларининг хол-ахволи, туриш-турмушлари, ҳукмдорларнинг ўз раиятига қандай муомала-ю муносабатда эканликлари борасида сизга мунтазам хабар етказсунлар...

Алқисса... Салтанатларини зикр этилгон тоифаларга бўлиб, қонун-қоидаларини шунга мослаб тузиб чиқсунлар. Ўн икки тоифани салтанатлари осмонининг ўн икки буржи ва давлатлари корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобласунлар...»

Вожаб! Пири муршиднинг теран мазмунли сўзларини ўқир экан, соҳибқиронга бу мактубни худди ўзи ёзгандек туюлиб кетди. Мабодо шундай нома ёзиш зарурати туғилса, соҳибқирон ҳам айнан ўхшатиб битиши муқаррар эди! Салтанатни мустаҳкам тутиб тургувчи ана шундай тоифалар сурати соҳибқирон кўнглида ҳам кўпдан бўй кўрсатиб келарди. Айрим фаслларни янада теранлаштириш, бойитиш мумкиндир. Бу борада анча-мунча фикрлар ҳам йўқ эмас...

Чунончи, салтанат ишларида мураса-ю мадора, муруват ва сабр-тоқат бўлмоғи зарур, кўп нарсани билиб турилса ҳам, ўзни билмаганга олмоқ шарт... Адолату инсоф билан сипоҳу раиятни умид ва кўрқув ўртасида сақламоқ... золимлардан мазлумлар ҳаққини олмоқ... жазога фақат гуноҳкорнинг ўзини мустаҳиқ этмоқ... ғийбагчи одамларга мажлис йўлини кесмоқ... раият ахволидан огоҳ бўлмоқ., улуғларини оға ўрнида, кичикларини фарзанд қаторида кўрмоқ... жоиздур.

Пири муршид ўн иккинчи тоифа ҳақида жуда ўринли айтибдурлар. Филҳак, ҳар бир кишвар аҳли ахволидан огоҳ бўлиб турмоқ учун диёнатли, одил қаламли

---

<sup>1</sup> Хазар — бир жойда туриш маъносига.

кишилардан воқеанавислар — хабаргирлар белгиламоқ зарур. Хоқимлар, сипоҳ ва раиятдан қай бирларининг халққа жабр-зулм қилганлари хабари етса, зудлик билан чора кўрмоқ инсофдандур. Ҳар жойда сипоҳийларни қўллаб-қувватламоқ шарт, чунки улар боқий мато бўлган жонларини фоний дунё моли деб сотадилар, ўзларини ҳалокат гирдобига отадилар...

— Парвардигор пири муршидга фавқулодда илҳом селини ёғдирибдур, мавлоно... — деди соҳибқирон.

Ҳақ сўзни дедингиз, Амир соҳибқирон! — Мавлоно Убайд лафтардан бош кўтармай хафсала билан ёзар экан, давом этди:

— Тангри азиз айлаган зотдурлар пири муршидимиз, нақиблар пешвоси!.. Ҳар каломдаги узоқ мулоҳаза-ю мушоҳадалардан пайдо бўлгон теран мантиқ зийнати кўрингиз! Инсон заковатининг чеки-чегараси йўқлигини исбот айлабдилар...

Орага жимлик чўкди.

Пири муршид Мир Саййид Барака мактуби ҳар иккисининг ҳам хаёлини банд қилган эди...

Соҳибқирон деразадан ташқарига қаради: улар ўзлари билан ўзлари бўлишиб гупиллаб ёғаетган қорнинг тишиб қолганини ҳам сезишмаган эканлар. Шу палла хонсолор<sup>1</sup> таом фурсати етганлигини билдириб дастурхон ёзишга ижозат сўради.

## ОЛТИНЧИ БОБ

### I

Орадан беш кун ўтгач, соҳибқирон муқаррама эгачиси Қутлуғ Туркон оқа билан Хонзода хоним ва Муҳаммад Султонни кўргани Боғи Чинорга йўл олдилар... Уч кундан бери қаттиқ совуқ бўлиб турган ҳаво анчагина юмшаганиданми, ҳар нечук соҳибқироннинг кайфияти яхши эди. Аммо кўнглининг бир чети сал хижил ҳам бўлиб турибди. Чунки, Тўхтамиш ўғлонни қарши олишга кетишган Аббос баҳодир билан Муҳаммад Мираклардан ҳали ҳануз дарак йўқ.... Наҳотки уни киди-

<sup>1</sup> *Хонсолор* — подшоҳ дастурхонини безатувчи.

ришиб топиша олмаётган бўлса?.. Ёки Тўхтамиш ўғлон Самарқандга келмайдиган бўлдимикин?..

Опа-укалар Боғи Чинорга кадам қўйганларида чошгоҳга яқинлашиб қолганди.

Амир Темур салтанат тахтига дохил бўлгандан бери улар камрок учрашишарди. Чунки соҳибкироннинг кўпинча ихтиёри ўзида бўлмай вазиятга боқиб турарди. Улуғ амирнинг хос ҳаёти-ю салтанат ҳаёти орасидаги чегара йўқолиб, иккинчиси зўрлик билан биринчисининг улушини ҳам тасарруф этишни истарди.

Амир Темур уларни кузатиб келган Муҳаммад Чуроға додхоҳга буюрди:

— Мамат! Совға-саломларни меҳмонхонага олиб кираберсунлар!

— Бош устига, онҳазрат! — деди Муҳаммад Чуроға додхоҳ ва хизматга машғул бўлди.

Соҳибкирон ҳар гал Боғи Чинорга келганда даб-дурустан меҳмонхонага кирмас, даставвал боғни сайр этиб чиқиш одати бор эди. У бу боғни ёқгирарди. Бунни ҳамма биларди. Ўша эсига тушди-ю бонуйи куброға деди:

— Боғни бир айланиб келайлик...

Қутлуғ Туркон оқа рози бўлди. У ҳам кўпинча соҳибкирон сафарга кетган вақтларида Боғи Чинорга келар ва Сароймулкхоним билан бирга боғ кезишни яхши кўрарди, анчадан бери айлангани йўқ. Унинг устига, укасининг ҳеч ким йўғида айтадиган гапи бор шекилли. Опа-ука дийдорлашувлари ҳамиша муштоқона ўтарди.

Улар қаср рўнарасидаги катта ҳовуз томон юрдилар. Амир Темур атрофга назар ташлади. Қишқи боғ... Боғ эмас, курук, шип-шийдам дарахтлардан иборат бир маскан... Либоссиз оғочлар совуқда жунжикиб туришибди. Қор-қировда қолган юпун кийинган одамнинг нақ ўзи. Ҳовузда феруза лапшакчалардан бошқа ҳеч вақо йўқ, унда-бунда қор қолдиқлари кўзга ташланади. Баҳору ёзларда мусамман юлдуз шаклини ҳосил қилиб нигоҳларни яйратадиган гулбоғчалар ҳам йўқ, бир-биридан ажралиб турадиган ранг-баранг анорзор, шафтолизор, покзор, бехизорлар бир хил тусда маъюсликка чўмган... Қасрнинг ўнг томонидаги ёлғиз чинор қаққайиб кўринади.

— Жаҳонгир Мирзо бу боғни бағоят хуш кўрарди, унга худди боғбондай қарарди... Боғнинг ҳам файзи кетди... — деди Амир Темур қалби тирналиб. — Ана,

барча дарахтлар боғбонсиз қолиб, жимгина қайғуларга ботқонлар, нашъалари йўқ, ҳовуз ҳам гўё йиғидан кўзи қуриғондек...

— Ундай боғбон энди қайда?.. Во-ей, ёш кетди-да амирзодам! Ёш кетди. Бағримизни ўйиб кетди... Ўн гулидан бир гули ҳам очилмағон эди...

Қутлуғ Туркон оқа уф тортди ва шоҳи дастрўмоли билан кўзларини артди. Анорзор ёнига борганларида Амир Темур тўхтади ва эгачига илтижоли кўзларини тикди:

— Опа...

Эгачи назарида Амир Темур ҳозир Туркистон юрти-ни мусаххар этган, салтанат қутбул аъзами, мамлакат подшоси эмас, балки шунчаки кўчанинг нариги томонидаги ҳовлида яшайдиган бир ука, қондош жигардай кўри-ниб кетди. Аслида ҳам шундай, кимларгадир балки со-хибқирондир, Абулмансур Абулмузаффар Амир Темур Кўрагондур, лекин Қутлуғ Туркон оқа учун — у дастав-вал меҳрибон ини, ука, бир қориндан талашиб-торти-шиб тушган жигарбанди... Сохибқироннинг худди айб иш қилиб қўйиб, каттанинг олдида хижолат бўлган бо-ладай ёлвориш, эркаланиш оҳангида сўзлашидан эгачи кўнгли алланечук бўлиб кетди:

— Қулоғим сизда, Амир сохибқирон! Сўзласунлар, жоним тасаддуқ!

— Маслаҳатгўйим ўзларидурлар, Аллоҳга шукур... — деди Амир Темур. — Дунёнинг юмушлари чигал экан, учи-кети йўқ катта савдоларга отилғон эканмиз, опажон! Қарасаиғиз, гардуннинг кўзи юмуқ, адолат дийдаси ожи-зу нотагон... Англамайдурмен, не ёзуғим бор эрдик, парвардигор менга шундай меҳрибончиликни раво кўрди? Ҳавойи нафсга банди бўлмасам, турли фитна-ю фасод, фиску фужур аҳлидан йироқ юрсам, покиза рўзғор айла-сам, пайғамбар саллаллоҳи алайҳи васаллам айтғонлари-га риоя қилиб, кечиримлилик мақомини баланд тутсам, ёмонларнинг жазосини берсам, юртнинг тинчлигини ўйла-сам... Раоё ва бароёга илгимдан келгунча яхшилик кўргиз-сам... Нечун энди арслондай дилбандимни, дунёга келиб, хали яшашнинг маъно-мазмунини англаб етмағон, умр лаззатини тотиб улгурмағон покиза хилқатни бағримдан юлиб олди?.. Қайси гуноҳларим учун?.. Нечун энди бир нигори хурдан ҳам аъло, кўрку хуснда танҳо, япроқ ёзмокқа чоғланган гулдек нозик, нур бамисли маҳлиқон

мукаррама қизим Хонзода хоним, ойдек кўнгли тугмадек тугилиб, ўн егги ёшида суянган тоғини, вафодор ёриши тупроққа қўйиши керак?.. Ахир улар жумла мўминлар қатори умр кечиришлари мумкин эди-ку, Опа?..

Қутлуғ Туркон оқа кўндан соҳибқирон билан ўхшаш суҳбат бўлишини билар, вақти-соатини кутар ва ўзича шайланар эди.

— Амир соҳибқирон... Хўлу курукка, озу кўнга бардош бера олғон одам еру осмоннинг шохидур, деган экан машойихлар... — юпатмоққа уриқди эгачи соҳибқироннинг елкаларини меҳрибонларча силаб. — Не чорамиз бор? Бу ҳодиса бандасининг ихтиёридан буткул четдур. Охири шодлик бўлғон ҳам ҳам эрмас... Бари Аллохнинг буюрғони.

— ...Бундан ўн беш йил мукаддам — давом этди Амир Темур гўё опасининг сўзларини эшитмагандек. Али Жониқурбонийнинг рўшнолиги йўқ зах ертўласида, асфаласофилининг катагидай дўзахий бир хужрада бургаларга таланиб ётғонимда, яратганга илтижолар айладимки, мени шу зиндондан эсон-омон ёруғ дунёга чиқаргил, тилагимни ато этгил, салтанат тузишимда мадад бергил, фарзандларим умрини узоқ қилгил, улар мендан кейин ҳам юртни ақлу идрок, тафаккур билан бошқарсунлар, Туркистонзамин донғини дунёга таратсунлар, даври давлонлар сурсунлар, деб...

Амир Темур тин олди. Қутлуғ Туркон оқа соҳибқироннинг изтиробли чехрасидан кўзини олмай, босиқ деди:

— Парвардигор тилагонларини берди, мана ўша ер юткур зиндондан соғ-саломат чиқдилар... Ёдингиздаму, ўшанда икки ой бизнинг уйда яшағон эрдингиз. Мана, салтанат туздилар... Амир соҳибқирон, буни бири кам дунё дейдилар-да...

— Бири кам дунё... дейсизму? Дунё... Ахир мен ўша дунё эгаси бўлиб турибмен-ку...

— Ха, бири кам дунё... Ўша сиз эгаллаб турғон дунёнинг бири кам, укажоним... Хар тўқисда бир айб экан... Кўрингиз, бизнинг ёлғизгина ўғлимиз бор, Амир Сулаймоншоҳ. Уримиз яна бир фарзанд бер, деб худога ёлвориш билан ўтди-я! Шукур, худо берди... Шодимулк оқа, қизимиз туғилди. Аммо вояга етмай худонинг ўзи олди... Йиғлаб-йиғлаб Шохизиндага кўмдик. Сароймулкхоним, гулдай келиним, бундай ақлли, гўзал ва оқила

аёл зоти камдан-кам дунёга келади. Хамма маҳди улё — улуғ бешик соҳибаси, деб мақтов сўзларини айтади. Аммо бечора келиним бир тирноққа зор, қани энди ўша бешикни тебратиш унга насиб этса!.. Парвардигори эгамнинг иродаси шундоқ эрса, бандаси не қилсун?..

Тўғри, Бибининг кечалари қандай изтироб чекиб чиқшларини Амир Темур яхши биларди. Ўзи ҳам зор-зор йиғлаган муштипар аёлни кўп бор юшатган, кўз ёшларини артиб қўйган...

Эгачининг мантиққа бой сўзлари Амир Темурга худди ёниб турган чўққа сув сепилгандай таъсир қилди. Бирдан бутун аъзои бадани сесканиб кетди! У шу палла чархи кажрафторнинг аччиқ хақиқатини — ҳамма нарсанинг ўткинчи эканлигини, муқаррар кун етгач, тожу тахт ҳам, даври даврон ҳам, дўсту ёрон, қавму қабила, мулку хонумон ҳам — барча-барчаси бирор-бир наф етказа олмаслигини англаб етган эди!

— Халлоқи безаволга салламно... — деб қўйди беихтиёр...

## II

Улар беҳизор томон юрдилар. Энди Амир Темур ганирмас, хаёлга чўмиб ерга тикилганча охиста қадам ташларди.

— Бергувчи ҳам ўзи, олгувчи ҳам... — деди бирдан Қутлуғ Туркон оқа. — Бир нарса берса эвазига бошқа нарса оладир, Амир соҳибқирон! Ўзлари биладилар, бобомиз Барқал баҳодир ҳазратлари тезроқ набира, яъни ўғил кўришни истагонлар, аммо Тарағай баҳодирга фарзанд насиб этавермагон. Кейин ўғил кутиб турганларида мен туғилибмен... Бобомизнинг кўнгиллари чўккандай бўлиб қолибди... Набира кута-кута тоқати тоқ бўлгон бобомиз, э бор худо-ё, агар жон керак бўлса шу жонимни олу Тарағай баҳодирга бир ўғил ато эт, дегандай оламдан ўтибдилар. Шундан олти ойдан сўнггина ўзлари, Темурбек, дунёга келгон экансиз... Бобо эвазига набира туғилгандай... Шундоқ экан. Парвардигор ўзларига, Амир соҳибқирон, салтанатни раво кўрди, жаҳон аҳли аро азизу мукаррам этди, дунё берди, эвазига ардоқли нарсангизни олди... Ўзи берғонини олди холос...

Амир Темур ялт этиб эгачига қаради:



— Яъни, Опа... Яъни, менга салтанатни берди-ю... эвазига кўзимнинг оқу қораси бўлгон ўғлимни олди, демокчимилар?..

— Балки шундоқдир... Буни ёлғиз Аллоҳ биладур...

— Ох, агар Жаҳонгир Мирзо ўғлим қайтиб келғонида эрди, тожу тахтини ҳам олсунлар эди мендан!.. Олсунлар эди!.. Рози эдим!!! — деб юборди хасратда Амир Темур.

— Йўқ, Амир соҳибқирон! Бу ношукурчилик бўладур, — Қутлуғ Туркон оқанинг бодом қовоқлари уюлди. — Тавба деб гапирмоқ керак, шукур қилмоқ керак. Бундай сўзларни сира айтмасунлар, сира айтмасунлар! Сизга ярашмайду. Эсингиздаму, Қуръони каримда: «Аллоҳдан унинг ўзи қилғон иш ҳақида сўралмайду...» дейилғон. Ҳамма нарса Аллоҳнинг мулки, бизлар ожиз бандалармиз холос. Худойимнинг қаҳри келиб бу кунимизни ҳам қўп кўрмасин тағин? Тавба деб гапирсунлар, шукур этсунлар!..

— Тавба қилдим, тавба қилдим!.. — деди Амир Темур маҳзун бир ҳолатда. — Ношукурчилик зинҳор ҳаёлимда йўқ, асло! Бу сўзлар борлиғимни кемириб тинчлик бермай келар эди. Айтиб юборибмен... Ниятим бошқа нарса эди, Опа!

Қутлуғ Туркон оқа, тушундим дегандек, соҳибқирон бошини эгиб суюб манглайдан ўпиб қўйди, ўша асно кўзларидан бир томчи ёш ерга юмалади. Кейин яна укасининг елкаларини меҳр билан силай бошлади.

— Бандаси шундоқмиз-да: берғонда нега бердинг, деб сўрамаймиз, аммо олғонда нега олдинг, деб даъво этамиз... Шукур қилмоқ керак. Мана Муҳаммад Султонни берди, от изини той босади, худо хоҳласа... Тағин бир гап бор, Амир соҳибқирон. Шабистонингиз маҳрами сулув маъшукангиз Тағой Туркон оқа ҳам, худонинг каромати билан юкли бўлғон... — Қутлуғ Туркон оқа силашда давом этаркан, укаси елкасига уриб-уриб қўйди. — Яқиндагина, иншооллоҳ, арслондай ўрил туғиб беради...

Амир Темур изо тортиб, ёш йигитлардай кизарганча ерга тикилди. Уни бир лаҳза ҳаёл олиб кетди.

Чиндан ҳам бу қувончли ҳодиса эди. Милодий 1366 йилда Мироншоҳ Мирзо туғилгандан бери — шунга, мана, ўн бир йил бўлмоқда — харам ўрамида хали биронта хотини ёки маъшукасида шундай мужда юз бер-

мағанди. Мўғулистондан қайтилган кун чоршанба эди, Боғи Баланд меҳмонхонасига кирганларидан сўнг Сароймулкхоним фурсат тониб, подшолик бўстонида бир гулнинг гунча очаётгани хусусида пичирлаб соҳибқирон кулоғига шипшитиб қўйди... Маҳди улё ўзини бутун ҳарамга жавобгар сезганидан аёллар икир-чикир гапларидан юқорида бўлишга ҳаракат қилар, кўп нарсани ичига ютар, кундошлик жихатидан ҳеч ким билан баҳслашмас, бирон жанжал чиқса дарҳол оналардай тинчотишга уринарди. Кундошлар ҳам унга рақиб сифатида қарашмас, ганига кулоқ солардилар. Бу нарса соҳибқиронга ёқарди. Амир Темур юраги ҳаприқиб, маъшуқасига назар солди, аммо ҳеч қандай ўзгариш кўрмади... Шу ондаёқ шаанба оқшоми Бўстонсаройга, Тағой Туркон оқа хузурига боражагини ҳарам оғасига маълум қилди.

...Салгина тўлишиб яна ҳам гўзаллашиб кетган ёш жувоннинг ҳазрат ташрифидан боши осмонга етди. Ҳали бўйида бўлгани ҳам ошкор эмас эди, аммо оппоқ юзида битта-яримта жигарранг доғлар найдо бўла бошлаганди. Амир Темур маъшуқасини эркалаб тиззасига ўтқазар экан, қора шахло кўзларига қаради, қора шахло кўзлар ўтли нигоҳга чидай олмай ерга тикилди...

Соҳибқирон чўнтагидан бир шода дур олиб, ҳаяжондан қалби гурсиллаб уриб турган сулув дилдорнинг толма бўйнига такди... Ҳазратнинг кенг кўкрагига бош қўйган Тағой Туркон оқа бир томондан ҳарамда хотинлар ва маъшуқалар орасида юкли бўлиб мартабаси ошганидан, иккинчи томондан, бу Амир Темур Кўрагон «юк»и эканлигидан бемисл фурур туярди. Нозик бадан ҳарорати соҳибқирон завқини жўштириб юборди... Жуда ҳам айтадиган гаплари кўп эди, аммо ёнгинадаги шохона жой, ҳозир сўз фурсати эмас, дегандай ўзига имларди...

Кутлуғ Туркон оқа бирдан соҳибқирон хаёлини бўлди:

— Темурбек, юрагингизга азоб бераётрон нарсани кўриб, билиб турибмен, ҳатто ўйлаб юрибмен... Балки сиздан кўра мен кўпроқ изгиробдадурмен... Албатта, сиз эркак кишисиз, бу сўзларни айтиш ўнғай эрмас...

— Шундоқми, Опа...

— ...Сиз, бечора келинимиз Хонзода хоним ҳақида, унинг тақдири қандай кечиши тўғрисида чексиз ғаму андух денгизига ботгонсиз... Топдимму?

— Ох, Опа! — деди хайратда Амир Темур. --

Кўнглимни аён кўриб турибсиз... Топдингиз! Қандай топдингиз?.. Худди ана шу дард борлигимни чулғаб, мени қийноқларга соладир! Асли шунингизга айтмоқчийдим!.. Айтингиз-чи, энди унинг тақдири нима бўладир?..

— Ёш нарса... ёлғиз ўтиши мумкин эрмас. Ёлғизлик ёлғиз худога ярашадир... — деб қўйди Қутлуф Туркон оқа.

— У ҳолда... Наҳотки, менинг жоп кизим кимларнингдир кўлига қараб сарғайиб, мустарликда қисинди бўлиб яшайдир? Кўришганда нима дейишни, қандай юпатишни ҳам билмаймен... — Амир Темур қаср томонга каради. — Қуловимга етдики, айримлар уни боши очик деб ўйлаб, оғиз солмоқчи ҳам эмишлар. Аммо мен ундайлар қадам изи босишмасун, деб буюрдим...

— Қизи бор уйга, боши очик бўлса, одам келаверади, таомил-да бу...

— Тўғри дедингиз... Уни тутиб туриш ҳам инсофдан эрмас... Ёш умрига завол бўлмоқ эса гуноҳи азимдур... Не қилмоқ керак? Кўнгли ярим кизимнинг ҳоли не кечадир энди, Опа?..

Боғни айланиб келишаётиб ҳовуз ёнида тўхтадилар. Шу ерда Амир Темур ўнг оёғида зирқираган ёкимсиз оғриқ турганини сизди. Узок вақт тик туриб қолса ёки совуқ ўтса, оёғи дарров билинтиради.

Қутлуф Туркон оқа ўйланганча феруза ланшакчаларга тикилиб қолди. Бир оздан кейин ғамгузор эгачи укасини юпатиб дона-дона қилиб бундай деди:

— Бошларида юрт ташвиши, мулку мамолик, раоё-ю бароё тапвиши бисёрдур, Темурбек... Маликам ҳали ёшлар, Муҳаммад Султон амирзода эса — гўдак... Уч-тўрт йил ўтмоғи аниқдур. Бу ҳақда кўп ўйланмасунлар! Буни биз аёлларга қўйиб берсунлар. Худо бир йўлга бошқаргай, бунга шак-шубҳа йўқ. Ота-боболардан қолган удумлар бор... Хонзода хонимни ҳеч қаёққа бермаймиз, асло ўкситмаймиз! Маликани бошқа ёққа узатсак, кунпа-кундузи ўтга ташлаш бўларди. Укажоним, кўнгилларини тўқ тутаберсунлар!... Ха-а!..

Соҳибқирон хурмаг бажо келтириб, меҳрибон эгачининг ўнг кўлини олиб ўпиб кўзларига сурғиди.

— Худо умрингизни зиёда қилсун, Опа! Амир Тарафай авлодлари бахтига, илоҳо, соғ-саломат бўлингиз!

Амир Темур енгил тортиди. Елкасидан тоғ ағдарил-

гандай бўлмаса ҳам ҳар қалай ўрнидан силжиди... Атрофга қараркан, боғни шил-шийдам, файзсиз эмас, тасавурида ям-яшил либосга ўралган ҳолда кўрди. Ҳаво ҳам унчалар совуқ эмас экан, аммо хали шундай туюлганди. Ҳовуз, яхшироқ қарамаган эканми, суви бўлмаса ҳам, феруза рангда ажабтовур чиройли товланиб тураркан...

— Амир соҳибқирон! Кенгашингиз лозим бўлгон гап бор... Ичкарида Хонзода хоним олдида бу ҳақда сўзлаш ўнғайсиздур... У мотамда ўлтирибди, гап эса тўй ҳақидадур... — Қутлуғ Туркон оқа пичирлагандай деди. — Оқа Беги хоним бўй етиб қолди... Тўй ҳам бир ҳавас. Сароймулкхоним билан Орзумулк оқа мени ҳол-жонимга қўймайдурларки, ўзларидан тўй ризолигини олсам... Атай Шаҳрисабздан келибди. Муҳаммадбек ибн Мусога узатсак, бошларини қовуштириб қўйсак, дейишяпти. Амир Мусо жаноблари ҳам шундоқ дермишлар...

Амир Темур ҳалим табиат, юмшоқ кўнгил, тортинчоқ, кўхликкина, қора кўзлари ҳамиша мунгли боқадиған қизини жуда ҳам ардоқлар, ҳар куни ҳолидан хабар оларди. Оғаси вафот этгач, қаттиқ қайғуриб юборди, уриниб ҳам кетди. Энди сал ўзига келгандек... Кўпдан бери бу гап бор ўзи. Қиз ўн саккиз ёшга кирди, Муҳаммадбек ҳам яхши йигит мақомидадур. Шу миш-миш чиққандан бери, гапнинг сираси, Амир Темур пинҳона бўлғувси қуёвни назардан қочирмай юради. Жетага отланишда Умаршайх Мирзо сардорлигида бир неча амирларни чапдаст навкарлар ҳамроҳлигида ўзидан аввалроқ юборган ва ўшал сафга Муҳаммадбек ибн Мусони ҳам қўшган эди.

Амир Темурнинг ўйланиб қолганини кўрган Қутлуғ Туркон оқа:

— Тенгини топсанг текинга бер, деган экан ота-боболар... — деди кулиб. — Тенги чиқиб турибди. Қандай йўл тутгайбиз?

— Ўзингиз биласиз, Опа... Нима десалар шу бўлур...

— Нима десам шулми?.. — Қутлуғ Туркон оқа жилмайганча савол назари билан Амир Темурга тикилди. — Нима десам-а?.. Лафз — лафз... Бўпти! Ундай бўлса... Амир соҳибқирон, қуёв муборак бўлсун!..

Амир Темур «Қуллук!» дегандай бош эгди.

## ЕТТИНЧИ БОБ

### I

Соҳибқирон келини Хонзода хоним учун совға-саломга даставвал икки сандиқ тайёрлатишни буюрди... Биринчи сандиқ тилла исирға-ю билакузуклар, ёқут кўзли шохонаклару кумуш камарлар, зар тақинчоқлару маржонлар, олтин зебигардону тиллақошлар, қашқар балдоғи-ю ойбалдоқлар, кўзмунчоғу туморлар, Яман ақиқи, жавохиру забаржад, лаълу ёқут, дурри Адан, гавҳару марваридлардан иборат бўлсин. Иккинчиси, шойи либослару ғўзапўчоқ нусха вижим рўмоллар, шол рўмоллару барқут нимчалар, заррин чопонлару пушти авра тўнлар, чунки Хоразм маликаси кўпинча пушти рангли тўнлар киярди, пишиқ сахтиён маҳси кавушлар, кимхобу турфа хил атласлар, катону занданача ва ҳоказо тоза матоларга тўлдирилсин. Тагин упа-эликлар учун яна бир нақшиннигор сандиқча олисин, унга пардозандоз буюмлари — мушку анбар, Бағдод сурмаси, Эрон атири, Хиндистон хиниси, Хўтан уфори, боққанда ҳуснга ҳусн кўшадиган зарҳал гардишли ойдай тирик кўзгулар, сурмадонлар, қошқаламлар, «олтин варақ» деб аталмиш хол ва қошга суриладиган қора бўёқлар солиб қўйилсин...

Соҳибқирон тухфасини Муҳаммад Чуроға додхоҳ олиб кирганида малика сандиқларни кўриб қувониб кетди, шахло кўзлари нурланди. Сароймулкхоним билан Окқиз тухфаларни кўришда Хонзода хонимга кўмаклашдилар. Малика сандиқларнинг чиндан ҳам тоза ва ноёб нарсалар, тансиқ моллар билан тўлиб-тошганлигини кўриб хайратда қолди... Ўткинчи дунё моли ўн етти яшар тул қолган кўнгли ярим келинчак хаёлини ўвирлашга кодир эди. Шундай бўлди. Соҳибқиронга ҳам шу керак эди аслида, мотамсаро келини андак овунса, дунёга сал кўнгли илиса бас...

Меҳмонхона остонасида Амир Темур билан Қутлуф Туркон оқани кўлида заррин жиякли зангори бахмал кўрпачага ўралган Муҳаммад Султонни кўтариб олган Сароймулкхоним ва ўзига бир оз оро берган, чунки шундай қилишга уни Окқиз ундади, аввалги ҳусни камкам ўзига қайтаётган Хонзода хоним қаршиладилар.

Ажойиб бир ҳолат юз берди: бобо билан биринчи наби-  
ра дийдорлашмакда эдилар!

— Келсунлар! Келсунлар!.. — эркалади соҳибқирон  
бсқасам заррин тўнча кийдирилган гўдакни қўлига олар-  
кан. — Паҳлавонни кўрингиз, паҳлавонни!.. Паҳлавонни!..

Амир Темурнинг Муҳаммад Султонни расмана би-  
ринчи марта кўриши эди. Жаҳонгир Мирзо вафотидан  
кейинги паллаларда гоҳ-гоҳ тўғри келганда чақалокни  
кўришга интилмас, кўзикиб қолмасин деб кишилар ол-  
дида суюшдан кўрқар, фақат кўнгли увалганча бағрига  
босиб қўйиш билангина чекланарди. Мана энди Муҳам-  
мад Султон билан илк бор юзма-юз кўришиши... Бо-  
луғи кубро, маҳди улё ва малика соҳибқирон ёнида уни  
кузатиб турар эдилар.

Ёшинчиғни очиб, тўйган кўзидай ухлаб ётган гўдакка  
термилар экан, соҳибқирон қалбини аллақандай туйғу  
чулғаб олди... Жажжигина гўдак дунё ишларидан мут-  
лоқ беҳабар, ҳозир уни кўрмакка улуғ бобоси ташриф  
буюрганини хаёлига ҳам келтирмай уйқуга гарқ ётарди.  
Бирдан худди бобоси келганидан мамнун бўлгандай ши-  
рингина кулиб қўйди... Унинг кулгуси шу қадар бе-  
ғубор эдики, соҳибқирон кўриб алланечук ҳолга тушди,  
узок йиллар бундай мўъжизани учратмаганди! Гўдак-  
нинг беғубор кулгуси чиндан ҳам Аллоҳнинг мўъжиза-  
сидир! Халлоқи безаволга салламно!

Амир Темурнинг борлиғига нур югургандай бўлди,  
кўнгли ёришгандан ёришиб кетди! Мана шу Муҳаммад  
Султон — ўғлининг ўғли... Ана, отасига ўхшаб турибди,  
кошлари, лаблари, бурунчаси, манглайи — бари худди  
ўзи!.. Бас, ўғлининг номи ўчмайди, изи йўқолмайди!  
Валиаҳднинг ўғли валиаҳд бўлғусидир!

Кўрдингизму, паҳлавонни!.. — деб қўйди Сарой-  
мулкхоним.

Амир Темур меҳр билан юзини оҳиста набирасининг  
момикдай юзларига босганча бир лаҳза жим қолди...  
Соқол санчилганидан безовта бўлган мурғаккина уйқу  
аралаш тамшанганча ингранди-да: «Роҳатимга халал бе-  
раётган ким у?..» дегандай, бошини бир-икки қимирла-  
тиб қўйди...

Қутлуғ Туркон оқа болани соҳибқирон қўлидан олар-  
кан, эркалаб бола тилидан сўзланди:

— Хуш кейибсиз, бовойон! Сизни йуда соғиндим...

Мени қачон йангга обоясиз?.. Мен йангга тайёйман... Тайёйман! Фақат энагам йўйгагимни қуйуклаб қўйсайай бўйди...

Хамма хандон отиб кулиб юборди. «Оббо, уни каранглар-а!», «Жангга тайёйр эмиш!..», «Йўргагини қурукласа бас эмиш...» қабилда сўзлар эшитилди. Хонзода хонимга ҳам нашъа қилди, у овозсиз овзини беркитиб куларди. Кулги садолари орасида Муҳаммад Чуроға дод-хоҳнинг йўфон овози ажралиб турарди.

— Хўп, хўп, пахлавон! Жангга боясиз! Жангга боясиз... — чақалоққа тақлид қилиб деди Амир Темур кўзларидаги ёшларни артар экан.

Сароймулкхоним эгачидан болани олди-да, бир ўпиб Хонзода хонимга узатди. Оққиз, бирор кўмак керак бўларми дея, ўша ерга шошилди. У гўдакни кўрмоқчи бўлиб дам-бадам бўйнини чўзар эди. Малика ўғилчасини бағрига босганча авайлаб ёшинчигини ёпиб қўйди, кейин нарироқда кутиб турган энага Холдона бибига берди...

Меҳмонлар устига башанг дастурхон ёзилган сандал атрофига, шоҳи кўрпачаларга ўлтирдилар. Соҳибқирон жияклари баркут гулдор кўрпа остига оёқларини узатди. Ўт ҳарорати дарров зирқираб овғириб турган ўнг оёғига, сўнг ўнг қўлига етиб борди.

— Мўғулистон томонларда қийналмадишгизму, Темурбек? — сўради Қутлуғ Туркон оқа мийиғида табасум билан.

— Ёғийни қочирдик... Максудимиз ани тутмак, бир-варакайига иддаоларидан қутулмак эрди.. — деди Амир Темур. — Аммо Камариддин яна жон сақлаб қолди, худонинг айтғони бўлар экан-да...

Сароймулкхоним соҳибқиронни кўндан қийнаб келатган ўша муртад Камариддин хақидаги ёқимсиз гапларни тезроқ ўзгартиришини истарди. Махди улё деди:

— Амир соҳибқирон... Мол-хирож олиш хақидаги тузуклардан фуқаро мамнун эмиш... Райят хурсанд, хамманинг қўли дуода...

— Шундоғму?.. — ҳайратлангандай деди Амир Темур. — Рост, босқинчилар замонида кўп нарса издан чиқиб кетмиш эди... Райят овғир аҳволда, юрт пароканда, ҳар ёқда вайронагарчилик... Энди уни обод қилишимиз жоиз... Бу борада фуқародан мол-хирож олиш, солиқ ундириш жуда хам чирсиллаган муаммо хисобланади...

Ҳамма соҳибқиронда бу ҳақда гапириш истаги борлигини сезди:

— Барини изга солмак лозим бўлди... — давом этди Амир Темур. — Кимки бирон саҳрони обод қилса ёки кориз<sup>1</sup> курса ё бирон боғ кўқартирса, ёки хароб бўлиб ётган ерни чаманга айлантирса, биринчи йили ундан ҳеч қандай солиқ олинмасун, дедим. Бу ўшанга ажр ҳисоблансун. Иккинчи йили фуқаронинг ўзи ҳиммат қилиб берганини олсунлар. Учинчи йили қонундагидек олсунлар... Бундан бошқа, ёзги, баҳорги ва кузги экин-тикинлардан олинган ҳосил раиятнинг ўзига қолсун... Лалмикор ерларга келганда учдан бир, тўртдан бир қондасига кўра иш юритсунлар... Яна. Кориз, булоқ, дарё ва сойлар суви билан суғориладиган ерларни ҳисобдан ўтказсунлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилдан икки ҳиссасини раиятга, қолган бир ҳиссасини олий саркорлик<sup>2</sup> учун ажратсунлар... Яна. Раият етиштирган ҳосилнинг бир харвор<sup>3</sup> бугдойини беш мисқол<sup>4</sup> кумуш, бир харвор арпасини икки ярим мисқол кумуш миқдорида баҳоласунлар... Яна. Буюрдимки, солиқни яхшилиқча олсунлар, қалтак, арқон ишлатиб, ишни уриш-сўқишгача олиб бормасунлар, ҳеч кимни банд этиб, занжир билан кишанламасунлар...

Амир Темур, мол-хирож масаласида батафсил тўхта-ларкан, адолат тамойилларига риоя қилиниши зарурлиги, раиятни қашшоқлантириб қўймаслик кераклиги ҳақида гапирди. Акс ҳолда бу салтанат хазинасини камбағаллашишга олиб келишини урғулади. Хазина камайса, сипоҳни тутиб бўлмай қолади. Сипоҳсиз салтанат салтанатми?..

— Аъло дедингиз! Сипоҳсиз ҳеч қандай салтанат узоққа боролмайди, Амир соҳибқирон! Кам бўлмангиз! Улус-халқнинг дуосига қолибсиз... — маъқуллади Қутлуғ Туркон оқа. У мавзунини ўзгартириш учун, гарчи хабари бўлса ҳам, билмагандай сўради: — Айтгандай... Жўжи улуси шахзодаси қошингизга келаётган эмишму...

— Ҳа, Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон фарзан-

<sup>1</sup> *Кориз* — ер ости сувларини йиғиш ва уларни юзага чиқариш учун қуриладиган ер ости иншооти.

<sup>2</sup> Яъни, салтанат хазинаси.

<sup>3</sup> *Харвор* — уч юз килограммга тенг оғирлик ўлчови.

<sup>4</sup> *Мисқол* — тахминан 4,8 граммга тенг.



ди Тўхтамиш ўғлон шундоқ истак билдирибдур... -- Со-  
хибқирон узун қўлларини кўрна остидан чиқариб сандал  
устига қўйди. — Дашти Қипчоқ томондаги вазият мам-  
лакатимиз учун бағоят муҳим... Жўжи улуси бизга дўст  
эрмас... Ва улар бизларни ёқтирмайдурлар, чулки юз  
эллик йилдан бери бу юртни Чингизхон авлодлари бош-  
кардилар, эзгу одатларимизни топтадилар, мамлақати-  
мизни хароб этдилар... Уларнинг фикрича, шундоғ давом  
этабермоғи лозим эди... Энди эса Туроннинг ўзидан чиқ-  
вон, подшоликка дахли йўқ, қандайдир шуҳрат таратма-  
вон бир бекнинг ўғли юртга эгалик килиб турибдур...  
Ана шу салтанат тизгинини ўзимиз қўлга киритганимиз-  
га чидай олмайдулар... Улар давру даврон суришлари  
керак, биз эса хизматкорликдан нари ўтмаслигимиз ло-  
зим эди... Ундан кейин ҳеч ким, мана шу Темурбекнинг  
ишлари бир юришиб кетсун, Турон мамлақати гуллаб-  
яшнасун, деб бизга меҳрибончилик кўргизмайдур. Ҳеч  
қачон! Аксинча, иложининг борича халал етказадилар,  
тўсқинлик қиладилар. Юрт ичида тескаричилар бор, буз-  
ғунчи унсурлар кўп... Улардан фойдаланадилар... Бас...  
Шимолий чегараларни мустаҳкамлашимиз даркор, бизга  
йўлдошу қўлдошлар керак. Шу маънода Тўхтамиш ўғлон  
келишига умидлар боғлайдурмен, Опа... Қани келсун-  
чи, кўрайлик-чи... Аллоҳ ноумид қўймасин ишқилиб...  
Барчаси суннати Аллоҳдандур, албатта...

— Худо ёрингиз!.. Тилагимиз — юртимиз тинч  
бўлсун... Ҳам ўзларини эҳтиёт қилсунлар, Темурбек!

— Аллоҳ ўз паноҳида асрасун!... — қўшилди Сарой-  
мулкхоним.

— Худо пошшо эгам, деганлар... -- деб қўйди ўз-  
ўзига айтгандек Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

— Қуллуқ... Мана яқинда хабар етдики, қариндо-  
шимиз хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Кот билан Хеваққа яна  
чопқун уюштирибдур... -- деди рижингандек Амир Те-  
мур...

Сароймулкхоним ҳайратда Қутлуғ Туркон оқага кўз  
ташлади. Бу қарашда: «Ҳазрат Хоразм ҳақида гапириб  
юбордилар-ку... Сал сабр қилсалар бўлармиди... Бунга  
Хонзода хоним қандай қарайдир энди?.. Шўрлик кели-  
нимиз ўз дарди билан ўзи эзилиб, азоблар тортиб юриб-  
ди-ку?..» деган маъно яширинган эди. Хонзода хоним  
эса хотиржам ерга қараб турарди...

Малика бунга ўрганиб қолган. Амакиси Юсуф Сўфининг қайинотаси валинеъматни Амир Темур Кўрагон билан таранг муносабатларини ўйлаганда ҳамиша шўрлик маликанинг юраги қон бўлади... Нега энди икки хукмдор келиша олмайдилар, мураса отини тутмайдилар? Ахир шунинг учун қуда-андачилик ришталари билан бир-бирларига боғландилар-ку!.. Оҳ, бу қандай қисмат эканки, суйганига тегиб бахтли бўлолмаса, икки салтанатни ҳечқу ақрабога айлантиришда хизмат қилиши керак бўлган тўйи ҳали роҳатини туюб улгурмай азага айланса!.. Амир соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо билан Хонзода хонимлар ақди никоҳини «салтанат хужжати» деб атаган эдилар... Агар Самарқандга келганига уч йилдан ошаётган бўлса, «Ана, яна Юсуф Сўфи жанг қилибдур!..», «Тагин Хевакни форат этибдур!..», «Бухорони босибдур!..» қабилдаги пана-пастқамлардан отилган ҳар хил дашномлардан қулоғи бўшамади, хоразмшоҳнинг ҳам босқинлари тўхтамади... Икки салтанат ўртасида илиқлик пайдо бўлишини дил-дилдан истаган малика бунинг учун нималар қилиш лозимлигини ўйлаб ўйига етолмайди. Ҳаммасига ўзини айбдордай ҳис қилади, ўз ёнига ўзи қоврилади...

— Назаримда, Хевак билан Котга чоққун уюштириш Юсуф Сўфининг иши эрмас... — сўзга аралашди Қутлуғ Туркон оқа оҳиста Сароймулкхоним ёнида кўрпа жиякларини ўйнаб ўтирган Хонзода хонимга бир қараб қўяр экан. — Ахир шундай қилса, у қудасига қарши борган бўлади-ку! Қариндошга қилич кўтарган бўлади-ку, Темурбек? Буни худо кечирмайду!

— Шубҳасиз, хоразмшоҳ ундай йўлга юролмайду... — эгачини сезилар-сезилмас қўллаб-қувватлади Сароймулкхоним... — Барчаси фитначилар ишидур...

Бонуйи кубро билан маҳди улё шундай дер эканлар, Юсуф Сўфи ҳақидаги адолатни айтиш эмас, балки кўпроқ малика Хонзода хонимни ёлғиз қолдирмаслик, унга, биз ёнингиздамиз, соҳибқирон гапирсалар қудаларидан ўнка қилиб гапиряйдилар, яқин кишидан ўнка қилинади-да, буни тўғри тушунингиз, дейишмоқчидай эдилар.

Амир Темур бирдан бошини эгиб ўлтирган Хонзода хонимга қаради, унинг руҳан эзилаётганини кўриб, шу ҳақда сўз очганидан ичида койинди. Нима қилар эди бу ҳақда сўз очиб? Энди вазиятни ўнгламоқ лозим... Аммо

қариндошчилик, куда-андачилик бошқа, давлат муносабатлари бошқа... Ўртадаги рангларнинг хилма-хил товланишларини ўзгартириш жуда қийин... Касални яширсанг иситмаси ошқора қилади, деганларидай, пинхон тутиб бўлмайдургон нарса. Ахир жуводдизни қолнинг ичида ҳеч сақлаб бўладими?

— Хонзода хоним, қизим... Ўғлим ўрнида ўғлим... — деди Амир Темур. — Унинг кўнглини ҳамиша авайлаб келамен... У менинг дилбандимдур, юрагимнинг бир парчасидур, табакай тирик эканмен, кўлим унинг ёруғ манглайини силашдан, тилим бемисл аклу идрокини мақташдан, кўзим кўрку ҳуснини кўриб қувонишдан асло толмайдур! Озор чекдириб қўймасмен. Асло! Билсунларким, Хонзода хоним Амир Темур хонадони муртазойи муқаррама маликаларидандур ва шундай бўлиб қолгувсидир!..

— Аллоҳ умрингизни зиёда қилсун, ҳазратим!.. Тolleимизга дунё тургунча турингиз, илоҳо!

Хонзода хоним шундай дегач, шарт ўрнидан туриб тавоф айлаб соҳибқирон тўни пешини ўпди... Амир Темур қизалоғини эркалаб бағрига олган отадай малика бошини оҳиста қучоқлаб ўзига тортди... Бонуйи кубро билан маҳди улё, Муҳаммад Чуроға додхоҳ, ундан нарида Муҳаммад Султонни кўтариб олган Холдона биби ва Оққизлар Амир Темурнинг катта-катта кўзлари ёшга тўлганини, икки томчи ёш маликанинг бошига томиб тушганини кўриб турардилар. Валинеъматининг бағрига бош қўйган Хонзода хоним ҳам унсиз йиғлар эди... Эй, дунёи бевафо!.. Шу топда Амир Темурнинг ҳам, Хонзода хонимнинг ҳам кўнгилларида тугён урган армонларни, — малика учун суюкли ёридан айрилиш, соҳибқирон учун ишонган торидан жудо бўлиш ҳасратларини таърифлашдан... — бу бағоят мушкул юмуш эканлигидан, — ўзимизни тиямиз.

Шу пайт Холдона биби қўлидаги гўдак нимадандир йиғлаб қолди. Хонзода хоним соҳибқирон бағридан сирғалиб чиқиб ўғилчаси томон талпинди... Энага сўзланар эди:

— Қойинчангиз очдиму, шахзодам?.. Қойинчангиз очдиму?.. Вой, қойинчаси очибди...

Холдона биби шахзодани эмизгани кўшни бўлмага йўналди.

## II

Мехмонхонага жимлик чўкди.

— Аллоҳдан унинг қилган ишлари ҳақида, нега шундай қилдинг, деб сўралмас экан, Она, ҳали ўзингиз шу ҳақда сўйлағон эрдингиз... Ҳа-а... — деди жимликни бузиб Амир Темур. — Муҳаммад Султон, Аллоҳдан умидим бор, менинг суянчиғим, валиаҳдим бўладур!..

Хонзода хонимнинг шўрлик қалби қандайдир ғурудан ожизгина титради. Ростдан ҳам, унинг фикрича, — буни бировга айтгани йўқ, — Жаҳонгир Мирзо соҳибкIRONнинг шаръий никоҳдан туғилган фарзанди бўлганлиги сабабли валиаҳд саналган эди, у тахт вориси ҳисобланарди. Муҳаммад Султон эса ўша валиаҳднинг ўғли...

— Худо хоҳласа, суянчиғингиз бўладур!.. Валиаҳд бўладур! — деди эгачи. — Қандай суянчик, денг? Чинордай суянчиғингиз бўладур, ха!

— Яқиндагина шахзодам йигит бўлиб ёнингизга кириб қоладур, хазратим!.. — Сароймулкхоним қувончини яширмади. — Иншоолло, келин қидиришга тушвоймиз...

— Бандаси айтгани бўлавермас экан-да... — деди оҳиста Амир Темур, бу «вазиятни ўнглаш»нинг давоми эди. — Қуда-андачилик ришталарини боғлашимиздан катта ниятлар қилғон эрдик... Бу дунёда бирлашмак улў ҳикматдир, бўлиғонни бўри ер, дейдилар. Агар хоразмшоҳ Юсуф Сўфи билан яқин бўлсайдиқ, агар у оқилона кенгашларга қулоқ солсайди, қудалар бир бўлиб юртимизни ёғийлардан асрай олар эдик-ку!.. Мана ҳозир мен билмағон, синамағон чингизийлардан бирига умид боғлаб ўлтирибмен. Йироқдаги куйрукдан яқиндаги ўпка яхши эмасмуди?.. Агар қудамиз билан тил топишғонимизда Жетани ҳам бир ёкли қилмасму эрдик, Дашти Қипчоқ томонлар ҳам осойишта бўлмасму эрди?.. Юрт-эл, улўс эмну омонликда қуи кечирмасмуди?.. Ёғийларни тиичитиш ўрнига, ўзимиздан чиққан балолар билан савашмоғим лозим бўлиб турибди... Гоҳ Бухорога чопамен, гоҳ Хевакқа, гоҳ Андижонга... Ҳолбуки, Аллоҳ Қуръони каримни ўқимақдан ва фақир мискин ғамини смақдан ўзга ташвишни мента раво кўрмағон... Чорасиз-

мен, ўзга иложим йўқ, тагин гуноҳ остонасида турибмен, тагин қўл ихтиёрсиз қилич кабзасига чопадур...

Амир Темур сандал устида турган қўлларини дамбадам бир-бирига ишқаркан, хаёлга чўмди...

Маҳди улё, Амир соҳибқиронни чалғитишим керак бўлиб қолди, деди ўзича ва шикаста овозда сўради:

— Агар оёқларини уқалаб қўйсам, майлими, хазратим?..

У ҳозир соҳибқироннинг ўнг оёғи бир пайтлар санчилган найза асорати туфайли зирқираб оғриб турганини сизди, хазрат оёқларини Сароймулкхонимнинг уқалаб қўйишини истар эди-ю, аммо барчанинг олдида жони қийналганини кўрсатгиси келмади, деб ўйлади ва ортик қистамади. Ростки, маҳди улё эсласа, фақат хос хонада ёлғиз бўлганларидагина Сароймулкхоним хазратнинг ногирон оёқларини уқалаб қўяр экан...

— Йўқ, Биби... Қудамизда ҳам балки айб йўқдур...

— Амир Темур яна ўз фикрини давом этдираркан, қўли беихтиёр иягига чўзилди. — Ҳамма гап унинг ёнига тўпланиб олгон сотқин фитначи, ифвогарларда!.. Барини биламен!.. Ашови Кайхусравнинг ўғли Султон Маҳмуд, Маҳмудшоҳ Бухорий, Абу Исҳоқ Ясовурийлар хоразмшоҳнинг қўйинини пуч ёнғоққа тўлдириб, бизга қарши гижгижларони гижгижлағон... Уларнинг мақсади юртни пароканда қилмак, кейин бир бўлагига эга бўлиб олиб даврон сурмак холос...

Хонзода хоним соҳибқирон чекаётган азоб-уқубатларни яхши ҳис этиб турарди. Шубҳасиз, Хоразм маликаси билади — ўн етти ёшли келинчаққа қийин, бошига оғир савдо тушди — Жаҳонгир Мирзоси кетди... Аммо Хонзода хоним, ақлу идрокининг теранлиги, фаҳму фаросатининг ўткирлигидан кўрдикки, Амир Темурнинг дарди-ю ташвиши уникидан кўра залворлироқ экан!.. У буни энди тушуниб етди... Малика қайинотасини шунчалар яхши кўрар ва эъвозлар эдики, унга тикон киришини ёки совуқ шамол эсишини ҳам раво кўрмасди. Дунёда унга яқин уч одам бор холос: Амир Темур, Сароймулкхоним ва волидаси Шакар бика... Кошки эди, қўлидан келса-ю, Амир соҳибқирон дардларини енгиллатса!..

Бирдан унинг хаёлига мавзуни ўзгартириш лозим,

деган фикр келди. У шундай фикр бўлсинки, бу гапларни эсдан чиқарсин, Амир Темур кўнглига ёруғлик олиб кирсин...

Хонзода хоним Сароймулкхонимга ўғринча назар ташлади, маҳди улё сезилар-сезилмас «Ҳа!» дегандай бош ирғаб кўйди. Амир Темур кузатар экан, улар ўртасида қандайдир сир борлигини фахмлади.

Чиндан ҳам сир бор эди.

Боғи Чинорга кўчиб ўтганидан кейин, малика кўп дамларини маҳди улё билан бирга ўтказарди. Кунлардан бир кун суҳбатлашиб ўлтиришарди, ўз-ўзидан гап айланиб, соҳибкироннинг ўғиллари, қизларига келиб қолди. Аслида эса бу Сароймулкхонимнинг иши эди.

— Аллохнинг кўрсатғонига шак келтириб бўлмай-дир, фақат тан олмак лозим... Жаҳонгир Мирзо мусибати салтанатга бало-офатдай ёпирилиб тушди... Хаммамизни шу алам чулғабдур, қўллар ишга бормайдур, кўнгишлар ғаму андухдан зада... Жудоликнинг искаи-жаси барчамизни, бутун салтанатни чирмаб олғон...

Сароймулкхоним уф тортди... Хонзода хоним бош экканча тинглар эди.

— Бонуйи кубро эгачи дедиларки, ҳаммаси пешонадан, фақат соҳибкиронга қийин, ота-оналари вафотидан сўнг валиахд деб атагон жигарбандини тупроққа кўйиш унга энг оғир кулфат бўлди... Унинг устига фарзандлари ҳам унча кўп эмас. Бандаси эртанги кунни ўйламоғи фарздур...

Хонзода хоним маҳди улё сўзларини тушунолмаб ўлтирса-да, гоҳ-гоҳ «тўғри» дегандек бош ирғаб кўяр, Сароймулкхонимнинг нимадир демоқчи бўлаётганини, ийманиб, ниятини очиқ айтолмаётганини кўриб турар, аммо буни сездирмасди.

— Бир нарсани ўйлагон эрдим... — давом этди Сароймулкхоним. — Муҳтарама эгачимга кенгаш солдим, ул зот ниятимни жўяли топдилар... Маликам, билурсиз, хазратим сизни бағоят ардоқлайдурлар, авайлайдурлар. Кўнглингизга бирон хиралик тушиб қолмаслигини ҳаммаша уқтирадурлар...

— Аллоҳга шукур... Биламен... Мартабалари бундан ҳам зиёда бўлсун!

— Энди...Амирзодам маросимларини ўтказдик... Кун

кетидан кунлар келмакда... Агар сизга мақбул бўлса, бир кенгашим бор эди-да...

— Қулоғим сизда... — Ўнг кўлини кўксига қўйиб таъзим қилди Хоразм маликаси.

— Амир соҳибқирон ўғиллари Умаршайх Мирзо шиддатлари баланд, Мироншоҳ Мирзо бўлса ҳали ёшлар... Аммо кизлари бўй етиб турибди... Айниқса, Оқа Беги хоним... Ҳам унашиб қўйилгон...

— Ох, Оқа Беги хоним меҳрибон қайинсинглим!.. ёришди бирдан Хонзода хонимнинг юзлари. — Ҳалим табиат, юмшоқ кўнгил, тортинчоқлигини айтсангиз... Ҳамиша маънос ҳолда кўрамен, қоп-қора мунчоқдек кўзлари ҳамиша мунгли... Амирзодамга қаттиқ қайғурди, юпатгонга кўнмайдир. Кечалари ҳеч кимга билдирмай йиғлаб чиқади...

— Шундоқ акасидан жудо бўлади-ю йиғламайдирму? Айниқса, сингил ака учун ёмон куядир...

— Чора йўқ экан-да, эвоҳ!.. — Хонзода хоним бошқа сўз қўрмади.

— Оқа Беги хонимни, биласиз, Муҳаммадбек ибн Мусога унашилгон эди...

— Биламен...

— Кўнглингизга малол келмаса, уларнинг тўйини қилсак, девдим...

— Вой, нега малол келсун?.. Вой нега ундоғ дейсиз?.. — Хонзода хоним астойдил ўпка қилар эди. — Жуда яхши ўйлабсиз, маҳди улё жаноби олиялари!.. Қандай яхши! Бечора синглим ҳам сал қайғу-аламларни нарига қувадур...

— Кам бўлмангиз, маликам... — Сароймулкхоним бир лаҳзага жим қолди. — Бироқ...

— Нечун ўйланиб қолдилар?

— Мотамдан ҳали узоқ кетгонимиз йўқ... Тўй ҳақида фақат бир одамгина оғиз очиши мумкин. Агар бизлар шундоқ тўй қилурмиз, десак, ул зот сизни аяб, ранжитиб қўймасмиканмиз... демасмикалар?.. Ҳазратим сизни жуда авайлайдилар-да...

— Нега?.. Ундоғ демасалар керак... — Хонзода хонимнинг шахло кўзлари Сароймулкхонимга синчков тикилди. — Ҳим-м... Тўй ҳақида оғиз очиши мумкин бўлган одам ким экан?

— Тўй ҳақида оғиз очиши мумкин бўлган одам... бу

фақат — сиз... маликам! Борди-ю, Оқа Беги хоним тўйини ҳазратимга... сиз айтсангиз, қандай бўларкин... Фақат сиз айтишингиз мумкин-да...

Ганининг рости, Хонзода хоним бу ҳақда ҳеч ўйламаганиди. Лекин мухтарама Орзумулк оқа уни кўргани келганида гап орасида, ўгай ўғлини Оқа Беги хонимга унашиб қўйганларини айтиб ўтарди.

Дунё шунақа экан... Ўтган қайтиб келмаскан, қисматга бўйсунмай чора йўқ, деб ўйлади Хонзода хоним, подшо-ю гадони, асилзода-ю фақирни бир хил баҳога сотиб оладиган қудратли харидор — ўлим от солар экан, бандаси ҳеч қаерга қочиб қутулолмайдур. Энди Аллоҳдан умид улдурки, амирзода рухларини бихишту ризвон уфорлари ила сийласун, мағфират чечаклари хуш бўйи ила обод этсун...

— ...Фақат мен айтишим мумкин... дедингизму?

— Албатта, маликам! Сиз айтсангиз, Амир соҳибқиронга малол келмайдир, аксинча, келиним қайинсинглисига меҳрибонлик кўргизаётир, дея мамнун бўладурлар, химматингизга тағин қойил қоладурлар... Шу билан ўзингизни ҳам, соҳибқиронни ҳам аяган бўлурсиз, бу фақат савобли юмушдир, маликам!

Хонзода хоним, индамасдан, розимен, дегандай бош эгди...

Хонимларнинг мусибатли воқеалардин кейин тўйлар ҳақида илк бор сўзлашишлари эди. Орадан бир оз парда кўтарилгач, ҳар иккиси ҳам ўз кўнгилларида яширин ниятларини бир-бирларига айтиб бердилар. Сароймулкхоним Жаҳонгир Мирзо вафотидан олдин бўлиб ўтган воқеадан оғиз очди. Гап шундаки, ҳазратнинг мулозими Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг сулув энага Холдона бибига майлу рағбати бор экан. Бу ҳақда энаганинг ўзи маҳди улёга ёрилибди...

Сароймулкхоним табиатан ёрдамга муҳтож кишилар хожатини чиқаришни яхши кўрар, хамиша ўзини шундай савоб ишларга урар эди. Синчков назар ташлаб юрар экан, ўз мулозиму канизаклари орасида шундай тақдирга муносиб кишиларни дарров илғаб олар ва тўйларини ўтказиб берарди. Боғи Чинор атрофидаги маҳалларда доим мана шундоқ тўйларга бош-қош бўлади, етим-ессир, бева-бечоралар ҳолидан хабар олиб туради. Бир куни қирқларга қирган муштипар аёл маҳди улёга ке-



либ, биргина ўғли борлиги, маҳаллада номи чиққан зангин одам қизига ошиқ бўлганлиги, аммо у одам рўйхушлик бермаётгани, ёлғиз ўғлининг эса озиб-тўзиб бораётгани ҳақида йиғлаб арз килди. Сароймулкхоним халиги кизга совчи бўлиб борди, тўй ҳам бўлиб ўтди... Муштипар аёлнинг хали-хануз дуодан қўли бўшамайди...

Йигирма бирга кирган Холдона бибини уч йил аввал суйган йигитига узатган эканлар. Қиз тақдирдан жуда ҳам мамнун экан, чақалоқлари бўлибди, бўлибди-ю, афсуски, беш ойлик эканлигида кетиб қолибди. Ўша йили фалокат юз бериб, куёви ҳам Хоразм юришида ҳалок бўлибди... Қайғуга чўмган бебахт қиз, ўшандан бери, бошқа эр отини атамаймен, деб келаркан. Муҳаммад Чуроға додхоҳ сулув энагани суюб қолибди... Додхонинг хотини бир неча йил аввал оламдан ўтган бўлса-да, хали хануз уйланишни истамас экан... Ўшанда Сароймулкхоним саъй ҳаракат кўргизиб, уларнинг тўйини ўтказиб берди. Тўрт ой аввал Холдона биби билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ ўғил кўрибдилар...

Хонзода хонимнинг айтганлари ҳам қизиқ эди. Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси Ахий Жаббор баҳодир билан маликанинг канизаги Оққиз ўртасида шаффоф кўнгил пардаси бор... Улар бир-бирларини жуда яхши кўрадилар. Амирзода баҳодирга энг яқин мулозимларидан бири сифатида қарар, унга ишонарди. Баҳодир ҳам ҳеч қачон панд берган эмас, ўзини аямай амирзода хизматини адо этарди. Хоразмда Қайсария қарвонсаройидан кейинги муюлишда Зангорикўл бўйига боришаётган Хонзода хоним ва унинг дугоналарини «қароқчи»лардан «қутқариб» қолган ҳам шу баҳодир эди...

Мотам кунларидан кейин, баҳодир юкуниб келиб: «Малика жаноби олиялари, амирзодам хизматкорларимен... Ижозат берсалар, амирзодам ҳурматлари, хизматингизда қолсам... Сизни худо ўз паноҳида асрасун, мени бошқа ёққа бериб юбормангиз!..» дея илтижо қилди. Тўғри, қолса — амирзода ҳурматлари, айни бир пайтда уни бу ерга боғлайдиган бошқа сабаб ҳам бор, бу — баҳодирнинг Оққизга муҳаббати... Хонзода хоним йиллар ўтиб канизакликдан сирдош дугонага айланган Оққизнинг баҳодир номини эшитганда титраб кетишини ҳам яхши билади...

— Оқа Беги хоним билан Муҳаммадбек ибн Мусо тўйлари бўлса, бошқа тўйларга ҳам йўл очилади... — деди Сароймулкхоним. — Раияту фуқаро мотаму ғам тўрига ўралиб қолди...

— Аллохнинг буюргани шу экан-да... — деди холос малика... — Не десалар, розимен...

Хонзода хоним Сароймулкхонимнинг уни қанчалар авайлашини яна бир бор хис этди. Таклифни ҳам узоқдан олиб келиб айтдилар. Ха, одамни авайлаш — Аллохнинг ишоятларидан бири, пайғамбаримиз суннатларидандир...

...Ана шуларни эслар экан, Хонзода хоним ийманганча Амир Темурга деди:

— Эй меҳрибон падари бузрукворимиз! Валинеъмат соҳибқиронимиз... Бир нарса сўрасам бўлурму?..

— Сўрангиз... Сўрангиз... —

«Хайрият... — деди ичида Амир Темур. — Нима сўраса, адо этгумдир. Кўнгли сал ёзилсин...»

— Хусну сийратда ва суратда ягона қайинсинглим Оқа Беги хонимнинг тўйлари... қачон бўладур?..

Кутилмаган бу саволдан нафақат Амир Темур, балки Қутлуғ Туркон оқа ҳам, бошқалар ҳам ҳайратга тушдилар. Хоразм маликасининг ҳимматини кўрингиз! Ўзи азада ўлтирибди, шу нарса қайинсинглиси бахтига зомин бўлиб турибди, тўй ахир баҳорда бўлиши мўлжалланганди-да. Қолиб кетди. Бу ҳақда оғиз очишга ҳеч ким ботина олмаётир... Энди олийжаноб малика ўз ҳасратларини қалбининг бир пучмоғига жойлаб сасини чиқармасликка тиришмакда ва қайинсинглиси тўйи ҳақида ўзи тараддуд кўргизмакда, айтмакда...

Сароймулкхоним ерга қараганча мийиғида сезилар-сезилмас жилмайиб ўлтирар эди.

— Бўладур, кизим, албатта бўладур, яқинда бўладур!.. — жавоб қилди соҳибқирон.

Амир Темур Хонзода хонимни энди кўриб тургандай, тикилиб қолди...

Уч ойдан кейин Оқа Беги хонимни «ёр-ёр»лар билан Муҳаммадбек ибн Мусога узатдилар. Соҳибқирон суюкли кизига бир ҳафта тўй берди. Оқкиз билан Ахий Жаббор баҳодир тўйлари унга уланиб кетди.

## САККИЗИНЧИ БОБ

### I

Аббос баҳодир билан Муҳаммад Мираклар Қизилкум саҳросини кеза-кеза ниҳоят бир кўхна хароб қалъа ичидан Тўхтамиш ўғлонни топишга эришибдилар ва иззат-икромини жойига қўйиб соҳибқирон ҳузурига олиб келибдилар... Бу ҳақда соҳибқиронга хабар қилинганда, хумоюн ўрдудан, келганлар бир-икки кун ҳордиқ олсунлар, деган фармойиш берилди.

Кўксаройнинг чиройли кўринишхонаси, ундаги маҳобатли тахт бугун ўзгача маъно касб этгандек эди, оқиллар назарида. Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин бир неча ойлар тахт бўш турди, соҳибқирон Кўксаройга қадам изи босмади. Ниҳоят бугун улуг амирнинг муборак нафаслари салтанатнинг олий кошонасига етиши ҳамма учун тонг отиши сингари аниқ ва муқаррар бўлиб қолди. Қиш ўртаси бўлса ҳам қор йўқ, Самарқанд кўчаларида қора совуқ изиллар эди.

Кўксарой дарвозаси олдида бугун арқони давлат вакиллари ҳозир бўлдилар. Аввалги йилда Бухородаги Арслонхон минорасидан иқтибос олиниб, дарвозанинг икки ёнида иккита маҳобатли баланд минора тикланди. Ўралган беқасам нақшли кўш минора шаҳарнинг барча бурчакларидан, узоқ-узоқлардан кўриниб турар, Кўксарой салобатига салобат кўшарди. Минораларга саккизтадан фонус осилган бўлиб, ҳар куни кеч кирганда қоровул уларни ёқиб тушарди.

Ўшдаги минора ёнида Мир Саййид Барака, — уч ойдан бери Андхойда бўлган пири муршид икки кун аввал Самарқандга қайтиб келган эди, мамлакат хони Суюрғатмишхон, узун чўкки соқоли кўксига тушиб қолган Амир Жоку барлослар, чапдаги минора тагида Амир Улжайту опардий, кўзлари ирғиб чиққан Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусо, — у ушбу лавозимга тайинланганига бир йил бўлганди, — яқинда шайхулисломлик мансабини эгаллаган машҳур Шайх Бурхониддин Марғинович авлодларидан «Исомий» таҳаллуси билан пинҳона вазаллар битиб турадиган фақиҳ Хожа Абдулмалик Самарқандий, вазири аъзам, қозикалон, доруға ва салтанатнинг бошқа аъёллари жамулжам кутиш-

моқда эди. Бир четда машшоқлар охиста кўхна наво-лардан чалиб турардилар.

Бир палла йўлда икки юз қадамлар олисликда соҳибкироннинг бўз оти Хонўғлон кўринди. Барча соҳибкирон истиқболига пешвоз юрди.

Хонўғлонни Амир Довуд дуғлат билан Муҳаммад Чу-роға додхоҳ етаклаб келишар, Умаршайх Мирзо ва Амир Сулаймоншоҳлар рикоббоши<sup>1</sup> мақомида эдилар.

Беш-олти қадам орқада изма-из Амир Оқ Буға найман, Амир Шохмалик, Муҳаммадбек ибн Мусо, Ахий Жаббор баҳодир ва яна кўп лашкарбошиларнинг қоралари кўзга ташланарди.

Кўксарой дарвозасига етиб келганларида барча соҳибкиронга отдан тушишга кўмаклашишга шошилди. Амир Темур даставвал пири муршид билан ҳамоғуш бўлди. Уларнинг илк бор кўришишлари эди.

— Хуш келдингиз, Амир соҳибкирон! Қадамларига ҳасанот! — қутлади Мир Саййид Барака.

— Хуш келибсиз, соҳибкирон ҳазратлари! — қўл ковуштириб таъзим бажо келтирди Суюрғатмишхон.

— Аллоҳга шукур, дийдорлашиш насиб этди! — қувончини яширмади амирул умаро Амир Жоку барлос.

— Қадамларига ҳасанот, соҳибкирон! Дунё тургунча турингиз! — тилак билдирди Амир Мусо.

— Аллоҳга шукур...

— Аллоҳга шукур...

— Еткурганига шукур!..

Салтанат аъёнлари таъзим қилиб, юқоридагидек шодлик ва шукроналик сўзларини нисор қилишдан чарчамасдилар.

— Қуллук! Қуллук! — деб қўяр эди мамнун Амир Темур.

Барча ўзини хушнуд ва масъуд онлар оғушида сезарди.

Кўксаройнинг чиройли кўринишхонасига йўналдилар.

Иккинчи ошёнанинг ўнг томонини банд этган кўринишхона узунлиги олтмиш қадам, эни ўттиз қадам келадиган шифти балад бархаво бир хона бўлиб, деворларига файзиёб манзаралар чизилганди, ҳарир ипак пар-

<sup>1</sup> Рикоб — узанги.

далар тугилган ўн иккита кенг деразаси Чорсу майдони-га қараганидан ёруф ва чароғон эди.

Амир Темур одатича оқсоқланганини билдирмаслик-ка ҳаракат қилиб, шөшилмай битта-битта қадам ташлаб, тўрдаги тахтга бориб ўлтираркан, пири муршид билан Суюрғатмишхонни тахтнинг икки тарафида беш қадам-лар нарида қўйилган нақшинкор курсиларга таклиф этди. Салтанат аҳлининг қолган аъзолари хона ўртасида ярим ёй шаклида давра қурдилар.

— Илоё, царвардигорнинг ўзи ушбу қутлуф хонадон-нинг салтанат офтобини тонгла махшаргача завол чанга-лидан асрасун ва устивор қилсун! Яратганнинг беадад лутфи, адоқсиз карами ила азият бошларига нусрат тожи-инган Амир соҳибқирон умрлари узок бўлсун! Алҳамду-лиллахи раббил оламин!..

Пири муршид Мир Саййид Барақанинг залворли ово-зидан бир неча ойдан бери бундай дуоларни эшитиш-насиб этмаган кўринишхона ичи бамисли янграб кетган-дай бўлди.

Кўллар фотиҳага кўтарилди.

Пири муршид давом этди:

— Амир соҳибқироннинг қалби очун<sup>1</sup> ходисаларини ўзида акс этдиргувчи кўзгу, бамисли жоми жаҳоннамо-дурки, унда барча бўлиб ўтган ва бўлажак воқеалар ҳам аён кўришиб турур. Унга назар ташлаш жанобингизга муяссар бўлғони учун шукурлар қиламен!.. Алқисса, бу оташин қалб садоларига кулоқ тутайлик...

Амир Темур пири муршиднинг юмалоқдан келган қип-қизил юзлари ҳаяжондан яна ҳам қизара бошлаганини кўрди. Бир оз сукут сақлагач, арқони давлатни Мўғулистонга юриш тафсилотларидан бохабар этиб қўйиш ниятида сўзга оғиз очди:

— Ноўрин даъво қилгувчилар ва тухматчилар тили-ни кесмоқ учун кўп далилу исбот келтира олғоймиз... — деди Амир Темур. — Ажабо, денгизни валвир билан қуритмакчи, тоғни елпигич билан елиб юриб текисла-макчи бўлибдурлар... Шер уясига бош суққан кўшпак Камариддиниинг худоға айтғони бор экан, жаноблар, уни тутиб найзага илиб келишни қаттиқ ният қилғон-дим... Бу сафар ҳам қутулиб қолди...

---

<sup>1</sup> Очун - дунё, жаҳон.

— Хафа бўлмагиз, Амир соҳибқирон, вақти соати келади!.. — деб қўйди каттиқ дардга чалиниб яқингинада оёққа турган, анча озиб кетган Суюрғатмишхон... — Худонинг буюрғон куни бордур...

Амир Темур ҳали йўлдалигидаёқ, Тўхтамиш ўғлонининг келган-келмагани ҳақида сўраб-суриштирганди. Аббос баҳодир қинчок билан Муҳаммад Мираклар Хоразмдан икки фарсах масофада жойлашган Жўйи Қовун суви бўйида турганларида юборган чопарлари хабарига қараганда, ўшанда хали Тўхтамиш ўғлонни топа олмаган эканлар.

Кўп ўтмай мулозимнинг:

— Авлоди Чингиз, шавкатли Тўйхўжа ўғлон дилбанди Тўхтамиш ўғлон жаноблари зиёратингизга мунтазирдурлар! — деган овози кўринишхонани тутди.

— Кирсун! — ижозат берди соҳибқирон.

Хамма гўёки фавқулодда мўъжиза юз бериши кутилаётгандай бир алфозда беихтиёр кўринишхонанинг нақшинкор эшигига юз бурди...

Даставвал Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг Амир Темурниқидан чоғроқ жуссаси кўринди. Одатда узокдан келган меҳмонларни олиб кириш унинг зиммасига юклатилган эди. Бир оз фурсат ўтгач, йигирма ёшлардаги дуркун йигит кўринишхонага дадил кириб келди. Эгнига этаги ер супурган узун қора чакмонни елвагай ташлаб олганидан бўйи яна ҳам балаңдроқ, салобатлироқ кўрипарди. У остонадан икки қадамча ўтиб тўхтади ва турган жойида тахт томонга қараб эгилиб таъзим бажо келтирди...

Бу Тўхтамиш ўғлон эди.

Ортидан Аббос баҳодир қинчок, Алибек қўнғирот, Ўрунг Темур, Оқ Буға баҳрин ва Муҳаммад Мираклар пайдо бўлдилар. Улар, кўринишхона маҳобатиданми ёки рўбарўда эллиқ қадамча нарида ҳашаматли олтин тахтда кўр тўкиб ўлтирган Амир Темур салобатиданми ўзини бир оз йўқотиб қўйган Тўхтамиш ўғлон қулоғига ниманидир шивирладилар. Чамаси, улар Тўхтамиш ўғлонга ўзини қандай тутиш, соҳибқирон билан кўришганда нима дейиш ҳақида маслаҳатлар беришганди. Меҳмон шу заҳотиёқ қад ростлади, кўринишхонага қандай дадил кириб келган бўлса шундай алфозда олтин тахтга қараб юрди.

— Хўроздай йигит экаи... — пичирлади Амир Довуд дуғлат ёнидаги амирул умарога.

— Фарзандай қоматига қарангиз... — Чингизхон авлодидан кўз узмай деди Амир Жоку барлос.

— Қадам олишига боқингиз! Бургутдай шиддатли!.. Тушундик... — сўз қўшди Амир Мусо ҳам.

— Доно йигит кўринадир... — ўзига ўзи дегандек пичирлади шайхулислом.

Хожа Абдулмаликнинг саллали боши узоқдан қараганда савоғи пастга қилиб қўйилган нокка ўхшаб кетарди, юзи иягига қараб кичрайиб борган, учли ияқда тўртта-бештагина соқол кўзга ташланарди. Хамиша чиройли гулдор тасбеҳни кўлдан қўймас, ҳатто дуога ҳам тасбеҳ билан қўл кўтарар, «хожаи коинот» сўзларини яхши кўрарди.

— Хон авлоди-да, палак тоза... палак... — қойил қолди Амир Улжайту опардий.

Амир Оқбуға найман кўлини тўлдириб кетмон соқолини силаб қўяркан, «маъқул!» дегандай бош тебратиб қўйди.

Аммо Суюрғатмишхон Тўхтамиш ўғлон ташрифидан хурсанд эмаслигини яшириб ҳам ўтирмади. Ўзи қотмадан келган, кейинги пайтларда сал озиб қолган хон ўтирган жойида қимирлаб-қимирлаб қўярди. Тўйхўжа ўғлон валади ташриф буюрармиш, деган гап чикқанидан бери у оромидан айрилди. Рақиб келмоқда эди, рақиб! Қорасини ўчирсин эди ўша Дашти Қипчоқ томонларда!.. Гарчи ўзи ҳам чингизийлардандир, лекин бугунги кунда уларга ишониш қийинлигини тан олади. Аммо буни у Амир Темур Кўрагон ҳазратларига қандай айтади? Амир соҳибқирон содда одам, бирон кимса кўз ёши қилиб келса, нима деса ишониб кетаверадилар.

Тахтнинг чап томонида ўлтирган Мир Саййид Барака мехмонга боқаркан, беихтиёр кўнглига қандайдир нохуш нарса сояси қимирлаб кириб олганини сизди. Нега шундай бўлганини англай олмади. Голибо, Амир Темурга нигоҳ ташлаганди, Абулмансуру Абулмузаффарнинг чехрасида қувонч ва мамнунлик аломатларини кўрди-ю кўнглидан ҳар хил гумонларни нари қувди. «Амир соҳибқирон одам танлашда асло адашмайдилар...» — кўнглидан ўтказди пири муршид ва хотиржам бўлди.

Амир Темурга узоқдан келаётган Тўхтамиш ўғлоннинг такаббуруна қадамлари негадир ёқмади. Аммо буни билиб билмасликка олиши, нисбатан яхши муомала қилиши, иложи бўлса, салтанат йўлида ундан фойдаланиши керак. Қани, кўрсин-чи...

Тўхтамиш ўғлон тахтга ўн қадамча қолганда: «Ассалому алейкум, жаноби олийлари!» деди, сўнг бориб тиз чўкди-да, Амир Темурнинг чеккаларига нақшиннигор зар босилган оқ банот тўни пешини уч марта ўпиб кўзларига суртди. Кейин ортга чекинди-ю тўхтади ва бош эгиб таъзим қилди:

— Отасизмен, Амир соҳибқирон, отасиз қолганмен... Отам ўрнида ота бўлингиз! Мен тутинган ўғлингиз бўлай! Ўғил бўлай деб келдим!..

Меҳмонни яқиндан кўрган Амир Темур ёқа тутар даражада ҳайратда қолди. Одам ҳам одамга шунчалар менгзар экан-а!.. Вожаб! Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникидек залварли эмас, ингичкароқ, бир оз ёқимсиэроқ овозини демаса, Тўхтамиш ўғлон куйиб кўйгандай... Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Бўйи ҳам, келбати ҳам... Халлоқи безаволга салламно!

Тўхтамиш ўғлон хали ўсмирлик нуқси сезилиб турган, дуркун, тиниқ юзли, ёрқин кўзли эди, илк сабза урган мўйлаби ҳам ўша улуг амирзоданикидек... «Тутинган ўғлингиз бўлай, демакда... Ўғил қилиб олсам-чи... Ўғил! — пичирлади ичида Амир Темур. — Ўғлим, десам... Жуда ўхшайди... Ё Раббий! Бир бандангга қандай синовларни раво кўрмакдасен?..»

Соҳибқирон кўнгли увалиб:

— Хуш келибсиз, ўғлим! Хуш келибсиз!.. — деб юборди беихтиёр...

Одатда катталар ёшларни кўрганларида эркалаш, яқин олиш ниятида танимаса ҳам: «Ўғлим!», «Қизим!» дея мурожаат қилишади. Лекин Амир Темурнинг илинж билан айтган ҳозирги сўзларида ўзгачароқ маъно-мазмун яширинган эди. Буни ҳамма сизди. Айниқса Амир Жоку барлос ўзгача ҳолга тушди, юраги булжиллаб, бир лаҳза аъзои баданига титроқ кирди. Соҳибқирон «ўғлим» деганда, чамаси, амирзода Жаҳонгир вафотидан сўнг бўмбўш бўлиб қолган бағри тўлгандай, ўғли ўрнига ростдан ҳам ўғил келаётгандек ҳис этарди ўзини... Ҳа, бу аниқ ва равшан эди!



Тўхтамиш ўғлон бошини кўтарди, қараса, Амир Темур Кўрагон хазратлари тахтдан тушиб у томон келмоқдалар! Яна «Ўғлим!» дейишлари бағоят кўнгилга ёқимли! Валинеъматни Тўйхўжа ўғлон қатл этилиб, етимлик машаққатини тортиб, мустарликда юрган бир бечора хонзодаги энди Темурбекдай шавкатли подшо ўзига фарзанд санамокда... «Тутинган ўғлингиз бўлай деганимга лаққа ишонибди!..» — деди ичида мамнун Тўхтамиш ўғлон. Шериклари берган маслаҳатга қулоқ солиб яхши қилибди. Подшоларга ўғил бўлай дессанг ёқар экансан...

Амир Темур беихтиёр қулочини ёзганча хонзодага яқинлашди ва Чингизхон авлодини бағрига олди. Сарой аъёнлари таажжубда тикилиб турардилар. Оқ банот тўн кийган Амир Темурнинг қора чакмонга ўралган, бўйи соҳибқирондан бир оз паст Тўхтамиш ўғлон билан ҳам-оғуш бўлганидан кўзлари ичига тортиб кетган Суюрғатмишхоннинггина кўнгли хижил, ваз эди. Қордай оқ банот тўн билан мумдай қоп-қора чакмоннинг ёнма-ён туришини кўрингиз! Бамисли Амир Темур кўйнига қора илон кириб олгандай... Иложи топилганда эди, хон шу захотиёқ бориб, уларни ажратиб, соҳибқиронга яхшилаб тушунтирар, Тўхтамиш ўғлонни эса рўй-хотир қилмай аччиқ-аччиқ сўзларни бетига айтиб, хайдаб юборишга фармон берган бўларди! Аммо соҳибқирон хазратларининг кайфиятлари олий даражада эканлигида Суюрғатмишхоннинг бундай тутуми бошқача англашилиши мумкин. Хон Чингизхоннинг ўзга авлодига кўрсатилаётган ҳурмат-эътиборга ҳасад қилаётир, ичиқоралик билан қараётир, кўролмаётир, демайдурларму? Албатта, дейдилар. Амир Темур бандасидаги мана шу ожизликни — ҳасад балосини асло кечира олмасди, Суюрғатмишхон буни яхши биларди. Шу сабабдан хон ўзини босишга мажбур бўлди, бирон нима дейишдан тилини тийди.

Барчанинг мақтов ва олқишлари остида соҳибқирон меҳмонни етаклаб тахт пойига олиб келди ва ёнма-ён ўлтиришга таклиф этди. Унинг чингизий подшоҳзода паноҳ истаб келганидан мамнун эканлиги кўриниб турарди.

— Подшоҳзода Тўхтамиш ўғлоннинг ҳузуримизга келиши салтанат парвози йўлидаги қутлуғ қадам бўлғувсидур, жаноблар! — деди арқони давлату сарой аъёнлари-

га соҳибқирон. — Уни ўғиллик рутбасига муносиб кўрдук, умид улким, бир фарзанди солиҳ мисоли сояи давлатимиздан баҳраманд бўлғувси ва камол топғувсидур. Илоҳо, бизни подшоҳзоданинг азиз бошини силаш ҳимматидан дариф тутмасун!..

-- Илоҳо, омин! -- дуога кўл очди Мир Саййид Барака.

— Омин! — тасбеҳли кўлини юзига тортди шайхул-ислом Хожа Абдулмалик Самарқандий.

Ўзгалар ҳам «Илоҳо, омин!» дея шариат пешволарига жўр бўлдилар.

«Чингизхон авлоди — хонлар авлоди, — хаёлидан кечирди Амир Темур, — улар бизларга нописандлик билан назар ташлайдилар. Одам ўрнида кўрмайдилар, буни-ку биламиз... Қўлингдан келса яхшилик қил, деганлар пайғамбаримиз. Подшоҳзоданинг эъзоз-икромини шундай баландга кўтарайки, туша олмай қолсун. Қўмак берсам, қўлласам, иншооллох, ўғлимиздек бўлур... Юртнинг Дашти Қипчоқ томонлардаги сарҳади тинч бўлади. Сўғин, қарздор ҳам қилиб қўйиш керак-да... Бу ҳам кишиларни боғлаб олишнинг боболардан қолган усули...»

Шу палла хаёлларга фарқ Тўхтамиш ўғлонга кўзи тушиб қолган эди, унинг ерга маъюс қараб туриши яна Жаҳонгир Мирзони ёдга туширди-ю вужуди енгилгина жимирлаб қўйди.

— Мамат!

— Қулоғим сизда, соҳибқирон ҳазратлари! — қўй кўзларида ўт чакнади Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг.

Амир Темур мулозими кейинги пайтларда иложининг борича соҳибқирондан йироқ кетмасликка, хамиша ёнида бўлишга тиришди. Қайғуга чўмган дамларда соҳибқиронни юнатиш, чўккан кўнглини кўтариш йўлларини қидирди. У шундай йўлларни топа олишга мохир эди ҳам. Одатда, киши бошига оғир кунлар тушганда ўтган умр, босилган қадамлар, яхшилигу ёмонлик, қувончу ташвишлар ҳақида беихтиёр хаёлларга берилади, ўзига паноҳ излайди. Худди шу нарсаи соҳибқирон ўз бошидан кечирмоқда, ўзи шунинг шохиди бўлиб турибди.

Ўхшаш руҳий уқубатли паллаларнинг бирида Муҳаммад Чуроға додхоҳ Амир Темурга бундан йигирма беш йил муқаддам, ўша Шайх Шамсиддин Кулолнинг

Шахрисабз чеккасидаги кенг-мўл чорбоғига боргани-ю кичиккина ариқ бўйида дафъатан сочлари майда-майда ўрилган қизга дуч келиб қолганини эслатди... Мулозим мўлжални тўғри олганлигига шу заҳотиёқ имон келтирди: ғамнок Амир Темурга бамисли жон кирди, юлдуздай ярқ этиб бир кўриниб Боғи Эрам париларидай ғойиб бўлган офатижон қирқ кокил ойимча кўз олдига келди. Астагина «Воҳ!..» деди, аммо бу сўз қалбидаги надомат тафтини пасайтира олмади шекилли, чуқур хўрсиниб қўйди. Шахло кўзли, ажабтовур суюклик, юзлари ширмой нондай хушрўй бу қиздан, ажабо, кейин бирон номнишон топилмади... Ё Раббий! Бу қандай адолатсизлик! Суйган кимсангни куппа-кундузи йўқотиб қўйсанг, хоҳлаган вақтингда эмин-эркин кўра олмасанг!..

Орадан йиллар ўтиб кетди, аммо ўша юзлари ширмой нондай хушрўй қизнинг нурафшон сиймоси хануз соҳибқирон кўнгил оинасини безаб турибди, ғойиб жамоли дил лавҳига оро бериб келмоқда...

— Подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон, ўғлимиз ташрифини улувлаб Боғи Нақши жаҳонда шохона тўй тадорики кўрилсун! Амирул умародан вазирларгача, амирлару нўёнлар, сардорлар ул жойга йирилсунлар! Подшоҳзоданинг тенгқурлари бўлган амирзодаларни чорлангиз, танишсунлар, келгусида қўлдошлик, елкадошлик қилсунлар! Зеро, умр пилалоялари тикдур, ёлғиз ўтмак бағоят мушкул, шуни эсдан чиқармасунлар! Муғаннийлар ўз чолғуларини созласунлар! Фароғат паллалари етди! Андоқ тўй-базм қилингизким, жаҳонда ғам оти йўқ бўлсун, базми жамшид довриви дунёларга ёйилсун!

— Дунёларга ёйилсун!

— Ёйилсун!

— Ёйилсун! — қабилида овозлар янгради кўринишхонада.

Мир Саййид Барака соҳибқирон қалбида юз берган кўтаринки рух мавжларини ҳис қилди-ю ўзи ҳам тўлқинланиб кетди. Чиндан ҳам ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини англаб, қазойи қадарга тан бериб, муборак назарини олдинга, ёруғ кунларга қаратишга ўзида куч топа олган одамгина бахтлидур, Аллоҳ суйган бандадур. Бундай инсонларнинг ҳиммати баланд бўлади, шижоати комилликнинг юксак чўққиларидан кўзини узмайди...

У соҳибқиронга қўлловчи икки оғиз калом айтиб қўйиш заруратини сезди ва беихтиёр жилмайиб турган Тўхтамиш ўғлонга бир қараб қўйди-да, бундай деди:

— Амир соҳибқирон! Оре, рост. Хорликда қолган бир кас паноҳ излаб қошингизга келганда, химматингизнинг сарбаланд кошонасидан жой кўрсатмак сизга одатдир. Аллоҳ таоло сизга шундай табиату сийратни ато қилгон. Бари худодан... Мустафо ҳазратлари ҳадисларида дейилмишки, чиндан ҳам парвардигор олий химматлилигу хуш табиатлиликка боғлиқ шижоатларни хошиш этади ва ушмундоқ инсонни дўсту хабиб тутати. Алғараз, кимки бундан чекинса, кўргизилган иззату икромнинг қадрига етмаса, наст химматлиликка юз бурса, у албатта охир-оқибатда хор бўлади. Кимки толенинг бундай бемисл марҳаматини англай олса номи шарафу шавкатларга бурканади... Алхамду лиллаҳи раббил оламин!

Пири муршид фикрини ўзгачароқ, юмшоқроқ йўсинда ифода қилмоқчи эди, лекин камоли тўғрисиўз эканлигидан тили бошқа ибораларга айланмади. Суюрғатмишхон ичида мамнун бўлди, аммо чехрасига чиқармади. Амирлар бир-бирларига маъноли қараб қўйдилар.

Ноқулай бир вазият юзага келгандай эди.

— Ҳимматимиз, иншооллоҳ, яхши самаралар тухфа этгай! — дархол деди Амир Темур ҳеч нарса сезмагандай. Ичида пири муршиднинг сўзларини маъқуллар экан, хушёр бўлиш, жуда ҳам ишониб кетавермаслик, кўнгилда озгина шубҳага ҳам ўрин қолдириш кераклигини англади. Мир Саййид Барака ҳазратлари ана шунга ишора этмоқдалар. Ростки, мана шу чингизийзодага ўхшаб салтанат остонасига бош уриб келганларнинг бошларини баланд қилди, иссиқ-совуғидан хабар олди, ўзи емай едирди, киймай кийдирди. Оқибатда-чи, кўшлари барибир хиёнат йўлига кириб, соҳибқирон кўзига чўп суқиб, қилич ўқталдилар...

«Кимсаки валинеъматни юзига тик қарагай ва неъмат ризосини унутгай, Аллоҳнинг қаҳрига учрагай!» деган эди пири муршид бир куни. Ажабо, сен одамларга беғараз яхшилик қилурсен, эвазига улардан фақат ёмонлик кўрурсен... Ҳа, ёмон — ёмон... Ҳатто пайгамбаримиз айтган эканларки, ёмон одам унга яхшилик кўргизган одамга ёмонлик қилмагунча бу дунёдан кетмас эмиш!

Водариг! Бари дунёи бевафонинг тескари иши. Соҳибкирон мана шуни тушунолмай келади, булар ношукур инсон табиатининг бир-бирига зид бўлган хусусиятлари, кўринишлари, албатта... Раҳматли Жаҳонгир Мирзо худди мана шундай юзи қора бебахт хиёнаткорларга жазо бериш керак, эшакнинг боласи эшак бўлади, итнинг боласи — ит, деб бекорга ёзғирмас эди-да... Бечора ўғли! Сиз ҳақсиз, амирзодам, лекин давлат сиёсатининг талаблари ўзгача, ҳийла ишлатишга ҳам мажбур этади, йўллари эгри-бугри... Буни ҳисобга олмаслик мумкин эмас... Ўшанда, афсуслар бўлғайким, шуни Жаҳонгир Мирзога яхши тушунтириш фурсати топилмади...

Мамнун соҳибкирон Тўхтамиш ўғлонга юзланди:

— Узок йўлдан ҳориб, уқубатлар тортиб келдингиз, ўғлим... Қиш охишлаб қолди, оз муддатдан кейин йўллар қурийди. Марди майдонликни кўрсатмак учун офтобли қуядан яхшиси йўқ. Ҳеч қачон селу ёмғирда жангга киргулик қилмасун! — Амир Темур бундан ўн икки йил аввал юз берган «лой жанги»ни эслади, соҳибкирон қўшини ўшанда умрида илк марта мағлублик аламини тотган, душмандан қочиб қутулган эди. Айниқса, уларнинг жуфтани ростлаб қолганларини кўриб, ёғийнинг осмонни тутган: «Қочди! Қочди!..» деган ғолибона хайқирикларини эслаганда ҳали-ҳали қизариб кетади. — Бир оз истироҳат қилингиз! Зинҳор мусофирчилик азиятини чекмағайсиз! Мамат! Фармонимизни еткурчилким, хазинадан подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон ва унинг тобеъларига тўққиз-тўққиз пешкаш қилинсин! Ҳадсиз-саноксиз сийму зар, зебу зевар, чодире ўтов, молу мато, поғора-ю туғ, оту хачир, аскарлар навкарларга ола борғохлар ҳам қўшиб тортик этилсин!

— Бош устига, ҳазратим! — қўли кўксига жавоб қилди Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Атрофдан ҳамду санолар янгради:

— Ҳимматларига офарин!

— Илоё, давлатларига давлат қўшилгай!

— Бекиёс саховатларига тасанно!

Амир Темур бир оз ўйланиб турди-да, давом этди:

— От — йигитнинг йўлдоши, дейдилар. Машҳур Хонўғлон отимни ҳам азиз ўғлимга бахшида айладим! Ўғлим азиз! Узоғини яқин қилсин, илохо! Жонига ярасун! Тўхтамиш ўғлонга Хонўғлон йўлдош бўлсин! —

Сўнг Тўхтамиш ўғлонга юзланди. — Ўғлим, бу отни асрангиз, куни келиб яраб қолади...

«Офарин!», «Офарин!» деган сўзлар эшитилди.

Хадя-ю инъомлар, совға-саломлар, кўриниб турган хушрўйлик, очикчехраликларга қарамай, подшоҳзода кўнглига аллақандай шубҳа-гумонлар соя ташлаб турарди. Амир Темур барибир унинг отаси ўрнини боса олмайди, донғи чиқмаган бир амирбачча. Чингизхон авлоди, келгусида Жўжи улусига — ҳа, у бунга қатъий ишонади! — подшолик қиладиган ўғлонга нечук ота бўлолсин? Майли, у хозирча ўзини садоқатли ўғил қилиб кўрсатиб турсин...

Соҳибқироннинг учқур оти овозаси Тўхтамиш ўғлоннинг ҳам кулоғига етган эди. Довруғи дoston дулдулини хадя этиб юборганини кўриб боши осмонга етгудай қувонди, Амир Темурнинг қўли очиклигига тан бермай иложи қолмади, гумонлар ҳам чекингандай бўлди. Сабаби, ашаддий от жинниси Тўхтамиш ўғлон мана шундай тулпорлар гадоси эди, от деса жонини ҳам берарди...

Подшоҳзаданинг тили ечилди:

— Бароят миннатдормен, соҳибқирон хазрати олийлари! — Тўхтамиш ўғлон ўрнидан турди-да, таъзим бажо келтирди. Пири муршиднинг ҳали айтган сўзлари уни бир оз сергаклантириб қўйди, лекин бу ҳақда жиддийроқ ўйлашга фурсати йўқ эди. Барини ичига ютди-да, давом этди: — Каминага бир умрга етажак ҳиммат кўргиза ётирсиз... Ўғлим, деб бошимни кўкларга еткурдингиз! Билингизким, Чингизхон бобомизнинг бирон авлодидан ҳам бунчалар яхшилиқни кўрмағонмен! Отам қилмағон яхшилиқни сиз қилдингиз, Амир соҳибқирон! Отам ўрнида отамсиз, валинеъматимсиз!..

«Билингизким...» унинг яхши кўрган сўзларидан эди. Ўғлоннинг ёрқин кўзлари ёнланди, яшириш учун беихтиёр тиз чўкиб такрор соҳибқирон тўни пешини уч бор ўпди ва кўзларига суртди. Кейин ёлворгандай деди:

— Ўрусхон отамни ўлдирди... Агар қўшин берсангиз, ўғлингизмен... ёрдам берсангиз, Олтин Ўрда тахтини олар эдик, соҳибқирон хазрати олийлари... Тузингизни оқлаймен... Душманларнинг додини берардик... соҳибқирон хазрати олийлари...

Тўхтамиш ўғлон қийинчилик билан бўлса-да, ўз ния-

тини баён қилди, аммо сўзларининг Амир Темурга қанчалар таъсир қилганини билолмади.

Шу пайт остона олдида кузатиб туришган Аббос баҳодир қипчоқ, Алибек қўнғирот, Ўрунг Темур, Оқ Буға баҳрин ва Мухаммад Мирақлар шитоб подшоҳзода қошига йўналдилар.

— Ўғил муборак бўлсун! — қутлади соҳибқиронни пири муршид.

— Муборак бўлсун!

Амир Жоку барлос қутларкан, соҳибқироннинг саховатига яна бир бор тан берди, бироқ инъом каторида Хонўғлон отини ҳам бериб юборганига ичи ачиди. Чунки соҳибқирон бу отни жуда ардоқларди. Кейин кадри ўтмасмикин, соҳибқирон тулпорини кўмсаб қолмасмикин, деган фикр кечди унинг хаёлидан. Кўп гувоҳ бўлган: Хонўғлон Амир Темурни кўрди, дегунча кўзлари ёниб, гижинглаб, ер тепиниб, бошини турли тарафга силжитиб хурсандчилигини ифода қиларди.

Милодий 1372 йилда Хирот малиги Малик Фиёсуддин соҳибқиронга мулозамат кўргизиб, давлатхоҳлик маъносида сара отлару хачирлару тевалар, қумошу<sup>1</sup> зардан иборат совға-салом юборди.

Ўша ҳадялар ичида Хонўғлон ҳам бор эди, уни алоҳида тақдим этдилар. Хушқомат, абжир, суксурдай бўз от соҳибқирон диққатини ўзига тортди. Манглайига осиб қўйилган кўзмунчоқлар ила безалган жигарранг бахмал тумори қўйиб қўйгандай ўзига ярашиб турарди. От Амир Темурни биринчи бор кўрганида сира бегонасирамади, аксинча, мамнун бўлгандай «боши-боши» қилиб соҳибқирон томонга бир қадам ташлаб ҳам қўйди. «Одамдай ақлли, фақат тили йўқ холос...» дер эди Амир Темур Хонўғлон ҳақида. Шу-шу, Хонўғлонни назардан қочирмади. Жуда кўп сафарларга шу отда йўлга чиққанди, музаффарият ила пойтахтга қайтар экан, ҳар гал отнинг олтин узангиси, тилла югани офтобда ялтираганча, ўзгача бир наъма билан кишнаб, пишқириб ўйноқлаб кириб келишини кузатар, ҳайратланарди. Хонўғлоннинг чиройли кишнаши, муносиб йўрғаси ҳаммага ёқар, болалар эса олдига тушиб олиб сурон солиб кўчани тўлдириб чопишгани чопишган эди.

<sup>1</sup> Қумош қимматбаҳо мато.

Энг мухими, Амир Темур «сини бошқа» Хонўғлонсиз туролмасди. Хох Самарқандда бўлсин, хох сафарда у хамиша сайисхонага бориб тулпордан бир хабар оларди. Келиши Хонўғлонга ёқишини отнинг тутумида биларди. Амир Темур тулпорнинг манглайини, гўё ҳали замон афсонавий қанотлари ўсиб чиқадигандай товланиб ажралиб турган парқинини<sup>1</sup> силаб-сийпалар, узун бўйни, зўр ўмгани, ялтираган сағрисига шапатилаб уриб-уриб қўяр, юз-кўзидан ўпиб эркаларди. Хонўғлон учун энг ширин лаҳзалардан бири — соҳибқирон қўлидан кишиш еб, қанд ялагани эди.

Амир Жоку барлос Тўхтамиш ўғлоннинг шундай бебаҳо, насли тоза, зотдор от кадрига ета олишига шубҳа қиларди.

— Ох, ох, отаси қилмаган яхшиликни қилибдилар, Амир соҳибқирон! — хайратини яширмасди Амир Улжайту опардий. — Ростдан ҳам химматлари улуғ-да!..

Амир Довуд дуғлат, Амир Оқбуға найман ва бошқа амирлар ҳам соҳибқиронни «Тўхтамиш ўғлон»дай фарзанд билан чин дилдан муборакбод этдилар.

Тўхтамиш ўғлон бир томондан Аббос баҳодир қилчоқ ва Мухаммад Мирак, иккинчи томондан Алибек Қўнғирот, Ўрунг Темур ҳамда Оқ Буға баҳришлар қуршовида улуғ амир хузуридан чиққанларида Кўксарой ховлисида шундай манзарага кўзлари тушди.

Умаршайх Мирзо иниси ўн бир яшар, лекин ёшига караганда дуркун Мироншоҳ Мирзо билан суҳбатлашиб турар эдилар. Нарирокда Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва Амир Сулаймоншоҳлар сўзлашишмоқда, яна ҳам нарирокда Амир Шохмалик ўн тўққиз-йигирмалардаги дуркун Шайх Нуриддин баҳодирга ниманидир тушунтиришга уришарди, Мухаммадбек ибн Мусо бош тебратганча қулоқ солиб турар, гапга қўшилмасди.

Хумоюн ўрдудан чиққан, базми жамшид қилинсун, деган фармоннинг нималигини яхши тушунган амирлар Боғи Накши жаҳон сари йўллана бошладилар. Марказий Боғкўча бошида карнай-сурнай овозлари ҳам қулоққа чалиниб қолди. Бундай ҳолнинг Жаҳонгир Мирзо вафотидан сўнг пойтахтда илк марта юз бериши эди.

— Амир Темур соҳибқирон этакларини маҳкам ту-

---

<sup>1</sup> Парқин -- от қўлтиги.



тингиз, хонзодам! Бу Аллохнинг буюк илтифотидур... — шивирлади мамнун Алибек кўнғирот Тўхтамиш ўғлонни узангидан ушлаб отга миндирар экан. — Асло кам бўлма-гайсиз!

— Ҳазрат этакларини маҳкамроқ, маҳкамроқ тутингиз, подшоҳзодам! — кўллаб-қувватлади Оқ Буға баҳрин бошқа узангидан кўлини олмай. — Омадимиз мана шунда!..

— Омадимиз шунда!.. — тасдиқлади Ўрунг Темур хам.

-- Ҳа-ҳа!.. Омадимиз шунда... Шунда-а-а...

Тўхтамиш ўғлон шундай деди-да, узоқ-узоқларга кўз тикди...

## II

Боғи Нақши жаҳон уч кун давомида меҳмонлардан бўшамади. Ноз-неъматга тўлиб-тошган дастурхонлар ёзиглигича турди, не-не бўрдоқи кўйлар сўйилди, майи ноблар ариқ бўлиб оқди. Конирил ўлангзорига хам чиқиб келдилар. Амирзодалар, амирлар ва нўёнлар, аркони давлат вакиллари подшоҳзода кўнглини олиш ниятида уни бир лаҳза хам холи қолдирмадилар, «Меҳмон — отангдай улур» мақоли мақомини баланг тутдилар.

Жаҳонгир Мирзо вафотидан кейин Боғи Нақши жаҳонда биринчи бор мусиқа садолари янгради, шоду хуррамлик суронлари теваарак атрофга баралла эштилди. Барчаси, оғир мусибатдан сўнг Турон мамлакатада ҳаётнинг яна ўз йўлига тушиб олганлигини, қоим маромини топганлигини кўрсатаётгандай, унинг мангулик ва дахлсиз эканлигини, шиддатли одимларини ҳеч нарса тўхтата олмаслигини, инсон фақат кўрганига тан бериб яшаши лозимлигини уқдираётгандай бўларди.

Юз бераётган воқеаларнинг нимасидир Умаршайх Мирзога ёқмас, шундан кўнгли хира эди. Унга гўё душманни кўра-била туриб, дўстлардай қарши олинганидай туюлар, бундан ичида кимдандир қойинарди. Кўксаройдан чиққанларидан кейин хам, Боғи Нақши жаҳонда хам Тўхтамиш ўғлоннинг феъл-атвори, такаббурлиги, тутуми тегиб кетдими, гаши келганини яширолмай қолди. Амирзода назарида Тўхтамиш ўғлон очилиб-сочилиб

ўлтирмади, у нимадандир норизодай эди, калондимовлик ила атрофга боқиб: «Кимлар билан ўлтирибмен ўзи?.. Кимларга куним колди?..» деяётгандай, бўлаётган иззатикромларга ҳам беписандлик билан караётгандай кўринди... «Чингизхон авлоди эмиш! Нима бўпти! Ана, тутни силкитсанг, Чингизхон авлоди тўкилади. Қанчаси сарсон-саргардон бўлиб юрибди, хасдан хор... Итнинг калласини тобоққа солсанг юмалабдир!..» — хаёлидан кечирди амирзода...

— Амир соҳибкироннинг бемисл ҳимматларидан кўнгиллари тўлмадими, дейман... Подшоҳзода ёзилиб ўлтирмадилар?... — деди Умаршайх Мирзо атай овоз қўйиб Жаҳоншоҳ ибн Жокуга, ўзидан уч одам нарида ипак тўнакка омонатгина чўнқайган Тўхтамиш ўғлонга кўз кирида қараб қўяркан. Амирзоданинг чехрасида мазахга ўхшаш ифода қотиб қолганди. Ажабо, неча кундан бери улар бирга базми жамшид қилишмоқда, аммо подшоҳзоданинг бирон марта ҳам мамуну масрур бўлиб ўлтирганини кўрмади-да. Бошини эгганча ўйлангани ўйланган, гапга кам аралашади. Жаҳоншоҳ ибн Жоку Дашти Қипчок хақида сўраган эди, минғирлаб бир-икки сўз айтди холос...

Амирзодага малол келганини кўрган Жаҳоншоҳ ибн Жоку сўзга шошилди:

— Хориган бўлсалар керак подшоҳзодам... Сихатлари ҳам нодуруст шекилли...

— Шубҳасиз, йўл ҳоритган... — вазиятни андавалашга турди Амир Сулаймоншоҳ. — Кишининг жони оғриб турса, ҳеч нарса ёқмай қолади... Ҳеч нарса! Таомдан олсулар, подшоҳзодам! Майи нобдан келтур, эй косагул!

Унинг ёқимли дўриллоқ овози хонада ҳукмрон оҳангда жаранглади.

Пойгакроқда ўлтирган Муҳаммадбек ибн Мусо билан Муҳаммад Мирак шивир-шивир суҳбатларини тўхтатишиб, даврага қулоқ сола бошладилар. Шайх Нуриддин баҳодир Амир Шохмаликка маънодор қараб қўйди, аммо ҳеч нарса демади. Чап қўли қилич дастасига таянган эди. Ўтган кунлар давомида даврага оқсоқол бўлиб бошқариб келган Аббос баҳодир кичик эса, хумоюн ўрдудан олинган фармонга кўра, қуловуз ва тинғчиларнинг келтираётган нохуш хабарлари нечоғлик тўғри-нотўғри-

лигини текшириш ҳамда вазият билан теран танишиш учун бугун Хоразмга жўнаб кетган эди.

Тўхтамиш ўғлоннинг ўнг томонида ўлтирган Алибек кўнғирот Жўжи улусининг фаросати ўткир амирларидан ҳисобланарди. У гап ноҳуш томонларга бурилиб кетмасин дея ташвишлана бошлади. Подшоҳзодада ҳам отаси Тўйхўжа ўғлонга ўхшаб охирини ўйламай бир юмушга қўл уриб қўйиш, бемаврид сўз айтиб юбориш одатларидан борлигини яхши биларди. Буларга тоқатсизликни ҳам қўшиш мумкин, ёш-да... У Тўхтамиш ўғлон қулоғига ниманидир шивирлади, кейин гуноҳқорона жилмайганча Умаршайх Мирзога изох берган бўлди:

— Хонзодамизнинг мусибатлари янги, биласиз, амирзодам... Тоғдай таянчлари падари бузрукворлари Тўйхўжа ўғлон хазратлари яқингинада Ўрусхон қўлида шикаст топдилар. Фироқ аламини асло унутолмайдилар...

— Дард офир келди... — қўшилди Амир Оқ Буға баҳрин.

— Ха. Ҳеч кимнинг бошига солмасун... — деди Тўхтамиш ўғлонни кузатиб келган амирлардан Ўрунг Темур.

Алибек кўнғирот, ҳали айтдим-ку, бўлингиз, дегандай подшоҳзодали оҳиста туртиб қўйди. Тўхтамиш ўғлон секин бош кўтарди:

— Маъзур тутсунлар, амирзодам! — Умаршайх Мирзога қараб иложининг борича табассум қилишга тиришиб, таъзим айлаб деди Тўхтамиш ўғлон. — Бошимиз осмонда, кўнглимиз тоғдай баланд... Амир соҳибқироннинг ҳимматлари жаноблари сиймосида намоён бўлиб турибди...

Подшоҳзода яна кўзларини ерга тикди, хаёлида эса турфа хил ўйлар ружғон ўйнарди... У Чингизхон авлоди бўлса, дунё салтанатини барпо этган жаҳонгир авлоди! Улар эгаллаб турган Турон замини ҳам асли Чингизхон забтида эди-ку! Улар ким бўлибди ўзи? Хон авлоди эмаслар, шунчаки амирлар, ювуқсиз ялангоёқлар, ювиндихўрлар!.. Уларга азалдан фақат амирлашкарлик, сипохсолорлик мерос қилиб берилган, Чингизхон авлодига хизмат қилишдан нарига ўтмасликлари шарт. Бу билдирилаётган иззату икромлар, баъзи жамшидлар ҳам бари — уларнинг вазифаси, бу ҳашамлар подшоҳзодага эмас, кўпроқ уларга керак. Шундай қилиб ўзларини чин-

гизийларга яқин кўрсатмоқчилар, суйкалиб юриб бу га-  
долар одам бўлиб олмоқчилар!

Аммо, подшоҳзодага шунча илтифотлар кўргизган  
Амир Темур Кўрагоннинг ўзлари Боғи Нақши жаҳонга  
бир марта ҳам кадам раижида қилмадилар-ку! Тўхта-  
миш ўғлонни одам ўрнида кўрмадилар шекилли... Ул  
зот умуман чингизийларни писанд қилмайдилар. Мана,  
Суюрғатмишхонни кўғирчоқдай тахтга ўтказиб қўйибди-  
лар-ку! Унинг кўлида «хон» деган сўздан бошқа ҳеч  
вақо йўқ. Ландавур «хон»нинг ўзи ҳам ўйламай-нетмай  
чингизийларга номуносиб иш қилиб шунга рози бўлиб  
ўлтирибди... Тўхтамиш ўғлон ҳеч қачон кимларнингдир  
кўлида кўғирчоқ бўлмайду, балки ҳаммасини кўғирчоқ  
қилиб ўйнатаду! Ҳали шундай ўйнатсунки!.. Фақат кўли-  
га тахт жилови тегсин! Унгача уларга ялиниб туришга,  
дардини ичига югишга мажбур, мажбур... Бошқа пайт-  
лар бўлганда-ку, Умаршайх Мирзодай калондимов амир-  
зодаларга кучини кўрсатиб кўяр эди-я! Аммо ҳозир куч-  
сиз, ожиз, ночор бир хонзода, на ёнида лашкар бор-  
дир, на таркашида ўқ... Амир Темур қошига паноҳ  
тилаб келишининг сабаби ҳам чорасизликдан, соҳибки-  
рон билан «ота-бола» бўлиш хавасидан эмасдир. Асло!

Ота-бола бўлиш — Амир Темур олдида Тўхтамиш  
ўғлон ўзининг тобсўлигини тан олиши, деганидир. «Ота»  
— давлат эгаси, «бола» — унга бўйсунувчи ҳукмдор...  
Бу салтанатлар сиёсатидаги нозик нуқталардан бири.  
Бундай қилинса, буюк Чингизхон шаънига доғ бўлиб  
тушадир. Тўхтамиш ўғлон асло бунга истамайду! Ҳозир  
унга куч керак, лашкар керак! Чўкаётган илонни уш-  
лар экан... Нафас ростлаш учун лозим бўлса, фанимининг  
олдига бориш, ялиниб-ёлвориш, пойиши ўпиш даркор,  
сабр-тоқат қилиш, чидаш даркор, чидаш!.. Ахир Амир  
Темурнинг ўзи ҳам бир пайтлар Мўғулистон хони Туғ-  
луқ Темурхоннинг олдида ана шундоқ юкунуб борган  
эди-ку! Кам бўлгани йўқ...

Умаршайх Мирзо подшоҳзода сўзларининг нечоғлик  
самимий эканлигини билиш ниятида Тўхтамиш ўғлон  
кўзларини қидирди, лекин фақат эгилган бошни кўрди  
холос. Оқ Буға баҳрин Тўхтамиш ўғлон қулоғига нима-  
пидир шивирларди.

Шу пайт мулозим кириб, ҳумоюн ўрдудан чопар кел-  
ганлигини эълон қилди. Барча сергакланди. Амир Те-

мурнинг энг яқин мулозими Муҳаммад Чурога додхоҳ Боғи Нақши жаҳоннинг меҳмонлар хонасига тантанавор кириб келди-да, сўзларига залвор жойлашга ҳаракат қилиб, бундай деди:

— Хумоюн ўрдудан қутлуғ фармон содир бўлди! Фармонга кўра, подшоҳзода Тўхтамиш ўғлонга Ўтрор ва Саброн<sup>1</sup> вилоятлари тақдим этилгай! Унга зафарнишон лашкар, аскарларга тағор ва укалко<sup>2</sup>, отларга улуфа ажратилгай! Лашкарнинг мақбул соатда ўз вилоятига йўл олмоғи зикр қилинмишдур... Муборак бўлсун, подшоҳзодам!

Унинг йўғон овози хонани тўлдиргандай бўлди.

Меҳмонхонани қийқириклар тутди.

— Муборак бўлсун! — қутлади Амир Сулаймоншоҳ.

— Қутлуғ бўлсун! — қўшилди Жаҳоншоҳ ибн Жоку...

Умаршайх Мирзодан бошқа барча подшоҳзодани муборакбод этишга шошилди.

Алибек кўнғирот барқ мисоли олий фармоннинг ўз вақтида етиб келганига шуқурлар қилди, азбаройи қувонганидан қарсақ чалиб юборганини билмай қолди. Оқ Буға баҳрин ҳам, Ўрунг Темур ҳам, Муҳаммад Мирак ва бошқалар ҳам Тўхтамиш ўғлоннинг бахти очилганлигини, Аллоҳ унга бемисл илтифот кўргизганлигини эътироф этар эдилар.

Халитдан бери ерга қараб ўтирган Тўхтамиш ўғлон бошини кўтарди. Умаршайх Мирзо аниқ кўрди: бу, бояги подшоҳзода эмас, мутлақо бошқа одам эди! Подшоҳзода мамнунлигини яширмас, тиниқ юзларига табассум ёйилган, ёрқин кўзлари аллақандай умиддан чакнаб ёнardi! Чиндан ҳам, Тўйхўжа ўғлон фарзанди худди ана шу фармонни кутарди! У тезроқ бобо юрти Дашти Қипчоққа қайтгиси, отасининг умрига завоқ бўлган ўшал Ўрусхон билан яхшилаб ҳисоблашиб қўйгиси келар, қаттиқ алам ўчи бутун вужудини куйдириб, ёндириб кул қилмоққа шай эди. Шу важдан бўлса керак, еган-ичгани ҳам ичига тушмас, шоҳона базми жамшид ҳам татимасди. Амир Темур Кўрагондан шитоб қўшин олса-ю, қаттолу баттол ёғийлари томон ўқдай елса!.. Бало-қазодай бостириб борса, саваш курса, мўрмалахдай қирса, яна

<sup>1</sup> *Ўтрор, Саброн* — Сирдарёнинг ўнг соҳилида жойлашган шаҳарлар.

<sup>2</sup> *Тағор ва укалко* — тағор — лашкар учун овқат; укалко — аскарларга бериладиган пул-инъом.

қирса!.. Ҷрусхонни кунпаякун қилиб тахтини қўлга киритиб олсин, у ёғини ўзи биледи...

Тўхтамиш ўғлон шарт ўрнидан туриб шитоб бордида, таъзим қилганча Муҳаммад Чуроға додхоҳ қўлидан қутлуғ фармонни олди ва азизлаб тавоф этди.

Сўнг Умаршайх Мирзога қараб деди:

— Амирзодам, Амир Темур Кўрагон ҳазратларининг олий ҳимматлари шунчалар улуғ эканки, уларни мактамоқ кундузни кундуз дегандек сўз бўлур! Тоғнинг тоғ эканлигига шубҳа бўлиши мумкинму? Асло! Амир соҳибқироннинг умрлари узун, давлатлари зиёда бўлсун! Беадад яхшиликларини қайтариш учун ҳамиша бир жоним омода! Мендан қайтмаса худодан қайтгай! Ҳазратга фарзанд, сизга оға-ини бўлиб от суражакмен Дашти Қишчоқ томонларда! Саодатлари боқий бўлғай, амирзодам!..

Умаршайх Мирзо хиёл бош эгиб қўйди-ю жавоб қайтармади, унинг ёқимсиз ингичка овози гашига тегди. Ажабо, шунча тухфа-ю инъомлар, сийловлар, Хонўғлондай дулдул, — гапнинг очиги, амирзода ҳам бу отғи жуда ёқтирарди, аммо бу ҳақда ҳеч қачон ҳеч кимга бир нима деган эмас, — дабдабали базми жамшидларга эътиборсиздай қараган подшоҳзода нега Ўтрор билан Сабронни тақдим этилиши, айниқса зафарнишон қўшин берилиши ҳақидаги фармон ўқилганда беҳад хурсанд бўлиб кетди? Ўтрору Саброн ва қўшин ҳам юқоридагидек инъому ҳадяларга кирмайдирму? Унга нима керак эди ўзи? Тухфа-ю инъомлар зарурмиди ёки ёлғиз юрту қўшин, бошқача айтганда, куч-қудрат керакми эди холос?..

Бу ёғи амирзодага қоронғи қолди.

Қувончдан ўзини осмонда сезиб, фурсатни қўлдан беришни истамаган Тўхтамиш ўғлон қишнинг ўрталари эканлигига қарамай, боргунимизча баҳор ҳам кириб қолади, деган умидда Сабронга жўнашга қарор қилди. Бу милодий 1376 йилда юз берди.

## Т Ў Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

### I

**Б**оғи Баланд меҳмонхонаси одатдагидек шинам, оёйишта... Самарқанд азалдан қаттиқ совуқлари билан маш-

хур эди. Қиш чиққан бўлса ҳам хали сочбоғини йиғиштириб олмаган — ташқарида қора совуқ изиллар, тоҳ-тоҳда қор учкунлаб кўярди.

Бозиллаган танчага оёғини киритиб шоҳи кўрпага ўраниб ўлтирган соҳибқирон деразага тикилганча узок хаёлларга чўмганди... Паноҳ истаб келган Тўхтамиш ўғлон сабаб худди Жаҳонгир Мирзони кўргандай бўлди. Худоба шукур. Иккинчи томондан, уни кўндан ташвишга солаётган нарса — мамлакат шимолидаги Жета ва Дашти Қипчоқ билан боғлиқ муаммолар ҳал қилинди ҳисоб. Ҳа, соҳибқирон, чамаси, бунинг чорасини топди, сопини ўзидан чиқарди... Бас, энди у ёқларга бориб ҳам юрмайди, ҳаммасини ўғли Тўхтамиш ўғлон ўзи тинчитади, Жўжи улуси тахтини ҳам олади, Қамариддин, Анқо Тўра сингари муртадлар ҳам гумдон бўладилар, икир-чикирларга тўла жанжалларга асло ўрин қолмайди, фақат Амир соҳибқирон вақтида йўл кўрсатиб, кенгашлар бериб, «ҳа-ҳа!» деб турса бас... Шундан кейин у мамлакат ободончилиги билан бемалол шуғуллана олади... Тўғри, кўнглида, Тўхтамиш ўғлон беоқибат чиқмасмикин, деган шубҳа ҳам бор, лекин унга қулоқ солишни истамайди...

Олдига кўк дафтарини кўйиб алланималарнидир ёзаётган хос мунший Мавлоно Убайд ҳам ўз хаёллари ила банд бўлганча, тоҳ ёнидаги жузвдонни титкилар, тоҳ рисоалардан бирини олиб варақлашга тушарди.

Соҳибқирон ўйлаб қараса, Самарқанд ҳақида унчамунча билар экан, билмайман деса адолатдан бўлмайди... Самарқанд эли пок мазҳаб, тамом сунний, расули акрам, ҳазрат рисолатпаноҳ саллаллоҳи алайҳи васаллам замонларидан бери бу заминда машҳури офоқ имомлар, дин пешволари истиқомат қилганлар. «Саҳиҳи Бухорий» соҳиби Хожа Исмоил Хартанг, Шайх Абумансур, Шайх Бурҳониддин... Хожа қабрлари Хартангда, икки марғуб шайх ҳоки турбатлари шаҳарда, Чокардиза қабристониди...

Хайру саховат соҳибалари бўлган эгачи Қутлуғ Туркон оқа билан малика Сароймулкхоним бу табаррук жойларда ўз ақчаларига хонақоҳлар қуришмоқда, қабрларини обод этишмоқда, барчасининг савоби чексиздир. Ҳаммасидан соҳибқироннинг хабари бор, бонуйи кубро билан маҳди улснинг шундай ниятларини билиб бағоят хурсанд бўлди, ҳатто ўзи қўллади ҳам... Қурилаётган имо-

ратлар хазинадан эмас, ҳар кимнинг ўз ҳисобидан бўлиши белгилаб қўйилганди. Айниқса, амирзодалар ва маликалар, хонимлар ва оқалар бири-биридан улги олиб мамлакатнинг турли депараларида — кимдир мадраса, кимдир хонақоҳ, работ, кўприк, йўл ва хоказо — қуриш ёки таъмирлаш билан шуғулланардилар...

Холисанилло айтганда, бунёдкорликка ҳавас салтанатда урф даражасига кўтарилган эди. Ҳатто Амир Темурининг ўзи ҳали юрт бошига келишдан хийла муқаддам амирлардан бири рутбасида юрган чоғидаёқ милодий 1362 йилда Қарши қалъаси деворини тиклатганини эслади. Чунки у «экаман-гикаман» деган халқнинг боласи-да. Ўшанда ҳам мана шундоқ киш фасли эди...

— Валлоҳи аълам биссаваб... — бирдан ўртадаги жимликни бузди Мавлоно Убайд ҳамиша кулиб турадиган қисик кўзларини соҳибқиронга тикиб. — Маъзур тутгайлар, Самарқанди фирдавсмонанд тарихидан сўрагон эрдилар-да...

— Сўрагон эрдим...

— Камина дабдурустдан жавоб бера олмай лол қолиб мулзамликдан бошқа чора тополмадим, Амир соҳибқирон... Ижозат берсалар...

— Ижозат берилур! Самарқанд тарихи борасида тузукроқ билимимиз йўқ-да... — тан олиб деди соҳибқирон. — Кўп нарсани билгимиз келадур...

— Ташаккур... Мўътабар шаҳримиз бешинчи иқлимдан ҳисобланур. Шаҳарнинг бошидан кўп савдолар ўтгон, Амир соҳибқирон, сўзланса узоқ вақт лозим бўлур. Инчунин, мухтасар қилурмен. Унинг аталиши ҳақида шундай ривоят бор. Самарқанд «Самаркент» сўзининг арабчалашганидур, Самар қишлоғи маъносини беради. Самар — турк хонларидан бировининг исми, бу қишлоқни ул зот жуда қадим замонда барпо қилгон экан... «Тарихи Табарий» китобида ҳам келтирилибдурки, Самар отлик бир хон ушбу шаҳарни бино қилдирибди, энг аввал «қанд» деган турк аймағи бунда ўрнашиб ўлтирибди, шунинг учун шаҳар «Самарқанд» аталибди...

— «Тарихи Табарий»да шундоқ ёзилганму?..

— Шундоқ ёзилган, Амир соҳибқирон! Сўнг турк подшоси Афросиёб, яъни Алп Эртўнга пойтахти бўлгон... Искандар Зулқарнайн шаҳарни забт этиб, унинг деворини тиклагон. Сўғдиёна пойтахти бўлгон. Рисолаларда



«Девори қиёмат» қабилида зикр этилмишдур. Жанубий девори «Девори кўндаланг» деб аталмиш... Шаҳар ташида, Навбоғда Қутайба ибн Муслим бир ховуз қаздирибдур. Олти юз йиллар муқаддам шаҳримизда биринчи масжид бино этилгон, бу Ҳазрати Хизр масжиди бўлгон, Кўк мачит ҳам дерлар. Нақл бор, кимки қирқ душанбани бир-бирига улаштириб шу масжидда намоз ўқуса, Хизр алайҳиссаломни кўрар эмиш... Афсуслар бўлсинки, Чингизхон босқинида шаҳар харобага айланибдур, ўрнида култешлар қолибдур... Валлоҳи аълам биссавоб.

— Ҳов анови куни Боғи Нақши жаҳонга йўлим тушганди, — деди ўйланиб Амир Темур. — Шимол ёқдаги баланд адирлар, демак, адир эмас эски Самарқанддан қолган тепалар экан-да...

— Шундоқ, ҳазратим! Яна. Мотурид кишлоғида Шайх Абу Мансур боғчасида бир дарахт бор эмиш, «лисон ул-асфур», яъни «чумчук тили» отлиғ. Самарқанд ажойиботларидан бири дейдилар. Меваси чумчук тилига ўхшар эмиш, шифобахшлигидан кўп дорулар анинг бирлаи тайёрланар эмиш... — Қиссахон жим қолди. — Аслан, Самарқанд бағоят гўзал кент саналгон. Мавлоно Истахрийнинг бундан тўрт юз йиллар муқаддам ёзган рисоласини мутолаа қилдим ва иқтибос ҳам айлагон эрдим... Фикри ожизимча, дейди у, Самарқанд Аллоҳ мамлакатларининг энг унумдор еридур...

— Араб муаррихи Истахрийму? Қани, нималар битгон экан, билайлик-чи... — Амир Темур Мавлоно Убайдга тикилди.

Мамнун қиссахон шитоблик билан жузвдонидан бошқа бир саҳифа қоғоз олди ва дона-дона қилиб ўқий бошлади:

«... Самарқанд зикр этгонимиз барча диёрлару масканларнинг энг аълосидур. Хушманзаралик касб этгон шаҳар бағоят файзиёбдур. Яқинида чапги қўқиб ётган чўллар, қуп-қуруқ қоя-тоши ялтираб турган тоғлар йўқ... Сўғд дарёсининг икки қирғонида кўм-кўк дарахтлар, мазраъ-экинзорлар бисёрдур. Балад адир кифтига чиқиб назар солгондим, кўзим кўкаламзор яхлит боғларга кўмилган шаҳарга тушди. Ҳамиша сувлари лиммолим ариқлар билан ўралгон боғлар яшнаб ётмишдур. Боғлар шаҳардан тошиб ён қишлоқларга чиқиб кетмиш-

дур. Хамма жойда боғлар, оқар сувли ариқлар... Боғлар кетидан боғлар...»

— Боғлар кетидан боғлар... эрканму?.. — сўради бирдан хайратлангандек Амир Темур. — Боғлар кетидан боғлар... денг?..

Соҳибқирон азалдан боғларни яхши кўрар, қаерга борса янги-янги гуллар уруғини топтириб олиб келар ва боғларга эктиришни буюрарди. Боғи Чинор билан Боғи Нақши жаҳонда ана шундай гуллар ҳар йили баҳорда чаман-чотир очилиб турфа бўйлар таратади. Болалигида гулларга кўп ўралашганидан, онаизори Теғина хотун кўриб: «Боғбон бўласен шекилли, ўғлим!..» деб қўярди. Ҳа, у катта боғбон бўлишга иштиёқмандлигини яширмасди, лекин тақдир унинг пешонасига «Туркистонзамин» деган боғ яратмоқни битганлигини албатта билмас эди.

Мавлоно Убайд соҳибқироннинг сўз айтиш ҳаваси борлигини кўриб, патак соқолини силаганча тўхтаб қолди. У Истахрийнинг сўзлари Амир Темур қалбининг қаерларигадир тегиб кетганини сезди.

Соҳибқирон деразадан ташқарига қараб ўйланиб турди-да, деди:

— Боғлар кетидан боғлар... Мавлоно Истахрий адолатли баҳо берибдур. Боғлар — Аллоҳнинг мўъжизаси... Чиндан-да, юртимиз Аллоҳ мамлакатларининг энг унумдор еридур. Рубъи маскуннинг ҳам қоқ ўртасида жойлашгон, хатти устивога<sup>1</sup> яқиндур. Бас, Самарқандимиз дунёнинг энг обод ва кўркам шаҳрига айланғувсидур! Жаҳон шаҳарларини унинг атрофига маржондай тизиб қўйғумиздур ҳали! Пойтахт теварагида шаҳарлар қурғоймиз, уларни Миср, Дамашқ, Бағдод, Шероз, Султония деб атағоймиз, бари Самарқандга тумор янглиғ безак ва қувват бўлғувсидур. Самарқандда шундай боғлар барно этайликки, кўрғонлар хайратдан ёқа тутсунлар. Ҳар шаҳарда мухташам иморатлар, масжиди жомеълар бино қилғоймиз. — Соҳибқирон тин олди. — Бизнинг қудратимизга шубҳа қилғонлар бунёд этгон биноларимизга боқсунлар! Яшнаган боғларимизга назар солсунлар!

— Ё Раббий! Қудратимизга шубҳа қилғонлар ҳам борму, Амир соҳибқирон?..

<sup>1</sup> *Хатти устиво* — экватор чилиғи.

Қиссахон шундай дер экан, кўк дафтарга тинимсиз нималарнидир ёзарди. Амир Темур кўйдан юрагида йирилиб қолган гапларини айтишга пайт пойлаб юрган ва ниҳоят имкон топилганидан мамнун кишидай завқу шижоат билан сўзда давом этди:

— Шубҳа қилгувчилар топилмоғи равшандур, мавлоно. Инсон зотида куфрони неъмат ила ношукурлик балосидан ёмонроқ иллат бўлмас... Ўз саодатининг юзини тирнашдан тоймаган балбахтлар йўқ дейсизму? Ўзини билмай садоқату ихлосдан дам урадигонлар-чи? Кофир бор, фосиқ бор, ёмон бор, тубан бор, нокасу нотавон бор... Ва улар қудратимизни кўриб, Амир Темурнинг қудрати қиличида, деб бовимизга топш отадилар, камситишгача борадилар. Ха!.. Билсунларким, бизнинг қудратимиз қиличимизда эрмас! Шундай деганлар, давлат ишларининг ўндан тўққизини кенгашга қўйғонлигимизни билмайдиларму? Огоҳ бўлсунларким, бизнинг қудратимиз — Аллоҳ каломини дилимизга жойлағонимизда, кишига эзгулик тилағон хуш феълимизда, майли иморату хайру эҳсонга бағоят ружу қўйғонимизда! Киндик қоши тўкилғон ерни эъзозлағонимизда! Хуббул Ватани минал иймон! Бизнинг қудратимиз — умр деган савдонинг меъморликдан иборат эканлигини теран англағонимизда, тер тўкишни ардоқлағонимиз ва гўзалликка мафтун бўлғонимизда, ишончу иймон мамлакатига зийнату равнақни раво кўрғонимизда!..

— Офарин, Амир соҳибқирон! Офарин!.. Офарин!..

Кўп йиллар Амир Темурга ҳамнафас бўлган Мавлоно Убайд ҳозир уни биринчи марта кўриб тургандай хайрон бўлиб қолди. Қуюқ қошлари чимирилган, қағта-қағта кўзлари чақнаган, кенг пешонасида битта-ярим терлар ҳам пайдо бўлди... Соҳибқиронда мисли йўқ қудрат қўзғолишга келган, шахту шижоат ўзини намоён этмоққа шайланганди. Буига пири муршиднинг Андхойдан юборган муборак мактуби ҳам кучли таъсир қилгани аён эди. Амир Темур ёнбошлаган жойидан туриб, бўлмада у ёқдан бу ёққа юрар, борлигини фавқулодда бир ҳаяжон чулғаб ташлаганди...

Соҳибқироннинг фикри шиддатли эди; у тезроқ янги боғлар барпо қилишга киришиш лозим, деб ҳисоблади ва бу позик юмушни Амир Сайфиддин некўзга юклашга қарор берди. Боғларнинг тарҳини чизишда муҳандис-

ларга ўзи бош-қош бўлади, қасрлар шакл-шамойили қанақа бўлиши, қандай дарахтлар ўтқазилиши, чорчаманлар бунёд этилиши, гуллар экилиши, йўлкалар қурилиши йўсинлари — барча-барчаси, албатта, соҳибқирон назоратида кечади...

Амир Темурнинг бўлмадан ташқарига чиқиб турган ўктам овозини эшитган мулозим ичкарига мўралади:

— Маматни чорла! — буюрди Амир Темур нимадир эсига тушгандай.

Бир оздан кейин Муҳаммад Чуроға додхоҳ кириб келди.

— Самарқанд атрофида боғлар шодасини барпо қилгайбиз! Биласенму, бу боғлар ўзгача бўлгай! Семирамида боғларини биласенму? Ўша Бобилдаги осма боғлар улар олдида ил эиолмай қолсунлар!..

Соҳибқироннинг ёш боладай хурсандлигини кўрган Муҳаммад Чуроға додхоҳ хайратда Мавлоно Убайдга қаради, кейин деди:

— Улуғ савоб иш, Аллоҳга ёқадуруғон иш, Амир соҳибқирон!

— Амир Сайфиддин некўзга боғлар мутасаддилигини тобшурсак, не дейсен?.. У бундай юмушларда жуда зийрак, фаросати ўткир инсон. Бориб ўзим боғлар ўрнини белгилаб берамен... Зудлик бирлап Амир Сайфиддин некўзни бу ёнга чорла!

— Айни муддаодур, лекин...

— Хўш?..

— Амир Сайфиддин некўз жаноблари... хаж сафаридалар-ку... Ўзим ҳам хузурингизга келаётган эдим...

— Э... Тағин ёдимдан кўтарилибдур... — хижолат бўлгандай деди Амир Темур. — Некўз жаноблари сафардалар... Назаримда, кетмагондай. Доим ёнимда юргандай... Ҳамиша қадрни ўтадир...

Амир Сайфиддин некўз соҳибқироннинг энг қадрдон, сидқу ихлос камарини белига қаттиқ боғлаган маърифатли дўстларидан ҳисобланарди. Сеистонда ўнг оёғига ўқ текканда Амир Жоку барлос билан шу дўсти унинг ёнида эдилар, улар бўлмаганда, эҳтимол, соҳибқирон ўша ерда ёғий кўлига тушиб қолармиди. Амир Ҳусайннинг синглиси Улжой Туркон оқага уйланганда, шу дўсти ёнида куёвжўра бўлиб борганди... Мохонда Амир Ҳусайн иккиси Алибек Арғуншоҳ туркман кўлида бургаси кўп бир

коронғу хонада асир бўлиб ётдилар. Буни эшитган Тус ва Абивард шаҳарлари ҳукмдори соҳибқироннинг эски дўсти Муҳаммадбек туркман укаси Алибекка дашномлар берди, уларни озод этишни тайинлаб, совға-ю хадялар юборди. Аммо Алибек мурувнатсизлик кўрсатди — тух-фаларни олиб қолиб асирларга ориқ от ва озғин туя берди-да, хибсдан озод этди...

Амир Ҳусайн билан хайр-хўшлашиб Жайхун бўйига келдилар. Кун бағоят иссиқ, офтоб тиккага келганча сру жаҳонни беаёв забтига олган... Соҳибқирон эслай олмайди. Қайсидир бир китобда ўхшаш жазирама иссиқ таърифини ўқиганди. Ўша ерда ёзилишича, иссиқ шундай баланд эдики, дарё ичидаги балиқни, кон қаъридаги лаълни, устихон ичидаги илиқни куйдирар, кинда турган қилиқни мумдек эритар эди... Шу алфозда тўқайга чекиниб, қамишлар соясида бир ой жон сақладилар. Дарёдан шундоқ ўтилса Қаршигача бир кунлик йўл холос...

Бироқ кутилмаганда кунботарда бир тўда душман қораси кўринди. Қолмоқ хатарли эди. Ҳамма Жайхунга юз бурди. Улжой Туркон оқа ҳам Аллоҳга таваккал қилиб соҳибқиронга эргашиб дарёга от солди! Ўшанда Улжой Туркон оқанинг нариги ёнида муҳофаза қилиб келган ҳам Амир Сайфиддин некўз эди...

Йиллар ўтиб қанча сувлар оқиб кетди, бу нозик дидли, чиройли юзли, ҳамиша соқол-мўйлаби бир текис қирқилган, хушбичим дўсти саъжиясида бирон ўзгариш рўй берганини кўрган эмас.

— Амир Сайфиддин некўз жанобларини эслаганингиз бежиз эмас шекилли... Худонинг ўзи кўнглингизга солибди-да... — деди маъноли Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Амир Темур таажжубланганча мулозимга қаради:

— Нечун ундай деётирсен?..

— Худо — пошшо эгам, деганлар, Амир соҳибқирон... — давом этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. — Амир Сайфиддин некўз жаноблари Шероздан чопар юборибдилар, Лўлахожа отлиқ...

— Халлоқи безаволга салламно!.. Чопар юборибдиларму? — қувончу хайратда сўради Амир Темур.

— Ўзи гунг-соқов экан... Бўлдираб узук-юлуқ гапира олади, лекин гапни тушунади. Бирдан равон гапириб

хам юборади. Қийинчилик билан айтган сўзларидан Амир Сайфиддин некўз элчиси эканлигини билиб олдиқ... Мак-тубни ҳам кўрсатди.

Мухаммад Чуроға додхоҳ учун бундай одамларнинг салтанат остонасига бош уриб келиши янгилик эмасди. У турли тоифадаги, бир қарашда қаламғи-қасанғи бўлиб кўринадиган, аммо аслида зехни тоза оқил одамларнинг соҳибқирон олдиға тез-тез келиб туришларини яхши биларди ва уларни доим ўзи олиб кирарди. Улар салтанатнинг олис-яқиндаги «қулоқ»лари эдилар-да. Одатда, шундай кишилар соҳибқирон ҳузурига кирганларида албатта Мавлоно Убайд қўлда қалами-дафтари билан шай бўлар, ўзга эллар ҳақидаги турфа янгиликларни, мамлакатлар, тоғлар, дара-водий йўллари, боди-ю сахро, обихаво, мазраъ-ю экинзорлар, чорва, боғ-роғ, мадраса-ю масжидлар, шароит, раоё ва бароё, улус ҳамда қўшни музофотлар борасидаги маълумотларни, жуғрофий рақамларни бир-бир ёзиб олар эди. Кейин соҳибқирон барини амирул умаро Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некўз, Амир Довуд дувлат, вазири аъзам, шайхул-ислом, қозикалон ва яна лозим топилган умаро вакиллари билан биргаликда синчиклаб кўриб таҳлил этиб чиқар, оқибатда сиёсий мақомлар, салтанатнинг ҳозирги вазияти, ҳарбий юришлар йўсини, ҳар бир босилажак қадамнинг фойда-зиёни ҳақида машваратлар ўтказар эди... Шу сабабдан ҳам Мухаммад Чуроға додхоҳ Амир Сайфиддин некўз элчисининг гунг-соқов эканлигини табиий дсб билди, чунки ўхшаш кишиларнинг аксарияти ё қар, ё кўр, гунг-соқов, мункиллаб қолган чол ёки гали оғзидан тушиб кетадиган кампир, эсвос қаландар, тасқара-ю таъвия дарвиш, «бир қайнови ичида» одамлар қиёфасида бўлар эдилар-да.

— Ие!.. Чопар ҳам гунг-соқов бўладими?.. Кўп га-лати...

Соҳибқирон ҳайрон қолди-ю ортиқча эътибор бермади, унинг учун чопарнинг дўсти ҳузуридан келгани муҳим эди. Хийладан бери Амир Сайфиддин некўздан хабар кутарди. Сеистон, Қандаҳор, Хуросон, Журжон, Мозандарон, Форс, Ироқ, Шом, Ширвон... Бу мамлакатларда олам вазияти нечук даражада?.. У томонлардан мамлакатга таҳдид ҳаракатлари йўқму? Баридан яхши хабардор бўлиб турмоқ даркор. Шундай юмушлар би-

лан шуғулланадиган хос идора сустилик кўргизаётир, тишчи, куловуз ва айғоқчилар, хабаргирларни яхшироқ ишга солмоқ жоиз... Бусиз ҳеч қаандай салтанат олға қадам босолмайди...

## П

Муҳаммад Чуроға додхоҳ, соҳибқирон ҳозир тез чопарни олиб кир, дейдилар, деб кутиб турганди, бироқ мутлақо бошқа фармонни эшитиб танг қолди:

— Мубашшир баҳодирни буюр!

Соҳибқирон қўлларини орқасига қилганча ҳамон ўз хаёлига фарқ у ёқдан бу ёққа бориб келарди.

Мавлоно Убайд кўк дафтарга ёзишда давом этар экан, бу жонининг роҳатини билмаган яримжон одамнинг шуңчалар ўзини ўтга-чўққа уришини ҳеч тушуна олмас эди. Бир ой бўлдими, икки ой, Аббос баҳодир қипчокни Хоразмга дарвиш мақомида куловузликка жўнатди. Амир Сайфиддин пекўз бўлса, мана, ҳаж сафарига кетган, яна кимдир қаёққадир юборилган... Вилоятларда пинҳона кезиб, ахволни билиб юрадиган вакиллар ҳар уч ойда келишиб соҳибқиронга учрашиб кетадилар. Сарҳадларда қоровуллар ҳамиша уйғоқ, кун ора хабарлар етиб туради. Ора-орада хорижий мамлакатлардан келадиган элчиларни ҳам айтиб ўтиш керак.

Бошқа томондан, хумоюн ўрду, эгачи-сингиллар, ҳарам, хонимлар ва оқалар, фарзандлару набиралар ташвиши... Исмаат пардасидаги қизлари Оқа Беги хоним билан Султон Баҳт бегимларни теңгини топиб эгаларига узатиш керак. Яқинда Умаршайх Мирзони, раҳматли Амир Муайяд арлотнинг ўғли Мирзо Алибекни уйлаб қўйдилар, тул қолган синглиси Ширин биканинг қўнгли чўкиб қолмасин ахир. Сирасини айтганда, соҳибқирон фарзандлар ташвишини жуда яхши кўради, айниқса уларнинг тўйларини ўтказиш унга бамисли ҳайитдек фараҳли. Қайси бирининг бўйи етиб қолди экан, деб кўз ташлаб, пойлаб юради. Ишқилиб, тиним йўқ... Хос мунший фикри ожизича, яқин тўрт-беш қарн'ичида ҳеч бир турк ўғлони бундай шону шавкатга ва иззату икромга эриш-

---

<sup>1</sup> Қарн — аср. Алишер Навоий замонида, қарн ўттиз йил маъносида ҳам тушунилган.

маган... Ҳозирги мартабаларига ҳам бировнинг нафаси етмоғи гумон. Бевафо умрнинг гаштини суриб, махлиқолар даврасида офтобдай балқиб, беш кунлик ўтар дунёда сал оёқни узатиб ҳам яшаш лозим-ку... Бундай ўз жонини ҳам бир оз ўйласин ахир?.. Мавлоно Убайдуни Амир соҳибқиронга ачиниб-куюнганидан дейди-да. Фурсати келганда, у ўз мулоҳазаларини ҳазратга албатта айтишни кўнглига тугиб қўйди.

Додхоҳ билан Мубашшир баҳодир кириб келганларида Амир Темур қўлларини орқасига қилиб хонада оҳиста кезиб юрар, хос мунший эса ўз юмуши билан машғул эди. Мубашшир баҳодир деганимиз ўрта бўйли, чайир, кўзлари тийрак, қулоқлари катта-катта, аммо шалпангқулоқ дейилса, таъриф бир оз ошиб кетадигандай ўттиз бешлардаги жасур йигит эди. Шу важдан қулоқчинини каттароғидан танлар, саллани қалинрок ўрарди. Иягининг учидаги кичкина қора соқоли ва текис қирқилган мўйлаби бежирим кўринарди. Мубашшир баҳодир ҳам Муҳаммад Чуроға додхоҳ сиғари Амир Тарағай хонадонидан катта бўлган, соҳибқироннинг ишонган баҳодирларидан эди.

Мубашшир баҳодир шитоб келиб улуғ амирни тавоф этди. Шундан сўнг Амир Сайфиддин чопари олиб кирилсин, деган амри вожиб бўлди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ икки ясовул кузатувида пакана бўйли, бошида қора барра тақия, эгнида энги узун қора пашмина<sup>1</sup>, кўзлари тиф билан очилгандай кичкина, юзларини малларанг соқол-мўйлов босган Лўлахожа деган одамни олиб кирди. У совукда қунишиб қолганидан бошини ичига қилиб олган типратикандай кўринарди бир қарашда. Муҳаммад Чуроға додхоҳ кузатувида Лўлахожа эгилиб-букилганча тўрда турган соҳибқиронга таъзимга борди ва пойини ўпиб, сўнг энги ичида ўроғлиқ заррин қоғоз олиб ерга қараганча Амир Темурга узатди-да, орқага чекинди...

Улуғ амир мамнун мактубни Мавлоно Убайдунига тутди:

— Ўқусунлар, мавлоно!

Бундай найча мактубларга дуч келавериб, очишга уста бўлиб кетган қиссахон дархол нома ипини ечиб, мухрини бузди, мухр Амир Сайфиддин некўзники эди,

---

<sup>1</sup> *Пашмина* — жун чакмон.



Мавлоно Убайд уни яхши танийди, сўнг шошилмай ўқий бошлади:

«Ассалому алейкум, етти иқлим соҳибқирони, подшоҳлару султонлар жаҳонгири, иймону ишонч йўлининг кибласи-ю қутбул кироми! Мусофирлик китобидан аччиқ сабоқлар олишда давом этаётган, Туронзамин йўлида кўзлари нигорон содиқ кулишгиздурмен...

Алқисса. Аввал бошдан дарвиш сиёфида кўчалару гузарлару бозорларга назар солдим, гапларни кулоққа куйдим. Сўнг эғнимдаги жандами ўзгартириб, ўшал жой ҳукмдори саройига бордим ва ҳажга кетаётганимни айтиб, Амир Темур Кўрагон салтанати элчиси сифатида ҳар бирига иноқлик ва биродарлик борасиндаги муборақ мактубларингизни тобшурдум...

Хуросон заминида куртлар сулоласидан Малик Фиёсиддин қомронлик курсисидан ўлтирмиш, Гургонда Тоға Темурлилар сулоласи вакили Амир Вали, Қирмон ва Исфохон музофотларини қамровга олган музаффарийлар сулоласидан Шох Шужоъ Шерозда салтанат туғини кўтармишлар, Сабзавор шаҳрида Хожа Али Муайяд сарбадорий давлат идорасида банддурлар ва ҳеч бири, чамамда, кучли ҳукмдорлар сирасига кирмағай... Аммо бирлашсалар қатта кучга айланурлар... Улар орасинда чигалликлар ҳам бисёрдур, фаҳмимча, иноқликка томон юришга раъйлари кўринмайдур. Бу ҳукмдорларнинг раоёга ва бароёга<sup>1</sup> зулмлари чегара билмас экан. Зулм алар туғидур. Уларга балки ишонч бўлмағай...

Алқисса. Ферузкўх, Ардабил, Бўружард, Табриз, Султония, Хуррамобод, Кичик Лур, Домгон, Журжонда бўлдум. Хирот яқинидаги Фўшанж қалъаси аҳли йўлтўсарлар тоифасидан экан, мўмин-мусулмонларга тинчликни раво кўришмайдур. Қарвонимиз алар тарафидан хийла азиятлар чекди... Хуррамободда қароқчилар ин қуриб олишган, юмушлари ёлғиз беадаблик кўргизиш, ҳажга борғувчиларга босқин қилиш, озор беришдан иборатдур... Хўш... Ул муфсид жамоалар илдизини қирқмак, балки, лозим бўлғай...

Кўрган-кечирганимларимни баён этиш имкони йўқдур, қоғоз саҳифалари етмас. Барчасини хотира саҳфасига битмишмен, иншоолло, дийдорлашганимизда нақл қилинур...

<sup>1</sup> Раоё-бароё - аном халқ, фуқаро.

Аммо, баъд... Чаҳоршанбаи муродбахш, илло, тонг-эрта карвонимиз Шероздан Маккаи мукаррамага йўлга чиққусидур.

Аллоҳ паноҳида жумла мўъмин-мусулмонлар қаторида тўрт мучаси соф-саломат юрғон аддон биродарингиз...»

Номада битилган жойлар Амир Темур кўз ўнгидан бир-бир ўтди. У ҳали бу жойларга боролгани йўқ... Бу лиқиллоқ замонда дунёдан бохабар бўлган подшонинггина ошиғи олчидир. Бунга соҳибқироннинг имони комил. Пири муришид ҳам ўз мактубида шу ҳақда ёзган эдилар. Бас, мамлакат ва раият вазири қошидаги хабаргирлик шўъбасига Мубашшир баҳодир сардор этиб тайинланади... Кўпдан шу ҳақда ўйлаб юрган эди, Амир Сайфиддин некўз мактубидан кейин бу фикр яна ҳам қатъийлашди. Шўъба деб аталса ҳам, елкасидаги юки вазириликниқидан кам эмас, балки ортиқроқдир...

— Мубашшир баҳодир! Тинғчи, кўз, қуловуз ва воқеанависларни бир-бир кўриб чиқасен, садоқатлиларига диққат қиласен, илғор айғоқчи саф тузасен. Ишга зўр бера-сен. Харажатларни хазинадан олурсен. Токи жумла оламдан қўлингга хабарлар оқиб келсун, Жўжи улусидан, Чинмочиндан, Хуросондан, Мозандарондан, Хиндистондан... Ҳар жойда кишинг бўлсун. Салтанат қулоғи бўл!

Соҳибқироннинг гапларини эшитиб Мухаммад Чуроға додхоҳ кулиб юборишига оз қолди. «Салтанат қулоғи бўл!» деганларида Амир Темур Мубашшир баҳодирнинг хушёрлигига ва... шалпангқулоқлигига ишора қилмадиларму экан?.. Албатта, йўқ, чунки ҳазрат ҳазилни, айниқса ўринсиз ҳазилни асло ёқтирмайдилар. Бошқа томондан, у соҳибқироннинг нима учун Амир Сайфиддин некўз элчисидан олдин Мубашшир баҳодирни чорлатгани сабабини тушунгандай бўлди. Айғоқчи саф идораси бошлиғига муҳим мактубдан воқиф бўлиб қўй, демокчи эдилар соҳибқирон...

— Амрингизга ҳар дам тайёрдурмен, жаноби олийлари! — бош эгди Мубашшир баҳодир... У ҳаяжоннинг зўридан қулоқларигача қизариб кетганди.

Амир Темур кўп жўяли маслаҳатлар берди. Соҳибқирон фикрича, тинғчи-қуловузлар ўзларининг жонларини гаровга қўйиб юрт эмну омонлиги, салтанат равнақи учун иш юритадилар. Чаканафурушу йирик тужжорлар, кураш тушиб юрган бадфеъл полвону майнавозликка

моҳир бадахлоқ дорбозлар, сохта мунажжиму хушмуомала этикдўзлар, гап терувчи дарвишлару саёк кезган қаландарлар, зарофатли сайёхлару латофатли маллоҳлар<sup>1</sup>, мулозаматли мешкоблару фасоҳатли сартарошлар, ялмоғиздай фирибгар камширлару гадойсифат чоллар... Яъни ҳеч кимнинг кўнглига шубҳа солмайдиган кишиларга суянмоқ даркор...

— Хумоюн ўрду эшиги ҳар қачон очикдур, сенга бизни олам вазиятидан огоҳ этиб туриш вазифаси топширилур! — амр этди соҳибқирон. Сўнг Амир Сайфиддин некўз номасини олиб, ўқиб, мазмунини ақлу идрок тарозисидан ўтказишни буюрди.

Бирдан чопар Лўлахожа ёдига тушиб қолди. Лўлахожа бу пайт ясовуллар ёнида кўл қовуштирганча таъзимда қотиб қолгандай ерга тикилиб турарди. У ҳеч кимнинг юзига тик қарамасди. Амир Темур Муҳаммад Чуроға додхоҳга деди:

— Чопар йўлдан азиятлар тортиб келибдур. Эгнига зар чонон ташлансун, совға-саломлар иноят этилсун! Ҳамроҳлари ҳам қатордан қолмасун! Дастурхон ёзингиз, меҳмон этингиз! Мубашшир баҳодир, улар аҳволидан огоҳ бўл!

— Бош устига!

Буни эшитган Лўлахожа миннатдорчилик билдириш маъносида кўлини кўксига қўйиб таъзим қилди, кейин нимадир деб фўлдираб қўйди-да, соҳибқирон чопони пешини ўпишга шошилди... Мубашшир баҳодир, ажабо, жойида туриши керак бўлган ҳолда, ўз-ўзидан беихтиёр Амир Темур томон бора бошлади... Мавлоно Убайд ёзиш билан банд, Муҳаммад Чуроға додхоҳ сеҳрланиб қолгандай жойидан жилмасди... Лўлахожа соҳибқиронга уч қадамча қолганда, авзон ўзгариб узун енгидан нимадир чиқаришга уринди... Мубашшир баҳодир ялт этган нарсани кўриб қолди-ю авзон бадани жимирлаб кетди! Лўлахожа кўлида пичоқ бор эди! У даставвал тавоф қилган киши бўлиб соҳибқирон тўни пешини ўпмоқчи, кейин эса шартга пичоқ урмоқчи эди. Шу палла соҳибқироннинг вазабнок кўзларига кўзи тушиди-ю негадир шиддати кесилди, пичоғини ҳам енгидан чиқара олмай қолди. Лип этиб унинг ёнида ҳозир бўлган Мубашшир баҳодир со-

<sup>1</sup> Маллоҳ — қайикчи, кемачи.

қовнинг қўлини тегиб юборди ва соҳибқиронга балогардон бўлди!

Воқеа кўз очиб юмгунча рўй берди. Бу орада хос кўрикчилардан беш ясовул шитоб меҳмонхонага кирди... Каловланиб қолган Лўлахожа орқасига гандираклаб кетди, қараса, эшик тагида ясовуллар, олдинда Мубашшир баҳодир қиличини суғурганча хезланиб келмоқда... Тигда кесилгандай кўзлари пакиллаб атрофга боқар, нима қилишни билмас, ҳеч қаерда нажот кўринмасди. Нияти амалга ошганда ҳам, ошмай қолганда ҳам уни бирдай қисмат — даҳшатли ўлим кутарди, у бошиданок ўлимни бўйнига олиб бу йўлларга кирганди... Шернинг уясига ёмон ниятда кирган яхшилик билан чикмаслигини англаб етарди, албатта.

Мубашшир баҳодир шартта қиличини кўтариб урмоққа шайланди!

— Тўхта! — деди соҳибқирон бирдан. — Тўхта!.. Қилич солма! Бу илдоо кимники эканлигини билиб олиш лозим!..

Баҳодирнинг тўхтаганидан фойдаланган Лўлахожа чекиниб, деворни орқасига пана қилиб олишга улгурди...

Шу ерда ҳеч ким ўйламаган, етти ухлаб, бировнинг тушига кирмаган ҳодиса рўй бердики, бундан нафақат амирлар, ҳатто Амир Темурнинг ўзи ҳам хайрат бармонини тишлаб қолди. Мўъжиза юз бериб, соқов чопар Лўлахожа бирдан бийрон тил билан гапириб юборди!

— Мени танимадингиз шекилли, Амир соҳибқирон ҳазратлари?.. Аҳ-а-а!.. Аҳ-а-а!.. Мен ўша сиз Кўксаройнинг тор катагига тикиб ташлаган... Зиндачашм опардиймен!..

Бу сўзлар бамисли кунша-кундузи тиниқ осмонда сурон солган момақалдироқдай жаранглади!

— Зиндачашм опардий!?!.. — деди хайратда Амир Темур... — О, шайтони лаъин!.. Ортиқ менинг олдимга йўлатмангизлар, қорасини кўзимга кўрсатмангизлар, деган эдим-ку?!.. Ким йўлатди?..

— Зиндачашм опардий!? — кичқириб юборди Мубашшир баҳодир. — Ия! Нахотки!.. Ахир ўлган эдинг-ку, лаънати?!.

— Зиндачашм?!.. Хали гирикмусен?! Хиёнатчи!! Соғкин!!! — Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг қўли шитоб белидаги қиличига югурди.

Мавлоно Убайд ҳам хайрату кўрқувдан ўрнидан туриб кетган эди.

Кутилмаган янгилик ҳаммани ҳангу машг қилиб қўйди. Мухаммад Чуроға долхоҳ «Лўлахожа»нинг нега кўзгатиқ қарамаганига, ўзини соқовга солганига энди тушунди, аммо танимагани, яхши диққат этмагани, хавфли душманни соҳибқиронга юзма-юз қилиб қўйгани учун ўзидан ўзи қаттиқ ғазабда эди. «Типратикан» энди ўз бошини чиқарганди: рўбарўда ўша пакана бўйли, кўзлари йўқ даражада қисик, малларанг соқоли офтобда қовжираб кетган яккам-дуккам майсалардек дикрайган Шибирғон ҳокими турарди!

— Ҳа-ҳа, ўшамен!.. Ҳали тирикмен!.. Шайтонмен!.. Шайтони лаъинмен! Мени чириб-чуриб йўқ бўлиб кетди, деб ўйладингизму, ҳазратим?.. Йў-ў-ўқ, мени ҳеч ким ўлдиролмайди! Менга ўлим йўқ!.. Хо-хо-хо!..

Телбаларча кулгусидан мағрур Зиндачашм опардий энди бошини кўтариб гапирар, чап қўлида ҳам пичоқ пайдо бўлганди. Унинг ҳозирги тутуми ўлар хўкиз болтадан тоймас, мақолини эслатарди.

— Мен ўша, бутун умр Хуросон салтанатини қуришни орзу қилган Шибирғон ҳокимимен! Неча марталар сизни гумдон қилишга бел боғлабондим, Қаросмонда ўзим сизни панадан отиб ташлаб бир хумордан чиқмоқчийдим, афсуски, бўлмади қолди... Ҳозир ҳам сизни асфалософилингга жўнатишга келбондим. О... сизни ўлдириб ўлсам армоним бўлмасди, бўлмасди!..

### Ш

...Лўлахожа, ўзини соқов қилиб кўрсатган чопар, — чиндан ҳам бир пайтлар Шибирғон ҳокими бўлган, кўп марта хиёнат қилиб Амир Темур томонидан кечирилган Зиндачашм опардий эди. Қаросмон воқеасидан кейин, ҳамма унга қандай жазо бериларкин ёки яна кечирилармикин, дея қизиқиб кутарди...

Қўл-оёғи боғланиб Кўксаройнинг тор хужрасига ташланган Зиндачашм опардийни даставвал умрбод хибсда сақлашни керак, дея тушундилар, чунки Шибирғон ҳокимига осилсун ёки ясоққа етказилсун, деган аниқ ҳукм чиқарилмаган эди. Аммо кўпни кўрган қадҳудолар Амир Жоку барлос билан Амир Улжайту опардийлар ўзаро

кенгашиб, фармон Амир Темурнинг саъжиясидан келиб чиққан ҳолда меҳрибончилиги-ю мурувватпешалиги туфайли берилганлигини ҳисобга олиб, вазиятни, Зиндачашм опардийнинг беқарор феъл-атвори ҳамда кирди-корларини тарозига солиб кўриб, уни тирик қолдириш салтанат учун хатарлидир, агар бир кунмас бир кун тасодифан соҳибқирон кўриб қолсалар, бунинг учун ким жавоб беради, яхшиси ими-жимиди у дунёга жўнатиш керак, деган қатъий қарорга келдилар... Амир Ҳусайн воқеасида ҳам шундай бўлганди. Зиндачашм опардий ундан ҳам бадбин, дучандон ёмон... Хуллас, уни қатл қилиш хиёсхона мутасаддиси қаттиққўллик билан ном чиқарган паҳлавон келбатли Салмон опардийга топширилди ва икки кундан кейин у: «Ҳукм кечаси ижро этилди», дея далолат қилди... Бу гап атрофга яшиндай тарқалди. Эшитганлар, бадбахт қилмишига яраша жазосини олибди, дея эдилар...

Аmmo... Салмон опардийнинг амирларга айтган жавобида фақат «кечаси» сўзигина ҳақиқатга мос келарди. Чиндан ҳам бу иш кечаси, қоқ ярим тунда рўй берди, фақат... Зиндачашм опардий ясоққа етказилмади, балки эл қаттиқ уйқуга кетган вақтда, кечаси... пинҳона қочиб юборилди...

«Шибирғонда мендан кўрган яхшиликларинг эсингдан чиқдиму?.. Ҳаммасига, Зиндачашм опардийни ясоққа етказдим, дейсен, вассалом... — аврарди Салмон опардийни Шибирғон ҳокими. — Хор қилиб нимталаб ташладим, де! Энди Зиндачашм опардий йўқ, ном ҳам топиб кўйдим, мени ҳеч ким кўрмайди, бу ердан чиқишим билан Лўлахожа бўламен... Шерозлик Лўлахожа!..»

Зиндачашм опардий кўп зору таваллолар қилди. Салмон опардий охир-оқибат Шибирғон ҳокимининг иддаоларига дош беролмади...

Милодий 1372 йил ёзида Зиндачашм опардий Лўлахожа бўлиб пана-пастқам йўллардан юриб Марвга етиб борди, у иложи борича Самарқанддан йироқроққа, уни танимайдиган жойларга кетишга тиришарди. Ким сўраса, шерозлик хонавайрон бўлган амирнинг ўғлимен, дерди. Йўлларда ўзининг ўлгани ҳақида хабарлар эшитди. Машҳадда карвонсаройда мовароуннахрлик бир тужжорнинг ўз шерикларига шу ҳақда гапириб бераётгани қулоғига чалиниб қолди. Эмишки, соҳибқирон: «Ортиқ кўзим-

га кўрсатманглар!» деганларидан кейин, хумоюн ўрдудан олиб чиқишибок, уни бошини танидан жудо қилишибди. Бошини соҳибқиронга олиб бориб кўрсатишибди... Соҳибқирон: «Лаънатлар бўлсун!» деб бошни тегиб юборганмиш!.. Буни эшитган Зиндачашм опардий мушти қисилганча аламли тиржайди.

Машхаддан сўнг кеза-кеза Шерозга келиб қолган Зиндачашм опардий фақир киши панада, қабилида иш тутди, ўзини ҳеч кимга билдирмади. Тирикчилик деб, ҳар кўчага кириб чикди, гўлахи бўлди, ҳаммоллик аробасини торгди, боғларга қаради, бозор сунурди, пода боқди, тезак терди, карвонсаройларда қоровуллик қилди... Ит ётиш, мирза туриш, деган ибора агай унинг учун тўқиб чиқарилгандай эди... Ҳатто бир марта, нега Кўксаройдан чикдим, Салмон опардий кўлида ўлиб кетсам бўлмасмиди, барча азобу уқубатлардан қутулардим, дея афсус ҳам чекди. Унинг устига, ҳамма жойда катта-кичик Амир Темур салтанатининг нуфузи ортиб бораётгани ҳақида гапирар, ана Хоразмни олибди, мана Мўғулистонни забт этибди, дея хавосат қилардилар. Аста-аста буюк Хуросон давлатини тузиш орзуси ҳам кўл етмас нарса эканлигини ҳис қила бошлади. Зиндачашм опардий подшолик қиладиган Хуросон давлати ҳеч қачон рўёбга чиқмайдиган орзу экан холос... Барчаси бўлмайдиган нарса, сароб экан, унинг умрини совуриб адои тамом қилган сароб...

Йиллар ўтарди.

Бир куни ҳамма нарса жонига теккан Зиндачашм опардийнинг хаёлига мудҳиш бир фикр келди: «Амир Темурдан ўч олиш! Ноҳақ кетган Амир Кайхусрав ва бошқа дўстлар қасосини олиш!..Қасос! Қасос! Қасос!..»

Зиндачашм опардийнинг қисик кўзларида ёқимсиз нур йилтиради. Амир Темурни ўлдириш ҳақидаги фикр унинг миясига қаттиқ ўрнашиб олди ва қасос палағда хаётининг бош мақсадига айланди. Бу мушкул иш учун у албатта Самарқандга бориши керак... Соҳибқиронни ўз кўзи билан кўриши, унга бир-иккита айтадиган гапларини айтиб олиши ва ўз қўли билан... ўлдириши керак!!! Ўҳ-хў!.. Самарқандга бориш... Қандай боради? Қандай кўради? Кўксаройга қандай киради?.. У ўйлаб ўйига етолмасди, аммо ҳар гал соҳибқиронни ўлдиргандан кейин

юз беражак вазиятини тасаввур қилганда кўнгли яшнаб кетарди...

Зиндачашм опардий ана шундай хаёллар оғушида шаҳар марказидаги улкан карвонсаройнинг чап томонини супуриб-сидириш билан кун кечириб юрарди.

Жавзо бошлари эди, шом маҳали, иттифоқо, хужралардан бири олдидан ўтаётганда кутилмаганда шундай сўзларни эшитиб қолди:

«...Самарқанддан чиққанимизга қанча бўлди, Амир Сайфиддин жаноблари?...» -- деб сўради кимдир.

«Хўш... эй Ҳинду Қарқара, кун ўтаберар экан, бир йилдан ошиб қолди ...» — жавоб қилди иккинчиси.

Хужрадагилар, чамаси, суҳбатни хийла аввал бошлаган эдилар. Зиндачашм опардийнинг кулоқлари динг бўлди. «Ие! Самарқанд, дейдирму?.. Амир Сайфиддин?!. Темурбекнинг қалин дўсти?.. Ҳинду Қарқара қипчоқ?.. Бу ерларда нима қилиб юришибди? Улар ҳам бадарға қилинибди-да?.. Хайрият, ёлғизгина Зиндачашм саргардон бўлиб юргани йўқ экан...»

У супургини ушлаганча деворга қалишиб астойдил суҳбатга кулок сола бошлади.

«Энди, йўқ демайсиз, Сизга бир юмуш бор, Ҳинду Қарқара қипчоқ жаноблари!»

«Амрингизга тайёрмен! Овозимиз бир оз кўтарилиб кетди. Секинроқ гапирайлик, биров эшитмасун... Ахир деворда ҳам...» — деди нимагадир Ҳинду Қарқара қипчоқ.

«Бе... Ким эшитади? Бегона юртда бўлсак... Бизни ким ҳам танирди. Бир мактуб битдим...»

Шу палла, Зиндачашм опардий, аксига олиб, бир неча одамнинг дарвоза томондан шошилмай гурунглашиб келаётганини кўрди-ю ноилож девордан қуловини олди ва ер супуришга тутинди. Ниҳоят имиллаган одамлар ўтиб кетишди.

«... Сўзларимни укдингиз-а! Амир соҳибқиронга ўз кўлингиз билан топширурсиз. Бировга инонмангиз. Иншооллоҳ, Самарқандда кўришгаймиз...»

Зиндачашм опардий ҳайратда қолди, худонинг унга раҳми келиб, ол қулим, ниятингга ет, бу ёғини энди ўзинг ўйла, дегандай эди... Ҳа, соҳибқиронга Амир Сайфиддин некўз мактубини Ҳинду Қарқара қипчоқ эмас... Зиндачашм опардий — «Лўлахожа» етказиши керак!..



Шибиргон ҳокими эргаси куни Хииду Каркара кич-  
чоқ билан қорама-қора Самарқандга жўнади...

\* \* \*

— Ижозат берингиз, Амир соҳибқирон! Буни тилка-  
порасини чиқарай, ит эмгани!.. Дунёга келганига пу-  
шаймонлар есин! — деди кўзи қонга тўлган Мубашшир  
баҳодир...

— Яқинлашма!! Яқинлашма, деяман!! Хо-хо-хо!..  
— Зиндачашм опардий гезариб кетган эди. — Тилка-  
порамни чиқарармиш!.. Чиқарасен-а чиқарасен!..

Мубашшир баҳодир ортиқ чидаб туролмади, Амир  
Темурдан ишора кутганча ҳам бўлмай Зиндачашм опар-  
дийга яқинлаша бошлади. У томонда ясовуллар буйруқ  
кутиб сергак турардилар.

— Тирик ушлансун! Ўлдирилмасун! — амр этди шу  
палла соҳибқирон...

Зиндачашм опардий телбаларча хохолаб юборди:

— «Тирик ушлансун! Ўлдирилмасун!...» Хо-хо-хо!..  
Мени тирик ушлармишлар!.. Аҳ-а-а!.. Кел! Кел... Ўла-  
мен десанг, келавер!.. Келавер!!! — У ялтираган икки  
ничокни ўйпатиб атрофдагиларга таҳдид қилар эди.

Мубашшир баҳодир ясовулларга: «Тиф ишлатилма-  
сун! Ўраб келинсун!» дея қичқирди ва... кутилмаганда  
қоплондай Зиндачашм опардийга ташланди! Лекин айти  
шу палла, балки бир лаҳза олдинроқ, Зиндачашм опар-  
дийнинг қаттиқ инграб юборгани эшитилди! У кўлида  
ялтираб турган ничокни шартта ўзининг чап кўксига  
санчган эди!.. Мубашшир баҳодир ерга қулаётган Зин-  
дачашм опардийнинг жонсиз танаси устига бориб туш-  
ди!..

Бир мўйи ҳам титрамаган Амир Темур жойидан жил-  
май хотиржам кузатиб турарди.

Бу воқеа худди тушда юз бергандай бўлиб ўтди...  
Ҳеч ким ҳеч нарса демади.

Ясовуллар Зиндачашм опардий жасадини ташқарига  
олиб чиқа бошладилар.

— Шайтони лаъиннинг бунчалар ўзига ничоқ урар  
даражада мардлигини билмагон эканмен... — Истеҳзоли  
деди Амир Темур, хаёлидан эса: «Халлоқи безаволга  
салламно!.. Қабоҳат бандаларига дучор қилиб омон сақ-  
лаганингга шукур!..» — деган сўзлар кечди.

— Жуфтакни ростлаб қолди бадбахт!.. — деди Мубашшир баходир. — Тирик тутғонимда... Эҳ! Фурсатни қўлдан бериб қўйдим!..

— Мансабга тайинланганингдан сени парвардигор синовдан ўтказмакчи бўлди шекилли... Ушбу бадкорни бизларга рўбарў қилмишдур. Хушёрлигингни намоён этдинг, баходир! Баракалла!.. — Амир Темур илиқ сўзларини аямади.

— Бахтимизга узок йиллар омон бўлингиз, валинеъмат соҳибқирон!.. — Мубашшир баходирнинг кўнгли тўлиб кетди. — Бир жонимиз эмас, минг жонимиз йўлингизда фидо бўлсун!

— Фидо бўлсун, ҳазратим!.. — сўзга қўшилди Мухаммад Чуроға додхоҳ.

Икки бармоғи билан соқол учини эзғилай бошлаган соҳибқиронни кўрган Мухаммад Чуроға додхоҳ хушёр тортди.

«Ажабо, кимсаларнинг ўзга иши йўқмикин, — дер эди ўзига ўзи Амир Темур. — Чакчак дарасида Амир Хусайн алдаб олиб бориб қўлга тушириб ўлдирмакчи эди... Қаросмонда Амир Мусо билан Зиндачашмлар шикорда гумдон қилишмакчи бўлишди... Амир Кайхусрав эса ҳамиша пайт пойлаб юрарди... Мана, яна Зиндачашм маълуннинг фитнаси юзага чикди... Чиндан ҳам, «Эшакнинг боласи эшак бўлади, итнинг боласи — ит, деганида Жаҳонгир Мирзо ҳақ экан...»

Соҳибқирон ҳаслга чўмганча у ёқдан бу ёққа юра бошлади. Хийла вақтдан кейин:

— Мамат! — деди бирдан.

— Қулоғим сизда!.. — бош эгди Мухаммад Чуроға додхоҳ кўзга тик қаролмай. У қаттиқ дашном эшитишига асло шубҳа қилмас, қўрқувдан титраб-қақшаб турарди.

— Бир нарсадан таажжубдамен... Дўстимиз Амир Сайфиддин некўзнинг келиб-келиб анови шайтонни топиб, элчи қилиб юборғонига не дейсен?..

Мухаммад Чуроға додхоҳ соҳибқироннинг мутлақо бошқа нарса сўраганидан бир оз дадилланди:

— Амир соҳибқирон! Амир Сайфиддин некўз жаноблари бағоят оқил ва инсофли, садоқатли инсондурлар... Мен ул зотнинг шундай қилишларига асло ишонмаймен! Бу ерда бир сир яширинмаганмикин?..

— Қандай сир?.. Нималар деяпсен?.. Мактубни Амир Сайфиддин некўзнинг ўзи бермаса Зиндачашм қайдан олиши мумкин ахир?.. Бу ерда фитна борга ўхшайди. Балки уларнинг аввалдан борди-келдилари бордир. Аммо ҳеч қачон бунинг шарпасини ҳам сезмагондим...

— Кўнглим, бир сир бор деб турибдир... Сир бор, Аллоҳ биладир, илло айтмайдир... — деди ишонч билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

— Амир соҳибқирон! Ул зот хакида зинҳор ёмон ҳаёлларга бормангиз... — Мубашшир баҳодир сўзлашга журъат этди. — Ул зотнинг ҳеч айби йўқ... Фидойиликларининг, ҳақиқий дўстингиз эканликларининг кўп бор шохиди бўлганмен. Бари найрангбоз Зиндачашм опардийнинг кирдикорларидур. Амир Сайфиддин некўз қайтганларидан кейин ҳамма нарса аён бўлади, бу офтобдай равшан!

— Ҳа, айтгандай, Амир Сайфиддин некўз шериги Ҳинду Қарқара қипчоқ эди, ҳазрат... — бирдан эслаб қолди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. — Ўзим кузатиб қўйгондим...

Амир Темур соқол учини эзгилашда давом этар экан, бунга диққат қилишни истамади.

Бўлиб ўтган синоатдан ханг-манг Мавлоно Убайд Амир Сайфиддин некўз номасини ўраётиб, бирдан қоғознинг энг четидаги майда ёзилган хатга кўзи тушиб қолди. Ўқиб кўрди-ю валати янгилик топганидан ҳаприкканча деди:

— Амир соҳибқирон! Амир соҳибқирон! Номанинг бир четида бундай ёзув ҳам бор экан! Кўзим тушмабди, узр... Мана: «Ушбу нома Ҳинду Қарқара қипчоқдан бериб юборилди...»

Атрофдан: «Ие!..», «Ие!..», «Ҳинду Қарқаранинг ўзи қаерда экан?..», «Нега ўзи опкелмади?..» «Зиндачашмдан бериб юборибдими?..», «Ана холос!..» қабилда сўзлар эшитилди. «Ё Рабб, бу қандай кун ўзи? Ўнгми, тушми?..» — дер эди ичида ўзига ўзи Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Ҳамма ҳайратда Амир Темурга қаради.

— Ҳа-а... бу шайтон Ҳинду Қарқара қипчоқни гумдон қилиб номани олиб келгон... — деди Амир Темур. — Амир Сайфиддин некўзнинг бундан хабари йўқ. Мард ва жасур йигит эди Ҳинду... Бировга сўзини бермасди.

Увол кетди. Аттанг... — Соҳибкирон бирдан Муҳаммад Чуроға додхоҳга юзланди: — Мамат!.. Қани менга айтчи: Зиндачашм пайтида Кўксаройда хибсхона бошлиғи ким эди?..

— Салмон опардий...

— ...Ашаддий душманни қочириб юборган лаънати Салмон опардий ясоққа етказилсун!!! Бола-чақалари кўчириб юборилсун, мол-мулки мусодара этилсун!

— Фармонингиз бош устига!.. — деди шошилишда Муҳаммад Чуроға додхоҳ, деди-ю қотиб қолди: фармонга кўра ясоққа етказилиши лозим бўлган хибсхона бошлиғи Салмон опардий... ярим йил аввал ёмон дардга чалиниб оламдан ўтган эди!..

Буни эшитган Амир Темур соқолини қаттиқ тутамларкан, катта-катта кўзларида ғазаб ўти чакнади...

Халигина, бу беш кунлик дунёда сал оёқни узатиб ҳам яшаш лозим-ку, деб хаёлидан кечирган Мавлоно Убайднинг ўз мулоҳазаларини соҳибкиронга айтиш ҳақидаги қарори яна ҳам қатъийлашди.

Ўша куни эртасига Зиндачашм опардийнинг терисига сомон тикишиб бозор дарвозасига осиб қўйдилар.

## Ў Н И Н Ч И Б О Б

### I

**Н**оҳуш хабар Хожитархонга етиб келганда милодий 1376 йил куз ўрталари эди. Жўжи улуси ҳукмдори Ўрусхоннинг фифони нақ фалакка чиқди. Саброн ёнида Тўхтамиш ўғлон билан бўлган даҳшатли жангда лашкар тортиб борган ўртанча ўғли Қутлуғ Буға ҳалок бўлибди!..

Хоннинг умиди шу ўғлидан эди, уни жуда ардоқлар, ўзига валиаҳд ҳисобларди. Шу сабабдан ҳам Амир Темур даргоҳига қочиб, Жўжи улуси шаънига кетмас қора доғ туширган, чингизийларга хиёнат қилиб кетган валад Тўхтамиш ўғлонни бир ёқли қилишни шу ўғлига топширишни ўйлаганди. Тўхтамиш ўғлоннинг Ўтрор билан Сабронга келиб ҳокимлик маснадига ўлтиргани ва бу шаҳарларни мустаҳкамлаш йўлида бошлаб юборган саъй-ҳаракатлари Ўрусхонни ғазаб отига миндирди. Темур оқсоқ, — хон уни фақат шундай деб атарди, — чингизийларнинг

орасига нифок солмоқчи, ўзини ўзига қайрамоқчи, бир-бирининг гўштини бир-бирига едирмоқчи... Тўхтамиш ўғлон ҳам ҳадя-ю тансуқотларга, ёлғон ваъдаларга учиб, бўлмағур даъволар этагидан тутиб бу йўлга кирибди. Унинг болаб таъзирини бериш керак, думини тугиб қўйиш керак!

Сабронга қўшин юбориш ҳақида гап кетганда, ўртанча ўғли Қутлуғ Буға отилиб чиқиб, Тўхтамиш ўғлон билан ҳисоб-китоб қилгани мен борамен, мени жўнатингиз, деб туриб олди. Бу хонга маъқул бўлди, чунки ўзи ҳам шундай ниятда эди. Қутлуғ Буға ул ножинсини албатта енгиб қайтмоғи зарур! Бу зафар Қутлуғ Буға обрўсини оширган, валиаҳдлик мавқеини тахтга кўз тикиб турган оваси олдида ҳам, улус олдида ҳам мустаҳкамлаган бўларди, албатта.

Қутлуғ Буға кўркмас, чаптаст йигит эди. Аёвсиз бошланган жангда, айрим навкарларнинг ношуду суест, қўшиннинг парокандалигини кўриб сабри чидамади.

Чағдовулда<sup>1</sup> туриши ва жанг равишини кузатиши ҳамда бутун лашкарни бошқариши керак бўлган ҳолда, жаҳл устида ҳайқирганча майдонга тушиб кетганини билмай қолди. Ҳатто унинг ёнида бўлган отабеги Идику манғит ҳам гафлатда хонзоданинг ноўрин қадамини сезмабди. Хуллас, Қутлуғ Буға бир пайт қараса, манглайда<sup>2</sup> юрибди! Ортга чекиниш мумкин эмас... У ўнгга ҳам, чапга ҳам қилич солар, душманни ер тишлатарди.

Олатасир муҳораба-тўполонда Тўхтамиш ўғлон лашкарининг манглайида жанг қилаётган Оқ Буға баҳрининг кўзи фавқулодда хонзодага тушиб қолди! У яхшироқ тикилди. Кўзи ўткир Оқ Буға баҳрин адашмаганди: ўша орқа-олдига қарамай саваш қилаётган шоввоз Ўрусхоннинг ўртанча ўғли Қутлуғ Буға эди! Оқ Буға баҳрин шитоб ёйига ўқ жойлаб яхшилаб нишонга ола бошлади. У моҳир мерганлардан ҳисобланарди. Энди отаман, деганда хонзодани кўздан қочириб қўйди. Шундай ҳол икки марта юз берди, Қутлуғ Буға навкарлар орасида бир кўриниб, бир ғойиб бўлиб қоларди. Оқ Буға баҳрин пайт пойлашга тушди... Ниҳоят, мана, хонзода ёлғизланди, атрофида ҳеч ким йўқ... Оқ Буға баҳрин ёй

<sup>1</sup> Чағдовул - лашкарнинг ортки қисми.

<sup>2</sup> Манглай - лашкарнинг олд қисми.

тортди... Жон олар ўқ шувиллаб бориб Қутлуғ Буға кўксига санчилди! Шу заҳотиёк Жўжи улусининг валиаҳди отдан кулаб тушди ва тил тортмай жон берди...

Қўшинда бир неча лаҳза саросималик аломатлари кўринди. Навкарлар лашкарбошининг ўлиmidан кейин пароканда бўлиб нима қилишни билмасдилар...

Оқ Буға баҳрин тез ўрдугоҳга бориб Тўхтамиш ўғлонга бу хушхабарни етказишга ошиқди. У бағоят мамнун эди, от бошини буриб, қамчи солмоқчи бўлиб қўлини кўтарган ҳам эдики, аллақайдандир дайди бир ўқ икки курагининг ўртасига келиб санчилди! Салгина олдин Қутлуғ Буғанингни отдан учиб кетганини кўриб қувонган Оқ Буға баҳрининг ўзи ҳам шу аҳволга тушди — асфаласофиллига равона бўлди. Отдан ерга юзтубан кулаган Тўхтамиш ўғлон амирининг елкасида санчилган найза тикрайиб турарди...

Қутлуғ Буғанингни ўлими лашкарга оловни пуфлаб ўчирмоқчи бўлганларида баттар лангиллаб ёнгандай акс таъсир килди: жўшу хурушга тушиб ёғий кўшини устига офатдай ёпирилди. Жазаваси чиққан навкарлар шиддатидан Тўхтамиш ўғлон аскарлари юрагига кўрқуву харос оралади, оқибатда кўшин синчига дарз кетди. «Чингизхон авлоди» деган шарафли номдан бошқа бирон фазилати бўлмаган, харбий салоҳиятда тажрибасиз Тўхтамиш ўғлон кўшинни ташлаб қочиб қолишга улгурди. Қутлуғ Буға навкарлари уни юртни оралаб қолган, қувилган қашқир ҳолига солдилар. Ўтрор ва Саброн, — Тўхтамиш ўғлон вилоятлари, — Жўжи аскарлари томонидан талон-торож қилинди, эркаклар қиличдан ўтказилди, кўп болалар ва аёллар, қизлар асир қилиниб Сифноққа олиб кетилди...

Жўжи улуси хони Ўрусхон бу тафсилотни эшитганида фавқулодда ғазабдан тили боғланиб қолди. Фақат пишиллаганча «Пуф!», «Пуф!» қилар эди холос. Бир оз ўзига келгач, Қутлуғ Буға ёнида бўлган Идику билан Қозончи баҳодирларни ҳузурига чорлатди.

— Нега Тўхтамиш ўғлонни кўлдан чиқариб юбординг?.. — зугум билан сўради хон Идикуга қаттиқ тикилиб, унинг кичриклари қошларига кўшилиб кетган эди.

Идику манғит улусининг забардаст, жасур амирларидан бири ҳисобланса ҳам ерга караганча индолмай қолди.

— Нега Тўхтамиш валадди тутиб келмадинг, деяп-

мен?! — яна сўради хон Қутлуғ буға отабегисидан. — Гапир! Гўштингни канорага иламен, даюс!

— Фафлагда қолдим, ҳоконим! Нас босди бизни! — деди йиғламсираб Идику . — Нас босди-и-и!..

— Қутлуғ Буғани асрай олмадинг, Тўхтамишни қочириб юбординг! — давом этди куйиб-пишиб хон. — Отнинг думига судратиб саргардон қиламен сен манғитти! Пешонангни итлар искаб ётади!!.

Хон Идикудан жавоб кутмай Қозончи баходирга юзланди:

— Қани Тўхтамиш? Қани сен ваъда қилган Тўхтамиш?.. Душманни енгиб, саркардасини қочириб юборадурму? Менга ўша валад керак эди, ўша валад!.. Қани у?! Қани деяимен? Қутлуғ Буға ўғлимнинг аламини олар эдим!.. Пуф-ф!.. Юрагини тириклай суғуриб олиб қовуриб ер эдим! Юрагини ер эдим-м!.. Юрагини!..

— Олампаноҳ! Ўшанинг пайдан бўлдум... Бўйнидан итдай боғлаб хор қилиб қошингизга олиб келмоқчи эдим. Роса тавбасига таянтирмоқчи эдим... — Қозончи баходир хоннинг этагини ўпганча ўзини оқларди. — Шунинг билан овора бўлиб мен галварс Қутлуғ Буғадан беҳабар қолибмен...

— Тўхтамишнинг пайида бўлдум, дейсен... Пайида бўлсанг, қани Тўхтамиш?.. Гапир, итти боласи!..

— Изидан қувдим! У майдондан чиқиб қочди! Аммо оти учқур экан, Амир Темур совға қилган, дейишади, улуғ ҳоконим, сира етказмади. Отимни роса қамчиладим эса... Олиб келамен, ха!

— Пандавакилар! Оғзидан ошини олдирганлар! Галварслар! Сенларни сўқимга тортиш керак!..

Қозончи баходир бир оз бошини эгиб турди-да, кейин деди:

— Олампаноҳ! Қуруқ келганим йўқ... Тўхтамиш ўғлонни олиб келмаган бўлсам ҳам, бир нуфузли амирини қўлга туширдим...

— Нима дединг? Бир амирини қўлга туширдим, дедингми?.. Пуф-ф!..

— Ха! Бўйнидан боғлаб хузурингизга олиб келдим!

Ўрусхоннинг қисик кўзлари очилди, ғазабдан чимирилиб бир-бирига тутшиб кетган қошлари ёзилди. Бу қутилмаган янгилик эди.

— Келтирилсун! — деган фармон бўлди.

Қозончи баходир шу лаҳзадаёқ айиқдай тайпанглаб бориб қўл-оёғи боғланган асирни олиб кирди. Бу жанг вақтида ярадор бўлиб, майдонда ҳолсиз ётиб қолган йирик гавдали, кўсанамо Ўрунг Темур эди.

— Ўрунг Темур?! Сенмисен?..

Ўрунг Темур оқсоқланиб келиб хон оёғига йиқилди.

— Бир қошиқ конимдан кечингиз, ҳоконим!

— Нима бўлди?.. Қўл-оёғини еч буни! -- буюрди Ўрусхон.

— Гуноҳкор қулингизни афв этингиз, эй валишеъмат! Жошим қўлингизда... -- тиз чўкиб таъзим қилди Ўрунг Темур.

— Сўзла!

— Мен... Тўхтамиш ўғлон билан байъат<sup>1</sup> қилган эдим... Воз кечолмадим...

— Хим-м-м!.. Байъат қилиб воз кечолмадим, дегин?..

— Афв этингиз!.. — бошини экканча хон кўзларига қаролмади, соғ қолишидан умиди йўқ Ўрунг Темур.

Сарой ичи сукунатга чўмди.

— Хўш, айт-чи, Темур оқсоқ саройида не воқеалар содир бўлди?.. — сўради хон.

Хаяжондан ҳали ўзига келиб олишга улгурмаган Ўрунг Темур Самарқандда кечган воқеаларни қўшмай-чатмай айтиб берди.

Ўрусхон лом-мим демай эшитиб ўтирди. Тинглаганлари унга маъқул бўлдими, йўқми, Ўрунг Темур буни унинг чехрасидан билолмади. Хон узоқ вақт бир нуқтага тикилиб қолди, Ўрунг Темурнинг мантиқли гапларига ишонмаслик иложи йўқ эди.

Қаёқдандир саройга кириб қолган бир қовоқари ташқарига чиқмоқчи бўлиб фўнвиллаб ўзини ойнага урар, сукунатга ҳалал берар эди.

— Байъат қилиб, сўзингда турганинг учун, ростини айтганинг учун гуноҳингдан ўтдим... — деди Ўрусхон кутилмаганда.

Идику ҳоконнинг ҳимматидан ҳайратда лол эди.

— Салтанатлари бардавом бўлсун!..

Шундай деди-да, омон қолганига ҳали ҳам ишонмаган Ўрунг Темур хон оёғини ўпа бошлади.

---

<sup>1</sup> *Байъат* -- аҳд-паймон, ваъда.



Бирдан уч марта қарсак чалинди. Хон кириб келган мулозимга:

— Тез Тўқтакиёни бу ён чорла! — деб буюрди. У бир қарорга келган эди. — Айт! Кунчи ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон, Сотқин баҳодирларни ҳам бирга олиб келсун!

Мулозимнинг шитоб чиқиб кетишини кузатиб қолган хон келганидан бери бурчакда манглайи дўнграйиб мум тишлагандай жим мулзам бўлиб ўлтирган Идикуга юз бурди:

— Хой, манғит!

— Лаббай, ҳоконим!

— Гуноҳингни қацдай ювишни биласенму?

— Буюрингиз, ҳоконим! Буюрингиз! -- Идику жонланиб қолди. -- Сувга кир десангиз, сувга кирамен, ўтга кир десангиз — ўтга...

Хон манғит амирининг жасурлигини ҳам биларди, маккорлигини ҳам.

-- Сўзни бежаб ўлтирмаймен. Ундок одатим йўқ. Тез Темур оқсоқ саройига жўнайсен! Ўша оқсоққа тушунтириб айтасен... Биз билан хазиллашмасун!.. Чингизхон уруғимиз! Бунни билиб қўйсун! Улимни ўлдирган Тўхтамиш валадни яхшиликча бизнинг қудратли қўлимизга тобшурсун! Йўқ эса, савашини жойини айтиб юборсун! Уқдингму?..

— Уқдим, ҳоконим, уқдим! — бош эгиб жавоб қилди Идику...

— Адолатли талаб бўлди, шавкатли ҳоконим! — Фурсатдан фойдаланиб сўзга аралашди Қозончи баҳодир. — Ҳар қанча талаб этсангиз ҳақлидурсиз! Ким бўлибдир Темур оқсоқ сизни қудратингиз олдида? Ўҳ-хў!.. Агар рози эсангиз, Идику манғит жанобларига шерик бўлиб боришга тайёрмен...

— Йўқ, манғитти ўзи навкарлари билан боради, сен шу ерда бўласен, сенга юмуш бор... Пуф-ф!..

Вазиятни кузатиб турган Ўрунг Темур, барибир Амир Темур Тўхтамиш ўғлонни тошпирмайди, уни ўғлим деб сийлади-ку, деб юборай деди, аммо маслаҳат сўралмаган жойда беҳудага бурнингни тикма, деган ҳикмат эсига тушиб, сўзга қўшилишдан ўзини тийди.

Шу пайт Тўқтакиё келганини билдирдилар. Жуссаси отасига тортган, бўлалик, қирқни қоралаб қолган, сариқ-

дан келган хонзода падари бузруквори Ўрусхонни тавоф этди ва қўл қовуштирганча ортга тисариларкан, деди:

— Фармонингизга мунтазирмен, хоконим! Баходирлар ва ўғлонлар ташқарида туришибди...

Хоннинг ота бир она бошқа фарзандлари бир-бирларига унчалар меҳр-окибати йўқ, ичикоралик билан қарайдиган, офтобнинг холис шуъласини ҳам ўзгасига раво кўрмайдиган бўлиб вояга етдилар. Хукмдор буни ҳар лаҳзада сезар, эртанги кунни ўйларкан, ич-ичидан эзилар эди. Айниқса, Қутлуғ Буға ўлимидан кейин бақувват соппа-соғ қўли кесиб ташлангандай бўлди, маъшум хаёллар залвари яна ҳам ортди.

— Афсуски, Тўхтамиш қочиб қутилибди, мана бу ландовурлар лалайиб қўлдан чиқаришибди. Қутлуғ Буға эса, ўзинг биласен, нобуд бўлди... Шу кўргулик ҳам бор экан... — оғир сўлиш олди Ўрусхон. — Жон улим! Тез қўшин тўпла, амирларни чақир! Буртос, Саройчик, Бошқирд ила Қримга одам юбор! Тўхтамиш амирлари қўнглига ҳам қўл солиб кўр. Алибек қўнғирот... Мана, Ўрунг Темур бор...

— Бош устига, хоконим! — деди Ўрунг Темур. — Хонзода ёнида бўлурмен!..

— Мол-дунё деса ўзини томдан ташлайдигани бор, мол деса мол бер, ақча деса ақча... Ол, хазинадан! Синоқ томонга бориш керак! Темур оқсоқ ҳали бизнинг кимлигимизни, кучимизни билмайди чоғи... Хомтама бўлиб, яна Тўхтамишни югурдак қилиб лашкар билан юборади. Юбориши аниқ! Шай туриш керак. Тўхтамишни қўлга туширасенлар! Аммо билиб қўй: тирик олиб келасенлар! Пуф-ф!.. Уқдингму?..

Тўқтақиё отасининг қуйиб-ёнаётганини ҳам унчалик сезмаётгандай бепарво, хотиржам кўринарди. Хаёлидан: «Нуқул «Қутлуғ Буға!», «Қутлуғ Буға!» дердингиз. Ой тугса ҳам унга, кун тугса ҳам унга эди. Ҳатто ҳов анов кунги қурултойда, бунинг олдида оғаси бор, демасдан, уни Жўжи улуси валнаҳди, деб ҳам юбордингиз! Бизга ҳам ичингиз тушар экан-ку! Энди Тўқтақиё керак бўлиб қолдимму?..» каби сўзлар ўтди. Гап келганда отангни ҳам аяма, деган ақидага кўра, падари бузрукворини бир ўйиб олмоқчи эди, бу фикридан қайтди ва мутлақо бошқа нарсадан гап очди:

— Агар... Тўхтамиш ўғлонни тутиб келсам...

Тўқтакиёнинг жим қолганини кўрган хон кўзларини катта-катта очиб унга қаради:

— Хўш... тутиб келсанг... Гаширавер! Сўзинг ичингда қолмасин!

— Агар Тўхтамиш ўғлонни тутиб келсам, — давом этди Тўқтакиё тап тортмай, — Менга Хожитархон вилоятини берасиз-да, хоқоним!..

Нозик пайтда шундай қилиб ўз ҳақини ундириб олмаса, тўнғич ўғил, хонзода бўлса ҳам сандироклаб юра беради шекилли... На бир вилоятга хоқим, на саройда обрўси бор...

Ўрусхон ўзининг куйиниб айтган гапларини ўғли лоқайду беғам эшитганидан ичида афсусланиб ўлтирган эди, унинг бемаврид даъвосини кўриб каттиқ ранжиди. Шундоқ довлашишнинг hozир пайтимики, душман остопада турган бўлса...

— Мен нима дейман, қўбизим нима дейди, деган экан бир куйган банда... — алам билан деди Ўрусхон. — Қассобга мол қайғи, эчкига — жон... Хўш, хўш... Хожитархон сеники бўла қолсун, сеники бўла қолсун. Ола қол!.. Оббо, улим-е! Ахир бутун Жўжи улуси сизларники-ку, тентаклар!.. Мен нима қиламен, гўримга олиб кетаменму, бир-икки кунлик умрим борму йўқми...

Тўқтакиё хон сўзига эътибор бермади, Хожитархон вилояти жиловчи хозирок унинг қўлига теккандай қувониб кетди. Хайр-маъзурни ҳам насиҳат қилиб, фармонни адо этгани ташқарига чиқаркан, тезликда Кунчи ўғлон, Темур Қутлуғ ўғлон, Соткин баҳодир ва бошқаларга одам юборишни ўйлар эди.

## II

...Раҳматли Шер Баҳромнинг ўғли, Хутталон хоқими Муҳаммад Мирак хумоюн ўрдудан: «Шитоб подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон олдига жўнасун, унга салтанат юмушларида жасоратли бўлиши лозимлигини, ёғийни яқсон қилиш мард учун ҳамиша вожиб эканлигини уқдирсун!», деган қутлуғ фармон олди. У аввалроқ Муҳаммад Чуроға додхоҳга, Амир соҳибкирон ижозат берсалар, камини Тўхтамиш ўғлондан хабар олиб келсам, деган истакни билдирганди. Мардона отилиб чиққанларни Амир

Темур ҳамиша қўллаб-қувватлар, улар шаънига илиқ сўзлар айтарди.

Тўхтамиш ўғлон иккинчи марта ёғийдан «калтак» еб ҳузурига қочиб келганида, Амир Темур олийжаноблик ва валлакатлик одатига кўра, хатоларини унинг юзига солмай, аввалгидан ҳам ортиқроқ сийлаб, кўнглини кўтарди. Қўшин бериб, Амир Улжайту онардий каби кадхудони ҳамроҳ қилиб такрор Саброн томонга юборди. Мўлжал бўйича, Тўхтамиш ўғлон аллақачон у ерда ҳокимиятни ўрнатиб, пойтахтга музаффарият муждасини етказмоғи лозим эди. Бироқ икки ойга яқинлашиб бормоқда, ҳали бирон хабар йўқ... Шундай пайтда юқоридаги таклиф соҳибқиронга маъқул тушди.

Тўладан келган, кўринишидан хушрўй, йигирма уч ёшга кирган ёвқур йигитга назар солганда соҳибқирон худди эски кадрони Шер Баҳромни кўргандек бўларди. Шер Баҳром анча-мунча хиёнатларга йўл қўйган эса-да, табиатан очиқ одам эканлигидан, соҳибқирон уни яхши кўрарди. Зурёди ҳам унга ўхшайди шекилли...

Мухаммад Мирак фаройиб саяжияли, йўғон овозли, юзлари буғдойранг, сермўй, лаблари қалин, қошлари қуюқ, гўё хайратга тушиб бақрайиб қолгандай катта-катта кўзларини тез-тез пирпиратиб турадиган бир йигит эди. Кўнглида нима борлигини билиш қийин, «ичимдагини топ» хилидан бўлиб, давраларда ўлтирганда ҳам гапга кам аралашар, доим ўз ўйи билан ўзини банддек тутарди. Чап қулоғи йўқ, айтишларича, чақалоклигида мушук еб қўйган экан... Бу ҳазилми, чинми, биров билмайди. Орқаворатдан «қулоқсиз» ҳам дейишарди. Мехмондорчилик жони-дили, таом гадоси, икки-уч кишининг насибасини бир ўзи еб қўя оларди. Ўн тўрт ёшлигида гаров бойлашиб беш қадок гуруч ошини паққос туширганини, кетидан тўртта тухумни хомлигича ютиб юборганини ҳали-ҳали гапиришади...

Олтмишга яқин йигитларни ўз ёнига олган Мухаммад Мирак чўлу маликлар ошиб Сабронга етай деганда Сирдарёнинг Арис суви деган чуқур, эни юз эллик кадамлар чиқадиган шўх ирмоғига дуч келди. Уни тезоқар эканлигидан Довдирсой ҳам дейишарди. Яқин атрофда кўприк кўринмади. Бирон кечик топиш ниятида сувнинг оёғига қараб юрдилар. Бир пайт туронғи, йинғилу қора-

варақлардан иборат чакалакзор ўрмон олдидан чиқиб қолдилар. Аммо хануз бирон кўприк ёки кечикдан нишон йўқ... Йўлни давом этдирайликми ёки дарёга от солиб ўтайликми, деб турганларида, бирдан Муҳаммад Миракнинг чап қулоғига, — ўнгидан кўра ўша мушук еб кетган қулоғи яхши эшитарди, — кимнингдир инграб ётган овози эшитилди... Овоз чакалакзор ичидан келарди. Кўнгли алланечук безовта бўлган амир бировни юборишга ҳам сабри чидамай дарахтлар ичига ўзини урди. Йўлни қийшайиб кулаб тушган йўғон туронғи тўсиб ётарди. Шу палла қандайдир от ҳам кучсизгина пишқириб кўйгандай бўлди унинг назарида...

Муҳаммад Мирак не кўз билан кўрсинки, дарахтлардан холи, унча катта бўлмаган сайхонликда, хас-хашак устида... подшоҳзода Тўхтамиш ўғлон яланғоч, ўзидан кетиб қонга беланиб ётарди! Даставвал у кўзларига ишонмади, кейин подшоҳзода эканлигига амин бўлгач, аста яқинлаша бошлади...

Ўнг кўлига теккан ўқ захми, очлик, ташналик бари бир бўлиб Тўхтамиш ўғлонни батамом ҳолсизлантириб қўйганди. Нарироқда эса дарахт ёнида тилла қошли эгарри қийшайган, кумуш югани ер ўпган Хонўғлон маъюс қараб турар, кўзида ёш филтилларди. Амир Темурнинг машҳур бедови! Ёпирай! Муҳаммад Мирак умри бино бўлиб отнинг йиғлаганини ҳеч кўрмаганди, ақлли жониворнинг оқибатидан ёқа тутгудай ҳайратга тушди.

— Подшоҳзодам! Нима бўлди?.. — ҳаприқиб сўради Хутталон ҳокими Тўхтамиш ўғлон устига эгиларкан.

Аббос баходирга шерик бўлиб борган Муҳаммад Мирак даставвал Қизилқум саҳросидаги кўхна қалъада подшоҳзода билан илк бор кўришди ва то Самарқандга келгунча йўлда яхшигина танишиб олди, кейин Боғи Нақши жаҳондаги базми жамшид пайтида яна ҳам қадрдонлашиб кетдилар. Ўшанда унга Тўхтамиш ўғлоннинг нимасидир ёқиб қолди, чамаси, ўзини ўзгалар олдида такаббуруна тутиши, атрофдагиларга белисанд боқиши унга фориом келди. Шер Баҳромнинг ўғли ҳам шундай бўлишни орзу этарди, иложи бўлса кибру ҳавони от қилиб миқиб олса, калондимовликнинг жиловидан маҳкам тутса... Жумла жаҳон пошнасининг остида бўлса!.. Албатта, бунинг учун мустаҳкам замин лозим, у истаган такаббурлик тахтига чиқмоққа Хутталон каби ҳассанинг

тагидеккина вилоят ҳокимлиги шарафи камлик қилади... Тўхтамиш ўғлоннинг йўли бошқа, у — Чингизхон авлоди!

Подшоҳзода базўр кўзларини очди. Ким у, келган? Дўстми?.. Душман босиб келдими?!.. Ғира-шира туман ичида қандайдир башара кўринди, у чамаси, Қозончи баходир эди.

— Келдингми, а!.. Қозончи... қаттол!.. Душман!..

Тўхтамиш ўғлон апил-тапил қиличига қўл чўзмоқчи эди, бемисл офрикдан инграб юборди, тиниқ юзларини изтироб пардаси қоплади.

— Менман, мен!.. Муҳаммад Мирак! Душман эмас, подшоҳзодам! Безовта бўлмагиз... Овқат ейишимни кўриб «полвон» дегандингиз-ку зиёфатда... «Полвон!..»

— Полвон?.. Қанақа полвон?.. Йўқол!.. Ихм-мм мм!..

— Менман, Хутталон ҳокими амир Муҳаммад Мирак! Дўст, дўст ёнингизда!.. Амир...

— А... амир жаноблари... Полво-о-он... Бундай демайсизму... Қозончи деб ўйлабмен...

— Йўқ, Қозончи эмасмен, Амир Муҳаммад Миракмен!..

— Муҳаммад Мира-а-к... Худога шукур... Ҳа-а... Чинакам дўст экансиз...

— Дўстмен! — ҳаприкди Муҳаммад Мирак. — Дўстмен!.. Ҳамиша ёнингизда бўламен!.. Менга суянаверингиз, подшоҳзодам! Содик кулингиздирмен!

— Ҳа-а... Ҳамиша ёнимда бўлурсиз... Ёнимда-а-а... содик кулим...

Подшоҳзоданинг ортиқ сўз айтишга ҳоли қолмаганлиги кўришиб турарди.

Мамнун бўлган Муҳаммад Мирак одоб вазифасини ўринлагди — йигитларни чорлади, дархол чодир урдилар ва подшоҳзодани кийинтиришиб, авайлаб кўтариб чодирга олиб кириб ётқиздилар. Қўлига малҳам қўйиб бовладилар ва шарбату хўрак билан сийладилар. Тамалди қилганидан сўнг Тўхтамиш ўғлоннинг жони сал тишчиди. Шундан кейингина, бу ерларда нима қилиб юрибсиз, дегандек савол назари билан «полвон»га қаради.

— Сизни қоралаб келдим, подшоҳзодам! Амир соҳибқирон хавотир олиб изингиздан юбордилар. Аслида ёнингизга келишни ўзим тилаб олдим... Сизни ўйлаб, кўнглим

нотинч бўлди. Содик қулигизмен-да... Йўлим Сабронга тушмиш эди. Сохибқирон амр этдиларки, жаноблари салтанат юмушларида жасоратли бўлурсиз, душманни яксон қилишни ҳамиша ўзингизга вожиб деб билурсиз...

— ...Салтанат юмушларида жасоратли бўлурсиз, душманни яксон қилишни ҳамиша вожиб билурсиз... — такрорлади мазахнамо овозда Тўхтамиш ўғлон. Ёки Муҳаммад Миракка шундай туюлдими... — Падари бузрукворимизнинг меҳрибончиликларидан бошимиз осмонда... Афсус, биз солих фарзанд бўлолмаётгирмиз... Эҳ!..

Кўзлари юмилиб бораётган Тўхтамиш ўғлон, ортик гаплашгим йўқ, дегандай жойга чўзилди, уни уйқу элтарди. Муҳаммад Мирак, подшоҳзода озгина ором олсунлар, деди-да, хос навқарига Хонўғлонга сув-ем бер, деб тайинлашга турди.

\* \* \*

Амир Темур бир марта ўзи Ўрусхонга қарши жанг қилди, тутинган ўғли Тўхтамиш ўғлонга икки марта қўшин бериб Сабронга жўнатди. Подшоҳзодага Хонўғлон ҳамроҳ бўлди... «Ох, Хонўғлон! От эмас, бамисоли тўрт оёқли дев! — дер эди Тўхтамиш ўғлон ўзига ўзи. ... Парқинидан қанотлари отилиб чиқаман, деб туради. Қуюндай елади, қуюн ҳам ортда қолади!..» Подшоҳзода бўз отни ана шундай ардоқларди.

...Тўхтамиш ўғлоннинг иккинчи жанги шиддат билан бошланди, лашқар даставвал вазият измини қўлда тутиб, майдон марказини ишғол эта олди. Тўқтакиё қўшини адади негадир кам эди, шунга қарамай биринчи куни устунлик ҳеч кимга насиб этмади. Иккинчи куни ёғий қўшини кутилмаганда суст ҳаракат қилди, улар худди чекинишни аввалдан мўлжаллаб қўйгандек ҳолатда эдилар. Душманнинг бундай тутумини тушуниб бўлмасди. Душман чекиниши — Тўхтамиш ўғлон зафари!..

Чиндан ҳам, кўп ўтмай майдон узра «Ёғий қочди!», «Ёғий қочди!..» деган музаффар садолар янгради. Тўхтамиш ўғлон қувончдан еру кўкка сизмай, тепаликдаги қароргоҳидан туриб:

— Зафар ёр бўлсун, йигитлар!.. Ёғий қочди! Қочди-и-и!!! Ёғий изидан! Изидан бориб мажаклаб ташлаш керак!.. Ёғий изидан!!! — дея қичқириб юборганини бил-

май қолди. Унинг ўткир ингичка овози ҳамманинг қулоғига етиб борди.

Шу палланинг ўзида:

— Ёғий изида-а-ан!..

— Ёғий изида-а-ан!..

— Ёғий изида-а-ан!.. Қочди!... Қочди!... Ёв қочди-и-и!.. — садолари еру кўкни тутиб кетди.

Амир Улжайту опардий жонҳолатда шитоб келди-да, айюханнос солиб бораётган навкарларни кўзларида ўт чакнаб кузатиб турган мамнун Тўхтамиш ўғлонга ёлвориб бундай деди:

— Подшоҳзодам! Чакки бўлди! Бу душманининг ҳийласидур! Ёғий изидан бормак хатарлидур! Тез фармон қилингиз, аскарлар ортга қайтсунлар! Эртани шу ерда кутмак лозимдур!.. Фармон қилингиз, подшоҳзодам!.. Фармон қилингиз!..

Бироқ кўпни кўрган амирнинг илтижоларга тўла овози отлар дупур-дупури, ғолиб лашкар суронлари остида эшитилмай қолиб кетди... Чекинган Тўқтақиё кўшинини кувиб етиб кунпаякун қилишга шайланган зафарқарин лашкар, ортида чап-тўзонларни муаллақ қолдириб, бир зумда кўздан ғойиб бўлди...

Тўхтамиш ўғлоннинг қувончи кўнга чўзилмади. Лашкар қайтишини хотиржам кутиб турганда, Тармочук бирдан чап томондан, ҳов анови баланд қир ортидан қандайдир кўшиннинг бостириб келаётгани ҳақида хабар қилди. Ҳайрон қолган подшоҳзода қир томонга қараган ҳамоно:

— Ҳай-йо! Ҳай-йо!!!.. Бос! Бо-о-ос!!!.. — садолари қулоғига чалинди.

— Бу қандай кўшин?.. — сўради ҳайрон Тўхтамиш ўғлон...

— Билмадим... — вужудига титроқ кирган Тармочук бир нима дейишга ожиз эди.

— Тўқтақиёники бўлса, уни кувиб кетдилар-ку?.. Ҳали замон енгиб қайтишади... — ўзини ўзи овутгандек деди подшоҳзода...

Муртига ўшкалаб турганда, соқол чиқди, деганларидай, энди ўнг томондан дара ичидан ҳам бир лашкарнинг ҳайқириклар ила ёпирилиб келаётганини кўриб қолдилар!

— Ҳай-йо! Ҳай-йо!!! Ҳай-йо-о-о!.. Бо-о-ос!..



Дара ичи шиддатли садолардан жарангларди.

Тўхтамиш ўғлоннинг каттиқ кўркувдан аъзои бадани музлаб кетди! Даюс Тўқтақиё! Бари унинг хийласи экан! Амир Улжайту опардий айтганидай бўлиб чиқди. Жаангга ташланган кўшин сонининг камлиги, ҳаракат сустлиги, гўё енгилгандек қочиб қолишлар, бари — ёғийни маккорлик ила алдаб узоққа олиб кетиш, тузоққа тушириш, кейин пистирмада турган баронфору жавонфори сўйнайиб ёлғиз қолган Тўхтамиш ўғлон устига ташлаб, асир олиш ва ғофил лашкарни ҳалқа ичида кириб ташлаш учун ўйлаб топилган экан! Нега Амир Улжайту опардий сўзига кулоқ солмади, нега?.. Рост айтадилар, хали гўр ва думбулбачча экансен, эй Тўхтамиш ўғлон!..

Шу палла Тармочук узоқдан кимнингдир шиддат билан от чоптириб келаётганини илғаб, бит кўзлари каттакатта очилиб кетди:

— Подшоҳзодам! Кўрдингизма?.. Ҳов узоқдан кимдир ёмон ниятда келаётир! Ортида бошқа навкарлар ҳам бор! Тезроқ қочиш керак! Қараб турамизма?.. Қочмаймизма?.. Кетдик!

Кутилмаганда:

— Тўхта, нокас! Пир урган!!! — деган хайқирик янгради. Подшоҳзода икки юз қадамлар нарида от кўйиб келаётган суворийни кўрди ва... уч ой аввал бўлган биринчи жаангда уни қувиб етолмай аламда қолган Қозончи баҳодирни таниди!

— Подшоҳзодам! Ёлворамен! Отга минингиз! Тез! Тез!.. — куйиб пишарди Тармочук...

«Энди афсусдан фойда йўқ, зудлик билан чора тономқ керак! — деб ўйлади Тўхтамиш ўғлон. — Чора — қочиб қолмоқликда! Қочиб қолиш — хали енгилиш дегани эмас!..»

Подшоҳзода икки кўшин ўртасида хасдек тоғталишини ҳис этди, беихтиёр, айни шундай қилиш зарур, деган мажбурият остида отига минаркан, Хонўғлоннинг вазиятни англаб турганлигини кўриб хайрон қолди. Беговта тулпор «Ҳа!..» дейишга махтал ҳолда, дам-бадам кулоқларини қайчи қилиб йироқдан елиб келаётган отларга қараб пишқириб, ер телиниб кўярди...

Хонўғлон аслида Самарқандни соғинган эди. Пойтахтда эхтимол Амир Темурни ҳам кўрармиди, одатдагидек, суйканармиди, кўлидан кишимини ҳам еярмиди... Самар-

қанд кўчаларидан малолсиз, сувдай текис йўргалаб ўтган пайтларида атрофда, йўл бўйларида одамлар унга ҳайрат билан қарашар, қичқириб сўзлашар, Хонўғлон тушунмаса-да, уларнинг чехраларидан мактов ва олқиш айтаётганларини англади.

Яқин ойларда шаҳар кўрмади, фақат кир-адир, дала-сой, нотекис йўллардан ўтишга тўғри келди... Тош-шагаллар туёғига азоблар берди, аммо бировга билдирмади...

Мана энди соҳибининг иши юришмаганини, душманлар кирдикорини, оқибатда бу ердан тезроқ қочиш лозимлигини шуурсиз англаб етган Хонўғлон қамчининг учи тегиши билан қуюндай елиб кетди! Йўллар танобини тортишга орзуманд тулпор шу кетишда тоғу даралар, чўлу қишлоқлар оша Самарқандга етиб оладигандай алфозда эди. Арғумоқ еларкан, худди учқур қуёнга ўхшаб бутун гавдаси билан чўзилиб борарди. Тўхтамиш ўғлон кумуш юган жиловини маҳкам ушлаб, тилла қошли эгарга ётиб олган, узоқдан қараганда от худди чавандозсиздай кўринар, подшоҳзода қулоғида шамол ғувиллаб ҳеч нарсани эшитишга қўймасди...

Тўхтамиш ўғлоннинг навкарлари ҳам майдонни ташлаб отларини унинг кетидан бурдилар, аммо ҳар қанча чиранмасинлар, жуфтак ташлаб, ирғиб, учиб бораётган Хонўғлондан ортда қолиб кетдилар. Душман отлиқлари уларга етиб олай деб қолишди. Шунда Тўхтамиш ўғлон кўрди: Тармочуқ шерикларига жон ҳолатда: «Тарқал! Тарқ-а-а-ал!!!...» деб бақирди... Навкарлар, ёвни чалғитиш учун бўлса керак, шитоб ўнгга, чапга ёйилиб кета бошладилар.

Қизиқ манзара содир бўлди. Ортда бир тўда аскарлар «хай-ё хай»лаб отларига зўр бермоқда. Ўртада ҳар томонга сочилган, сочилиб кетаётган отлиқлар. Олдинда эса ўқдай учиб бораётган ягона бўз тулпор...

Амир Улжайту опардий ва бошқа ўн-ўн беш аскарлар ҳам Тўхтамиш ўғлон изидан Довдирсой ёққа қараб от солдилар. Шу палла душманнинг баронғоридан йигирма-ўттиз чоғли аскар ажраб чиқди ва қиялаб подшоҳзода йўлини тўсмоққа чоғланди. Жавонғордаги кўшин эса ялписига Тўхтамиш ўғлонни қувмоққа турди.

Хонўғлон елиб бораётганда, йироқдан яна Қозончи баҳодирнинг таҳдидли болохонадор сўзлари эшитилди.

Бу орада Амир Улжайту опардий бошлик навкарлар уларга етиб олишган ваим лашкари билан савашишга киришдилар. Кучлар тенг эмас эди.

Амир Улжайту опардий қаттиқ жанг қилди, бир неча душман аскарини ер тишлатди. У қилич солганда ёшлардай хайқириб кўяр, олдидан келганни ҳам тинчитарди, орқадан келганни ҳам. Қозончи баҳодир уни илғад-ю шартта шу томон бурилди. Отини қаттиқ елдирганидан эғнидаги жавшан шириқлаб борарди. Озгина даханаки жангдан кейин найзабозликка ўтдилар, аммо пистоки найзалардан бир иш чиқмади. Навбат қиличбозликка етди. Ажабки, иккиси ҳам бу хунарда устозлардан саналарди. Амир Улжайту опардий пайт пойлаб, рақиб бошини мўлжаллаб шиддат билан қилич урар, Қозончи баҳодир усталик билан чап берар, нафасни ростлаб, душманнинг яқинда эканлигидан фойдаланиб силтаган қиличи заранг қалқонга тегиб қайрилгудай бўларди... Қозончи баҳодирнинг шувиллаб келаётган қиличига Амир Улжайту опардий ўзининг кескир қиличини қалқон қилиб улгурди. Кейин қаттиқ зарба беришга шайланган эди, рақибни ортга чекиниб жон сақлаб қолди. Қиличлар хар сафар бир-бирига урилганда зорлангандай ингроқ жанг саси эшитиларди.

— Ўлгинг кепти шекилли... Кел! Кел!.. Жонингдан умидингни узавер, болакай!.. — қилич соларди Амир Улжайту опардий.

— Кунинг битди, қари кузғун! Гуноҳинг ўз бўйнингда! Лошинг шу ерда қоладур!.. Қолмаса, отимни бошқа кўямен!.. — зуғум қиларди Қозончи баҳодир...

Савашиш қизигандан қизиб борарди.

Кутилмаганда Амир Улжайту опардийнинг қилич тутган қўли нечундир ҳолсизланиб қолгандай бўлди: ўн йилдан бери холис хизмат қилиб келган зулфиқор қиличи — уни Исфаҳондан олдирган эди, — панд бериб, қабасининг ёнидан чўрт узилиб кетди! Буни кўрган Қозончи баҳодир рақибининг ёпиши аяб, раҳм-шафқат этиб ўлтирмади: шартта қилич солиб кекса помдор амирнинг не-не жангларда мағрур бўлган бошини танидан жудо қилди...

Қозончи баҳодир энди елдай учиб бораётган Тўхтамиш ўғлон изидан от кўйди. Унинг бу сафар алмаштириб олган пойгачи тулпори чакки эмасди, жайдари от-

ларнинг икки-уч қадамини бир қилиб босарди. Баҳодир дулдулига қамчи солди, кеча ёғиб ўтган ёмғирдан юшган ер чопишга халал берса ҳам, жонивор Хонўғлонни мўлжал қилиб ўқдай елиб кетди.

Хонўғлоннинг олдида яна биринчи жаҳдагидек Довдирсой пайдо бўлди. Бу сафар худо асрагур тулпорнинг шиддати шу қадар тез эдики, агар тўхтаётган деса ҳам, хийла жойга бориб секинлай оларди холос. Бўз тулпор буни асло ўйламас, аксинча, суръатига суръат қўшарди! Олдинда катта сойнинг яна кўндаланг келганини кўриб Тўхтамиш ўғлоннинг кўзи қинидан чиқиб кетаёзди! Лекин шу палла у отни тўхтатишдан мутлоқ ожиз эди. От устида шавкатли Чингизхон авлоди Тўхтамиш ўғлон эмас, гўё оддий бир жонсиз буюм, балки лаш-луш солиб тўлдирилган, оғзи бўшгина боғланган эски қоп елиб борарди...

Шу пайт подшоҳзода қулоғига: «Тўхта, Тўхтамиш!.. Энди думингни тугиб қўямен, қонингни ичамен, аблаҳ!..» деган сўзлар чалинди. У овознинг хийла яқиндан келганига хайрон бўлди. Қараса, ёлғиз қувиб келаётган Қозончи баҳодир билан ораси юз қадамча қолибди!

Ортдаги душман нафасини сезган Хонўғлон кўркунни писанд қилмай чақиндай шувиллаб Довдирсойга сакради!.. Қозончи баҳодир қирғоққа етиб келганда, Хонўғлон лойқа сув гирдобида етмиш қадамлар нарида сузиб борарди. Узоқ ўйлаб ўтиришга фурсат йўқ. У моҳир мерган эди, осмондаги пашшанинг кўзидан уради, деб таърифлардилар, тезда камонга ўқ жойлаб Тўхтамиш ўғлоннинг нақ бошини мўлжалга олди... Ёй тортишига бир баҳя қолганда, бирдан олампадох Ўрусхоннинг Тўхтакиёга: «Тўхтамишни тирик олиб келасен!..» деб тайинлагани эсига тушди. Ҳа, уни ўлдириб қўймаслик керак, ўқ тегсин, аммо захри қотил бўлмасин. Мерган дарҳол мўлжални ўзгартирди... Чақиндай тез борган ўқ подшоҳзоданинг ўнг билагига тегиб, тирсаги тепасида шапалоқдай этини суягидан ажратиб қўйди. Тўхтамиш ўғлон эгарга ётиб қолди. Қўлдан оққан қон сувни қизартириб борарди. «Ханжарни қиздириб босиш керак эди...» — инграркан ўйланди Тўхтамиш ўғлон. — Қон тўхтарди... Хайриятки, ўқ қўлига тегди, сал чапроққа тегса борми, тамом эди...»

Қозончи баҳодир сувда наҳанг балиқдек сузиб бораётган отнинг бир оздан кейин, кифтида суворий, битта-

битга юриб нариги ўқ етмас қирғоққа чиқаётганини кўриб турар, танасига номуносиб каттароқ боши хиёл олдинга эгилган эди...

## Ў Н Б И Р И Н Ч И Б О Б

### I

Зиндачашм ошардийнинг маъшум воқеаси бутун Самарқандда шов-шув бўлиб кетди. Маҳалла-кўйларда хийла вақтгача одамлар хаёлини банд қилган янгилик вазифасини ўтади. Ҳамма бозорга киришда ҳам, чиқишда ҳам кўркинчли тулумга қараб ўтарди. Бозордан нарироқда ўнг қўлда насткам бир ховлида жойлашган такахона томон борар эканлар, Ахий Жаббор баҳодир бошлиқ йигитлар дарвоза олдида одатдагидек бир кўн одам уймаллашиб турганини кўрдилар. У ерда чоллар, камширлар, толиби илмлар, турли бозорчиларни учратиш мумкин эди.

«Ажаб қипти!»,

«Бадтар бўлсин!»,

«Буям кам!..»

«Балога гирифтор бўпти!..»

«Ажалингдан беш кун бурун ўлмаи ўл!..»

Одамлар шундай сўзлар билан Шибирғон хокимини айблашар, лаънатлашар, айни пайтда қарашдан кўрқиншарди.

— Кўрдингми, Йанал... ёмонликни ўзига тилаб олган ноқасни... — деди Ахий Жаббор баҳодир ёнидаги йигитга. — Кимки бировга чоҳ қазиса, ўшанга ўзи тушадир...

-- Бу пешонадан... — деди барваста Йаналтекин ўзини донишмандлардай тутиб. — Бадбахтнинг пешонасига шу ёзилган экан-да...

Тўғри айтасен, пешонада ёзилгани бўлади. Ҳеч ким қисмагдан қочиб қутула олмайди. Аммо парвардигор бандасига яхши кунларни ҳам, ёмон кунларни ҳам ёзиб қўйғон... — эътироз билдирди Ахий Жаббор баҳодир. — Бир куннинг ярми кундуздан, ярми тундан иборат ахир. Қайси бирисига интилиш эса бандасининг қўлидадир... Зиндачашм ошардий фақат ёмонига интилди...

— Қилмишига яраша бўлди, бу ҳам оз эди пир урганга... — сўзга қўшилди Учқора. — Нодон экан-да, отангинг арвойи. Ўзим Амир Жоку барлос жаноблари қайсар Зиндачашми олиб келиш учун Шибирғонга борганларида ўша сафдайдим... Кўрганмен, гуноҳимни Амир соҳибқирондан сўраб берингиз, деб роса амирул умарога ялинди, лаънати. Бошига қоп ташлаб бўйнига қиличини осиб Амир Темур ҳазратларига сиғиниб келди. Ҳимматни кўрунги, худо қаргагани гуноҳи кечирилибгина қолмасдан, унга тўй ҳам қилиб бердилар, тухфаю тансуқотларга кўмиб ташладилар! Ана шундай яхшилиқлардан кейин... онаси даладан топган Қаросмонда ҳазратга ўкотишни мўлжаллаб ўлтирибди-ку!... Вой, ношукур банда!..

— Нима учун бошига қоп кийиб, қиличини бўйнига осиб оладир? — сўради Йаналтекин.

— Шунга ҳам билмайсанму, гушна?.. — Учқора шеригига куляб жавоб қилди. — Бўйнига қилич осиб келгани — агар мени ўлдирмоқчи бўлсангиз, қилич қидириб юрманг, мана қилич, олингу бошимни кесинг, деганидир. Бошига қоп кийиб олгани — менга кафан излаб юрманг, кафанга арзимамаймен, шу қопга солингу кўмиб ташланг, дегани бўлади...

— Ох, ох!.. — ҳайратга тушиб деди самимий Йаналтекин. — Жуда чуқур маъно бор экан-а!

— Ҳазир бўл, ўзингни ҳам бошингга қоп тушиб қолмасин, дастингдан кетай!

— Гапинг ўзингдан бери келмасин, гушна бўлмай ўл! — астойдил хафа бўлди Йаналтекин. — Нафасингни сал иссиқ қил-е!

— Ҳа, ҳа... Бунда теран маъно бор, йигитлар! — тасдиқлади Ахий Жаббор баҳодир. — Ҳеч кимнинг бошига бундай кун тушмасин!

— Агар бошимга шундай кун тушса, ўзимни бир нарса қиб қўямен! — чиранди Учқора... Кейин ўзининг яхши кўрган қўшиғини хиргойи қилишга турди:

*Ер тўймайди ёмғирга,  
Хотин эрга... тўймайди...*

Ғала-ғовур ичида Ахий Жаббор баҳодирлар энди жилмоқчи эдилар, хийла узоқда бозорга келишаётган

Шайх Нуриддин баходир билан Амир Шохмаликларнинг қоралари кўринди. Улар ўзларини атрофларида ҳеч ким йўқдек бир алфозда тутганларича, бамайлихотир юриб келардилар. Шайх Нуриддин баходирга ҳумоюн ўрдудан бозорлар муҳассиллигини<sup>1</sup> бошқариш вазифаси топширилганди. Чамаси, бозорни айланиб ўз кўзлари билан кўриб нарх-навони назорат қилишга келишмакда. Жаҳонгир Мирзо ўнбошисининг кўп йиғинларда кузатишига кўра, бу шахту шиддати баланд мағрур амирлар салтанатда яхшигина нуфузга эга эдилар. Бироқ кўпинча бирга юрсалар ҳам, бир-бирига дўстдай туюлсалар ҳам, улар аслида бошқа-бошқа одамлар эканликларини Ахий Жаббор баходир ич-ичидан сезарди.

Шайх Нуриддин баходир жуссаликкина, ўрта бўйли, юмалок юзли, сийрак қошли, бурни хиёл яссидан келган, қисик кўзлари ҳамиша чакнаб турадиган жасур ва серғайрат йиғит бўлиб, бетакалуф кулганда ингичка овози ҳамманикени босиб кетарди. Кийган чопони қорнида учмауч турар, қадамни қатта ташлаб юрса ҳам кўполлиги билинмас, юрганда чап ёнидаги қиличи, эмин-эркин боланганиданми, қадам билан бирга бориб келарди.

Ахий Жаббор баходир унинг отасини яхши биларди. Амир Сорибуға жалойир гоҳ соҳибқирон ёнида, гоҳ эса унга қарши душманлар сафида от суришлари, танг вазиятларда ташлаб кетаверишлари билан машҳур эди. Умуман, жалойирлар салтанатда беқарорликлари билан ном чиқаргандилар. Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойир, Баҳром жалойир, Одилшоҳ жалойир, Амир Сорибуға жалойир... эҳ-хе, улар кўп, — барчасининг ҳам хиёнаткорликлари борасида талай мисоллар келтириш мумкин...

Амир соҳибқироннинг кечиримлилиги, кенгфёъллиги, меҳру муруввати хато қилган, адашган кишилар такрор сизиниб келсалар асло кўкракларидан нари итаришга йўл бермасди, душманни ҳам дўстга айлантириш йўлида ўз ниятларидан қайтмасди. Ахий Жаббор баходир фикрича, Шайх Нуриддин баходир ана шундай дўстга айланган душманлардан бири... У ясси бурнини жийриб тикилганда, кўзларида: «Хўш, сиз дўстмисиз, душманмисиз?.. Кўнглингизда нима бор? Ҳаммасини кўриб турибмен!..» деган маъно яширингандай эди. Амир

<sup>1</sup> *Муҳассил* — солиқ йиғувчи, уқидувчи.

Сорибуға жалойир ўғли отасининг тутумларидан хабардорлиги боис, хамиша ўзини Амир Темурга фидойи қилиб кўрсатишга иштиёқмандлигини бўрттиришга уринар эди. Буни Ахий Жаббор баҳодир аниқ билади.

Амирлар ўртасида вақти келса ҳеч нарсадан ҳазар қилмайдиган, шафқатсизлиги билан ном чиқарган Шайх Нуриддин баҳодир ҳақида ҳар хил нақллар юрарди. Жетага юриш чоғида ўлжага тушган гўзал мўғул кизларидан бирини ёқтириб қолиб, руҳининг пойдорлиги пуртурдан кетиб, дарҳол бутанинг ортига олиб ўтибди-ю нафсини кондиришга киришибди... Шу палла қайдандир келиб қолган мўғул навқари унга ташланибди. Баҳодир чап қўлини гўзал кизнинг куймичидан олмай ўнг қўлида қилич тутганча, ҳалиги навқар билан саваша бошлабди. Икки томонлама жанг авжга чиқибди... Сохибқирон аскарлари бундан хабар топиб етиб келибдилар ва бир лаҳзада ҳалиги мўғулни орқасидан қилич уриб ўлдирибдилар. Жазавага тушиб қолган Шайх Нуриддин баҳодир агрофдагилардан изо тортмай ишини давом этдирар эмиш...

Маъшур бўлиб кетган бу воқеа кўп ҳазил-мутойишларга сабаб бўларди. Айримлар, нуфузли амирлардан бирининг бунчалар фосиқлигидан ирганиб гапирардилар, бошқалар буни жасоратга, ботирликка йўярдилар. Орқаворатдан шу ҳақда сўз чиққанини эшитиб қолса, баҳодир гап эгасини албатта тошиб орани очик қилишга тиришгани тиришган эди.

Амир Шохмалик эса Ахий Жаббор баҳодирга нимаси биландир ёқади, нимаси биландир хушбичим, хамиша ораста кийиниб юрадиган Амир Сайфиддин некўзга ўхшаб ҳам кетади. Ўртачадан баландроқ бўйли, хуш тавозеъ, андишали, жасур, чакқон ва абжир бу йигит, доим одоб доирасида муомала қилади. Сиртдан қараганда нозикроқ, аммо аслида чайир, хушёр, ёш бўлишига қарамай кўзи пишган дейиш жойиз. Овозини кўтариб гапирмайди. Қорамтир юзлари чўзинчоқдан келган, бурни сал катгароқ бўлса ҳам ўзига ярашиб туради. Кўзлари катта-катта, қошлари қуюқлигидан қовоқлари қарийб йўқолиб кетгандай туюлади...

Ахий Жаббор баҳодир улар билан саломлашмоққа чоғланади. Лекин шу палла бозор ичидан чиқиб келган бир кўп одамларнинг шовқин-сурони унинг хаёлини



бўлди-ю ўша томонга қаради. Олдинда ўн икки ёшлар чамасида бир бола кўйлаги белигача тушириб кўйилган ҳолда келар, ёнида эркаксабзига ўхшаган, манглайи тиришларга тўла бир одам кўлидаги хипчин билан гоҳ-гоҳда шўрликнинг елкасини савалаб кўяр, ора-орада: «Ҳали яна ейсан!..» дер, боланинг эса кўзларидан ёшлар оқарди. Уларга эргашган ўн бешга яқин бекорчихўжалар ўзларини гўёки ҳеч нарса юз бермаётгандай тутишар, ҳеч ким болани ажратиб олиш ёки ҳалиги эркаксабзига ўхшаган одамнинг таъзирини бериб кўйиш ҳақида қайғурмасди... Фақат текки томошадан завқланишгандай, ҳар хипчин тушганда, «Ҳа!..», «Ҳа!..» деб кўйишар эди ҳолос.

Ахий Жаббор баҳодир бир оз ҳанг-манг бўлиб турди. «Нега ёш болани уради?..», «Ҳеч кими йўқ болани нега уради?..», деди ўзига ўзи! Болалигида Марғиёнда бир бойнинг уйида қароллик қилиб юрганида худди шундоқ ноҳақдан калтак егани эсига тушди. Ўшанда уни ҳам хипчин билан савалашган, уни ҳам ҳеч ким ҳимоя қилмаганди... Болага тушаётган хипчиндан унинг елкаси ачишаётгандай бўлиб кетди. Ахий Жаббор баҳодир нарироқда келаётган амирларни ҳам, улар билан кўришиш зарурлигини ҳам унутди.

— Тўхтангиз!.. Бу қандай ган? Ёш болани урасиз?.. — жаҳл билан деди Ахий Жаббор баҳодир, изма-из Учқора, Йаналтекинлар ҳалиги одамга яқинлаша бошладилар. — Хиичинни бу ёкқа берингиз! Синдириб ташлай, қани!.. Инсоф борми ўзи?

— Ёш болани топганини қаранг! Уришсанг биз билан уриш, дастингдан кетай! — яниб деди Учқора.

— Уялмаганини! Вой, отангни арвойи!.. —қўшилди Йаналтекин.

Атрофда одамлар шовқини тинмасди. Ҳалиги одам дағдаға билан келаётган Ахий Жаббор баҳодирни асилзодалардан деб ўйлади-ю ҳайрон бўлиб тўхтади.

— Ховлиқмасинлар, бек... Бекорга калтак емаётир бу... Бекорга эмас... — тушунтиришга ҳаракат қилиб деди у...

— Нима, ўғирлик қилибдими?.. Бозордан бирон нарса ўғирлабдими? Тутиб олдингизми?.. Уни урасиз...

— Йўқ... Унақа эмас... Мен сизга тушунтирай, бек... Бизлар читгарлармиз...

- Читгарлар?..
- Ҳа, читгарлармиз...
- Хўш... Читгар бўлсангиз нима?...

Эркаксабзига ўхшаган одам босиқ деди:

– Бизлар читгарлармиз... Дастгоҳимиз Чокардиза мазорига етмасдан бериқоқда чапдаги маҳаллада жойлашган. Ўзимизнинг расму русумимиз, қоидамиз бор. Ота-боболардан қолган-да... Касб низомимизда тўғри йўриқлар кўрсатиб қўйилган. Ҳалол бўлиш, исоф билан ишлаш лозим... Дастгоҳнинг олдида, бисмиллоҳир раҳмонир рахийм, деб таҳорат қилиб бормак керак... Фирромлик қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ... Бу бола шогирдим, билсангиз... У низомни бузиб қўйди, юзимни ерга қаратди. Тандачилар олдида уялиб қолдим... Чит тўқиётиб тандасига тоза ип ўрнига билдирмай қанол аралаштириб юборибди. Арқовига сифати паст ипдан қўшибди. Бу харидор ҳақиқага хиёнат-да... Читгарлар шаънига иснод... Ҳеч мумкин эмас. Унда егани харом бўлади...

Ахий Жаббор баҳодир хайрон бўлиб қараб турарди.

– ... Шундай гуноҳ қилганлар бозор куни елкаси яланғочланиб хипчин билан саваланган ҳолда бозор ичидан олиб ўтилади... Токи унга сабоқ бўлсин, ҳамма кўрсин... Одатимиз шунақа. Биз ор учун курашамиз... Бундан кейин бунақа иш қилмайди...

– Шунақами... – деди Ахий Жаббор баҳодир тарвузи қўлтиғидан тушиб, дам елкалари қавариб кетган болага, дам хотиржам устага қарар экан.

Ҳалиги одам: «Яна ейсан!..» деди-да, шогирдига навбатдаги хипчинни урди ва текин томоша ишқибозларини эргаштириб Шайх Нуриддин баҳодир билан Амир Шохмаликлар келаётган томонга қараб йўлида давом этди...

Нохуш воқеадан кейин Ахий Жаббор баҳодирнинг неғадир амирлар билан кўришгиси келмай қолди ва Учқорага буйруқ оҳангида деди:

- Тез такахонага кетдик!.. Тез!..
- Устаникига! – деди Йаналтекин.
- Такахонага, дастингдан кетай, такахонага!.. -- оғзининг таноби кочиби сўзланди Учқора...

Улар бозор ичига ўзларини урдилар.

## II

Одамлар тўпланиб улфатчилик қилиб турадиган такяхонада турли табақадаги кишиларни — амирлару баҳодирлар, аҳли тижорат вакиллари, яширинча келган давлат одамларини ҳам учратиш мумкин эди. Такяхонанинг кўкнорихоналик вазифаси ҳам бор бўлиб, айримлар наъки тортиш, кўкнори ичиш, таряк тотиш, ҳатто қора дори ейиш учун ҳам кириб ўтардилар.

Гох-гоҳда «шайъанлилло»ни айтиб ридой мухаммадийга бурканган, бошига кулохи ахмадий кийган, елкасига кашкул илган, белларига анвойи латталар боғлашиб олган қаландарлар ҳам жўшу хуруш ила келиб қолардилар... Бир четда уларнинг ҳам ўз жойлари бор эди.

Одамлар бу ерда ўзларини эркин сезишар, ҳар ким ўз даврасида нақ подшо мартабасига минарди. Кўнинча, такяхоналар соҳиблари хориждан келганлардан бўларди. Аммо бу такяхона ургутлик бир бадавлат одамга қарашли эди, уни ўша одамнинг Уста Шунқор деган гумаштаси бошқарарди. Одатда номини айтиб ўтиришмас, қисқагина қилиб: «Устанинг такяхонаси» деб аташар, бориш ҳақида гап кетса: «Устаникига!..» деб қўйишарди. Самарқандда бундай жойлар анчагина бўлиб, энг машҳури Ахий Жаббор баҳодирлар йўналган мана шу такяхона ҳисобланарди.

Уста Шунқор исмига яраша тўладан келган, пахлавон сифат, қайғу-ғамдан кейинроқ туғилган жуда ҳам хушчакчак бир одам бўлиб, каттагина бурницинг учи хамиша қизариб юрар, келбатиға қараганда қадам олиши чакқонроқ эди. Такяхона ҳовлиси ёз вақтларида жаннатга айланарди, айниқса, ҳовлидан каттагина ариқнинг оқиб ўтгани бутун атрофни файзли қилиб юборарди. Киш вақтларида ҳамма бўйи йигирма, эни ўн беш қадам чиқадиган каттагина хонага кириб олар, ўнта сўри доим банд бўлар, атроф ғала-ғовурга тўлиб кетарди.

Ахий Жаббор баҳодир шериклари билан такяхонага кириб келганда хонада бўш сўри қарийб йўқ эди.

— Ассалому алейкум, уста!.. — деди баҳодир.

— Ва алейкум ассалом!

Уста Шунқор одатдагидек хушчакчак тарзда меҳмонларни қарши олди.

— Ўнг бурчакдаги сўрига ўтаверингизлар, баходир жаноблари!.. Тишимни қавагида сақлаб турибмен...

Авваллари тез-тез кириб турадиган Ахий Жаббор баходир Оққиз билан тўйлари бўлиб ўтгандан бери бу ерга қадам изи босмади. Чунки, унинг бор роҳат-фароғати Боғи Чинордан янги келин-куёвларга теккан мўъжазгина хонада эди. Аммо Учқора, Йаналтекин ва бошқа сипоҳлари: «Муборак бўлсин! Қачон бизга ўтириш қилиб берасиз?..» деб ҳол-жонига қўйишмади. Унинг устига, ўзи ҳам валлакатлиги тутиб кетиб: «Зиёфат қиламен!», деб ваъда бериб юборган экан.

Икки сўри нарида уч киши ўлтирарди. Йўғон овозли, чап кўзи сал вилайроқ ориқ одам гап бермоқда, у бошқалар олдида нозик кўринмаслик учун куш иссиқ бўлса ҳам доим учта чопонни устма-уст кийиб юрарди. Ёнидаги пакана хўшасемиз киши дам-бадам унга нимадир дейди-да, суҳбатдошининг елкасига енгил уриб, ингичка овозда кулиб қўяди. Учинчиси гапга аралашмайди.

Ахий Жаббор баходир орқа ўгириб ўлтирган одамни ҳисобга олмаганда қолганларини авваллари ҳам бу ерда кўп кўрган. Зарофат эгаларидан бўлган Ориқ билан Пакана, давраларда ҳамиша қизиқ гаплар айтиб атрофдагиларни кулдиришар, янгиликлардан бохабар этиб туришар эдилар.

— ...Мен сенга айтсам, Амир соҳибқирон хотамтойлик кўргизди, бошини силади, тириклик кўзини нурлантиришга ҳаракат қилди... — деди ориқ одам йўғон овозда.

Баходир гап Зиндачашм оғардий ҳақида эканлигини фаҳмлади. Галирган киши унинг исмига ишора қилаётган эди. Чамаси, хийладан бери шу ҳақда мунозара бораётган кўринарди.

— Тириклик кўзи нобино бўлди... Қилмиш-қидирмиш... Бас қилайлик бу гапларни! Тағин бизга касофати тегиб юрмасин, ака! — қўлини шоп қилди ингичка овозли пакана одам...

— Гапинг тўғри, ука... — деди Ориқ. — Қўй уни. Лекин бошқа нарсадан ташвишдамен...

— Нимадан экан, ака?

— Олтин Ўрда хони билан уруш бўлади-ёв... Уруш бўлса ёмон-да... Ишқилиб, баттолнинг юзини тесқари қилсун...

— Рост айтасиз, ака... — тасдиқлади Ориқнинг сўзи-ни Пакана. — Эшитдимки, Қамариддин дуғлат Анди-жонга бостириб келаётган эмиш...

— Оббо, лаънати-ей! Яна-я?

— Хоразмшоҳ Бухорога хужум қилибди. Махмуд-шоҳ Бухорий дарвозани очиб берибди...

— Махмудшоҳ Бухорий кетворган ўйинчи эди, — деди Ориқ. — Амир Қайхусравнинг ўғли Султон Мах-муднинг тўйида роса ўйнаган... Ўзим кўрганмен...

— Барини адабини бериш керак! — деб юборди шу пайтгача гапга қўшилмай орқа ўгириб ўлтирган одам.

Уларнинг нариги ёнидаги сўрида эса беш-олти киши дунё билан ишлари йўқ, иккига бўлиниб берилиб нард ўйнашарди.

Чап томондаги кунжакда энг охирги сўрида Наддоф-лар маҳалласидан бўлган, Самарқандда таниқли, ёши саксонларга борган, аммо хали тетик, бақувват Эсон бува улфатлари билан гаштак қиларди. Улфатларнинг бири Зомирдан, иккинчиси Ургутдан бўлиб машхур нашаванд-лардан эдилар. Улар шакаргуфторлик қилиш учун атай ўша ёқлардан тез-тез Эсон бува олдига келиб туришар-ди. Учовлари тўпланишиб дам-бадам чилим тортишиб, кўкнори ичишар, чархи кажрафторнинг шевалари ҳақида мириқиб суҳбатлашишар, дунёнинг нақ тагига етишган-дай бўлишарди.

Мана ҳозир ҳам Эсон бувалар улфати чор бўлиб ўлтиришган экан. Эсон бува сархонага тамаки-ю наша солиб наяки тортишга турди, чилим хўриллаб садо берарди. Ҳар тортганда: «Ўх-хў! Ўх-хў!..» деб йўталиб қўяр, ортидан «Қиршо-о! Қиршо-о-о!..» сўзлари эшити-ларди. Бу унинг ёқтирган сўзлари бўлиб, аммо маъносини биров тушунмас, тушунишга уринмасди ҳам. Эсон бува ёнидаги Ахий Жаббор баҳодирларга орқа ўгириб ўлтирган одамга чилимни узатди. У одам ҳам сархонани хўриллатиб бир-икки тортгач, шеригига берди... Чилим давра айлана бошлади.

До-од, поёнсиз дунё!.. Торга тор-у кенга — кенг дунё! — деб юборди навбатдаги наякини тортиб Эсон бува. — Аллоҳ қудратини кўрай десанг — балаид тоғ-ларга бор! Ўх-хў-ў!.. Ўх-хў-ў!.. Туби йўқ денгизларга бор, такадай сакраб, учқур тойдай ўйноқлаб оқадиган шошқин сойларга бор... Қиршо-о! Қиршо-о-о!..

Ахий Жаббор баҳодирлар дастурхонида ҳам егуликлар пайдо бўлди, кейин бўйи беш қаричча, қорнига айлана қилиб гул солинган қулоқли кўзада бўза ҳам келди. Учқора апил-тапил хизматга киришди. «Хушбод ва нушбод» дея бир коса-бир коса бўзадан отилди. Димонлар исий бошлади...

Ахий Жаббор баҳодир кунжақдаги бангиларга қараб турар экан, нимадир эсига тушиб қолдими, уларга ишора қилиб шерикларига деди:

— Бир куни Эсон бува кўкнорининг хали пишмаган кўм-кўк кўсакларидан бир нечасини олиб косанинг устига ёшилган дастурмолга солиб ивитибди, кейин дастурмолни яхшилаб тугиб обдан эзиб ширасини чинни косага тўлдириб қўйибди... Жигарранг қахрабодай тил-тишиқ кўкнорига термилиб хаёлга берилиш — дунёнинг энг ажойиб лаззатларидан бири экан-да... Кўкнорини ичишдан эмас, балки уни ичиш, ичганда қандай завқларга берилиш, энг муҳими, хали бу завқлар олдинда эканлиги хаёли гашти маст қилади уларни...

— Оҳ, оҳ!.. — деб юборди чап томонда ўтирганлардан бири.

— Алқисса, Эсон бува чинни косани олдига қўйиб кўзларини юмганча, ана шу косадаги кўкнорини ичсам, нечоғлик роҳат қиларкинман, дея хаёлга берилибди... Шу палла бирдан қатта семурғ қуш учиб келиб, Эсон бувага : «Оёқларимдан ушла!..» дегандай ишора қилибди. Эсон бува апил-тапил қушнинг оёқларидан ушлаб олибди. Семурғ кўтарилмай деганда, қаёқдандир зоминлик улфати пайдо бўлиб қолиб, у ҳам Эсон бува оёғидан тутибди. Осмон-фалакка парвоз қилган семурғ учиб кетаверибди, учиб кетаверибди, ниҳоят бир жойга бориб қўнибди. Қарашса, хумда тилла қайнаб ётган эмиш!..

— Қаердайкин, биз ҳам борардик... — деди кимдир ўнг ёқдан.

— Тағин борсангизлар мени ҳам олиб кетингизлар!.. — кўшиқди яна биров.

Ҳап қизиқ, хонада ҳамма Ахий Жаббор баҳодирга қулоқ сола бошлади. Эсон бува бундай хазилу тегажоқликларга ўрганиб қолган, уларга қулиб қарарди.

-- ...Эсон бува улфати билан роса тилладан олишибди, чўнтақларнинг бари тиллага тўлиб кетибди! — давом

этди баходир. — Семурғ яна парвоз қилибди. Осмон-фалакларга етганда Эсон бува зоминлик улфатига:

«Хумни кара катталигини!.. Бунақасини ҳеч кўрмагандим!.. Во-о-о!.. Худо берди-да!..» дебди мамнун.

«Жудаям катта эмас эди... — дебди зоминлик. — Йўқ... Катта эмас эди... Оддий хумлардан-да...»

«Катта эмас эди, дейсанми? Қўйсанг-чи! Жуда катта эди!..»

«Ўзим кўрдим-ку, хум кичкина эди! — бўш келмабди улфат. — Қў-е! Ҳатто оғзига қўл ҳам сиғмасди... Роса қийналдим-ку қўлим сиғмасдан...»

Баҳс қизигандан қизибди. Эсон буванинг фиғони фалакка чиқиб:

«Хай!.. Ие!.. Одамни бундай бўғма!.. — дебди. — Хумнинг катталигини кўра билла туриб йўқ дейсан-а! Мен сенга айтсам, хум тандирдай эди, билдингму?.. Ҳа, тандирда-а-ай эди! Ўзинг кўрдинг-ку! Катталиги нақ мана бундай келарди!.. » — Эсон бува жаҳл ичида кулочини ёзиб кўрсатаман, деб семурғнинг оёғини қўйиб юборибди! Иккиси хаш-паш дегунча осмон-фалакдан ерга қулаб шувиллаб тушиб кетишибди!.. Жон ҳолатда кўзини очган Эсон бува ҳушига келиб қараса, олдидаги коса қийшайиб ётганмиш, ичидаги қаҳрабодай кўкнори ерга тўкилиб кетганмиш... Ҳаёлда туртиб юборган экан...

Ҳамма қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди!.. Овозлар ичида Ориқ билан Пақананики йўғону ингичка бўлиб алоҳида ажралиб турарди.

Эсон буванинг ўзи ҳам яйраб, маза қилиб кулди. Шу палла Ахий Жаббор баходирларга орқа ўгириб ўлтирган киши ялт этиб қаради. Баходир хайратда қолди: у — Амир Мусо эди! Ўнбоши аввал эшитганди: қаршилик амир ўзининг жўралари Амир Кайхусрав, Зиндачашм опардий ва бошқалар билан вақти-вақтида чилим тортиб туришар экан. Чамаси, қадимдан ўрганганидан, Шаҳрисабздан пойтахтга келган пайтларида ҳам бу ерга кириб турарди. Амир Мусо ўғлига соҳибқирон қизини олиб бергандан кейин хотиржам шундай гаштакларга ружу қўйган шекилли...

Ахий Жаббор баходир ўзини кўрмаганга олди, дастурхонга эгилиб у-бу сган бўлди.

Шу палла нард ўйшаётганлар теңасида турганлардан бири сўз очиб қолди:

— Ундан аввал ҳам қизик ҳодиса бўлган экан...  
Бир куни Эсон бува уч-тўрт жўралари билан кўкно-  
рини эзиб косага қуйиб, ўшандай ширин хаёллар  
оғушида ўтирган эканлар. Қаёқдандир бир мушук хо-  
нага кириб қолибди. Улар «Хай! Хай!..» деб хайдай  
бошлабдилар. Ўзини қаёққа уришни билмаган мушук  
қочиб кетаётиб бир оёғи косага тушиб қолибди! Жўра-  
ларнинг бошлари котибди:

«Ие! Энди нима бўлади? Кўкнори ҳалолми, ҳаром-  
ми?.. Ичса бўладими?..» — дебди Эсон бува. Илгари  
бунақаси ҳеч учрамаган экан.

«Кўкнорини ичиб бўлмаса керак...» — дебди бош-  
қаси.

«Имом домладан сўраш керак, имом домладан!..» мас-  
лаҳат берибди учинчиси.

Имом домлага одам юборибдилар.

Имом домла: «Тез ўша мушукни тоинглар ва косага  
тушган оёғини... кесиб ташланглар! Ҳаром бўлди...» деб  
хукм чиқарган экан...

Тағин гуриллаган кулги овозлари эшитилди.

Кулгилар таъсириданми Ориқ билан Пакана ҳазил-  
мутойибани бошлаб юбордилар.

— Сен паканасан, мен ориқман, ука... — сўз бошла-  
ди Ориқ...

— Паканаман, ака...

— Худо бизларни шундай яратган-да, буни қара! —  
деди Ориқ. — Худди сенга ўхшаган пакана-ю менга  
ўхшаган ориқ одам бор экан...

— Шунақами... — деди мийиғида кулиб Пакана.

— Шу десанг, Ориқ доим Паканани ўйларкан, шу  
укамнинг кўнгли чўкмасин, дер экан-да. Бўйи паст-да...  
Кўнгли чўкмасин, деб доим олдига солиб юраркан...

Кулги кўтарилди. Пакана ҳам бўш келмади:

— Пакана ҳам анойи эмас экан, ака...

— Шунақами... — мийиғида кулиб қўйди Ориқ.

— Пакана ҳам анойи эмас экан. Бўйи айтганингиздай  
паст-да... Одамлар сўраса, сен пакана қандай қилиб кат-  
та бўлдинг, вояга етдинг, деса, ориқни кўрсатиб, шуни  
кетидан одам бўлдим, деркан...

Қийқирик овозлари такяхонани тутди. Ҳаммага нашға  
қилгани кўришиб турарди. Одамлар: «Ҳа, Пакана улоқ-  
ни олиб кетди, олиб кетди!..» дейишарди.



— Ориқ айтибди: менинг кетимдан одам бўлганинг тўғри, дебди. Энди биров сўраса, тортинма, мени шу одам қилган, деб айтавер!..

Кулгидан барчанинг кўзлари ёшга тўлди. Баъзилар юмалаб қолдилар. Ютқизаётганини сезган Пакана зарифларнинг чорасиз қолганда қўллайдиган усулига ўтди: ҳажв тифини ракибининг нуқсига қаратди.

— Зўр созанда эканлигингизни биламен, ака! — кулгуларни босишга ҳаракат қилиб қичқирди Пакана...

— Зўр созандамен, ука...

— Бу уйда чолғу асбоблари кўп экан, кўзингиз яхши кўрмайди шекилли... — чаңдиб олди Пакана. — Кўлингизга менинг асбобим тушиб қолганди, ўзимники деб маҳкам ушлаб олиб ҳеч қўйиб юбормайсиз-а, ака...

Тақяхона портлагудек бўлиб кетди. Пакананинг ингичка овози ҳамманикининг ичида баралла эшитиларди.

— Тўғри айтасен, сенинг асбобинг қўлимга тушиб қолибди... — бир оз ўйланиб деди Ориқ. — Айтдим-а, нега чоғроқ деб... Кўзимнинг гилайлиги бор, яхши кўрмайди-да... Бу уйда чолғу асбоблари чиндан кўп экан, ўнгдаям, чаңдаям асбоблар қалашиб ётибди... Мен камонни қидиряпман. Кўзим яхши кўрмайди-да... Айтиб юбор-чи: униси камонми, буниси камонми?..

Яна гуриллаб кулги кўтарилди. Барчани Ориқнинг закийлик билан берган нозик жавоби қойил қолдирди. Пакананинг бўйи яна ҳам пасайиб кетгандай бўлди. Амир Мусо кулгидан ёшланган кўзларини артарди.

Зарофатлар яна давом этиши мумкин эди-ку, аммо нард ўйнаётганлар ичида ихтилоф пайдо бўлиб, ҳамма нарсанинг белига тепди. Чамаси, улар хийладан бери баҳслашиб келар эдилар.

— ...Бекор айтибсен! Тўпиқнинг гули мана бунақа эди! — деди биринчиси овозини кўтариб.

— Билиб гапир!.. — сўзини кесди гунгурсдай одам биринчисига. — Унақамас, маъна бунақа! Кўз борми?.. Ёки пўстакнинг йиртиғими?.. Нақши чиройлик, гули тепадан тушиб келган эди...

— Кўрганни эшитган енгибди!.. Тавба!.. Сен бундай гапирма-да! Гули пастдан чиқиб келган эди!

— Вей, тепадан эди, деяпман сенга!..

— Пастдан эди, пастдан эди!

— Тепадан, деяпман!.. Одамни хит қилма!.. Жинни-ми бу...

— Пастдан!.. Мен пастдан деяпман!.. Галварсни каранг!.. Ха-ха!..

— Нима, жиннимисан ўзи?!

— Ўзинг жинни!!! Билдингму?..

Гунгурсдай одамнинг тоқати тоқ бўлиб кетди:

— Астаффурилло!.. Амир Темур Кўрагон боши билан қасам ичаманки, тўлиқларнинг нақши чиройлик, тепадан тушиб келган эди!.. — деб юборди аччиқ устида!

Буни эшитиб Ахий Жаббор баҳодирнинг юзига кон тепди! Дик этиб ўрнидан турди-да, «хе» йўқ, «бе» йўқ, бориб халиги гунгурсдай одамнинг соқол аралаш юзига тарсаки тортиб юборганини билмай қолди!

— Эй ножинс, кирчи хотиннинг ўғли! — бақирди Ахий Жаббор баҳодир. — Оғзингга қараб гапир! Ажалингдан беш кун бурун ўлмоқчимисен?..

Сўридаги одамлар хайрагда донг қотиб қолдилар. Хамма: «Нима гап?..» дегандай шу томонга қаради.

— Ие! Ие!.. — дер эди гунгурсдай одам ханг-манг бўлганча юзларини силаб, Ахий Жаббор баҳодир орқасида хезланиб турган Учқора ва Йаналтекинларга қараб кўяркан. -- Мен... нима-а дедим?..

Хамма ялғ этиб уларга қаради.

— Эй, кирчи хотиннинг ўғли, бадкирдорнинг валади! -- фигони чиқиб давом этди Ахий Жаббор баҳодир гунгурснинг ёқасидан силтаганча. — Бефаросатлигини кара, сен бу шаккоклининг билан худди Мусо алайҳиссаломни Одам отадан аввал қўйгандек бўлдинг! Яхё алайҳиссаломни сўйиб, Закариёни дарахтга қўшиб арраландек иш тутдинг! Ҳазрат Амир Темур Кўрагон номларини тилга олишни сен девопага ким қўйибди?.. Қандай журъат этдингки, сен, телба, Ҳазратнинг муборак бошлари билан қасам ичасен?.. Сен кимсен ўзи?.. Қаллангни олиб қўлингга тутқазиб қўяйми?.. Нотавон кўнгилга қўтир жомашов! Сен ҳатто табаррук изларини ўпишга ҳам поллойиксен, билдингму? Ул зот шундай олиймақомдадурларки, сену бизнинг лафзимизга асло муҳтож эмаслар! У Мағрибу Машрик жиловини тутган Искандар Зулқарнайн, Кайхусравдек, Хорун ар-Рашиддек улугвордир, Бухтаинасру Шаддоддан кўра хайбатлироқдир!..

Атрофдан: «Хой, урушманглар!..», «Мурасага келин-лар!..», «Айб бўлади!..» деган овозлар эшитилди.

— Тавба қилдим, бек! Тавба қилдим!.. Тавба қилдим!

Гунгурсдай одам шундай дер экан, Ахий Жаббор баходирнинг чангакдай кўлидан ёқасини бўшатишга ури-нарди. Амир Мусо мийрида жилмайганча қараб турарди.

Одамлар ўртага тушиб уларни ажратиб қўйдилар.

*«Ер тўймайди ёмғирга,  
Хотин эрга... тўймайди...» —*

мингирлади ўз севган кўшинини Учқора... Йаналтекин эса «Маъқул!» дегандай бош тебратар эди.

Ахий Жаббор баходир хаяжондан ҳали ўзига кела олмаган эди. Улфатларнинг истироҳати бузилиб, ўти-ришдан ҳам файз кетганлиги аён бўлиб қолди. Улар такяхонани тарк этдилар.

## Ў Н И К К И Н Ч И Б О Б

### I

Ўрусхоннинг элчиси Идику Самарқандга таширф бу-юрганда Амир Темур Бухорода эди.

— Бухорога борғоймиз, Кўка... — деди Идику аф-суслангандек Кўкаманга. — Хон тез бориб кел, деган бўлсалар ҳам, Амир Темур хазратларини кўриб кетмай иложимиз йўқ....

Кўкаман ичида хурсанд бўлди, чунки Бухорони кўрма-ган эди, баҳонада машҳур шаҳарни ҳам томоша қилади. Идику шу захотиёқ йўлга тушишга буйруқ берди.

Соҳибқирон Бухорони жуда эъзозлар, унда қурила-ётган мадраса-ю хонақоҳларни зиёрат айлаш, фуқаро-ю мискин ҳолидан хабар олиш учун тез-тез бу ерга кадам ранжида қилиб турарди. Ахир онаизори мухтарам Тегина Хотун туғилган шаҳар-да! Дил тортиб туради. Маҳди улё Сароймулкхонимнинг она шахри. Унинг устига, Бу-хоро атрофида бўлган Занжирсарой томонлардаги поён-сиз яйлов-ўтлоқларнинг баҳорда ям-яшил майсаларга бур-канишини яхши кўрар, қишларда эса бу кенгликларда турли илвасинларни ўраб, қамраб келиб шикор қилиш-ни бағоят ёқтирарди. Соҳибқирон мамнун бўлди. Жўжи

улусининг нуфузли амирларидан бири элчи мақомида келаётгани унинг назарида яхшилик аломати эди.

Жўжи улусида манғитлардан чиққан номдор амир Идику хақида соҳибқиронга баъзи маълумотлар етиб келганди. У ҳақда тингчиларидан кўп ва ҳар хил гаплар эшитганидан, хаёлида Идикунинг сиймоси шакллангандай ҳам бўлди: бу ниҳоятда маккор, устомон, жасур, тегирмонга ташласанг тирик чиқа оладиган, зийрак ва ақлли бир одам... У ўзини Тўхтамиш ўғлонга яқин олади, лекин Тўхтамиш ўғлон бошида булутлар пайдо бўлса, булутсиз жойга интилиб қолади, аммо устомонлигидан буни подшоҳзодага билдирмайди. У Ўрусхонга суйкалиб келади, лозим вақтда юз ўгириб ҳам кетаверади... Хоннинг ўфиллари Қутлуғ Буғага, Тўқтакиёга, Темур Малик ўғлонларга ҳам бирдай жонкуярдай кўрсата олади ўзини... Агар бошқа бир хукмдор жаҳон майдонига кадам қўйса унга ҳам талшениб боради... Қўчкорларни бири-бирига гиж-гижлаб уриштириб қўйиб, томошасини маза қилиб кўришни яхши кўрадиган фосиқ одамлардан бири... Табиийки, у Амир Темурга ҳам шундай муносабатда бўлишга ҳаракат қилади, деб кутиш мумкин...

Амир Темур Идикуни Бухоронинг шимолидаги хушманзара чорбоғлардан бирида қабул қилди.

Чорбоғнинг атрофида ўн икки минг қилич осган аскар соқчилик қиларди. «Тузуқлар»да белгилангани бўйича, қаердалигидан қатъий назар, соҳибқирон бўлган ерда, хоҳ у Кўксарой бўлсин, хоҳ Боғи Баланд, хоҳ Қаросмон, хоҳ Тошкент, барчасида шунча аскар ўнг ва сўл тарафларда посбонлиқни адо этардилар. Ҳар куни кечаси минг норғул навкар соқчиликда банд бўларди, ҳар юз қиличли устига бир юзбоши нозирлик қиларди. Келган-кетган одамлар махфий сўзлар, яъни ўронлардан фойдаланар эдилар.

Элчи ва унинг ҳамроҳлари чошгоҳ палласида чорбоққа яқинлашдилар.

— Аллоҳ улур, Амир Темур Кўрагон унинг ердаги соясидур! — деб қичқирди дарвоза тагида Идику манғитнинг одамларидан бири...

— Амир Темур Кўрагон Аллоҳнинг ердаги соясидур!.. — деган жавоб бўлди дарвоза ортидан.

— Олтин Ўрда ҳокони Ўрусхон элчиси Идику жаноблари киришга ижозат сўрайдилар!..

Мубашшир баҳодир билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ элчини чорбоғ дарвозасида кутиб олдилар-да, соҳибкирон турган қаср томон йўналдилар.

Қаср эшигида ясовуллар Ўрусхон элчисига белидаги қилич ва шамширини топширишини сўрадилар.

Аслида сипоҳийлар, амирлар, мингбоши, юзбоши, ўнбошилар девонхонага, базм-мажлисларга кулоқчинсиз, этиксиз, сармузасиз<sup>1</sup>, бўрк ёқа чакмонсиз киришлари мумкин эмас. Ёнларида албатта бўқда<sup>2</sup> ва қилич бўлиши шарт... Лекин Зиндачашм опардий воқеасидан кейин салтанатда саройга, Амир соҳибкирон хузурига кирганлар — бошқа мамлакатданми, шу ерданми фарқи йўқ, — тигдан холи бўлишлари лозимлиги қатъий белгилаб қўйилди. Идикунинг бундан хабари бор эди, у эгнидан пашминасини ечди-да, кўринишхонага кирди, юкунуб бориб заррин тахтда ўлтирган Амир Темурни зиёрат этди ва Жўжи улуси ҳокони номасини топширди.

— Аллоҳ мартабаларини бундан ҳам улуғ қилсун! — таъзим бажо келтирди эгилиб-букилиб Идику...

Амир Темур гарчи Жўжи улуси амири билан илк бор кўришиб турган бўлса ҳам, ажабки, уни аввал қаердадир кўргандай эди. Идикунинг тутуми унга жуда таниш туюлди...

Соҳибкироннинг икки мулозими ўртасида ўлтирар экан, Идику тахтда савлат тўккан Турон подшосига ҳасад билан тикилди. У Амир Темур тахтга мингандан бери шу салтанатга келиш, унинг соҳиби билан учрашиш ниятида эди... Амир Темур шахрисабзлик оддий амирнинг ўғли, у на авлоди Чингиз, на авлоди Искандар, ёлғиз ўзининг теран ақли-идроки билан мамлакат маснадига чиқди, чиватойлардан ҳукмфармоликни олди, она юртини Чингиз элидан тозалади, энди Турон унинг қўл остида... Ҳеч қаерда тарихда шундай ҳол юз бермаганки, улуснинг ичидан, раоё-бароё орасидан шундай ҳукмдор чиққан бўлсин... Бу фаройиб ҳодиса...

Идику ҳам ўшанга ўхшаган, раоё-бароё орасидан чиққан, Жўжи улусида таникли амир Болтачоқнинг ўғли... На авлоди Чингиз, на авлоди Искандар... У ҳам Амир Темурга ўхшаб жўжийлардан тахтни тортиб олмоғи ке-

<sup>1</sup> *Сармуза* — қавушнинг бир хили.

<sup>2</sup> *Бўқда* — лудам.

рак! Аммо, қандай қилиб?.. Амир Мамоқ<sup>1</sup> ҳам ана шундай иддаолари борлигини яширмайди. Энди бўлса Тўхтамиш ўғлон ўртага чиқди. Хожитархондаги қурултойда тўс-тўполонда Тўхтамиш ўғлонни Идикунинг ўзи қочириб юборганди. Нима қилар эли ўшанда меҳрибонлик кўргизиб?.. Энди билса, ўзига ракиб орттирган экан. Идику бу ҳақда кўлдан афсус чекиб юради.

Узоқ мулохазалардан сўнг манғит амири шундай фикрга келдики, у душманнинг ташида эмас, ичида бўлмоғи лозим, ўзини Ўрусхон доирасига урмоғи керак экан! Шунинг учун ҳам у Қутлуғ Бурага отабеги бўлиш мансабини тилаб олганди. Ахир отаси амир Болтачок ҳам Жонибекхоннинг отабеги эди-да. Отасининг садокати афсонага айланиб кетганди. Жонибекхон ўлдирилганда душманлари нуфузли амир Болтачокқа: «Агар Жонибекхондан юз ўгириб, бизга қўшилсанг, иззат-икромда бўласен, молу мулк оласен, юртни бошқарасен!», дейишибди. Идикунинг отаси бундай жавоб берибди. «Агар кўлоғимни боғламаганларингда эди, бошқача жавоб берган бўлардим. Жонибекхон ўлди... Аммо мен, фақат унинг навкаримен! Сенларни ҳокон ўрнида кўргунча бу кўзларим кўр бўлсин, дейман! Фармон қил: шу лаҳзадаёқ бошимни олсунлар! Аммо бир илтимос: подшоҳим бошини бошимга қўй, жасадини жасадим устига жойла, токи ундан кейин ўлган бўлсам ҳам, ерга олдинроқ қирайин!» Болтачокнинг илтимосини бажо келтирибдилар...

Бу воқеа Жўжи улусида, Туркистонда машҳур бўлиб кетганди. Соҳибқирон элчининг ўша жасур Болтачок ўғли эканлигини ҳам яхши биларди.

Амир Темур Ўрусхон мактубини Муҳаммад Чуроға додхоҳга узатди. Даромадсиз бошланган қисқагина нома беписандлик намунасига ҳам ўхшаб кетарди, унда такаллуфларсиз беш-ўн қаторгина сўзлар битилганди: «Мақсуд буқим, сизга қочиб борғон Тўхтамиш менинг суянган тоғим, чакнаган юлдуздек ўғлимни нобуд қилди... Бас, у менинг душманимдир! Ўғлимнинг хуни унинг бўйнинда... Уни менга тобшурунгиз! Йўқ эса, уруш ерини айтиб юборингиз..»

Амир Темурнинг кўнгли «булк» этди: Ўрусхон ҳам ўғлидан айрилибди!

<sup>1</sup> Рус тарихида: Мамай.

— Ўғли неча ёшда экан?... — сўради соҳибқирон беихтиёр.

— Йигирма ёшда, Амир соҳибқирон... — кутилмаганда берилган саволдан шошиб қолди Идику. — Яхши ўғли бор эди...

«Унинг отабегиси эдим...» демоқчи бўлди, негадир тили айланмади.

«Жаҳонгир Мирзога тенг экан... Худо сабр берсун...» деб қўйди ичида соҳибқирон ва Мухаммад Чуроға дод-хоҳга юзланди:

— Вазири аъзамға айт, назорат қилсун... Мавлоно Убайд бир нома битсунки, мурувватлилик қоида-русуми ва салтанат арбоблари одатларида бирор давлатдан паноҳ истаб келган кишини душман қўлига тобшуриш зинҳор раво кўрилмайдур. Тўхтамиш ўғлон бизга сиғиниб келиб турур. У бизга меҳмондур, меҳмон дахлсиздур. Ани ҳеч кимга бермасбиз! Бундоқ қилмак амримаҳолдур. Аммо уруш десангиз, тайёр турубтурбиз!..

— Маъзур тутадилар, Амир соҳибқирон! — ўрнидан туриб таъзим қилар экан деди Идику. — Чопар бўлиб шундай ташвишли нома олиб келганимдан хижолатдамен. Зинҳор буни истамас эрдим... Пошшолиқ ҳукми экан-да... Менга юклаб қўйдилар... Ниятим бошқачароқ эди ўзи...

Идику, соҳибқирон бирон нима дермикин, деб оғиз пойлади, шундай бўлганда ўз-ўзидан гап-гапга уланиб кетарди.

Амир Темур сўзга оғиз очмоқчи эди... Бирдан у нима учун Ўрусхон элчисини қаердадир кўргандай бўлаверганлигини, тутуми таниш эканлигини эслади-ю тўхтаб қолди. Ё Раббий! Идику ўз саъжияси, рафти-ангори билан... Амир Мусога ўхшаб кетарди! Агар Амир Мусонинг ирғиб чиққандай кўзлари борлигини, Идикунинг эса кўзлари қисик эканлигини демаса, Ўрусхон элчиси айни қаршилик амирнинг нақ ўзи эди! Бўй-бастлари ҳам, дўнганглайликлари ҳам бир-бирларига жуда ўхшардилар...

Кўринишхонага жимлик чўқди. Шу палла чап томонда деразадан олисларда қандайдир отнинг, чамаси, қулунини излаб кетма-кет зорланиб кишнагани эшитилди. Амир Темурнинг юраги орзиқди, Хонўғлон оти эсига тушиб, негадир ўша от ёнига боргиси келиб кетди...

Ортиқ сўзга хожат йўқ эди. Идику ҳали замон таъзим бажо келтириб кетмоқ онлари яқинлашаётганини сездди. Холбуки, у соҳибқирон билан суҳбатлар курмоқ, шу баҳонада қудратли амир ишончига кирмоқ, унга яқин бўлмоқ орзусида юрарди. Аммо элчиликнинг ўз русуми, чегаралари бор, ундан чиқиш мумкин эмас...

Идику чорасиз қолди. Унинг Сарой-Беркага Амир Темур жавоб номаси билан қайтиши замонанинг икки қудратли подшоси ўртасида уруш бошланганини билдирар эди.

Кўкаман хожасининг қисик кўзлари қисилиб, манглайи яна ҳам дўнграйиб кетгандай кўринганига боқди-ю, яхши кайфиятда чиқмаганини фаҳмлади, билинар-билинамас, қалин тук билан қопланган жигарранг холи бор бурнини жийриб қўйди.

## II

Орадан бир неча ой ўтди. Ўрусхоннинг Жўжи улусини йиғиштириб Сигноққа келиб тушгани хабари Амир Темур қулоғига етганда, соҳибқироннинг катта қўшини аллақачон Ўтрорга кириб келиб улгурганиди. Сигноқ билан Ўтрор ораси йиғирма тўрт йиғоч<sup>1</sup> йўл чиқарди.

Келишган кунини ҳаво булутланиб ёмғир ёғишга турди, кечаси қорга айланди. Қаттиқ совуқ тушиб, ерлар музлади. Тунд об-ҳаво юракларни сиқар, лашкарларнинг суръат кўргизишга хоҳиши ҳам, мажоли ҳам йўқдай эди. Ҳеч ким жанг бошлашга журъат этмасди... Икки қўшин бир-бирига рўбарў саф тортганча уч ой ўтиб кетди.

Нихоят, ҳут ўрталарида кунлардан бир кун ҳумоюн ўрдудан Мубашшир баҳодирни беш юз кишига бош қилиб, Ёруқ Темур, Хитой баҳодир сингари жангари, жасур амирларни қўшиб душманга қарши илғор қилиш ва шабихун уриб боришга фармон берилди. Амир Темур омад ҳамиша қутлуғ яловларга йўлдош эканлигига, бахт-саодат ёрлигига асло шубҳа қилмасди. Тунда шиддатли кечган жанг соҳибқирон лашкарига зафар олиб келди. Душман қўшини парокандаликка юз бурди. Тонг ёришганда Мубашшир баҳодир Жўжи улуси шахзодаси

<sup>1</sup> *Йиғоч* — Бир йиғоч салкам олти км.га тенг.



Темур Малик ўғлонни нишонга олиб ўқ отган эди, ўқ оёқдан ўтиб отга санчилди!..

Афсуски, бу қоронғида тусмолдан бўлган жангда Ёруқ Темур билан Хитой баҳодирлар шаҳид бўлдилар...

Соҳибқирон отни совутмай Тўхтамиш ўғлон ғажарчилигида<sup>1</sup> Ўрусхонни таъқиб қилишда давом этди. Ўн беш кун деганда Жайрон Қамиш мавзесига етдилар. Шу ерда бир оз нафас ростлаб турган эдилар, кутилмаганда Ўрусхоннинг дунёдан ўтгани, ўрнига катта ўғли Тўқтақиё тахтга ўлтиргани хақида хабар тарқалди.

Соҳибқирон жаағни давом эттиришда маъни қолмаганини англади. Тўхтамиш ўғлонга Дашти Қипчок подшоҳлигини бериб, фатху нусрат, эъзозу икром ила пойтахтга қайтди. Бу тарих етти юз етмиш саккиз илон йили бошида, милодий 1377 йил март ойида юз берди.

Бироқ, Тўхтамиш ўғлон яна вилоятни кўлида ушлаб қололмади. Отаси ўлиmidан кўп ўтмай вафот этган Тўқтақиёдан кейин кенжа ўғил Темур Малик ўғлон Жўжи улуси тахтини эгаллади. У оёғидан ўтиб отга санчилган ўқ захмини ҳам, аламини ҳам хали эсан чиқармаган эди. Катта лашкар тўплаб Тўхтамиш ўғлон устига Ўтрорга юриш қилди. Амир Темурнинг тутишган ўғли қўшини пароканда бўлиб, тўртинчи бор валинеъматни олдига қочиб келди...

Турон султони Боғи Баландда қаср олдидаги хаворанг шийпонда ўлтирар, кўк дафтарга туширилган саҳифаларни Мавлоно Убайдга ўкитар экан, келтирилган фикру мушоҳадаларни таҳлил этар, айрим жойларига ўзгартиришлар киритар, гоҳ-гоҳ ёнида суҳбатни жим тинглаб ўлтирган Мухаммад Чуроға додхоҳга нималарнидир тушунтирар, аммо хаёлининг бир чегида Тўхтамиш ўғлон турарди. Табиатга куз нуқси уриб қолган, айни пишиқчилик авжида...

Нарироқда нақшинкор хон устида сипоҳлари терилган ҳолда шатранж тахтаси кўринарди, афтидан, соҳибқирон одатдагидек номи чиққан ўйинчилардан бири Мухаммад Чуроға додхоҳ билан ўйнамоқ ниятида эди. У шатранж билан овни жуда ҳам ёқтирарди. Ҳар иккиси ҳам дунё ташвишларини бир оз унутишга кўмак берарди, айни пайтда ҳарбу майдон санъатини ёдда сақлашда

<sup>1</sup> Ғажарчи йўлбошилловчи маъносига.

аҳамиятли эди. Кўз олдида шатранж эди-ю аммо хаёлида улкан жанг майдонлари жонланарди. Фурсат бўлди дегунча, Ибн Ақил, Зайн ал-Яздий сингари замонанинг мохир шатранжчиларини йиғиб «жанглар» ўтказарди. Лекин, албатта, барча шатранжчилар ҳадисчи ва фикҳчи аллома Хожа Али Шатранжий олдида қўл қовуштириб туришарди. Аллома ўйнаганда ҳеч чуқур ўйланиб ўлтирмас, шартта-шартта юрар, бир вақтнинг ўзида беш-олти рақиб билан дона сура оларди. Қувваи ҳофизаси зўрлигидан тахтага қарамаса ҳам рақиб дошаларининг аҳволи, вазият манзараси унга аён эди. Унинг Зайн ал-Яздий билан ўйнаганда битта пиёдасини бериб қўйиши, Ибн Ақилга эса битта от қўйиб, устига «миниб» олиши (яъни енгиши), ҳатто филини ўрмонга «бўшатиб» юбориши (яъни филсиз ўйнаши) ҳамманинг оғзида эди. Хожа Али Шатранжий тушида Ҳазрат Алини кўрган, амирал мўминийн унга бир халтада шатранж тутқазган экан, дейишади. Шундан Хожани енгиш жуда қийин эмиш. Амир Темур ва Хожа Али Шатранжийлар катта шатранж ўйнардилар. Шундай ўйинлар вақтида майдон атрофида жуда кўп тўпланган одамлар алломанинг узоқ-узоқ ўйланиб қолганларининг шоҳиди бўлишар, соҳибқирон шижоатига тасаннолар айтардилар.

Ниҳоят Амир Темур ва Муҳаммад Чуроға додхоҳ шатранж ўйинига ўлтирдилар. Соҳибқирон шоҳ олдидаги пиёдани олға сурди...

Соҳибқирон бу гал Тўхтамиш ўғлонни ҳузурига киритишга шошилмади, илк марта Тўхтамиш ўғлонни ўғил тутиб, унга умид боғлаб қилаётган ҳаракатлари нечоғлик тўғри-нотўғри эканлиги хақида ўйланиб қолди. Нега бирдан шу ҳақда ўйлаб қолди ўзи?.. Подшоҳзоданинг такрор қочиб келганими? Ҳа, дарвоқе, бунга Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг ушбу ҳикояси ҳам туртки бўлди шекилли... Воқеа бундай бўлган экан.

...Тўхтамиш ўғлон Сигноқ томонлардан қайтганидан кейин бир неча кун ўтса ҳам негадир ҳеч ким ундан хабар олмади. Гўё уни унутиб юборган эдилар. Одатда Амир Темур дарҳол ҳузурига чорлар, ҳол-аҳволни суриштириб, ҳеч нарсани юзига солмай яна қўшин берар, сафарга йўлларди. Аммо бу гал тўрт кун ўтди, хали ҳеч кимдан дарак йўқ. Тўғри, Муҳаммад Мирак бир келиб кетди, аммо ундан не наф?.. Подшоҳзоданинг юраги си-

қилди. Энди соҳибқирон ёрдам бермасмикин? Тўхтамиш ўғлондан кўнгли қолдимикин?.. Уч марта қўллаб-қувватлади, аммо не қилсинки, омад юз ўгирди. Энди бу ёғи нима бўлади?.. Кеча Муҳаммад Чуроға додхоҳни кўриб қолиб, бутун номаи аъмолини сўзлаб берди, зинхор чўчитиш учун айтмаётганини, бу ахволда ўзини бир нима қилиб қўйиши мумкинлигини таъкидлади. Йиғламсираб, агар соҳибқирон ҳузурларига чорласалар, оёғига йиқилиб узрлар сўрашини урғулаб гапирди... Чиндан ҳам унинг ахволи ночор эди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ «Худо пошшо эгам...»дан бошқа ҳеч нарса демади...

Орадан яна икки кун ўтгач, бирдан Тўхтамиш ўғлонни тенгқурлари Боғи Нақши жаҳонга меҳмонга таклиф этишди, кўнгли сўраб, Жўжи улуси хоин билан савашиш тафсилотлари ҳақида саволлар беришди. Подшоҳзода мартабасидан наст тушгиси келмай, ўзини гўё ҳеч нарса юз бермагандай тутди, кейин хотиржамлик билан жанг жуда офир кечганини, душманнинг қўшини ўн чандон кўплигини, шунингдек, ёғий номардларча хийла ишлатганини, даставвал камгина қўшин билан жангга қириб бир оз фурсат ўтгач, қочиб қолганини, буларнинг эса улар кетидан қувганликларини, оқибатда пистирмага тушиб қолиб, лашкар қирғинга учраганини гапириб берди.

Охирида унинг лашкари душманниқидан кўра чўғи наст эканлигини, агар навкарлари икки минг эмас, ўн минг бўлганда, душманни бемалол енгиши мумкинлигини ҳам афсус билан гапга қистириб ўтди...

Тўхтамиш ўғлонни тишини тишига қўйиб эшитиб ўлтирган Умаршайх Мирзо шу ерга келганда ўзини тўтолмай қолди.

Умаршайх Мирзо асли подшоҳзодани биринчи кўрган куниданоқ ёқтирмаган эди. Унинг кўнглида, такаббур ва калондимоғ, устомон подшоҳзода Турон салтанатига ҳеч ҳам суд қилмайдир, фақат зиён келтирадир, деган фикр муким туриб қолди. Тўхтамиш ўғлоннинг кейинги қадамлари, кетма-кет қочиб келишлар тобора амирзода фикрининг тўғрилигини кўрсатарди. У шундай одамга ишониб қолганидан надари бузрукворига ачинар, айтай деса андиша қилар, подшоҳзодага эса пинҳона нафрати ортиб борарди.

— Сизга кўшин... камроқ берилгон эрканму, подшоҳзодам?.. — захархандалик билан чўзиброқ сўради Умаршайх Мирзо... У кўйники сингари кўзлари қисилганча Тўхтамиш ўғлонга қараб турарди.

Амир Сулаймоншоҳ ялт этиб Жаҳоншоҳ ибн Жокуга қаради, у шундай бир машмаша чиқмасин, деб чўчирди. Подшоҳзода билан амирзода ўртасида азалдан сирка бор бўлиб, вақти-вақти билан бижғиб турарди, буни ҳамма биларди. Шайх Нуриддин баходир Амир Шохмалик билан кўз уриштириб олдилар, Муҳаммад Мирак йўқ чап кулогини силар экан. «Ана, бошланди!.. Бу ёғи қаңдай бўларкин?..» дегандай Муҳаммадбек ибн Мусога бақрайган кўзларини тикди... Чамаси, улар икки кўчқорнинг бир-бирига калла ташлашларини кўришга ишқибоз эдилар.

Тўхтамиш ўғлон ўзини эшитмаганга олди ва ёрқин кўзларини амирзодага қадаганча талмовсирагандай сўради:

— Нимани... камроқ, дедилар, амирзода жаноблари?.. Эшитолмай қолдим...

Ҳамма подшоҳзоданинг амирзода вашига тегиш учун атай ўсмоқчилаётганини сизди. Амир Шохмалик подшоҳзода тутумига афсуслангандай қаради, Муҳаммад Мирак эса, аксинча, ичида: «Бопла, азамат!..» деб кўйди.

— У ҳолда... Кулоқларини очиб кўймак керак эркан... — деб юборди ногаҳон Умаршайх Мирзо! Амирзоданинг чап кўли қилич дастасига бориб қолган эди.

Тўхтамиш ўғлоннинг тиниқ юзлари қизариб кетди:

— Шундоғму?.. — базўр жилмайган бўлди Тўхтамиш ўғлон, кейин бирдан жиддий тусга кирди: — Бизнинг қуловимизни очиб кўядурғон... ҳали онасининг қорнида ётибдур...

Умаршайх Мирзога тив теккандай бўлди! Подшоҳзоданинг таплари унга ботиб кетди, юмалок юзларига қон тепди. Бағоят вазабланганидан шарт ўрнидан ирғиб турди-да, қиличини суғурганини билмай қолди!

— Мана, мен очиб кўяман! Очиб кўйишни кўрсатамен сен товукмижоз лапашанга!.. Ҳа-ҳа-а!.. — деб бақирди бирдан.

— Ҳақорат қилмангиз!! — Тишларини вижирлатиб ўшқирди Тўхтамиш ўғлон, у аллақачон кўлида қилич жангга тайёр турарди. — Ҳақорат қилмангиз, деянимен!!

— Ноинсоф! — деди яна Умаршайх Мирзо, унинг жирракилиги тутиб кетди. — Отилмағон сопқон ҳам бош-

га тегадур, ҳам кетга!.. Ха!.. Неча марта Амир сохибқирон кўшинни созлаб бердилар. Барида ҳам маъракаи майдондан тиррақи эчкидай шаталоқ отиб қочиб қолдинг! Уят борму?.. Тағин кўшин кам берилди, деб нолийсен! Номуси йўқ, инсофсиз! Қўрқоқ!..

— Бу гапларни кимга сўйлаётирсиз, хей амирзода! Ўйлаб гапирингиз! Билингизким, мен подшоҳзодамен, Чингизхон авлоди! Буни эсингиздан чиқармангиз!.. Эсингиздан чиқармангиз!! Индамаса гапираверасизму?..

— Подшоҳзодалигинг бир дирхам, билдингму?.. — кайтмас эди Умаршайх Мирзо. — Сенинг ландовурлигинг туфайли Амир Улжайту онардий, Шодравон найман, Ёруқ Темур, Хитой баҳодир каби шерюраклар, афсуски, нобуд бўлдилар. Тўртга навкарни бошқара олмавон сендай подшоҳзодани қара-ю! Таъзирингни ейсан энди, нодон!

— Пешонасида шундоқ ёзилгон! Менда не айб? Менда не айб?.. — ўзини оқлар эди Тўхтамиш ўғлон. — Йе!.. Ҳали мен нодонму?.. Хо-хо-хо!.. Нодонлигимни бир кўрсатиб қўяр эканман-да!..

Унинг аламли овози чинкириб эшитилди.

Кўчқорчалар бир-бирига хезланиб кела бошладилар. Ҳар иккисининг ҳам кўлида қилич ўйноқларди. Аввал Умаршайх Мирзо қиличи ярақлади, кейин Тўхтамиш ўғлон намойишкорона қиличини кўтариб жангга шайланди.

— Хай-хай! — қичқирди хайратда Амир Сулаймоншоҳ. — Тўхтамангизлар!

— Ундок қилмангиз! — аралашди Жаҳоншоҳ ибн Жоку. — Айб бўладир! Айб бўладир!..

— Маъзур тутингиз... Сизларга асло ярашмайдур, амирзодам! — уялтиришга уринди Амир Шохмалик. — Асло ярашмайдур...

Муҳаммад Чуроға додхоҳнинг йўғон овози барчани сергаклантирди.

— Тўхтамангиз!!! Жаҳл келганда ақл кетадур! Шайтонга хай берингизлар! Подшоҳзода жаноблари! Сизни танимай турибмен!.. Лоҳавла вала қуввата! Амирзодам, агар бу гап Амир сохибқирон қулоқларига етса нима бўладир? Ҳеч оқибатини ўйладингизму?.. Жаноби амирлар! Нега қараб турибсизлар? Уларни тез ажратингиз! Ёки ҳаммамиз подшоҳзода билан амирзодани бир-бирига уриш-

тириб томошасини кўрдилар, деган маломатга қолиб ўлтирайликму? Худо пошшо эгам, деганлар!...

Шайх Нуриддин баходир шитоб Умаршайх Мирзо олдини тўсди, Муҳаммад Мирак Тўхтамиш ўғлонга ўзини қалқон қилди. Қолганлар ҳам ҳай-ҳайлашиб ўртага тушдилар ва амирзода билан подшоҳзодани ажратиб қўйдилар. Зиёфағ ҳам заҳарга айланди...

— Майли, ҳисоб-китоб кейинга қолди... Ҳисоб-китоб қиламен ҳали сен билан! Ҳали сен билан якка-ёлғиз кўришажакмен, подшоҳзодам! Эсингдан асло чиқарма! — зугум билан деди алами ичида қолган Умаршайх Мирзо.

Шундай дер экан, амирзода пайт тониб бу ҳақда соҳибқиронга мурожаат қилишни кўнглига тугди.

Тўхтамиш ўғлон бир ҳўмрайиб қараб қўйди-ю индамади...

Муҳаммад Чуроға додхоҳ узок ўйланиб, тўртта пиёдасини бир-бирига боғлаб қалқон қилиб майдон ўртасидан ёриб ўтишга интилган оқлар фарзинига мустаҳкам тўсиқ қўйди. Хаёли Тўхтамиш ўғлонда бўлган соҳибқирон энди ўйин бошлангандан бери «қантариқ»да ётган отини ўйинга ташлади...

Боғи Нақши жаҳондаги нохуш ҳодиса Амир Темур ўйларини тағин чигаллаштирди. Демак, Тўхтамиш ўғлонни тенгқурлари унча хушламайдилар... Бунга, албатта, унинг тутуми сабабчи... Лекин Дашти Қилчоқ томонларни тинчитмак керак, бу нарса салтанат учун бағоят зарур... Шу маънода, ҳўш, Тўхтамиш ўғлонга умид боғлаб тўғри қилаётирму, йўқми?.. Мушкул жойи шундаки, соҳибқирон Тўхтамиш ўғлон ҳақидаги ўйларини бировга айта олмайди, айтишга уялади ҳам. Ахир сарой аъёнлари олдида уни ўғлимга ўхшайди, ўғлим деб, кўкларга кўтариб, мартабасини осмон-фалакка чиқариб қўйди-ку! Жўжи улуси, Дашти Қилчоқ томонлар ташвишини бартараф этиш мақсадида сопини ўзидан чиқариб, Тўхтамиш ўғлонни ўзининг одамига айлантирмоқчийди. Лекин сопининг нобопроғини танлаб қўйибди шекилли... Не-не уришишлар, саъй ҳаракатлар, лашкарлар, мол-мулклар, умидлар, илинжлар, ниятлар бамисли қумга сепилган сувдек зое кетди...

Умаршайх Мирзонинг торинганича бор. Нахотки унда харбий салоҳият йўқ, лашкар бошқариш лаёқатига эга

эмас?.. Чингизхон авлоди-ку ахир! Нахотки, у кўлидан хеч иш келмайдурғон подшоҳзодалардан бўлса? Амир Темур бу кетган молу мулк, саъй ҳаракатларга эмас, кадрига куюнадир, қадрига! Умидларига, орзуларига ачинадир. Унинг тутинган ўғли маъракаи майдондан фақат қочишни ўзига касб этиб олган, деган дашномлардан изо тортадир холос!

Ёки... Тўхтамиш ўғлон хизматларидан воз кечиб кўяқолсинму?.. Эҳтимол, хеч рўёбга чиқмайдурғон ишга уриниб ётғондир?.. Осмондаги юлдузни нарвонсиз олмоқчи бўлаётғондир?.. Ундай бўлса, Амир соҳибқирон, сизга ҳазор уят, ҳазор уят!.. «Аттанг!» дея манглайингизга бир урингиз-да, эс-хушингизни ўнглаб олингиз! Умид узиб, чингизий подшоҳзоданинг жавобини бериб юборингиз!..

Шундай ёқимсиз хаёлларга нарқ, руҳи тушиброқ турганда Ўрунг Темурнинг унинг қошига келаётгани хақида хабар етди. Бироқ Тўхтамиш ўғлон амирининг келишидан олдин кутилмаганда фаройиб ҳодиса рўй берди-ю соҳибқирон хаёлларини тумгарақай этиб юборди:

— Амир соҳибқирон!.. Амир соҳибқирон!.. Хушхабар!.. Хушхабар... — деди мулозим билан дарвозадан ҳаллослаб кириб келган Ахий Жаббор баҳодир ўзини Амир Темур пойига отаркан...

Изма-из Амир Жоку барлос, Амир Довуд дуглат ва девон котиби Давлатшоҳ баҳши уйғурлар ҳам ташриф буюрдилар. Ҳаворанг шийпон атрофи аста-секин одамга тўла бошлади.

«Илоё, хушхабаридан берсун!..» деб кўйди ичида Амир Темур... Жаҳонгир Мирзонинг ўнбошиси хаяжоннинг зўридан гапира олмасди. Барча қаңдайдир саросимада унга қаради.

— Ўзингни бос, баҳодир! Ўрнингдан тур! — тинчлангирди Амир Темур. — Сўйла, не хушхабар экан?

Ахий Жаббор баҳодир Амир Темурни фавқулодда меҳр билан ҳурмат қилар, агар жонингни бер, деса шу лаҳза беришга тайёр эди. Қувончдан йиглаб юборган баҳодир ўрнидан турди-да, апил-тапил юз-кўзларини артиб, таъзимда орқасига тисарилди:

— Суюнчи берсунлар!.. Суюнчи берсунлар, Амир соҳибқирон!.. Пошшолик осмонида бир ёруғ юлдуз чараклаб жамол кўргизмиш! Муборақ юзлик фарзанд ғайб

пардасидан ошкор бўлмиш!...Салтанат сандиғидаги дуру гавҳарларга яна бир дурри бебаҳо қўшилмиш!.. Жумла жаҳонга маълуму машҳур бўлсинким, мухтарама Билкиси замон Тағой Туркон оқа ҳазрати олийларига бир ўғил туҳфа этмишлар!..

Бу чиндан ҳам ажойиб мужда эди.

Кувонч устига кувонч деганларидай, шу пайт Тошкент томонга юборилган Муҳаммадбек ибн Мусо Чингизхон босқинида вайрон бўлган кўҳна Банокат соҳибқирон фармони билан қайта тиклангани, Сирдарё бўйида гўзал шаҳар қад кўтаргани хақида хушxabар етказди.

— Ўғил муборак, Амир соҳибқирон!

— Шаҳар қутлуғ бўлғай!

— Шавкатларига шавкат қўшилибдур!..

— Илоё, умри билан берган бўлсун, ҳазратим!..

— Офарин! Офарин!

Ана шундай қутлов овозлари хаворанг шийпондан бутун боққа таралар, барча соҳибқиронни ҳам ўғил, ҳам янги шаҳар билан қутларди.

Халлоқи безаволга салламно! Ҳаммаси яхшилик аломатидур!

— Худо ўғил ато этибдур, Жаҳонгир Мирзо ўрнига ўғил!.. Аллоҳга шукур!.. — пичирлади ичида соҳибқирон кўзларига ёш келиб... Бир томчи ёш сирғалиб қора соқолидан ерга тушди. Шатранж тахтасига боққанди, мужмалу мубҳам йўллар ногоҳ равшан тортгандай бўлиб кетди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ майдон ўртасини эгаллаган, нафас олишга қўймаган бир ҳолатда соҳибқирон кутилмаганда вазиятни буткул ўзгартириб юборадиган, икки-уч юришдан сўнг рақиб шохини мот айлайдиган фавқулодда зўр йўл топди: руҳи билан қоралар шохига хужум қилди!

Муҳаммад Чуроға додхоҳ узоқ ўйланиб қолди...

— Бонуйи Кубро Қутлуғ Туркон оқа эгачи жаноби олиялари, Амир соҳибқирон шарафли ўғил исмини қўйиб берсунлар, деб ўтиндилар... — деди Ахий Жаббор баҳодир шу палла.

Амир Темур худди шу ҳақда ўйлай бошлаганди. Аслида, бунга кўндан ўйлаб келарди-ку.

— «Шохрух» бўлсун! Шохрух Мирзо! Руҳи ҳамиша шохлар сингари сарбаланд бўлсун! — хитоб қилди Амир



Темур мамнуи ва Мавлоно Убайдга ўғирилди. — Тарих дафтарига битиб қўйингизким, Шохрух Мирзо хижрий 779 йил рабиус-сонийнинг ўн тўртида<sup>1</sup> дунёга келмишидир!.. Амирзода шарафига янги шаҳар ҳам «Шохрухия» деб аталсун!

Ҳамманинг тилида «Шохрух Мирзо», «Шохрухия» сўзлари янграр эди.

— Суюнчисини ол, баҳодир!

Сохибқирон ёнидан ақча тўла халтача чиқариб Ахий Жаббор баҳодирга ташлади. Шошилиб қолган Ахий Жаббор халтачани ила олмай тушириб юборди. Динорларнинг бир қисми шийпон атрофига ташланган гиламга сочилиб кетди. Ахий Жаббор баҳодир уларни теришга тушди...

Қутловлар тугамай, боғнинг дарвозасида Ўрунг Темур кўринди.

Тўхтамиш ўғлон биринчи марта сохибқиронга ташир-риф буюрганида унинг ҳамроҳлари ичида ўзининг кўркмаслиги билан донг таратган амир Ўрунг Темур ҳам бор эди. Беомон жанг майдонида Қозончи баҳодир уни отнинг тагида йиқилиб қолганидан фойдаланиб асир олди ва Ўрусхон хузурига келтирди. Ўшанда Ўрусхон унинг гуноҳидан ўтганди. Ўрунг Темур Сиғноқда сабр-тоқат этагидан тутиб овирликка чидаб яшади, кўнгли пинҳона сохибқирон томонга талпинар эди, чунки кўрилган кўп илтифотлар хумориси тутарди. Ниҳоят қочишга фурсат топди. Тўхтамиш ўғлондан кейин кўп ўтмай у ҳам салтанат остонасига бош уриб келди.

Кайфи чоғ сохибқироннинг кўнгли яна ҳам ёришиб кетди. Бу йирик гавдали, кўсанамо, садоқатли, тўғрисўз амирни биринчи кўргандаёқ унинг ҳалол одам эканлигига амин бўлганди. Қани, ундан душман томондаги вазиятни яхшироқ билиб олсин-чи, шунга қараб фикр қилсин-чи, худо бир йўлга бошқарар...

— Ҳозир Жўжи улуси Темур Маликхон тасарруфидадур, — деди сохибқирон одатий ҳол-ахвол сўралгандан кейин. — Хоннинг ҳолу авзойи нечук?..

Ўрунг Темур даставвал шундай қутлуғ соатда қадами етганига шукурлар қилиб, сохибқиронни ўғил билан муборакбод этди. Кейин бундай деди:

<sup>1</sup> Яъни, миклодий 1377 йил 20 август.

— Тўхтамиш ўғлон енгилиб қочиб келгандан сўнг Темур Маликхон ғурурга берилиб ўзини жуда қўйиб юборди... — Ўрунг Темур жилмайди. — Ҳоқоннинг кенжаси-да... Дунё билан иши бўлмай қолди... Қаттиқ айшишратга берилгон. Кечаю кундуз шароб ичиш билан банддур. Чошгохгача ухлаб ётадир, дунёни сув босиб кетгон бўлса-ю сув хон ётгон ерга киришига оз қолгон бўлса ҳам унга биров айтиб уйқусини бузишга журъат этолмайдир. Салтанат ишлари ўлда-жўлда... Юрту эл ундан батамом умидини узиб қўйгон. Жўжи улусида, Тўхтамиш ўғлон ундан юз чандон яхшироқ, Тўхтамиш ўғлон келсун, дерлар, Тўхтамиш ўғлонни тиларлар...

Амир Темур эшитиб ўйланиб қолди... Чиндан ҳам, қайси ҳукмдор салтанат низомига риоя қилмаса, ёлғиз ўз жони ҳузурини ўйласа, мамлакат биноти дарз кетмоғи аёндыр. Соҳибқирон шу палла давлати қўлидан кетиб хор-зор бўлган подшоҳлардан бири ҳақида эшитган нақлини эслади. «Салтанатингиз завол топишига нималар сабаб бўлди?» — сўрабдилар подшоҳдан. «Ҳар куни оқшомда шароб ичиш билан банд бўлардим, — дебди подшо. — Май дарё бўлиб оқарди... Тунда айшу ишрат этагидан маҳкам тутардим, ҳурилиқолар билан базм айлаб чиқар эрдим. Куннинг биринчи ярмини, табиийки, хориб-чарчаб маст уйқуда ўтказардим... Оқибатда салтанат беқарорликка дучор бўлди, давлатим либоси чокчокидан сўкилиб кетди...»

Темур Маликхоннинг давлат ишларига қарамай айшишратга берилиб кетганлигини эшитгандаёқ, соҳибқирон фавқулодда идрок билан толе Темур Маликхондан юз ўғирганлигини фаҳмлади. Тўхтамиш ўғлоннинг бахтиёр соатлари энди келибди! Бас, фикр қатъийлашди: соҳибқироннинг ўзи Дашти Қишчққа отланмайди, балки ўғли боради! Подшоҳзода энди Жўжи улуси тахтига минадир! Тўрт марта жангда мағлуб бўлган бўлса ҳам, бешинчисида албатта салтанат тожини бошига киядир! Бу офтоб чиқиши янглиғ муқаррар нарса! Чунки Темур Маликхоннинг тез кунда давлати қўлидан кетган подшоҳ ҳолига тушмоғига шубҳа йўқ! Унинг ахволи шундан далолат бериб турибди.

Ҳумоюн ўрдудан, зудлик билан черик йиғилсун, Тўхтамиш ўғлон иззату икромларга сазовор этилсун, Амир Довуд дуғлат бошлиқ Амир Ўрунг Темур, Муҳам-

мадбек ибн Мусо, Фиёсиддин тархон, Муҳаммад Миракларии кўп лашкар билан Сиғнокқа юборилсун, Тўхтамиш ўғлонни тахтга ўтказиб қайтсунлар, деган олий фармон бўлди. Соҳибқирон бу сафар Тўхтамиш ўғлоннинг Оқ Ўрда тахтига минишига асло шубҳа қилмасди, чунки Дашти Қипчоқда hozир унга бас кела оладиган куч йўқлиги равшан бўлиб қолганди.

Шоҳруҳ Мирзо таваллуди муносабати билан мамлакатнинг турли пучмоғларидан қутлаб келгувчилар қадами узоқ вақт хумоюн ўрду остонасидан узилмади...

## Ў Н У Ч И Н Ч И Б О Б

### I

Гарчи Тўхтамиш ўғлон ишлари бир караганда юришиб кетгандай кўринса ҳам, соҳибқирон назарида ҳали оламга жар солгудай даражада эмас эди. Юрт дориломонлик палласига кирди, энди мамлакат ободончилиги билан шуғулланишга фурсат етди. Юртни фарзандлар обод этмоғи лозим, ишни Кешдан бошлаши керак... Кўндан шундай паллаларни кутар эди соҳибқирон...

Бироқ Хоразм томонларга вазиятни ўрганиш учун пинҳон юборилган ва салкам олти ойча Хоразмда бўлган Аббос баҳодир қипчоқ нохуш хабарларни олиб келди. У Хоразмдан қайтганидан сўнг қаттиқ бетоб бўлиб ётиб қолди, оёққа турганча бир оз вақт ўтди... Кейинги икки йил ичида хоразмшоҳ Юсуф Сўфи бир неча марта Бухорога ва Котга кўшин юбориб, форат қилибди, кўлига нима илинса олиб кетибди. Умуман, хоразмшоҳда ҳали ҳам аввалгидек ёғийлик кайфияти ҳукмрондир, хатто бу нарса бадтар кучайгандек ҳам туюлади...

Амир Темур бунга ортиқ чидаб бўлмаслигини, хоразмшоҳга зудлик билан расмият юзасидан бир элчи юбориш лозимлигини англади. Элчи нуфузли кишилардан бўлмоғи керак... Унинг фикри Давлатшоҳ бахши уйғурда тўхтади. Соҳибқирон Давлатшоҳ бахши уйғур билан Умаршайх Мирзонинг Жаҳонгир Мирзо ҳарамии Бахт Малик оқага уйланиш тўйида кўришди. У хоразмшоҳ Юсуф Сўфи билан нималар ҳақида гаплашишни

тайинлади. Милодий 1377 йил кузида мезон бошида Давлатшоҳ бахши уйғур Хоразмга жўнаб кетди.

Бахт Малик оқа хали хануз амирзода вафотидан сўнг ёлғиз яшарди. Кутлуғ Туркон оқа соҳибқиронга шу маслаҳатни берди, эски удумларимиз бор, ака ҳарамни унинг вафотидан кейин укага раво кўрилса мақбулдир, деди у. Чунки набира Пирмуҳаммад Жаҳонгир катта бўлмоқда, валиахднинг ўғли ахир... Наҳотки етим бўлиб энди кимсанинг кўлига қараб қоладир?..

Соҳибқирон эгачи маслаҳатига рози бўлди.

Тўйдан кейин, саратоннинг ўрталари эди, Амир Темур қурбон ҳайити арафасида Кешга боришга қарор қилди, Сароймулкхоним, Хонзода хонимларни, Муҳаммад Султонни ўзи билан бирга олиб кетди... Икки яшар Муҳаммад Султон Холдона биби кўлида маофада эди.

Амир Темур Шайх Шамсиддин Кулол, Тарағай баходир ҳамда Жаҳонгир Мирзо мазорларини зиёрат этишни кўнглига тукканди. Ўтганларнинг пок руҳларига қурбонликлар қилиниб жонликлар сўйилди, худойиларда дуо-ю тиловатлар янгради. Шаҳрисабз аҳли оқиб келди, соҳибқирон мискину бечораларга хайру эҳсонлар кўргизди, хайитликлар тарқатди, фуқаро-ю мустаҳикларга ҳадя-ю садақалар улашишда саховатда ягона бўлди. Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусо ҳамиша соҳибқирон ёнида юрди. У Шайх Шамсиддин Кулол ҳовлисига кўшни уйда истиқомат қиларди. Ҳоким ўз уйига таклиф этганда соҳибқирон негадир рад жавобини берди.

Маликалар зиёрат сўнгида Жаҳонгир Мирзо қабри томон йўналдилар. Сароймулкхоним Хоразм маликасининг сағана бошига ёлғиз кириш одати борлигини яхши биларди, шунинг учун зиёратни ўзи бошлаб берди. Кейин Хонзода хонимга навбат етди. У Самарқандда эканликларида икки йилдан бери кўз қорачиғидай асраб келган, Жаҳонгир Мирзонинг доимо юрак устида тақиб юрадиган уч бурчак қора бахмал туморини йиғлай-йиғлай икки ёшли ўғилчасининг бўйнига осиб кўйди...

Малика бу гал ёлғиз эмас, Муҳаммад Султонни етаклаганча сағанага яқинлашди. Қуръон туширгач, қабрининг совуқ тошларига гунчадек лабларини босди, нозик қўллари билан сағанани силаб чикди, у-бу губорлардан тозалади... Кўзларидан эса тинимсиз ёшлар оқарди.

Шу ерда хали хануз учрамаган бир хол юз берди.

Ҳар гал тиловат тушириб, қабрни тавоф қилиб, йиғлаб-йиғлаб чиқиб кетаверар эди. Бу сафар нечундир биринчи марта бошини кўтариб тепага қаради. Шифтда Муҳаммад Мустафо ҳадисларидан бири ёзиб қўйилган экан: «Ал-оқилу яъатамиду ала амалиҳи, Вал-жоҳилу яъатамиду ала амалиҳи»<sup>1</sup>... Хонзода хоним унинг маъносини тушунди, тушунди-ю бутун аъзои бадани жимирлаб кетди! Рост, хою хаваслар қайдадир қолдилар, уларга ишониб яшамок нодонликдир, ақлли бўлмоқ керак, ақлли!..

Шўрпешона малика ёрининг сағанасини кучоклаб, унсиз-унсиз йиғлади. Йиғлар экан, не-не армонлари унинг атрофида мунгсираб турганини ҳис этди... Муҳаммад Султон эса ҳеч нарсадан беҳабар мақбара ичида тега-ноя ўйнаб юрарди...

## II

Амир Темур кийимларини ўзгартириб, дарвиш бўлиб, бошида тит-питиси чиқиб кетган кулоҳ, этсида уриниброқ қолган жанда, бозору маҳалла-гузарларни айланиб чиқди. Бу унинг одати эди, у хар гал келганда шундай қиларди, ҳамма нарсадан холи бўлишни, вақти-вақти билан танҳо кезиб, подшоҳ эмас, Аллоҳнинг гушоҳкор бир бандаси сифатида дунёга қарашни истарди. Самарқандда ҳам ҳеч кимга билдирмай, йилда бир шундай қилиб турарди, бозорлардаги нарх-навони кузатар, одамларга қарар, қарвонсаройларга борар, такяхоналарга кириб гапларга қулоқ соларди... Шаҳрисабзда Симхона, Чақар, Дегрез, Кўкнорихона, Кунчиқар, Ҳазрати Имом ва бошқа маҳаллаларни кезди. Ҳамма жулдурвоки дарвишга хайрат билан қарар, чурвақа болақайлар ортидан эргашишиб: «Дарвиш бобо! Дарвиш бобо!.. Таёғингизни беринг! Таёғингизни беринг!..» деб тегажоғлик қилишар, гоҳ-гоҳда:

*Анави бовани-я,  
Кўзи олани-я.  
Хом ошқовоқ,  
Елшиш товоқ! —*

қабелида қўшиқ ҳам айтиб қўйишарди.

<sup>1</sup> «Ақлли одам ўзининг куч-қувватига ишониб яшайди, нодон — хою хавасларга суяниб яшайди...» (араб).

Ҳазрати Имом маҳалласига борганда болакайларни кўрибми, болалигини эслаб кетди. Ўша пайтлар хов алови эски масжиднинг орқа томонидаги кенг майдонда жами болалар йиғилишиб «подшо-вазир» ўйнашарди. Темурбек подшо бўларди, бошқа болалар эса — доно вазиру жасур амир вазифасини адо этишарди. Ёғочу қамишдан «одам» ясардилар. Подшо унга ҳар хил иш буюриб, фармон қиларди. «Одам» ёрликка қулоқ солмай, гуноҳга йўл қўйгач, подшо томонидан: «Боши кесилсун! Токи жаҳон аҳли кўриб, бундан кейин бирон кимса ўзбошимчалikka юз бурмағай, шаҳаншоҳ ҳукмидан чиқмағай!» дея фармон бериларди. Шундан сўнг ҳалиги «одам»нинг бошини кесардилар...

Кеш шаҳри... бурунлардан уламои исломнинг марказларидан эди. Бундан беш юз йиллар аввал яшашган машхур муҳаддислар — Абу Муҳаммад аш-Кашший, Абдурахмон ал-Дорамий, Муҳаммад ал-Бухорийлар бу ерни ватан қилганликларини соҳибқирон яхши биларди. У маҳалларда диний масалалар тагига етмоқ учун атроф олам — ҳатто Машҳаду Нишопурлардан ҳам кишилар бу ерга оқиб келардилар. Муҳаддисларнинг дарслари ҳамиша гавжум кечарди. Шу важдан ҳам Кешни «Қуббатул илм вал адаб» — илм ва адаб қуббаси, деб улуғлардилар. Баҳор вақти шаҳар атрофи кўм-кўк тусга киради, Шаҳрисабз деган ном шундан пайдо бўлган...

Ҳазрати Имом деб аталадиган зоти бобаракот Абу Муҳаммад аш-Кашший қабри худди мана шу ерда... Қабр атрофида бинолар қурилмоғи жойиз, масжид бунёд этилмоғи зарур. «Дорус-сиёдат» деб номланадиган бу маскан Амир Темурнинг ўз ҳазирасига<sup>1</sup> айланмоғи лозим. Инчунин, Жаҳонгир Мирзони шу ерда дафн этдилар, сўнг маҳобатли мақбара қад кўтарди. Нарироқда соҳибқирон ўзи учун бир дахма тиклатмоғи керак... Ҳеч ким бу дунёга устун бўлмаган, бўлолмайдиган ҳам. Вақти келиб, Аллоҳ ҳузурига қайтса, то рўзи маҳшаргача она шаҳри бағрида тиңчиша ётсун...

Соҳибқирон хассасини дўкилллатиб кезиб юраркан, шаҳарнинг шимоли-шарқидаги бош майдонда, аслзодалар маҳалласи ёнида бир лаҳза тўхтаб қолди. У она

<sup>1</sup> *Ҳазира* - хилхона.

шаҳри Шаҳрисабзни яхши кўрар, дунёдаги энг довруқли шаҳарлардан бири бўлиши керак, деб ҳисобларди. Қараса, ҳали ундай бўлишига анча бор экан. Шаҳарларнинг кўрки — унинг муҳташам бино-ю иморатларида... Бундай иморатлар эса ҳозирча Шаҳрисабзда йўқ. Соҳибқироннинг бир орзуси бор. Даставвал худди шу ерда маҳобатли сарой бунёд этилиши лозим. Амир Темур барини ўйлаб қўйган. У беихтиёр хаёлларга берилди...

Курилажак сарой жуда улугвор, буржлари гўзал бўлади, баландлиги олтмиш газдан ошади. Унда гумбазли девонхона, турли бўлмалар, ҳарам жойлашади. Деворлари, беҳисоб хоналари турли ислимий гирихлар, нақшларни ўзида акс этдирган сиркор парчинлар билан қопланади. Гумбаз ичи ва ташқи айланаси нақшинкор кошин-ғишталар фусунидан ғаройиб манзара касб этади. Бурчаклардаги силлиқланган ғишт ва феруза парчинларда ёзилган куфий хатлар билан безанган миноралар худди йўғон маҳобатли кўк белбоққа ўхшаб кетиши лозим. Фақат куфий эмас, сулс ёзувлари ҳам ишлатилади, турли ранглар уйғунлашиб, жилвалар ичра инжа ёғдулар таратиб туради... Анвойи ранглар ой ёруғида ярқ-ярқ этиб жилланиб оқариб кўринадиган бўлсин, ярақлаши атроф борлиқни ёритсин, номи шундан «Оқсарой» деб аталсин... Сарой тепасида бунёд этиладиган ҳовуз доим зилол сув билан лиммо-лим тўлиб туради. Қўрғошин қувурларда Тахти Қорача довонидан олиб келинадиган сув ҳовуздан ошиб шаршара бўлиб пастга тушади... ва ҳовлидаги рангбаранг балиқлар сузиб юрадиган нақшинкор кошинлар билан қопланган ҳовузчаларга бориб қуйилади... У барчасини яққол кўриб турибди.

Амир Темур ширин энтиқди... У шу кунларда негадир маъюс эди, Тўхтамиш ўғлондан ҳали хабарлар йўқ, иши бу гал ўнгидан келдимикин, шундан яна кўнгли нотинч... Хоразмга элчи юборди-ю, натижаси қандай бўларкин?..

Соҳибқирон хаёлларни нари қувиб, атрофга назар ташлади. Ажабо, Шаҳрисабз чеккасидаги пирлари Шайх Шамсиддин Кулолнинг чорбоғига келиб қолибди. Бирдан бундан йигирма беш йиллар чамаси нарида юз берган воқеалар эсига тушди. Ўша чорбоғ, ўшанда ҳам саратон эди, шайхнинг уйига дарахтлару гуллар орасидан кириб бориларди, йўлак бошида ҳовлидан берироқ-

да кичиккина ариқ оқиб ўтарди. Ариққа иккита энсиз ёғоч ташлаб қўйилганди... Ва унда қирқ кокил ойимча сув ўйнаб ўлтирарди...

Ха, бари хаёл бўлиб қолди, энди улар йўқ...

Боғ ҳамон ўшандай гўзалмикин, гуллар очилиб-сочилиб ётибдимикин?.. Киши ҳамиша болалигига қайтишни истайди, хотираларини титкилашни яхши кўради. Соҳибқирон беихтиёр йўлакка бурилганини билмай қолди. Юриб борар экан, шу палла йўлакнинг бошида уни нималар кутаётганини етти ухлаб хаёлига ҳам келтирмас эди.

Уни инсон ақли бовар қилмайдиган фавқулодда мўъжиза кутарди!

Йигирма беш йиллар муқаддам қўлида тол хипчин тутиб ўтган ўн беш ёшли йигит энди ҳассага суянган қирқ икки ёшли «дарвиш» бўлиб борарди. У нарқ пишган меваларга, олтиндай олмалар, нок-нашватиларга қарар, боғ ўша-ўша, аввалгидан ўзгармагандай эди. Соҳибқирон бундан ажабланди.

У бепарво йўлак бошидаги ариққа яқинлашди-ю қотиб қолди! Кўприкнинг ёнида қизил бахмал дўппи кийган, сочлари майда ўрилган ўн икки-ўн уч ёшлар чамасидаги бир қиз лим-лим тўлиб оқаётган ариқни томоша қилиб сув ўйнаб ўлтирарди. Қиз эгилганда уч-тўртта чилвир сочи сирғалиб сувга тушар, ҳар сафар ҳафсала билан уларни орқасига ташларди. Кўзлари шахло, суюклук, юзлари ширмой нондай хушрўй бу ойимча қиз бирам ширин эдики, Амир Темур унга бокди-ю кўзини ололмай қолди... Ойимчанинг жозибасиданми ёки кун иссикида салкин сувга қўл ювиб бир оз роҳат қилмакчи бўлдими, ҳар қалай, кўприк устида чўнқайди-да, муздек сувга қўлини солди... Қирқ кокил ойимча шу пайт жилмайганча дарвишга бокди, унинг самимий табассуми ўзига шундай ярашдики, Амир Темур хайратга тушди. Ойимча қизнинг чиройли кўзларида кандайдир фавқулодда бир сеҳр, нур жилваланиб турарди. Амир Темурнинг юраги орзиқиб кетди, бутун вужудига фаройиб титроқ кирди!..

Халлоқи безаволга салламно! ...Бу — ўша қиз эди, йигирма беш йиллар аввал кўрган, ўзига мубғало қилиб ғойиб бўлган фаришта! Ўша қиз... Йўқ... У эмас, аммо ўшанинг нақ ўзи! Фақат унда дўпписи кўк эди, энди эса



қизилидан кийиб олибди... Яна худди шу ерда учраб турибди. Ўша киз, аниқ ўша! Бу Аллоҳнинг кўргизган бемисл марҳамати эди! Орадан гўё шунча вақт ўтмагандек... Бировга айтса ишонмайди... Ё Раббий! Ё Раббий! Бу ўнгми, туш?.. Туш бўлса керак... Мана ҳозир уйғониб кетади-ю кўриб турганлари бирдан ғойиб бўлади... Йўк... Нималар юз бермакда ўзи?.. Барига ўзинг қодирсан, эй царвардигор!.. Ҳамма нарса қўлингдан келади, нима қилсанг ўзинг қиласан! Бунга асло шак йўк!..

Чунон уринса ҳам, Амир Темур қандай қилиб шундай синоатнинг юз берганини ҳеч ўйлаб ўйига етолмасди...

– Исмингиз нима экан, ойим қиз?.. – сўради энтикиб Амир Темур, аввал исмини билиб олмагани эсига тушиб.

Одатда, дарвишу каландарлардан қўрқиб чўчимасдилар, уларга худонинг беозор бандалари деб қараларди. Қирк кокил ойимча исмим дарвишга нима учун керак бўлди экан, деб ҳам ўтирмади, аввалгидан-да жозибалироқ жон офати табассуми ила жавоб берди:

– Туман оқа...

«Туман оқа... – ширин ютинди соҳибқирон... Қизнинг овози жуда майин эди, мойдай ёқиб кетди, кўнгил лавҳига маҳкамрок муҳрлаб олиш учунми, беихтиёр такрор пичирлади: – Туман оқа... Кимнинг қизи, қаердан эканлигини ҳам билиб олишим керак...» Амир Темурнинг бу қизни илк бор кўриши эди, фавқулодда хаяжонга тушганидан ёш ошиқлардай тили боғланиб қолди. Шу палла қизнинг ўзи жонга ора кирди:

– Шаҳрисабз ҳокими Амир Мусо жанобларининг ожизасимен... Онамлар Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойир қизи Орзумулк оқа бўладилар... – худди ўргатиб қўйгандай деди одоб билан.

«Ие!.. Амир Мусо ожизасимен, дейдирму?.. Орзумулк оқа қизи?.. Вожаб!..» Унинг тобора ҳайрати ортиб борарди. Соҳибқирон азали тақдир хоҳиши шундай эканлигини дарҳол фаҳм этди. Йўқ эса, худо Амир Темур тилини боғлаб қўйиб, унинг сўрамоқчи бўлган нарсасини Туман оқа дилига жойлармиди!..

Ногаҳон бир воқеа соҳибқироннинг эсига тушди. Бундан ўн уч-ўн тўрт йил муқаддам Қарши қалъаси учун Амир Мусо қўшини билан жанг қилдилар. Бешафқат жангда инояти илоҳий шарофати, Амир Темур икки юз

қирқ уч кишидангина иборат чериги билан Амир Мусонинг ўн икки минг кишилиқ кўшинини енгиб тўзитиб юборди, шаҳар ҳисорини эгаллаб, аёлларини асир қилди... Талотўпда кўплар тумтарақай қочмоққа юз бурдилар. Иттифоқо, Орзумулк оқа, Амир Мусонинг харами, Боязид жалоийрнинг кизи, канизаклари билан Малик баҳодир деганининг черигида кочиб борар эди. Соҳибқирон ёлғиз улар ортидан от кўяр экан, Малик баҳодирга қичқирди:

«Сенинг гуноҳингни кечдим! Хотинлар аросидан чиқ!..»

Малик баҳодир жон ҳолатда дарҳол тўдадан ажралиб бошқа ёққа кетди. Аёлларни кўриқлаб бораётган Ошиқ деган навкар орқасига ўгирилиб соҳибқиронга кўзи тушди ва ёйини тўғрилаб мўлжалга ола бошлади. «Оббо!.. Борди-ю бу навкар отса, ўқ тегса, кейин соҳибқирон бир хотин таъмаида ўққа учди дейдилар-да...» -- деб ўйлади Амир Темур ўзи олдида ўзи хижолат... Бу эр киши шаънига ярашадурган иш эмас... Нима қилиш керак?.. Тўхтасинму? Ортга қайтсинму?.. Қайтса, кўрқди, дейди... Соҳибқирон учун бундай тавқи лаънатдан овири йўқ...

Шу пайт қаёқдандир Давлатшоҳ бахши уйғур етиб келди ва қалқон тортиб, Ошиқ ортидан от кўйди. Саросимада қолган Ошиқ шоша-пиша соҳибқиронга қараб ўқ отди ва, хайриятки, бу ишда беҳунарлиги ошкор бўлди: мўлжалга теккизолмади. Давлатшоҳ бахши уйғур «Хай-йо!..» деганча уларни қувиб кетди, аммо ҳарчанд чиранса ҳам ета олмай қайтиб келди...

Парвардигорнинг чеварлиги шундан аён бўлдики, у пайтда Орзумулк оқа фарзанди саодатманд Туман оқага юкли эди, шу туфайли таадди<sup>1</sup> кўли уларга тегмади!

Соҳибқирон Туман оқани ҳарам соҳибасига айлантиришни кўнглига тугди. Тамом! У шу малак сиймони ўз ақди никоҳига олади! Малак сиймо харамининг безағи бўлади!

Чиндан ҳам, азалда ул давлатманд малакнинг ақди соҳибқирон толси билан боғланган экан-да... Амир Темур Аллоҳнинг иноятдан хайратда ҳанг-манг эди...

Кўлларини сувга солган ойимча қиз соҳибқирон

<sup>1</sup> Таадди — тажовуз, зулм.

кўнглида кечаётган хаёллардан мутлоқ беҳабар жулдирвоки дарвишга ҳамон табассум ила қараб турарди...

Амир Темур худди бошқа одамга айланиб қолгандай бўлди. Ўтганларнинг рухларини ёд этиб хайру садақалар қилганиданми ёки неча йиллар кутган армони ушалиб, қирқ кокил ойимчасини топиш насиб этганиданми, ҳар қалай дунё кенгайиб кетгандай туюлди назарида. У мамнуну масрур эди.

### Ш

Сарой хонимлари бу янгиликни эшитганларида ҳар кимнинг кўнглида турли фикрлар уйғонди. Ҳурилико канизаклар аллақандай ғаш ва ҳасад билан қарадилар, маликалар ҳаяжонга тушиб қолдилар. Сароймулкхоним барчасини кузатиб турарди. У Дилшод оқада катта ўзгариш сездди. Саҳройи офатижон Дилшод оқа куюнчаклиги ичида, шунданми камсуқум эди, гапга ҳадеб аралашавермас, қон-қора чиройли кўзлари кўнинча ерда бўларди. Аммо гапирса чақиб оларди.

— Ҳазратим... янги гунчага қўл узотибдиларму, хоним ойим?... — тортинибгина сўради маҳди улёдан Дилшод оқа. — Ким экан?..

Уч йил олдин соҳибқироннинг саҳройи офатижон билан тўйлари бўлиб ўтганди. Дилшод оқа кенжа малика ҳисобланарди. У ўзидан олдингиларни иложсиз таъ оллар, аммо кейин келаётганларга бефарқ эмасди.

— Ҳа... — деди маъноли қилиб маҳди улё. — Туман оқа бўламиз Амир Мусо жаноблари билан дугонам Орзумулк оқа зурёдлари... Бошига бахт қуши қўниб, олий назарга мушарраф бўлибди.

— Шунақа денг?... Бўлангизнинг қизлариму хали?... — ажаблангандай сўради Дилшод оқа. — Оқа Беги хоним қайинсинглиси?... Ҳим-м... Бахтини берсун...

Дилшод оқанинг кўнглидан, хоним ойим соҳибқиронга ўз жиянларини топиб берибдилар-да, деган фикр ўтди. Бу Сароймулкхоним назаридан қочмади.

— Ҳа, бўламизнинг қизлари... Оқа Беги хоним куёви эса бўламизнинг биринчи хотинларидан... Бу ёғини сўрасангиз, ўзим ҳам янгиликни сиз билан бирга билиб турибмен... — Маҳди улё кулимсиб давом этди. — Маликам! Ҳазрати соҳибқироннинг учқур чавақдоз эканлик-

ларини хўи биламиз-ку... Учқур чавандозга янги майдонлар керак... Тойчоқ чопамен, деса ким уни тутиб тура олади? Ҳарам боғи янги гулфунчалар билан безалиб турмоғи ҳамиша лозим эрканлигини билмайдурму-сиз?..

-- Узримни қабул айлангиз, хонимойим! Густохлик қилдум... Не ҳаддим бор эрдик, бундай саволини бериб қўйдим...

Дилшод оқа жилмайганча бош эгди.

Амир Қамариддин қизи кўнглида озгина ўксиклик борлигини Сароймулкхоним яхши биларди. Дилшод оқа ҳарамга келганига уч йил бўлмоқда, аммо ҳамон фарзанддан дарак йўқ... Ўша кунларда анови канизак «лўи» этиб суҳсурдай ўнил туғиб берса бўладими!.. Ёш малика шундан кейин кўи эзилиб юрди. Энди бўлса, устига янги кундош келаётир... «Ноумид шайтон, дейдилар... Худо бериб қолар...» деб юпантирди саҳройи офатижошни бу савдоларни ўзи бошидан кечириб қуйиб кул бўлган Сароймулкхоним...

Маҳди улё бирдан Боғи Чинорда Наврўз кунлари сумалак сайли ўтказганини эслаб қолди. Барча маликалар, соҳибқирон қизлари ва келинлари жам бўлдилар. Боғ ўртасидаги тубига зангор ланшакчалар қопланган ҳовуздан чап томонда гулбоғчаларга яқин ерда дошқозон осилди. Кун ҳам ажойиб, ҳаводаги аллақандай илиқлик олдинда қайноқ ёз келаётганига ишорадай туюларди. Оқа Беги хоним билан Султон Бахт бегимлар толқучукдан баргак қилишиб сочларига боғлаб олганларидан ҳамманинг ичида ажралиб туришарди.

Ўн иккига кирган Мироншоҳ Мирзо икки ёшли амирзодалар Муҳаммад Султон билан Пирмуҳаммад Жаҳонгирларни етаклаб олган, ҳовуз атрофида шовқин солишиб юришибди. Шохруҳ Мирзо эса энага қўлида йўрғакда...

Ўчоқ бошида кайвонилардай ўтирган Қутлуғ Туркон оқа узун капқир билан дошқозонни дам-бадам кавлаб қўяр, сумалак таги куймасин учун ташланган тошлар шалдираб овоз берарди. Бонуйи кубро маликалару келинчаклар, ёш-ялангларни ўз овозига қаратиб, расулил-лох билан чорёрлар ҳаётдан, Биби Сешанба ривоятлари-ю Биби Ойша розияллаҳу анҳу фазилатларидан ҳикоялар сўйларди. Айниқса, Ҳазрат Али билан Биби Фоти-

ма онамиз тўйлари ҳақидаги киссалар ҳаммани ўзига махлиё этди қўйди. Биби Фотимани узатиб бораётганларидаги ёр-ёрлар жаранглаганда маликаларнинг кўнгиллари ийиб кўзларида ёшлар пайдо бўлди... Улус оқа, Дилшод оқа ва Таъой Туркон оқалар ўчоқ олдида ўтга қарашар экан, қулоқлари бонуйи куброда эди. Бахт Малик оқа бир печа канизаклар билан парирокда бир эмас, ўн сумалакка старли тахлаб қўйилган ўтинлардан тахлаб олиб ўчоққа ташлаб туришарди. Сароймулкхоним, Орзумулк оқа билан Хонзода хонимлар рўпарада туриб қасрни томонга қилардилар. Хоразм маликасининг ҳам Боғи Чинорга кўпдан бери биринчи бор келиши. Улар ўнг томонда тарвақайлаб ўсиб кетган чинорга боқишиб, чаңда бўлган, энди эса йўқ чинорни эслашар, аммо ҳеч нарса дейишмасди... Ҳовуз олдида ипак тўшаклар ташланган, нарқув ёстиқлар қўйилган дастурхон ёзилган сўри... Дастурхон ноз-неъмагларга тўла, айниқса, Кони-гил ёқларга, адирларга чиқиб териб келинган исмалоқ, жар-жар, отқулоқ, ялшиз ва бошқа кўклардан пиширилган сомсалар диққатни ўзига тортарди.

Хонзода хоним икки сирдош дугонани ёлғиз қолдирай дедими, ёр-ёр эшитишни баҳона қилиб ўчоқ бошига шошилди.

Қорамағиздан келган Орзумулк оқа ёши ўтган сари сулувлашиб борадиган аёллар сирасидан эди. У қаддини тик тутиб юрар, ҳамон диркиллаган, қадди-қомати келинган дўндик қизларни эслатарди.

— Тобора ёшариб кетяпсиз, қиз! — мактаб қўйди дугонасини Сароймулкхоним...

— Ишрат замонида Амир соҳибқирон ўзларини... — деб гап бошлаган эди Орзумулк оқа, Сароймулкхоним шартаки дугонасининг нима демокчи эканини дарров фахмлади-ю тўхтатмоққа уринди:

— Вой, нималар деяпсиз, афтингиз қурмасун, қиз!

Орзумулк оқа чекинадиганлардан эмасди:

— Қиз, иккимизнинг сиримиз бир-ку... Амир соҳибқирон маҳрами бўлмоқ — худонинг улуғ марҳамати... Сиз Ҳазрат шабистонининг ёниб турган шами, шами эмас, офтобни эрурсиз! Ҳаммага ҳам насиб этавермайди, ҳа... Одамнинг билгиси келар экан. Бунинг айби йўқ, Аллоҳ ҳар нарсани жуфти билан яратган... Қовушиш ҳаммада бор, қиз...

Орзумулк оқа мийиғида кулиб кўйди, кейин мавзуга йўл очиш учун давом этди:

— Биласизми... Амир Қозоғон жапобларини ҳар куни тўртта канизак уқалар экан... Олампадох биттасини танлаб олар эканлар... У ёнига тонггача базм... Тармаширинхон гўзал кизларни боғдаги тип-тиниқ сувли ҳовузда чўмилтириб томоша қиларкан. Ёкиб қолганига олма отиб чакиртириб оларкан. Кейин...

— Вой дугонажоним-ей! Шуларни ҳам биласиз-а!.. — ёйилиб бораётган Орзумулк оқанинг гапини кесди Сароймулкхоним.

Икки дугона ҳеч ким йўғида кўришганларида шундай кўнгил изҳорлари бўлиб турарди. Унчалар ҳам андишанинг сарига боравермайдиган шартаки Орзумулк оқа чиройли кўзларини ўйнатиб, Амир Мусодан нолиб қолар, ухлагани кўймайди, канизакка йўлласам ҳам, «Ўзинг яхшисан!..» деб охири эритади, қабилда мақтанарди. Кейин Чингизхон, Чигатойхон, Кепакхон, Амир Қозоғон ва бошқалар ҳарамдаги турфа хил ишқий хангомалардан сўз юритарди. Сароймулкхоним эшитаркан: «Ёмонсиз-а, киз, ёмонсиз» дер, қистовга дош беролмай, баъзан сирларини айтиб қоларди. Дугонаси айтмаганига кўймас эди ҳам. Аммо айтиб берганлари Орзумулк оқанинг хангомалари қаторига кўшилиб бошқа ерларда ҳам жаранглашини билар, шу сабабдан меъёрни эсдан чиқармасди. Улар ўттиз олти ёшда эдилар, бу фаслда, албатта, дилкан суҳбатта қизиқ мавзулар топиш мушкул иш эмас...

— Амир соҳибқирондан сўйлангиз, киз!

— Амир соҳибқирон... бизларга жуда меҳрибонлар...

— Хўш... кўш ҳайдашлари қалай?.. — чиройли кўзларини айёрона қисиб тегажовлик билан сўради бирдан Орзумулк оқа.

— Вой, ўлай! Анови қизни уялмаганини кўрингиз! «Кўш...» эмиш-а! Вой, афтингиз курмасун, сиз қизни!.. Доим шундай қиласиз!..

Маҳди улё шундай деса ҳам, бундай гаплар унга-да ёқиши сезилиб турарди, дугонаси буни биларди.

— Чуқур... ҳайдайдиларму?.. — кўймас эди тегажовлигини Орзумулк оқа...

— Ие!.. Вой, ўлмасам...

Сароймулкхоним чиройли кўли билан оғзини ёпди. У

«қўш»нинг нималигини бир лаҳза тасаввур қилди-ю, ёш қизлардай қизариб кетди.

Орзумулк оқа энди дугонасидан тундаги хангомалардан бирма-бир синчиклаб сўрамоқчи бўлиб турувди, ногох юз берган ҳодиса қаймоқ боғлаб келаётган ширин сухбатнинг белига тепди. Сароймулкхоним боғ этакровида эгшига пушти тўн ташлаган Дилшод оқа билан кўк абришим либосдаги Тағой Туркон оқаларнинг бир-бирларига тиклашиб турганларини кўриб қолди.

— Тағин кундошлар орасида ғалва чиқди шекилли, қиз... Тез борайлик... — оғриниброқ деди маҳди улё...

Орзумулк оқанинг чиройли чехрасида ранжиш аломатлари кўринди. Икки дугона ўша томонга ошиқдилар.

— ...Энди битта туғиб бердим, деб бошимизга чиқиб олмоқчимусен?.. — дерди Дилшод оқа титраб-қақшаб, овози сал кўтарилиб кетаётганини ҳам сезмай. — Чиқиб бўпсен! Сени чиқариб қўядирган лакма йўқ, билдингму? Ҳадеб битта туғиб бердим, деб...

— Туғиб бердим!.. Ажаб қилдим! Хўб қилдим!.. — тап тортмай тик қараганча тарсиллатарди Тағой Туркон оқа. — Яна туғиб берамен!.. Куйиб ўласен!..

— Беҳаё! Уятсиз! Қаланғи-қасанғи бўлмай ўл!

— Қаланғи-қасанғи эмасмен! Нуфузли маҳалла оқсоқолининг қизимен! Билмасанг, билиб ол!

— Шунақа де?.. Канизаклигингни унутма!

— Канизак эмасмен! Маъшуқаларимен, билдингму?..

Жа-а-а оқсуяклардан экансен, нега туғмайсен? — фиғони фалакка чиқиб деди Тағой Туркон оқа. — Алам қиялғитими? Алам қилса, сенам туғиб бер! Билдингму?..

Бу гап Дилшод оқанинг жон-жонидан ўтиб кетди. Худди оғриб турган ярасига тиф теккандай хис этди-ю, шартта Тағой Туркон оқанинг сочига ёпишганини билмай қолди! Канизакнинг қўли эса малика ёқасига чўзилди!..

— Хай-хай!.. Бу нима қилиқ?.. Айб эмасму?.. — ҳаяжонланганча деди етиб келган Сароймулкхоним.

Хайриятки, атрофда эшитадиган одам йўқ, ҳамма ўчок бошида... Бас қилингиз! Биров кўрмасун тағин! Ҳазрат қулоқларига бу гап етса, нима деган одам бўламиниз?..

Сароймулкхонимнинг секин, шивирлашдан балаңдроқ босиқ овози дарров малика билан каңизакнинг эс-хушларини жойига келтирди.

— Ундай қилманглар! Уят бўлади-я!.. — гапга қўшилди Ораумулк оқа ҳам.

Аламлари ортган малика билан канизак бамисоли тўлиб, тегсанг тўкиламан, деб турган косага менгзардилар. Тағой Туркон оқа чидамади, бошини маҳди улё тўни пешига буркаганча, ўксиб йиғлаб юборди.

— Хонимойим! Ахир менда не айб?.. Ўтирсам ўпоқ бўлсам, турсам сўпоқ... Доим шунақа... Нима қилай ахир, нима қилай? Худо фарзанд берган бўлса менда не айб?.. Тўғри юрсанг ҳам эгрига чиқаверасен...

— Ким бўпти ўзи?.. Ҳаммани оёқ учида кўрсатади... Гердайиб юргани юрган... Худо бизга ҳам бериб қолар ахир... Бериб қолар...

Дилшод оқанинг охирги сўзлари йиғи аралаш чикди. У маҳди улё кўксига бош қўйганча чексиз изтиробларини ичига ютиб, унсиз-унсиз йиғлади...

Сароймулкхоним: «Ие! Ие! Айб бўлади!..», «Биров кўрмасун...», «Йиғламангиз!..» дея нечоғлик кундошларини юпатишга уринса ҳам, сўзлари қумга сепилган сувдек бесамар кетишини яхши тушуниб турарди... Фақат бу машмашалар Ҳазрат соҳибқирон қулоқларига етмаса бас...

#### IV

Амир Темур масъуд туйғулар оғушида Самарқандга қайтганида Сифноқдан ҳам чоғар келиб турган экан. Тўхтамиш ўғлон ўз валинеъматига ёзган бахтиёрлик хисларига йўғрилган мактубида, ҳазрат аълога фатх муждасини етказиб, қутлаб, Темур Маликхон билан юзма-юз келиб бир ҳамладаёқ асфаласофилинга юборганлигини, волиблик камарини белига мардонавор боғлашга мушарраф бўлганлигини ва музаффарият ила Сифноқ тахтини эгаллаганлигини маълум қилганди.

Бу муждадан Амир Темурнинг чехрасига нур югурди, бағоят хурсандлиги ортиб, «Хайрият!.. Шу қушларга ҳам етдик...» дея Аллоҳга шукроналар келтирди. Энди унинг ўғли «Тўхтамиш ўғлон» эмас, балки «Тўхтамишхон» деган юксак номга эгадир! Бир лаҳза кўз олдида шимолий сарҳадлари кўрғонланган, хавфу хатарлардан холи, дориломон Туркистонзамин намоён бўлди... Энди юрт дориломонликка юз тутмоғи шубҳасиздир.



Соҳибқирон бир неча кеча-ю кундузни Боғи Чинорда айш-ишрат ва фароғатда ўтказди. Вазири аъзамга, хурам айём шарофати билан, зиндондаги махбусларни озод қилиш ҳақида фармон тайёрлашни топширди. Тўхтамиш-хошинг чопари Тармочуққа катта илтифотлар кўрсатиб, эгару от, заррин хилъату мурассаъ камар тухфа айлаб, иззату икром билан Сигноққа кузатиб қўйишларини буюрди. Иттифоқо, шу вазифа Амир Муҳаммад Мирак зиммасига тушди...

Орадан бир ой ўтар-ўтмас, суибуланинг ўрталарида Кониғилда янграган карнай-сурнай садолари соҳибқирон Амир Темур Кўрагон билан Шахрисабз ҳокими Амир Мусонинг қизи Туман оқалар тўйлари бошланганидан хабар берди. Тўйнинг бутун тадорикини кўриш ҳаждан қайтиб келган, энди ҳожи бўлган Амир Сайфиқдин некўзга топширилган эди.

Арқони давлат вакиллари, Самарқанднинг казо-казолари, вилоят ҳокимлари, маҳаллалар кадхудолари, атроф қишлоқлардан келган одамлар, турку тожик, арабу ажам барча-барчаси Турон подшосини шарафлаш учун Оқ уй тикланган Кониғилга ошиқдилар. Қирқ қулоқли дошқозонлар бир ҳафта ўчоқ бошидан тушмади, етти кеча-кундуз савту наволар тинмади, машҳур муганнийлар хизматда бўлдилар. Дор, олов пурқаш, афсушгарлик, кўз боғлаш, чини ўйин, ёғоч от ўйинлари барчани ўзига чорларди, хўроз ва қўчқорлар жангини томоша қилиш эса жуда мароқли эди. Бир томонда икки доирачи билан кайчи нағма қилишмоқда, учта ёш бола эса рақсга тушишмоқда. Доирачилардан бири ҳазил қўшиқ айтарди. Болалар қўшиқ оҳангига мос муқом қилиб ҳаммани кулдираддилар.

Бошқа томонда — чўққи қалпоқли забардаст доирачи билан бошига хўкиз ниқобини кийиб, терига ўранган бақалок одам, уларнинг ёнида шолвор кийиб олган, бошида гулдор мўғулча қалпоқли киши — бари бир бўлиб атрофга одамларни йиғиб масхара ва муқаллид санъатини намойиш этишарди.

Хов нарироқда Кониғил ичкарисиди эса пойга, кўпкари, қовоқ ўйин, тирандозлик, кураш, зўргарлик, чавгон томошалари бўлиб ўтмоқдайди. Чор атрофда сурон қўнган... Ҳар ёқдан қийқириклар, ҳайрат садолари эшитилади. Хосу ом катта-ю кичик ҳамма ўзини эркин сезар, дастурхонлар мўл-қўл эди.

Еттинчи кун, окшом пайти, — кўк токида аллақачон тўйни томоша қилишга иштиёқманд порлоқ юлдузлар жам бўлишиб кўзлари нигорон кутишар эдилар, — оппоқ ҳарир либосга бурканган кичик малика Туман оқани «ёр-ёр ўлан»лар билан Оқ уйдаги гўшангага узатдилар. Сайхонликда кафта гулхан ёниб турарди.

*Хай-хай ўлан, жон ўлан-о,  
Киройи қиз, ёр-ёр...  
Упа-элик кераксиз,  
Чиройли қиз, ёр-ёр... —*

янграр эди ўлан садолари Конирил узра...

Туман оқа олтин юганли туя устига ўрнатилган маофада осмондаги ойдай балқиб ўлтирар эди. Олтин юган ой нурида яракларди. Еру кўкда бу палла фақат икки ой ҳукмронлик қилар эдилар, холос... Кўкда — ой, Ерда — ҳурилиқо келинчак... Куёвнавкарлар қуршовидаги Амир Темур эгнига зар ёқаси шуъла таратиб турган оқ авра чопон ташлаб олганди.

Ёр-ёр садолари яқинлашиб келгани сари жигарсўхта куёвнинг юраги гурс-гурс ура бошлади... Ниҳоят маофа яқинлашди... Ярим йил аввал кўрган тушида фаройиб ходиса юз берганди — осмондан ой тушиб соҳибқироннинг қўйнига кирган эди... Туши ўнгидан келганидан боши осмонда Амир Темур суюкли ойимчасини маофадан қучоқлаб даст кўтариб олди ва «ёр-ёр»лар, қий-чуву қийқириқлар остида гулхан атрофини уч бор айлангач, гўшанга томон йўналди...

## Ў Н Т Ў Р Т И Н Ч И Б О Б

### I

**Х**али тўй авжида эканлигидаёқ соҳибқирон элчиликка юборган Давлатшоҳ бахши уйғур ва унинг ўн кишидан иборат ҳамроҳлари Хоразмга етиб борганлари-ю хоразмшоҳ Юсуф Сўфи томонидан зиндон қилинганлари хақида хабар етиб келган эди. Аммо буни Амир Темурга билдирмадилар...

Тўй ўтгандан кейин Амир Сайфиддин некўз билан

Муҳаммад Чуроға додхоҳ қандай йўл тутиш, вазиятни соҳибқиронга қандай билдириш ҳақида ўзаро кенгаш қурдилар.

— Ҳазратга бу гапни ким айта олади? — сўради Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўй кўзлари жавдираб, унинг овози одатдагидан ингичка тортиброк чикқандай туюлди Амир Сайфиддин некўзга. — Хоразмдан яхши хабар келади, Юсуф Сўфи албатта инсоф этагидан тутади, адоват-низолар орадан кўтарилиб кетади, деб юргандилар соҳибқирон. Энди нима бўлади?..

— Аслида-ку, бор хусуматларни сулҳу сафога айирбош қилиш вақти аллақачон етгон... Киши англамаса қийин экан... — деди Амир Сайфиддин некўз. — Хўш... Ким айта олади?..

— Бонуйи кубро улуғ эгачи айтсалар-чи?.. — маслаҳат берди Муҳаммад Чуроға додхоҳ бир оз ўйланиб.

— Давлат ишлари бағоят зил-замбилдур, аёл кишига оғирлик қилмасмукин... — Амир Сайфиддин некўзга таклиф унчалар маъқул бўлмагани сезилди. — Бу вазифа пири муршид Мир Саййид Барака ҳазратларига тааллуқли, назаримда... Хў-ў-ш...

— Қариндош бўлғондан сўнг не заруратки, муҳолифат этагини тутадир?.. — деди афсус билан пири муршидга Амир Темур нохуш хабарни эшитар экан. — Тақдирда ёзилғони бўлар экан-да... Кимники ферузбахту саодатманд айлади, у жаҳон ичра тахт соҳибни бўлди. Кимники хору ғамнок қилди, унга хосу ом баб-баравар бахраманд бўлиб турган офтобнинг ҳам нури тегмади...

— Амир соҳибқирон! Бандасининг тутумларига хайрон қолмағайсиз... — таскин бергандай давом этди Мир Саййид Барака. — Харакатга тушган азим тоғлар йўлини тўсгувчи кумтепалар илгидан не келур?.. Аллоҳ кўриб турибди, ўз саяжиянгизга муносиб кечиримлилик этагини тутиб келмакдасиз... Кенгашим шулдурки, Юсуф Сўфига яна бир мактуб битилсун. Қариндошимиз-да, ҳамиша инсофга келиб қолар деган умид дилимизни ёритиб турадир. Ахир бегуноҳ қонлар тўкилмоғи жоизму?.. Алҳамду лиллаҳир раббил оламин!

«Маъқул дедилар!», «Айни муддао!» қабалида пири муршидни қўллаб-қувватлашди Амир Сайфиддин некўз билан Муҳаммад Чуроға додхоҳ.

Ҳазрат отига миниб келаётган соҳибқирон бу сўзлар-

дан кейин ўйланиб қолди. Сўнг Мавлоно Убайдни чорлатиб, яхши мактуб ёздирди ва шу кунлик Ахий Жаббор баҳодирни Хоразмга элчи қилиб жўнатди.

Бу сафар энди соҳибқироннинг кўнгли тўқ эди, Юсуф Сўфи мактубни олгач, албатта адолат сасига қулоқ осадди, инсоф йўлига юз буриб Давлатшоҳ бахши уйғурни зиндондан озод қилади ва омон-эсон юртга қайтаради...

\* \* \*

Ахий Жаббор баҳодир ўз йигитлари билан мезоннинг охирларидагина Хоразмга етиб келди.

Даставвал Гурганждан чиқаверишдаги машҳур Шайх Нажмиддин Кубро мақбарасини зиёрат қилдилар, сўнг аср намозини шайхнинг ҳамиша гавжум зовиясига<sup>1</sup> кириб адо этдилар. Наврўздан сўнг қиш бўлмас, мезондан сўнг ёз, деганларидай об-ҳавонинг бир оз совиб қолгани сезилди.

Хоразмшоҳлар пойтахти Гурганжда Ахий Жаббор баҳодир кўп бор бўлган. Қутлуг Темур минораси ёшгинасида жойлашган Қайсария карвонсаройи шаҳарга алоҳида кўрку салобат бахш этиб туради. Бу ер билан Султон Такаш мақбараси орасида карвонсарой ва бозор жойлашган. Хоразмшоҳлар саройига боришда карвонсарой чапда қолади, бозор ўнгда... Олти йил аввал келганда бозор кичикроқ эди, энди кенгайиб, дарвозаси ҳам ўзгарибди — жез дарвоза ўрнига нақшиннигор дарвоза ўрнатилибди... Зангори кўлга боришаётган малика Хонзода хоним ва дугоналарини «қароқчи»лардан қутқариб қолганлари ҳов анови муюлишда юз берган эди-да...

Ахий Жаббор баҳодир ўша кунларни эсларкан, мийида кулиб қўйди.

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи Ахий Жаббор баҳодирни келганларининг еттинчи куни — пайшанбада қабул қилди. Одатда шу куни элчилар қабулга кирар эканлар.

Элчилар кўп эди. Ҳеч ким ҳеч ким билан гаплашмас, бәрча хоразмшоҳ ҳузурига чорлашларини кутарди. Ахий Жаббор баҳодир бирдан тўртта одам нарида яширигандай бўлиб ерга қараб ўлтирган Тармочукқа кўзи тушди-ю анграйиб қолди! У кейинги пайтларда Тармочукнинг Тўхтамишхон қиличини чошиб юрганлигини яхши

<sup>1</sup> Зовия хонақоҳ.

биларди. Бу бетайин кимларнинг қиличини чошмади-я. Лекин қандай эҳтиёж туғилдики, Амир Темур Кўрагонга тутишган ўғил бўлган Тўхтамишхоннинг элчиси соҳибкирон билан уруш хавосидаги хоразмшоҳ Юсуф Сўфи қошига келади?.. Яқингинада Самарқандга борган эди-ку? Бу ерда нима қилиб ивирсиб юрибди?..

Шу палла Тармочуқни ичкарига чорлаб қолишди. Ахий Жаббор баҳодир, хоразмшоҳ кўринишхонасига кириб чиққач, албатта Тармочуқ билан учрашишни ўйлаб қўйди. Ундан сўрайдиган нарсалари бор.

Амир Темур элчисига бешинчи бўлиб навбат етди. Сарой кўринишхонаси узунлиги ўттиз газ, эни йигирма газ келадиган, шифти баланд деворлари инжа нақшлар билан безатилган кенг хона эди. Меҳроб олдида заррин тахтда хоразмшоҳ Юсуф Сўфи ўлтирар, ўнг томонда уламо-ю фузало, чап томонда амирул умаро, бекларбеги ва нўёнлар саф тортиб туришарди. Ахий Жаббор баҳодир улар орасида бекларбеги Хожа Шайхзода, шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандийларни кўрганига хайрон қолмади. Аммо эски танишларини бу ерда учратаман, дсб асло ўйламаганди. Сафда... ўзларини Амир Темурдан азият чеккан деб ҳисоблаган, шундан бир-икки йилдан бери шу ерлик бўлиб қолган Маҳмудшоҳ Бухорий, Абу Исҳоқ Ясовурий, Султон Маҳмуд ибн Кайхусравлар аёну ақобирлар қаторида қад ростлаб турардилар.

Уни, айниқса, ажаблантирган нарса Султон Маҳмуд ибн Кайхусравни бу ерда учратиши бўлди. Ажабо, у нима қилиб юрибди? Баланд бўйли, шокоса кўз, шошилиб тупук сочиб гапирадиган, бир гапни икки марта такрорлайдиган бу нокас беш-олти йил аввал Алуфа тавочи билан ҳам бирга келганди. Ўшанда ҳам кимлар биландир учрашиб, пичирлашиб юрганди.

Ахий Жаббор баҳодир юқунуб бориб хоразмшоҳга таъзим бажо келтирди ва соҳибкирон мактубини узатди... Юсуф Сўфи мактубни шу захотиёқ ёнидаги мулозимга берди ва «Ўки!» ишорасини қилди. Юзи япалоқдан келган хоразмшоҳ сал озганиданми ёноқ суяклари бўртиб қолган, соқолига битта-ярим оқ ҳам оралаган эди.

Амир Темур Кўрагоннинг Хоразмшоҳга мактубида даромаддан кейин шундай сўзлар битилганди: «...Под-

шоҳлардин раво эрмаским, борғон элчини банд қилғайлар... Сабабки, аларда гуноҳ бўлмас, алар холис кишилардур... Подшоҳлик русумида бундоқ одат йўқдур. Бас, лозимдурки, элчи Давлатшоҳ бахши уйғурни бизга йиборғайсиз, ортиқ бундай ишларга қўл урмағайсиз, то пушаймон бўлмағайсиз...»

Кўринишхонадаги жимликни фақат хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг тиш вижирлатишлари бузиб турарди холос.

Ҳеч ким чурқ этмасди.

— Подшоҳлик русумини бизга ўргатибдилар-да... — бир оз жимликдан кейин деди мазах қилиб Юсуф Сўфи. — Элчини юборайликму?.. Бундай ишларга қўл урмайликму?.. Пушаймон бўламу?.. Оқсоқ подшонинг меҳрибончилигини кўрингиз! Хо-хо-хо!.. Бир насихат айлай дебдилар-да...

— Насихатларини кўрингиз!

— Меҳрибончиликларини ўзларига қилсунлар!

— Хо-хо-хо!.. Ана, Темур оқсоқнинг марҳамати!

— Шохимиз насихатга мухтож эмаслар!..

Атрофдан ана шундай сўзлар ёвдилар, Ахий Жаббор баҳодир ўзини игна устида ўлтиргандай сезарди. Бир муддат шундай сурон давом этди, ҳар ким нимадир деб ўз норизолигини, таажжубини ошқор айлади.

Дарғазаб бўлган Юсуф Сўфи уч бор қарсак урди. Эшиқдан аввал мулозим, кейин икки ясовул кириб келдилар.

— Тездан Тўй Буға ўғрини бу ён чорла! Уни тўхтата оладиган куч йўқ. Фармон қилғилки, Бухоро томонларга от солсун! Вилоятни ғорат этсун, турку тожикнинг мол-мулк, теваларини суриб қайтсун!..

Ахий Жаббор баҳодир қотиб қолди! Нахотки Хоразмшоҳ бундай тутумнинг беоқибатликка олиб келишини идрок этмаса! Қариндошнинг юзига оёқ қўйиш Аллоҳга ҳам, бандасига ҳам ёқмаслигини англамаса! Мадҳиябоз хушомадгўйлар сўзига қулоқ осса!.. Амир Темур элчиси Тўй Буға ўғрини ўтакетган шафқатсиз каллакесар деб эшитган эди.

— Мана бу элчини бўлса... — Ахий Жаббор баҳодирни кўрсатиб деди бирдан Хоразмшоҳ. — Банд этиб, зиндоннинг энг чуқур катагига ташла! Каналарга талашиб ётсун!.. Бундан кейин дағдағали мактублар олиб келмайдурғон бўлади!..

Ахий Жаббор баходир Хоразмшоҳнинг охирини ўйламай қилинган кутилмаган фармошидан ханг-манг эди. У бирон нарса деб ҳам улгурмади. Икки ясовул унинг қўлларини қайириб диканглатиб олиб чиқиб кета бошладилар. Ахий Жаббор баходирнинг кўзи, иттифоқо, Султон Маҳмуд ибн Кайхусравга тушиб қолди: у мийиғида кулиб қараб турарди.

Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав Хоразмшоҳга юзланди:

— Ҳимматларига офарин! Ҳимматларига офарин! — Унинг шодлиги чексиз эди. — Шавкатли подшоҳнинг тутуми шундоқ бўладир! Кўнглимизда худди шуни тиларон эрдик... Бу бадбахтнинг тўғри жазосини бердингиз!

— Темурланг нимасига чиранадир?.. — озгин, повча, эркаксабзига ўхшаган, тепакал Маҳмудшоҳ Бухорий битта ҳам сочи қолмаган тақирбошга айланганди. — Ўзи яримжон, бир оёғи чўлоқ, бир қўли ишламайди... Ҳе-хе-хе... Агар жанг қилсам борми, бир ўзим саранжом қилиб ташлардим. Ваҳмаси бор холос. Ундан асло ҳайикмаслигимиз керак, подшо ҳазратлари!

Абу Исҳоқ Ясовурий ҳам нимадир деб минғирлади, аммо гапини ҳеч ким тушунмади.

— Нима десам... — сўзга қўшилди барвастан келган бекларбеги Хожа Шайхзода. — Тўхтамишхон элчисининг келгани аъло иш бўлди. Чунки Амир Темурдай подшо билан ёлғиз туриб курашиб бўлмайди, бизга шериклар керак... Тўхтамишхон билан иттифоқ қўлимизни узун, белимизни бақувват қилгусидур...

Бошқалар гапга қулоқ солиб туришар, аллақандай истиҳолада сўзга қўшилишмасди.

Юсуф Сўфи тишларини бир вижирлатиб қўйди, бу Хоразмшоҳнинг сўзга оғиз очишидан далолат эди. Барча унга юз бурди.

— Бир ой аввал Тўхтамишхон жанобларига элчи юборғон эрдим... — деди Юсуф Сўфи. — Ва унга таваккал қилиб ашаддий душманимиз оқсоқ Темурга қарши бирга курашишни таклиф этгандим... Албатта, у тутинган ўғил, лекин ўғиллар... айниқса, тутингани отага энг биринчи душмандир. Буни билишимиз керак... Ҳе-хе-хе... Ахир «ота» соҳиби давлат, ўғил эса қарам ҳисобланадир... Шайхулислом жаноблари не дейдилар бунга?

«Офарин!», «Мантикнинг теранлигини кўрингиз!», «Ақлу идрокларига хасанот!» сингари мактовлар эшитилди.

— Подшоҳим... -- шу пайтгача жим ўтирган шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандий сўзга кўшилди. У «Амир Темурни ота тутиб, унга вафо қилмаган одамга ишониш мумкинмикин?.. Ҳар нечук, хушёр бўлмак жойиздур...» демоқчи эди, негадир фикридан қайтди ва кўлини кўксига қўйиб деди: — Биздан кўра ўзлари йироқни авлороқ кўрадурлар, биз ақли қосирлар илғаманган ерларни фахму идроклари ила осонроқ илғаб оладурлар... Ақлу идрокингизга тан бермай илож йўқ, хоразмшоҳ ҳазратлари!..

Киромиддин ас-Самарқандий ортиқ бирон сўз демасди.

Шайхулисломнинг аждодлари асли Самарқанддан келиб қолгандилар. Муҳаммад Хоразмшоҳ замониде бешинчи бобоси шайхулисломлик мартабасида эди, падари бузруквори такводор Жалолиддин ас-Самарқандий эса энг буюк сўфийлардан бўлиб, шаҳардан чиқаверишда Шайх Нажмиддин Кубро макбарасига яқин ердаги зовияда шайхлик қиларди. Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута милодий 1338 йилда Хоразмга келганида айнан шу шайх уйида меҳмон бўлганди.

— Тўхтаминшон ҳозир Сарой мамлакатига борди, амир Мамоқ элини мусаххар қилди, Жўжи улуси барчаси унга муте бўлди... — давом этди Хоразмшоҳ. -- У энди Мангкишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон фарзанди эмас, балки бир пайтлар Ўзбекхон тасарруф этган Олтин Ўрда хони! Ўрусхонни тахтдан ағдарган валлакат! Кейин улус Чингизхон авлоди бўлган Тўхтаминшон қандайдир даштдан чиққан номсиз амирнинг ўғли бўлиб қола олмайдур. Олтин Ўрданинг хони бировга муте бўлар эмишму?.. Ҳеч жаҳонда шундоқ бўлганму?.. Асло! Асло!

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг гаплари мантқиқли эди, бу хаммани ўйлаштириб қўйди.

— Шохим! — Яна мурожаат этди Султон Махмуд ибн Кайхусрав таъзим бажо келтириб. — Шохим!.. Ўзингиз биласиз, падари бузрукворимиз Амир Кайхусрав Хутталоний Кўрагоний худо раҳмати хоразмшоҳ Хусайн Сўфи жаноби олийлари билан эскидан садоқатли дўсту кадрдон эдилар, дўсту кадрдон эдилар... Улар бизга ибрат-



дир... Тўхтамишхон жаноблари билан «борди-келди»мизни яхшилашимиз даркор! Эҳтимол доимий бир одамингиз унинг хузурида бўлсун, дер эдим, хузурида бўлсун, дер эдим... Лозим топсангиз, каминани ўша юмушга юборингиз, у ерда кўз-қулофингиз бўлайин, ҳамма нарсдан хабарлар етказиб турайин, жону имонимни бериб хизматингизни қилайин, хизматингизни қилайин!.. Тўхтамишхонга ахир Туркистонзаминга борса ғажарчи<sup>1</sup> ҳам керак бўлар... Амир Темур падари бузрукворимиз Амир Кайхусрав Кўрагон Хутталоний хизмагидан роса фойдаланиб тахтга минди, фойдаланиб тахтга минди... Кейин уни қатл этдирди... қатл этдирди... Ха-а... Хаммаси эсимда...

Султон Махмуд ибн Кайхусрав жануб ёқдаги деразага тикилганча негандир Юсуф Сўфига ўхшатиб тишларини вижирлатиб қўйди.

Хоразмшоҳ «Маъкул!» дегандай билинар-билимас бош ирғади.

## II

Тарих 780-ҳижрий қўй йили, шаввол ойи<sup>2</sup> кун Хут буржигга борганда Амир Темур зафарқарин кўшинини бошлаб Хоразмга отланди. Хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг кажбахслиги, кераксиз ғурурдан хаво пайдо қилган тутумлари, элчиларга ўтказган ўринсиз зуғумлари, Кот, Хива ва Бухоро вилоятларига чопқунлар уюштиргани, мусулмонларнинг молларига тама кўзи билан қарагани бунга сабаб бўлди. Соҳибқирон ёнида подшоҳлик бўстонининг гули, жаҳон амирзодаси Умаршайх Мирзо, Амир Жоку барлос, Амир Сайфиддин некўз ва бошқа амирлару баходирлар шиддат билан борардилар. Ададсиз лашкар Хоразм қалъасини ўраб олди, атрофдаги барча йўлларга қоровуллар қўйилди. Лашкар кеча-ю кундуз сурон солиб ваҳима қилиб чиқар, олам зилзила бўлгандай титрарди...

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи пойтахт остонасидаги улкан лашкарни кўриб турар, юрагини тобора қўрқув-харос камрар, умидга жилла бўлсин жой қолдирмасди. У Амир

<sup>1</sup> Ғажарчи - йўл бошловчи.

<sup>2</sup> Милодий 1379 йил, март-апрел ойлари.

Темурнинг шундоқ қўшин билан келади, деб асло ўйламаганди.

Баридан ҳам, қалъа қаршисида катта иморат тиклашга киришганлари ошиб тушди. Очикдан-очик хисор солишмоқда! Тинччилар, Турон султони бу саройни ўз хоссаи шарифи учун қурдираётганини айтишди. Шунчалар беписандлик бўладими? Эшигининг тагида душман келиб хотиржам ўзига уй қура бошласа!.. Бу билан Амир Темур икки қуёни урмоқчи. Аввало, мен Чигатой улуси ворисидурмен, бу жойлар меники, хоҳласам уй қурамен, хоҳламасам йўқ, демоқчи; сониян, Турон султони хоразмшоҳни жилла бўлсин назарига илмаслигини кўрсатиб қўймоқчи! Юсуф Сўфини ғазаб исканжага олди. У бетиним тишларини ғижирлатарди.

Шошилинич машварат чақирилди...

— Нима десам... — биринчи бўлиб сўз олди бекларбеги Хожа Шайхзода. — Нима дейишга ҳам хайронмен... Шохим! Тан олиш керакки, бу беаёв қўшинга ҳеч нарса бас келолмайди... Чора — сулҳ тузмакда... дейишга журъат этамен...

— Жанг қиламиз! Сулҳ тузмаймиз!.. Ўлсак — ўламиз, қолсак — қоламиз! — деди ғазабда Махмудшоҳ Бухорий.

Ўз хаёллари билан машғул Юсуф Сўфи индамасди. Шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандий гапга арадашди:

— Хоразмшоҳ ҳазратлари! Бу тўфонга рўбарў бўлмакдан худо асрасун! Кўнгилни чўқтирмангиз! Қадим пахлавон подшоҳлар тутумини қилмак керак...

Шайхулислом нимадир айтмоқчи бўлди-ю негадир жим қолди. Шу палла Султон Махмуд ибн Кайхусрав дадил сўз олди:

— Шайхулислом жанобларини тушунгандай бўлдим, шохим! Фикримча, рост дедилар! Қадим пахлавон подшоҳлар тутумини қилайлик! Хоразмнинг пахлавон подшоҳи эурсиз ахир... Эски тажрибалар доим кишига қўл келадур... Мен сизга айтсам, ҳеч тап тортмай Амир Темурнинг ўзини жангга чақирингиз!.. Ха-ха, ёлғиз ўзини жангга чақирингиз!

Хамма ялт этиб хоразмшоҳга каради. Султон Махмуд ибн Кайхусрав давом этди:

— Уни албатта жангга чақирингиз! Бу мардоналик белгиси бўлур! Ул киши яримжон, бир оёғи чўлок, ногирон,

юрганда ҳам оқсаб зўрға юради. Ўнг қўли майиб, ишга ярамайди... Яримга одам-да, яхши биламен! Қандай жанг қилади?... Йў-ў-ў-ўк! Қилолмайди! Ахир қилични ўнг қўлда тутиш боболардан бизга мерос-ку! Аввало, у жангга чиқмайди, жуда ориятли одам, шарманда бўлишдан кўркади. Борди-ю чикса ҳам, сиз ўз шижоатингиз билан бешубҳа уни енгасиз, енгиб чиқасиз!.. Нима жонн бор!..

Шайхулислом бу сўзларни эшитаркан, ичида бундай ўйларди: «Адолатли бўлади... Агар икки хукмдор жанг қилса, нари борса бир одам нобуд бўлади... Юрт, элу халқ омон қолади-ку!..»

Таклиф оҳанрабодай барчанинг диққатини ўзига тортди.

— Тўғри айтдилар... — деди Маҳмудшоҳ Бухорий гапга пишанг бериб. — Тўғри айтдилар! Шундай қилингиз, подшойим! Бир шарманда бўлсун ҳамманинг олдида! Ох, сизнинг олдингизда товукдай писиб қочганини, эмаклаб тўнингиз пешини ўниб, ялиниб-ёлворганини бир кўрсам эди, армоним қолмасди!.. Кўрсам эди!.. Аммо у кўркади, чикмайди, мана кўрасиз!..

Маҳмудшоҳ Бухорий бўркини олиб, терлаган тепакал бошини ҳузур қилиб артар эди.

— Агар шоҳим ижозат берсалар, ўзим чиқар эдим ўша оқсоқ билан саваш қилгани! — гердайганча макталиб юборди шу палла Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав. — Ўзим гумдон қилар эдим, гумдон қилар эдим! Унинг мучали сичқон-ку!.. Хе-хе-хе! Сичқондай қочирардим, чийиллатиб!.. Ҳа!..

— Уники сичқон бўлса, сизники йўлбарс, подшойим! — орага гап қистирди Маҳмудшоҳ Бухорий...

Бошқалар ҳам кўндан орзу қилиб юрган нарсасига энди эришган одамдай мамнун Хоразмшоҳга тикилдилар... Ҳамма бу таклифга олий ҳазрат жаноблари қандай қарар эканлар, деб жонҳалак эди.

Чошгоҳга бормай Амир Темур хоразмшоҳ Юсуф Сўфидан шундай мазмунда қиска мактуб олди: «...Биз икки кишини деб, қачонгача мусулмонлар азоб чекадурлар, икки одам деб бир жаҳон хароб бўладур? Бас, Ҳаққа таваккал қилиб, эл олдида ялғуз иккимиз майдонга тушиб урушқайбиз!.. Кўрайлик-чи, тақдир кимга жабру кимга меҳр инъом айлагай, кимни сарбаланду кимни хор қилгай...»

Амир Темур мактубни ўқиб қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди. Бу кулгуга аччиқ заҳарханда оҳанг қоришиб кетганини ҳамма сезиб турарди. Амир Жоку барлос ичида: «Аттанг!..» деб қўйди. Амир Сайфиддин некўз кўн бор кузатган, бундай ҳол соҳибқиронда камдан-кам юз берарди. Атрофдаги беклар барча соҳибқиронга таажжубда қарадилар.

— Худодан ушбуни тилар эрдим, жаноблар! Халлоқи безаволга салламноқи, тилагимга еткурди!.. Жангларга кирмағонимга хийла бўлди... Қудамиз менинг ташвишимни чекиб, жанглар русумини унутмаслигимни истабдур, майдонга чорлабдур... — Мамнунликдан Амир Темурнинг катта-катта кўзлари чарақлаб ёнарди. — Хоразмшоҳ Турон султони билан ёлғиз жанг қилмакчи бўлибдур!.. Ўзим ҳам шундай орзуда эрдим, бироқ қариндошлиқ эҳтироми юзасидин бунга андиша қилардим холос. Тездан уруш анжомимни келтурунгиз!..

Соҳибқирон шиддат билан отга минди ва ҳисор томон юра бошлади. Жанг-манг бўлган беклар йўлни тўсишга уришиб: «Амир соҳибқирон! Бу феълингиздан қайтингиз!», «Тўхтангиз!..» «Бормакка маслаҳат бермасбиз!..» қабилида ёлвордилар, аммо улур амир ҳеч бирига илтифот қилмасди.

Умаршайх Мирзо илтижоли кўзларини Амир Жоку барлос билан Амир Сайфиддин некўзга тикди, ҳушёр Амир Сулаймоншоҳ ҳам улар ёнига етиб келди. Амир Жоку барлос жойидан жилмади, чунки бундай ҳолларда соҳибқиронни йўлдан қайтаришга уриниш бефойдалигини яхши биларди. Амирзода билан икки амир беихтиёр боришиб, соҳибқирон отининг жиловидан тутишиб, йўлга туриб олдилар.

— Ҳазрат соҳибқирон! Шафқат айлангиз! — зори тавалло қилди Амир Сайфиддин некўз... — Фалокат оёқ остида, дейдилар. Бизни гуноҳга ботирмангиз! Катта гуноҳнинг тагида қолғоймиз! У дунё-ю бу дунёмиз куйиб кетадур! Аллоҳга шукур, хали ўлғонимиз йўқ! Ёнингизда турибдурмиз!.. Қуллари тирик туриб ҳазратнинг урушқали бормоғи раво эрмасдур!..

Амир Сайфиддин некўзни Амир Темурнинг ўнг қўли ногиронлигидан жангда мушкуллик туғилиши мумкинлиги ташвишга соларди.

— Раҳмингиз келсун, эй валинеъмат соҳибқирон! —

ялинди Умаршайх Мирзо... — Мени юборингиз! Мен борурмен!.. Ахир мен бормен-ку!.. Мен!..

Амир Сулаймоншоҳ ҳам қараб турмади:

— Мен чиқамен, Амир соҳибқирон!.. Мен!.. Нега қараб турар эканмен!..

«Биз бормиз!», «Биз бормиз!..» — дейишарди бошқа амирлар ҳам илтижолар ила соҳибқирон отини ўраб олишиб...

Амир Темурнинг кўзларида фавқулодда қаҳру ғазаб учқунлари чакнади. Унинг чеҳрасида халиги мамнунликдан асар ҳам кўринмасди.

— Четланингиз!!! Турон султони Амир Темур Кўрагонни шарманда-ю шармисор қилмакчимусенлар?! Майдонга тушмакка журъат этмади, жангдан қочди, кўрқди, писди, деган тавқи лаънатни унинг бўйнига илмакчимусенлар?! Ҳар қандай қудратли бўйин ҳам бундай тавқи лаънатни кўтармакка ожизлик қилур!.. Бундоқ бўлгандан кўра майдонда мардона ўлмак афзалдур! Бас! Қочингиз йўлдан!.. Четланингиз!.. Четланингиз, деяпмен!!!

Амир Темур отига шиддат билан камчи урди! Қанча каттик тутмасин, отнинг жилови Амир Сайфиддин некўзнинг қўлидан силтаниб чиқиб кетди! Атрофни камраган Турон кўшини, амирлару баҳодирлар, навкарлар барча юракни ҳовучлаб соҳибқиронни кузатиб туришарди. Чунки кўзи пишган жанг кўрган саркардалар ҳам шундоқ — худди эртақларда бўлганидай икки подшоҳнинг куппа-кундузи лашкарлар кўз ўнгида жанг қилганларини эслай олмас эдилар.

Бир зумда хандакқа етган Амир Темур ҳисор томонга қараб қичқирди. Унинг ўктам овози борлиқни жангга олиб юборгандай бўлди:

— Хоразмшоҳ Юсуф Сўфига айтингиз: биз унинг сўзи билан келиб турубтурбиз! Унинг шавкат соҳиби эканини билурмиз! Бас! Ваъдага вафо қилсун, шаҳардан чиқиб маъракаи майдонга тушсун! Кўрайлик, худо кимга нусрат бергай!..

Бутун борлиққа сукунат чўкди. Атрофни куршаган Хоразм ва Мовароуннаҳр аскарлари нафас ҳам олмай вазиятнинг нима билан тугашини кутарди. Осмон тип-типиқ, вақт чошгоҳдан ўтганди.

Аммо ҳисор томондан ҳеч ким чиқмади, бирон садо ҳам бўлмади. Соҳибқирон, оти бир жойда тўхтамасдан

сабрсизлик билан ер тепиниб у ёқдан-бу ёққа юрганидан, дам-бадам жиловни тортиб-тортиб қўярди. Атрофдан ҳеч қандай сас эшитилмас, хандақ ёнлари, теварак майдон сув сепилгандай жимжит эди.

Ҳануз хоразмшоҳ Юсуф Сўфидан жавоб келмасди.

Бир оз фурсат кечди.

Амир Темур юкоридаги даъватини яна такрорлади.

Яна натижа бўлмади...

Хоразмшоҳ барини ҳисордан кўриб турарди. У таваккалчиликка бориб, Амир Темур зинҳор урушга чиқмайди, деган ўйда катталик қилиб юборганди. Соҳибқироннинг майдонга дадил кириб келиши, унинг ҳайбати хоразмшоҳнинг кўнглига қаттиқ қўрқув солди, ичида ўз қилмишидан пушаймон бўлди. Аммо энди кеч эди. Уни бу жангга гижгижлаб маслаҳат берганлар эса лом-мим дея олмасдилар.

Амир Темурнинг:

— Ҳар кимки сўзига вафо қилмас, тирик юрғондан кўра ўлғони яхшироқдур!.. — деган сўзлари хоразмшоҳ қулоғига етди шу палла...

Соҳибқирон курашга тушиб талабгор чиқмаган полвондай мағрур майдонни яна бир неча бор айланди, сўнг кийқириқлар остида қўшин ёнига ғолибона қайтиб келди. Барча амирлардан тортиб навкарларгача соҳибқироннинг журъату жасоратидан хайратда қолдилар. Сурон қўпди:

— Соҳибқиронимиз омон бўлсунлар!

— Баҳодирликларига офарин!

— Офарин! Ур-хо-о!..

— Аҳсанта! Аҳсанта!..

— Амир соҳибқирон пойдор бўлсунлар!..

— Дунё тургунча турсунлар! Ур-хо-о-о!..

Беклар келишиб ботир ва қўрқмас Амир Темур узангисига лаб қўйишар, доводий совут пешини тавоф айлаб ўпишар, фахру ифтихор туйғуларини аён этишарди.

Атрофдан ёғилаётган олқиш садолари қулоқларни тешгудай бўлиб ҳисор девори оша Юсуф Сўфига ҳам баралла эшитилиб турарди.

Шу пайт мамлакатнинг жанубидан — Термиздан «омонлик-сомонлик»қа эрта пишган илк қовундан юборганларини маълум қилдилар. Юртда йилнинг энг биринчи пишган меваларини Турон султони Амир Темур Кўрагонга илиниш одат тусига кирганди, илк меваларни энг

аввал соҳибқирон татиб кўрарди. Хоразмда ҳали қовун пишмаган эди. Амир Темур хурсанд бўлиб кетди:

— Бу яхшиликкадур. Юсуф Сўфи бизга ўтру ўлтирибдур. Ўринсиз мухолифатга боргон бўлса ҳам, қариндош эканлигимизни унутмайлик. Биринчи қовунни усиз ёлғиз ўзимиз тановул айласак бўлмас... — деди. — Қовунни олтун табаққа солиб қудамизга ҳам юборилсун!

Хоразмшоҳ тутумидан кўнгли зада бўлган Амир Сайфиддин некўз эътироз билдиргандай деди:

— Бир қошиқ қонимдан кечасиз, Амир соҳибқирон. Олтун табақ хожат эрмас шекилли... Хў-ўш... Ёғоч табаққа солиб берсак кифоя қилур, балки...

Соҳибқирон поризо бўлгандай қовоқларини уйди:

— Йўқ... У ҳолда ҳимматимиз қусурли бўлиб қоладур... Юсуф Сўфи хоразмшоҳ эмас, энг аввало менинг қудам бўладур, некўз жаноблари! Буни унутмангиз!

— Узр сўраймен, Амир соҳибқирон! — таъзим қилди Амир Сайфиддин некўз...

«Юсуф Сўфи бундан кейин бизга дўст бўлиб қармоғи аниқдур! Худо инсоф берсун... — хаёлидан кечирди Амир Темур. — Ёғийлигу адоват унсу улфатга айлансун, орада ширинлик бўлсун, деб қовун йўлладим... Дарҳол таъзиму ҳурмат мақомида узр сўрайдур ва кучок очиб келадур, чандон тухфа-ю инъомлар қиладур...»

Амир Сулаймоншоҳ қовунни соҳибқирон айтгандай қилиб хандақ бошига элтиб қўйди-да, ҳисор томонга қараб қичқирди. Унинг бўйдоқларникидек дўриллоқ овози хийла салобатли эшитилди:

— Амир соҳибқирон хазратлари биринчи қовунни қудаларига юбордила-а-а-ар!.. Юсуф Сўфи жаноблари насибаларини олсунла-а-а-ар!

Барча узилган ипни улаш, қариндошчиликни тиклашнинг яхши имкони туғилганидан мамнун енгил нафас олди...

Хоразмшоҳ Юсуф Сўфи бу пайт алам ичида қоврилиб ётар, ўзи жангга чорлаб туриб қўрқиб чикмай шарманда бўлганидан, ўйламай қилган тутуми душмани шуҳратига шуҳрат қўшганидан ўзидан ўзи қаттиқ ғазабда, нима қилишини билмасди. Шундай ҳолатда шайтон киши хушини ўғирлаб, аклини терс ишлатиб қўяди... Орага ширинлик солиши керак бўлган қовун худди захарлангандай Хоразмшоҳ қаҳрини бадтар алаenga олди. Унинг

назарида, Амир Темур унинг устидан кулаётгандай бўлиб кетди. Кулганда ҳам масхара-ю мазах қилиб кулмоқда! Қовуннинг юборилиши гўё ит олдига сўнтак ташлагандай туюлди хоразмшоҳга... Гўё, мана бу қовунни егину сасингни чиқарма, дарров бўйин эгиб қалъадан чик, деяётгандай эдилар. Юсуф Сўфининг сабр косаси тўлди: тоқай у, Хоразм эли оқсоқ Темурдан азоб чекадур, харосу кўркувда титраб қакшайдур? Хавфу хадиқда кун кечиралур?..

— Биз оқсоқ Темурнинг илтифотига мухтож эмасмиз! — деб юборди бирдан Юсуф Сўфи ғазаб билан тишларини ғижирлатиб. — Қовунни хандаққа отингиз! Олтун табақни дарвозабонларга ташлангиз!.. Мухтожлигимиз йўқ!.. Билмаганлар билиб қўйсун: мени хоразмшоҳ дейдилар! Бекларбеги Хожа Шайхзода жаноблари! Дарвоза очилсун! Урушқа отланиб турган номдор мардлардан иборат Хоразм лашкарини жангга бошлангиз! Ёғийга омон йўқ!.. Омин, Аллоҳу акбар!..

Шайхулислом Киромиддин ас-Самарқандий: «Хай! Хай!..» деганча сўзи оғзида қолди. Хожа Шайхзода ичиди: «Аттанг... Ярашмоқлик фурсати келган эди, яхши фурсат эди-я!..» деб қўйди... У аламдан бирон нарса деб юбормаслик учун тишини тишига қаттиқ босди, орага кириб қолган қалин лаблари қонаб кетди.

Хар томонда: «Ёғийга омон йўқ!», «Ур-хо! Ур-хо!..», «Омин, Аллоҳу акбар!..» сингари хитоблар янграрди.

...Амирзода Умаршайх қўшини Хожа Шайхзода лашкарига рўбарў чикди. Қирғину қатли ордан олам қоронғу бўлди.

Шаҳар қамали уч ярим ой давом этди. Бу орада соҳибқирон ўз хоссаи шарифи учун барпо этаётган сарой ҳам битиб қолди. Учинчи ойга борганда Хоразм қўшинининг шиддатлари сусая бошлагани сезилди. Егулик-озикнинг чўғи ҳам камайиб борарди... Катта манжаниқдан отилган тошлар хоразмшоҳнинг кўрвон буржида жойлашган қасрини кўпоришга турди. Нақшиннигор дарвоза қулагандан кейин Амир Темур қўшинининг зафари аён бўлиб қолди.

Юсуф Сўфи ахволни кўриб, руҳан эзиларди. Оқибатда бедаво дард унинг ёқасидан тутди, ададсиз ғаму андуҳда жон омонатини ўз эгасига топширди.

Соҳибқирон бу хабарни эшитиб изтиробда қолди. Хар-



нечук, куда-қариндош эди... Инсон қисмати ҳақида ўйлар экан, хаёлидан шундай ўйлар кечди: «Эй инсон, худонинг бечора бандаси! Сен ўзингни биласенму? Сен вужуд қафасида бир сониялик нафасдурсен холос. Умринг чоҳи адам сари бир қадамга жо бўлади. Кечадан кундузга, кундуздан кечага ета олишингга асло ишонч йўқ бўлган холда, нечун ўз вужудингни хирсу хузурларга чирмайсен, қалбинг тубини гардуннинг бўлар-бўлмас хою хаваслари билан тўлдирасен?..»

Бу гаплар, барчага, жумладан Юсуф Сўфига ҳам, ўзига ҳам тегишли эканлигини соҳибқирон юракдан хис қилди.

Зафарқарин кўшин шаҳарга ёпирилиб кирди. Ҳисор деворининг кўп жойларидан рахналар очилди. Гуриллаб яшнаб турган Гурганж харобага айланди, кўп одамлар асир олинди, талон-торожда ҳадсиз молу манол ғолиблар кўлига тушди.

Хумоюн ўрдудан бўлган фармонга кўра, Амир Сайфиддин некўз билан Умаршайх Мирзоларга шаҳар донишмандлари, хунарманд ва касб-кор усталарини биронтасининг ҳам бурнини қонатмай Самарқанд билан Шаҳрисабзга кўчириш вазифаси топширилди. Соҳибқирон режаси бўйича, Шаҳрисабзда мустаҳкам қалъа солиниши ва ҳашамадли Оқсарой иморати қурилиши керак...

## Ў Н Б Е Ш И Н Ч И Б О Б

### I

Ушбу воқеалардан йигирма уч йил муқаддам Амир Темур Шаҳрисабзда Бобо Али Шоҳ деган авлиё зиёратига борганда, авлиё унга: «Тагри таоло буюрганки, агар кўкда икки худо бўлса жаҳоннинг иши бузилур!», деганди. Ва шу захоти Қуръони каримдан фол очганда: «Иша жаалоока халифатан фил арз!», яъни: «Сизларни Ер юзида халифа қилдук» ояти чиққанди. Йигирма тўққиз ёшли амирлашқар ўшанда хайратидан ёқа ушлаб қолган, шижоати ортиб, кўнглидаги мақсадлар йўлида иштилошлари қатъийлашган эди. Соҳибқироннинг фикрича, дунёда бир подшо бўлса, эл, улус, раоё ва бароё хотиржам яшайди, чунки бир-бирига дахл этгувчи, ид-

дао қилгувчи подшолар йўқ , урушнинг дасти қирқилади, олам бузилмайди, адолат устунлари устувор қолади.

Амир Сайфиддин некўз ҳаж сафаридан қайтиб келганда Хуросон, Эрон, Мозандарон ва бошқа мамлакатларда ҳар музофотда бир кас бош кўтариб подшоҳлик қилишини, ҳар бир кенту шаҳар фитналар уясига айланиб қолганлигини, юртлар бесаранжомлик ва жанжаллар тўрига чулғанганини айтиб берди. Айни пайтда Эрону Хуросон тарафлардан юртимизга таҳдидлар ҳам бўлиши мумкин, деб кўшиб кўйди. Бунинг, албатта, олдини олиш лозим...

Амир Темур буни эшитгач, саъжиясига кўра дарҳол Хуросон томонларга отланиши керак эди, бироқ Турон мамлакати тўла мусаххар бўлмаганлиги сабабли ҳали бунинг фурсати келмаганлигини идрок этди. Бас, жаҳонгирлик масъулияти энди уни дадил қадам ташлашга ундамоқда...

Хуросон тарафларга мутаважжих бўлишдан аввал, соҳибқирон ўн тўрт ёшли амирзода Мироншоҳ Мирзони Хуросонга юборди ва музофотда ўзининг ноиблигига номзод қилди. Амир Сайфиддин некўз, Амир Шохмалик, товоқ юзли, кетмонсоқол Амир Оқ Буға найман, Мубашшир баҳодир ва бошқа кўп номи чиққан амирлару баҳодирлар ҳазрат шахзода мулозаматига бел боғладилар. Амирзода Мироншоҳ Мирзо қишни Балхда ўтказди.

Тарих милодий 1381 йил баҳорида, табиат ям-яшил либосга ўранган, анвойи гуллар билан безанган бир фаслда соҳибқирон Хуросон томонга юз буришга қарор берди. Товуқ йили эди, бу лашкар орасида бир оз мутойибага ҳам сабаб бўлди: «Ҳазрат соҳибқирон душманларини қувишга борадилар, улар товукдай қочиб қоладилар!..» сўзлари навкарларга жуда нашъа қиларди. Лашкаргоҳга айланган Қарши чўли чодиреу байроқлар, оқ уйлару боргоҳлар, олачиқу шомиёналардан обод бўлиб кетди. Ҳар ёнда лашкару сипоҳ гуррас-гуррас кезиб юрар, йўлга чиқиш ҳақидаги олий фармонни интиқлик билан кутарди.

Нихоят чўл осмонида бурғулар овози янгради ва беҳисоб кўшини йўлга чиқди. Омуя<sup>1</sup> сувига етганда кечув-

---

<sup>1</sup> Амударёни ўрға асрларда шундай деб ҳам атадилар.

дан олдин кўшинга озгина дам берилди. Кун исиб кетди. Ташна бўлган навкарлар дарёдан қалқонларда сув олиб ичардилар. Отлар худди онасининг елинини туртиб-туртиб эмган қулундай, она дарёга тумшукларини тикиб чанқовини қондиришарди.

Кўшин уч кундан кейин Андхойга етиб келди. Андхой пири муршид Мир Саййид Баракага хумоюн ўрдудан суюрғол қилиб берилганди. Қайси юртга борса, энг аввал азиз-авлиёлар зиёратини одат қилган соҳибқирон, пири муршиднинг Самарқандда берган кенгашини эсда тутиб Андхойда Бобо Сангув деган авлиёни тавоф этишга борди.

Замона авлиёларидан саналган, дунёдан Холики аъзамга мухаббатдан ўзга илинжи йўқ Бобо Сангув етмишларга бориб қолган нуроний бир мўйсафид эди. У шаҳар четида, ташландиқ боғ этагидаги вайрона янглиғ кулбада гўшанишинликда ҳаёт кечирарди. Парвардигорнинг ўзига така қилган авлиё азбаройи ишқининг оташноклигидан тез-тез жазаба ҳолатига тушар, шавқ билан айтилаётган такбирлар садоси кўчага ҳам эшитилиб турарди. Соҳибқирон кулбага яқинлашиб келар экан, шундай сўзлар қулоғига чалинди:

— Ёлғиз ўзингатагина сифинурмен, ҳеч нарсани шерик қилмасмен!..

Бобо Сангув соч-соқоллари ўсган, ўртача жуссали одам бўлиб, унинг бутун шижоати ёшига муносиб бўлмаган чарақлаган катта-катта кўзларида мужассам эди. У соҳибқиронга бамисли вужудини тешиб юборадиган алфозда кўзларини қадади:

— Баракалло!.. Сидку ихлослари пок қалбларида мужассамдур! Аён! Аён... Ота-онам сизга фидо бўлсун! Бир қатим зиёрат қилғонларига қуллук!..

Амир Темур бу сўзлардан қалбида меҳр туйди. У авлиёнинг қўлини ўпди, этакларини кўзларига суртди.

Шу палла кутилмаган воқеа юз берди. Бобо Сангув ўрнидан турди-да, кулба ичидан янги сўйилган қўй тўшини олиб чиқиб, соҳибқирон томон узатди... Амир Темур тўшни оларкан, буни яхшилик аломати деб билди, авлиёнинг тутуми сабабини тушунгандай бўлди-ю беихтиёр:

-- Хуросонким, ер юзининг тўши эрур, иншооллох, тангри бизга бергувсидур!.. — деди кўнгли ёришиб.

Авлиёнинг қўй тўшини узатиши — Хуросон қўлингиздадур, деган маънони англатарди... Бобо Сангув соҳибқиронни кўпдан-кўп дуолар билан сийлади.

Амир Темурнинг юрт сардори сифатида Хуросон томонларга илк бор чиқиши эди, илк қадамнинг бундай қутлуғ келиши уни бағоят рухлантириб юборди.

Ногаҳонда Хирот яқинидаги йўлтўсарлар ва кароқчилар макони бўлиб қолган Фўшанж қалъасида бебош бир жамоа муҳолифат изхор этиб, қиличларини қилидан чиқаришга тайёр турганликларини хабар қилдилар.

Зафарқарин қўшинга Хирот сари юришга фармон берилди. Ҳамма, Фўшанж қалъасига ҳужум бўлади, чунки соҳибқирон хали Самарқандда эканликларидаёқ, Хирот малиги ушбу итоатсиз қалъани саранжом этишни сўраб мурожаат қилган, деб турганда, қўшин Хиротни шимол ёқдан четлаб ўтиб, Амир Темурнинг пири Зайниддин Абубакр Тойбодий қишлоғи томон бурилди.

Хуросоннинг саромади замона шайхларидан, пок эътиқодли мавлоно, улуг шайхулислом Зайниддин Абубакр Тойбодий умр бўйи Ҳерируд водийсидаги Тойбод қишлоғида муқим яшаб келаётган зоти бобаракот эди. У ўзининг боғида меҳнат қилар, номи Эрону Туронда маълуму машҳур бўлиб кетганди. Узоқ-яқиндан тез-тез келиб турадиган меҳмонларнинг оёғи узилмасди.

Темурбекнинг азалдан азиз-авлиёларга ихлоси баланд эди, қаерга борса қадамжоларга иззату икром кўрсатиб зиёрат қилар, тавоф этарди. Йигирма уч ёшдалиги пайтида тойбодлик донгдор шайхнинг ҳам этагини тутган, муридлик хирқасини эғнига илган эди. Ўшандан бери пири билан мактублар ёзишиб турадилар. Закий қалбли шайх Зайниддин кешлик Темурбекни илк бор кўргандаёқ, фавқулодда шуур билан унинг манглайи порлоқ эканлигини англади... Қўлини Темурбекнинг кенг пешонасига қўйиб, узоқ хаёлга чўмди. Манглайига нималар ёзилганлигини пайпаслаб билиб олмоқчи эдим... Темурбекнинг яхши эсида, ўшанда бошини бағоят маҳобатли оғир бир юк босиб тургандай бўлди... «Ҳа, фурсат келиб, ҳимматли бу ёш амирзода, — деб ўйлади шайх, — ишиооллох, худонинг ердаги сояси бўлгай, салтанат соҳиби, дину дунё қутбига айлангай, ҳамиша расулиллох амалларини адо этгай, расулиллох фарзандлари Биби Фотиманинг кўз қоралари бўлмиш саййидларга юксак

иззат-икром кўргизгай, ҳамма жойда адолат русумини устивор қилгай...»

Машҳури офоқ шайх шу сабабдан муридига ёзган мактубларида, нафи тегиб қолар деб, давлатни бошқариш хусусида бебаҳо кенгашлар берар эди. «Абулмансур Темурбек, салтанат ишларида тўрт нарсага риоя қилсунлар, — деб ёзган эди пири комил ўз мактубларидан бирида. — Биринчиси — кенгаш; иккинчиси — машварат, маслаҳат; учинчиси — қатъий қарор, тадбиркорлик ва хушёрлик; ва ниҳоят, тўртинчиси — эҳтиёткорлик... Инчунин, салтанат бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорликни икки ёнларидаги икки устун деб билсунлар, токи оқибатда афсусга юз буриб пушаймон бўлмағайлар... Тағин билмаклари лозимдурки, салтанат ишларининг бир улуши сабру тоқат билан бўлғай, яна бир улуши эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солмак ила битгай... Вассалом!...»

Шайх Зайниддин Абубакр Тойбодийнинг нурмаъно сўзларини соҳибқирон қулоғига жо қилиб олганди, салтанат ишларида жуда қўл келди. Давлат ишларининг бир эмас, икки эмас, тўққиз улушини кенгашга, фақат бир улушинигина қиличга қолдирди. Ҳар қандай душман билан дуч келганда ҳам ишни кенгашдан, кечиритишдан, олийҳимматлиликдан, уни дўстга айлантиришдан, қуда-қудагай, дўст-қариндош бўлишдан бошлайди. Иложи бўлмаган ҳолдагина қиличга суянишга тўғри келади холос... Агар соҳибқирон бир киши бўлиб, минг кишига, балки туманга иш буюрар экан, бу ўша оқил кенгашлар ҳосиласидир. Амир Темур фикрича ҳам, соҳиби шижоат, азми қатъий, тадбиркор, мард, уддабурон ва хушёр бир киши минг-минглаб тадбирсиз, лоқайд кимсалардан аълороқдир.

Соҳибқирон ҳар қадамда пири комил кенгашларининг ниҳоятда тўғри ва адолатли эканлигига шохид бўларди. Тарих милодий 1361 йилда Мўғулистон хоши Туғлуқ Темурхон Мовароуннаҳрга бостириб кирганида, Хўжанд суйидан<sup>1</sup> мамлакатнинг номдор амирларига ёрликлар юбориб, шитоб ҳузурига етиб келишларини талаб қилди. Амирлар шўшиб қолдилар. Хўжанд ҳокими Амир Боязид жалойир билан Кеш ҳокими Ҳожи Барлос Хуросон

<sup>1</sup> Сирдарёни баъзан шундай атадилар.

томонга қочдилар... Темурбек ҳам иккилана бошлади ва маслаҳат сўраб пири комилга мактуб юборди. Шайх ўз жавоб мактубида бундай дебдилар: «...Ҳазрат Алидан сўрабдурлар: «Агар осмон — камон, ер — камон ипи, бало-қазолар — ўк, инсонлар ул ўк-ёйларга нишон, отгучи — Аллоҳ бўлса, бандаси қаерга қочмоғи керак?..» деб... Таңрининг қошига қочсунлар, деб жавоб берибдур халифа жаноблари... Бас, сиз ҳам Туғлуқ Темурхон ҳузурига қочингиз! Ва қўлидаги ўк-ёйини тортиб олингиз!..»

Шундан кейин соҳибқирон юраги қувватланиб, дадил Мўғулистон хони ҳузурига боришга ўзида шижоат сизди ва адашмади...

Қўшин Ҳерируд водийсини манзил қилди.

Шайх Зайниддин Абубакр Тойбодий етмиш бешлардан ошган ўрта бўйли, калладор одам эди, қалин ошпоқ соқоли селкиллаб кўкрагига тушиб турарди. Бошидаги кичкина кўк салла, эғнидаги оқ ридо ўзига жуда ҳам ярашганди. Файратли шайхнинг нуроний чехрасига боққан кишининг кўнгли ёришарди.

Шайх Зайнидин Абубакр Тойбодий Амир Темурни бағрига босар экан, узоқ қўйиб юбормади, икки қўлини соҳибқирон кураклари устига қўйди, катта-катта кўзларига лим-лим тўлган севинч ёшлари эрталабки офтобда ялтирар эди. ... Кейин Амир Темур шу ҳолатни эслаб Муҳаммад Чуроға додхоҳга бундай деганди: «Мамат... Худо бир сақлади, агар шайх зудлик билан қўлларини орқамдан олмаганда, босиб қолармиди. Худди осмон узлиб тушгандай, ўзим эса тарикдай майда-майда бўлиб кетгандай ҳолни бошдан кечирдим...».

-- ...Алқисса... Аллоҳга шукурки, ўзи етказди, дийдорлашиб турибдурмиз, Амир соҳибқирон! — ишқом тағидаги чорпоёга таклиф қилар экан, деди мамнун пири комил.

Фотиҳага қўл очдилар.

Соҳибқирон Турон мамлақати мусаххар этилганлиги ҳақида сўйлаб берди, Хуросон музофотларига отланганини айтиб, пири комилдан фатво тилади.

— Ҳа... Ҳа... Турону Эрон ҳали ҳеч кимнинг ақду никоҳига кирмаган икки бўй етган санамдек гўзалдур... — деди шайх. — Уларни забт этмак учун адолатли сиёсат лозимдур. Алқисса... бу бешак-шубҳа, жаҳонгирлик ибтидоси бўлур!..

Шайх аллақандай таважжухда қўйнига қўл солиб ридоси ичидан нимадир олди. Бу катта, қизил ёқут кўзли чиройли олтин узук бўлиб, унга «Рости-ю русти»<sup>1</sup> сўзлари ўйиб ёзилган эди...

— Ташрифингизни фаҳм этдим... — ири комил жилмайди. — Бир туш кўрдумки, нақ Дажла соҳилида турғонмишмиз. Дажлалиги аниқ, ҳозиргидек кўз олдимда... Айқирғон сув бўйида кулиб карадингиз... Сув — йўл, кулишингиз — келишингиз... Алқисса... Ушбу узукни номи чиққан машҳур заргарга ясагирдум. Келиб қолсалар, сизга тухфа бўлғай деб...

Олтин узук соҳибқирон қўлига қўйиб қўйгандай мос тушди.

— Рости-ю русти... Куч адолатда... — шивирлади Амир Темур аллақандай таважжухда узукдан кўз узмай оҳиста силар экан. Ақиқдай ёқут кўзи ярақлаб ёнган узук кун нурида хилма-хил товланиб кўринарди. — Куч адолатда!.. Адолатда...

— Илалабад адолат этагини тутсунлар! — деди шайх худди муриди кўнглидагини сезиб тургандек. — Аммо адолатни ушлаб турмак осон эрмас... Афсуски, осон эрмас! Не қилайликки, адолат ҳам аслида нисбий нарса... Бу узук ҳамиша қўлингизда бўлсун. Агар адолатдан чекинсангиз, кўзи хира тортиб қоладур...

— Бағоят мишнатдормен, пирим! Қуллуқ! Қуллуқ!..

Соҳибқирон узукка тикиларкан, хаёлидан, шайх ҳазратлари ҳазиллашяптиларми ёки чин гапиряптиларми, деган сўзлар ўтарди.

Шайх бир зум ўйланиб турди-да:

— ... Ҳазил қилмакчи эрсам, бошқа гап топилғай эрди... — деди бирдан! — Дилингизда иштибоҳлар бўлма-сун, деб ташвишланамен...

— Узр сўраймен, пирим!.. — Амир Темур шайх тўни пешини ўпиб кўзига суртар экан, унинг кўнглида кечган гап пирига аён бўлганидан ҳайратда эди. — Шаккоклигим учун кечирингиз, пирим!.. Гуноҳкор бир бандамен!..

— Амир соҳибқирон! Агар биз шайхлик мартабасини маҳкам турғонимизда ўзгаларга мурид қолмағон бўлур эрди... — Шайх ўтган гапларга нарво қилмагандай да-

<sup>1</sup> Яъни -- «Куч адолатда».

вом этди. Бу билан, кечирдим, демокчидай эди. -- Аллоҳга шукурки, ниятимиз беадад мурид орттириб оламга мактанмоқдан мутлоқ йироқдур!.. Ниятимиз мўмин-мусулмонларни зулму зуғумдан ҳимоя қилмақдин иборатдур холос. У дунёдан ҳам, бу дунёдан ҳам умидимиз бордур, иншооллоҳ. Ушбулар важҳидин, биз соҳибни салтанатлар, подшоҳлар билан дийдорлашувимиз, уларнинг қаҳру ғазаб ила лутфу марҳамат қоришиқ қалбларини кашф айламагимиз лозимдур. Ана шунда мўмин-мусулмонлар ҳифзу ҳимояда бўлурлар. Ана шунда биз ҳам ислом талабларини адо этгон бўлурмиз...

Улуғвор сўзлар Амир Темур кўнглига ғурур ҳиссини бағишлади. У шайх ҳазратларини яхши билади, ул зот сўфийликни қаттиқ ушлаган донишманди замоналардандурлар. Сўфийлар дунё ташвишларидан ёлғиз ўзларинигина халос этмайдилар, бу халослик дунёни қутқармоқлари учун даркор...

Орага бир неча лаҳзалик жимлик чўқди.

— Ажабки, шайхларнинг раоё ва бароё ташвишлари туфайли подшоҳларга арзи ҳол этгонлари жуда кам учрайдур, Амир соҳибқирон! — давом этди пири комил. — Аммо бизнинг йўригимиз бошқа... Хирот малиги Фиёсиддин Курт шаҳарни ўрамоқ учун янги девор тиклатиб, қалъани ўратди. Хирот халқи кўп машаққатларга дучор бўлди. Кўнглимиз тилинди. Дарҳол Малик Фиёсиддин Пир Али Куртга бундай мактуб йўлладим: «Билгилким, ҳеч қандай девор билан Аллоҳнинг бало-офатидан қутула олмайсен! Кўнглингдаги ҳавойи ғурурдан юз ўтиргил! Бас, элга ортиқ азоб бермагил!» Малик Фиёсиддиннинг жавоби жанобингизни ғазаб отига миндурди! Малик бундай дебди: «Имомларнинг салтанат юмушларига аралашиларига асло ҳожат йўқдур...» Бағоят дарғазаб бўлдум! Тунда ой ёруғида мазористонга бориб Аллоҳга ёлвордимки, Малик Фиёсиддинни тахтдан мосуво этгил, Амир Темур Кўрагонга ато айлагил, деб... Алқисса... Пайғамбарлар иши — мўъжиза, авлиёлар иши — каромат...

Шайх Зайниддин Абубакр Тойбодий ойдин кечаларда тез-тез қабристонга бориб турар, унга шу ерда Аллоҳ билан мулоқот қилиш осондай туюларди. Атрофда ётган не-не одамлар орасида, уларнинг гувоҳлигида Бирубор билан гаплашиш шайхга бемисл саодат эди.



-- Кам бўлмасунлар, пирим! Хамиша хизматингизда-  
дурмен!..

— Амир соҳибқирон! Огоҳ бўлсунлар: Хиротни забт  
этгонларида, буюрингизким, шаҳар бузилишига йўл  
қўймасунлар! Авомунносга азоб бермасунлар!.. Маъқул-  
му?..

— Пирим! — сўради Амир Темур саволига савол  
билан жавоб бериб. — Нега Малик Фиёсиддинга ҳам  
шундай насиҳат этмадилар?

— Насиҳат этдим, этдим!.. Қулоқ солмайдур... Мана,  
аҳволи энди не бўлур... — Шайхулислом бир оз тўхта-  
ди. — Аллоҳ сизнинг шамингизни ёндурди. Ўзларига  
ҳам насиҳатим: Хирот аҳлини изтиробга солмасунлар!  
Йўқ эса, худо кўрсатмасун, маликнинг холига тушиб  
колурлар...

Амир Темур бош эгди. Бу пири комилнинг каттик  
ўтинчи эди.

Соҳибқирон ўтган йили Хирот малигини аввал ба-  
хорда бўладиган қурултойга таклиф этганини эслади. Зо-  
хирида бағоят миннатдорчилик билдирган малик хумо-  
юя ўрду элчисига: «Агар Амир Сайфиддин некўз келса-  
лар, унинг билан бирга остона ўпишга етиб борғумдур»,  
деб юборибди. Соҳибқирон ҳар бир одамнинг ичидаги-  
ни билиб турса ҳам, сабр-тоқат қилар, зора у инсофга  
келиб қолса, деб умидвор бўларди. Тезда Амир Сай-  
фиддин некўз Хиротга бориш ҳақида буйруқ олди. Ма-  
лик: «Пешкашларим ҳали бут эмас...», «Сихҳатимни ях-  
шилаб олайин...», «Яқинда йўлга чикқоймиз...» қабил-  
даги баҳоналар билан элчини тутиб турди. Аммо шаҳар-  
ни шитоб девор билан ўратаётгани, ичини ола мушук  
таталаётгани Амир Сайфиддин некўз назаридан қочма-  
ди. У ўшанда билдирмай Хиротдан чиқиб кетган, бориб  
соҳибқиронни Хирот малигининг афъоли ва кирдикорла-  
ридан огоҳ этган эди.

«Ўзи асли гумроҳлардан эркандур... — хаёлидан  
кечирди Амир Темур. — Улуғ шайхулисломдай зотни  
ранжитгон бўлса, дуоибадга қолмоғи аниқдур. Бир  
йилдан бери бизларга ҳам мулозамат кўргизмай-  
дур...»

Метиндай Фўшанж қалъаси олингандан сўнг Хиротга  
юз бурган соҳибқирон шаҳар дарвозаларининг худди  
юзга ёпилгандай тақа-тақ берклигини кўриб хайрон қол-

мади. Малик Фиёсиддиннинг чиндан ҳам ўринсиз гурурга берилиб кетгани, қалъасига бино қўйиб ўзини қўл етмас, осмони фалакда фахмлаётгани аён бўлди.

## II

Чоршанба куни чақинқадам черик бурғулар чалиб Хирот қалъасига яқинлаша бошлади. Хайбатли қўшин тездаёқ ясол тортиб қалъанинг яқиндагина тикланган баланд деворлари рўпарасида бўй кўрсатди. Ўша куни жанг бўлмади. Амир Темур тўртбурчакнусха шаҳарнинг йиғирма минг қадамча келадиган атрофни айланиб, кирар-чикар жойларни кўз остига олди, нозик нуқталарни белгилаб чиқди. Кечкурунги машваратда Мироншоҳ Мирзо, Амир Сайфиддин некўз, Амир Оқбуға найман, Мубашшир баҳодир ва Амир Муайяд арлотнинг ўғли Мирзо Алибекларга нималарнидир уқтирди.

Тонг отиши билан: «Тўш-тўшдан жангга кирилсун! Қалъа деворига чиқилсун!» деган фармон бўлди. Мубашшир баҳодир қўшини чап томондан, Мироншоҳ Мирзо қўшини ўнг томондан қалъага ташландилар. Амир Оқбуға найман навкарлари айланиб кунботар томонга ўтдилар, жануб тараф Мирзо Алибек чекига тушди. Амир Сайфиддин некўз лашкари рўпарадан хужумга киришди. Қалъа девори тепасида қулай жойлашиб олишган Малик Фиёсиддиннинг уришқоқ ва жангари аскарлари эса ён беришни хаёлига ҳам келтирмас эдилар.

Уруш оҳанглари авж олди.

Шоҳчодир олдида жангни кузатиб ўлтирганида соҳибқиронга Самарқанддан чоңар келганлигини маълум қилдилар. Махди улёнинг хос мулозими Сароймулкхонимдан мактуб тутқазди. Амир Темур мактубни олар экан, суюкли хонимнинг гўзал чехрасини кўз олдига келтирди ва аллақандай титроқли туйғу билан мактубни очди:

«...Баландпарвоз шоҳбозимиз, тоғлардан ҳам ортик суянчимиз, кўнглимизнинг султони, дийдамизнинг оқ нури, умримизнинг сурури Хазрат соҳибқирон жаноби олийларига кўзлари йўлларида нигорон маликаи муҳтарамаларидан деб билсунлар, — сўзлари билан бошланган эди мактуб. — «...Мен сизлардан бу учун ажр-мукофот сўрамаймен, фақат қариқдошчиликдаги дўстлик-яқин-

лигингизни талаб этамен...»<sup>1</sup> деган ояти муборакнинг теран мазмунини дилларига жо айлаган ахли ҳарам раънолари сизга ўз дуои саломларини йўллайдурлар... Бонуйи кубро Қутлуф Туркон оқа эгачимга дайди дард эпкини бир оз тегиб, азиз бошларида бир муддат оғриқ турди... Хонзода хонимнинг ёлғиз юпаиҷлари амирзода Муҳаммад Султон... Амирзодам беш ёшга кадам кўйдилар, Аллоҳ умрларини берсун, андоқ ақлйдурларким, кўриб ихтиёрсиз яқо тутгаймен, ҳам кўнглимга харослар тушадур... Пирмуҳаммад Мирзо Туман оқа кўз қирида Боғи Биҳишти суронга кўмиб юрибдур...Султон Бахт бегимни кўрганда, илоҳо, тенгини топиб узататурғон кунларга етказсун, деб яратганга илтижолар айлаймен. Каминангиз Шохруҳ Мирзо бўйларига қараб куним ўтадур. Тағин... Ҳазратим, айтмоғимни Қутлуф Туркон оқа эгачимиз ҳам тайин этмушлар, исмағ пардасидаги ожизамиз Оқа Беги хоним, бонуйи некужамол вужудлари чаманида озроқ малалати<sup>2</sup> пайдо бўлибдур... Аммо кўзи ўткир ҳозик табиблар саъий-ҳаракат кўргизуб турурлар... Ўзларига ҳамроҳ бўлиб юрган мухтарама малика саҳройи оташафзо Дилшод оқага соғинчли саломимизни еткурғайсиз, Аллоҳ паноҳида омон бўлсунлар... Тиллари санода, қўллари дуода аддои Бибингиз...»

Мактубни ўқиб Амир Темурнинг юраги сиқилди. Ҳа, ўзи ўйлагандек, Самарқандда анча-мунча ташвишлар бор... Оқа Беги хоним ҳам, ёш нарса, негадир касалга чалиниб туради. Шу туфайли куёви Муҳаммадбек ибн Мусони Ҳирот сафарига қўша олмади. Набираси Султон Ҳусайн Мирзо Амир Мусо хонадонида Орзумулк оқа қўлида тарбияланади... Барча-барчаси соҳибқиронни қаттиқ ўйлаптиради.

Ҳирот фатҳ этилгандан сўнг фурсат ўтказмай пойтахтга қайтмоғи керак. Тезроқ қайтмоғи керак... Ёш келинчак Туман оқани ҳам соғинди...

Амир Темур чодирда ўтиролмади, сабри чидамай чиқиб кетди ва қалъага қараб юрди. Гўёки шу ҳаракатлари билан савашини тезроқ тугар эди унинг назарида. Қалъа теварагида юраркан, жон олиб жон бераётган навкарларни рухлантириб ўтар, тасаннолар айтар,

<sup>1</sup> Қуръони ҳарим. Шўро сураси, 23-оят.

<sup>2</sup> Яъни, дард, касаллик маъносида.

Ҳазратнинг ёнларида эканлигидан кўнгли кўтарилган баҳодирлар сурон солишиб жидду жаҳд билан ёғийга ташланар эдилар. Қалъа тепасидан тош ва ўқ ёмғирдай ёғиларди. Икки ўқ ногаҳонда соҳибқироннинг қалқонига келиб қарсиллаб урилди. Амир Темур нарво қилмай олға борарди.

Бир оздан кейин отининг олдинги ўнг оёғига ўқ тегиб, оксокланиб қолди. Шу палла итиркин жанг гирдобада негадир бирдан Хонўғлон оти Амир Темурнинг эсига тушди. Хонўғлон! Қуюндай чопарди, унинг ақли-фаросати, номини хайвон демаса, одамникидай эди, ҳеч қачон ўзига ўқ теккизмасди, келаётган ўққа чап бериб ўтарди. Гох-гоҳ Кўксарой ёнидаги сайисхонага борганда юраги орзикиб кўяди. Хонўғлон от эмас, дўст эди. Айнан мана шу Ҳиротдан олиб борилганди, балки шунинг учун ёдига тушдим...

Дарров отни алмаштирдилар.

Амирзода Мироншоҳ Мирзо баҳодирлари аллақачон қалъа деворига чиқиб олган эдилар. Ахий Жаббор баҳодир, унинг ёнида Йаналтекин билан Учқоралар аёвсиз жанг қилардилар. Учқора рўпарадан келаётган душманни мазах қилиб: «Келақол, дастгинангдан кетай, келақол! Ўзи кўзим учиб турувди!..» дер, қилич солар, бўш вақти қолди дегунча, минғирлаб ўзининг суюмли кўшигини бошларди...

Бирдан Ахий Жаббор баҳодир навкарларга қарата қувонганидан:

— Баҳодирлар! Қарангиз, Амир соҳибқирон!.. Амир соҳибқирон ёнимиздалар! Амир соҳибқирон ёнимизда-а-ла-ар!.. Баҳодирлар, дадил бўлингиз! -- деб қичқириб юборди. Унинг овози яқин-йироққа, қалъа ичида ўлартириларига қарамай савашишаётган ёғий аскарларига ҳам етиб борди.

— Амир соҳибқирон омон бўлсунла-а-а-ар!..

— Амир соҳибқирон! Амир соҳибқирон! — деган овозлар янгради навкарлар орасидан. Сурон кўтарилди.

Майдонда чарх уриб юрган ўн беш ёшли амирзода Мироншоҳ Мирзо падари бузруквори ёнига келиб илтижолар қилиб деди:

— Валинеъмат соҳибқирон! Сабру тоқат иззатгоҳида шохчодирда турсалар!.. Шохчодирга қайтсала-а-ар!..

Амирзоданинг овози суронлар ичига сиғиб кетди.

Амир Темур эшитди, аммо жавоб бериб улгурмади, шидатли тулпори қалъа атрофи бўйлаб ўқдай еларди.

Амир Сайфиддин некўз баҳодирлари қалқонларини лана қилиб узун шотилардан ўрмалаб юқорилаб боришар, ўқ теккан навкарлар нобуд бўлиб ерга қуларди. Мубашшир баҳодир қаноти соҳибқирон маслаҳатига кўра шаҳарга оқиб кирадиган тезоқар Ижал анҳоридан ичкарига йўл топди...

Қамал ҳамма томондан олиб борилганидан, мудофаачилар қўшинининг кучи қиркилиб, тарқаб кетган, шаҳар катталигидан бир-биридан хабар олиш мушкулликлар туғдирарди. Кўчаларда девордан ошиб ўтган, анҳордан битта-яримта кириб олган Мовароуннаҳр навкарлари пайдо бўла бошлади. Ахволни кўрган Малик Фиёсиддин ҳарамни билан жон сақлаб ичкари хисорга кириб беркинди. Шаҳар соҳибқирон қўшинлари қўлига ўтгандай эди.

Намози асрга борганда жанг суронлари эшитилмай қолди.

Хирот навкарларидан икки минг асирни тутиб Амир Темурнинг қалъа ташқарисидаги чодирни олдига келтирдилар. Асирлар ичида мардона ўлимга тик қараб турганлар ҳам, кўзларидан ёш оққан, аччиқ қисматдан қочиб кетолмаган бечоралар ҳам кўп эди. Амирлару баҳодирлар ичида ҳеч ким ҳалигина тош ва ўқ отган, кўп навкарларни ер тишлатган бу қаттол душман битта ҳам қолдирилмай тигдан ўтказилишига асло шубҳа қилмасди. Аммо ири комил шайх Зайниддин Абубакр Тойбодийнинг насиҳати Амир Темурнинг эсида турарди. Соҳибқирон ўйланиб қолди. Атрофга жимлик чўкди... Гоҳ-гоҳда узокдаги отларнинг пишқиришларигина сукунатни бузади.

Соҳибқирон асирларга нигоҳ ташлади. Турли ёшдаги одамлар, ёши бор, кексаси ҳам... Булар бегуноҳ одамлар... Гуноҳ қилганларигина жазосини олишлари керак! Фақат гуноҳга йўл қўйганлари! Лекин... Агар уларни омон қолдирай деса, у холда жон олиб жон берган қўшин, нега ёвуз душман жазосини олмайди, деб порози бўлиши аниқ. Бу мақбул иш эмас. «Қатл этилсун!», қабилида фармон берилса, бу ёқда улур шайхулисломнинг: «Навкарларингиз Хирот аҳлига азоб бермасунлар!..» деган насиҳатлари турибди... Унинг устига, бандаларга жонни

худо берган, нега у олиши керак?.. Олса, худонинг ўзи олсун! Мана шу охирги фикрнинг асил ҳақиқат эканлигини соҳибқирон дил-дилидан сезади...

Шу палла пири комилнинг: «Не қилайликки, адолат ҳам аслида нисбий нарса... Адолатни ушлаб турмак осон эрмас!» деган сўзлари ёдига тушди. Адолатни ушламак осон эрмас... Нечоғлик доно сўзлар экан-а! Ажабо, агар асирларга жазо берилса, бу қўшин навкарлари назарида адолатли бўлади, агар жазога буюрилмаса — асирлар учун адолат тантанасига айланади. Қандай йўл тутмоқ керак? Биров учун адолатли туюлган нарса бошқа учун адолатсизликнинг ўзгинаси бўлиб туюлади... Ҳамма учун бирдай ардоқли, тан олинадиган ягона адолат қаерда?.. Қаерда ўша адолат?..

Икки ўт ўртасида қолган Амир Темур бирдан котибга ўгирилиб бундай хат ёзишни буюрди:

«...Ғофил қолмасунларким, шаҳар элидин кимки, ташқарига чиқмай ўз уйида ўлтурса, жони-хонумони омонда бўлғай! Ва ҳар кишиким, чиқиб Амир Темур қўшинига тиф кўтарса барини ўзидан кўргай!..»

Одамлар асирларга жазо берилишини кутаётганда, унга ҳеч алоқаси бўлмаган бундай хатнинг ёзилишига хайрон қолдилар. Лекин алоқадор эканлиги кейин билинди.

Соҳибқирон асирларга қараб хатни кўрсатиб, баланд овозда деди:

— Барча асирларнинг гуноҳларидан ўтдук!.. Ҳар бирингиз ушбу хатдан олиб бутун шаҳар халқига тарқатиб чиққойсиз! Элга кўрсатғойсиз! Англатингизким, тўғри йўлни топиб олсунлар!..

Хали замон ўлимини кутиб турган асирлар соҳибқироннинг бундай химматидан хурсандчиликлари ортиб, дунёлари ёруғ бўлиб, осмонни бошига кўтаргудек хайкира бошладилар:

- Амир соҳибқирон салтанатлари нойдор бўлсун!
- Соҳибқирон умрлари узок бўлсун!
- Худо ўз паноҳида асрасун, илоҳо!
- Соҳибқирон! Соҳибқирон!..

Майдон узра ана шундай дуолар янграрди.

Амир Темур қўлидаги узукка секин қараб қўйди: олтин узук ярақлаб турарди.

Асирлар, энди асир эмас озод қушлар, Аллоҳга шу-

курлар қилиб, шаҳар оралаб, учрагани оғоҳ этиб, уйма-уй кириб чиқдилар. Хатни топширар эканлар, Амир Темур Кўрагон ҳазратлари уларнинг гуноҳларини кечирганлари ва шаҳар элига ҳам химмат кўргизганларидан ошиб-тошиб гапиришарди. Кўчаларда ваҳима ичида нима қилишни билмай гангираб юрган одамлар ҳам хатни олишгач, шукур қилишиб, барчаси хотиржам ортиқ кўчага чиқмасликни кўнгилга тугиб уй-уйларига равона бўлардилар.

Ичкари ҳисорга беркиган қирқларга борган барваста келбатли, табиатан қўрқоқ ва ҳадик-гумонларга кўнгил бергувчи Малик Фиёсиддин бало-офатнинг остонада турганини қаттиқ ҳис этди. У оқибатнинг шундай бўлишини асло ўйламаган эди. Шайх Тойбодий сўзларига парвосиз қараганига, улур зотни ранжитганига ичида афсуслар чекди. Ҳа, шайхулисломнинг дуои бадига қолди!... У ўзини мағрур одам санарди, аммо бу фурур шароитни ҳисобга олишга, вазиятни чамалаб ҳаракат қилишга ҳамиша ҳалал берарди. Одатда, фурур ўнг томонга бошласа, соҳиб-би фурур жасоратлар майдонида жавлон уради, чап томонга юрилса телбалик саҳросига элтади... Ҳамма гап қайси тарафга қараб юришда...

Хирот малиги дарҳол шаҳар элини ҳисорни ҳимоя қилишга чақириб маҳаллаларга одамлар жўната бошлади. Аммо ҳисорга биронта ҳам одам келмаганидан тааж-жубланди. Кўчаларда ҳам ҳеч ким йўқ эмиш. Шу пайт унинг қўлига Амир Темурнинг шаҳар айланиб юрган хатини тутқаздилар... Малик Фиёсиддиннинг кўз олди қоронғилашди. Хайхот, душманга сифиниб боришдан бошқа йўл йўқ эди унинг олдида!

Малик олтмишларга бориб қолган онаси малика Султон Хотунга буюргандай деди:

— Мухтарама волидам! Танг аҳволга тушиб қолдик... Мен борсам ҳисор қўлдан кетгусидур! Ҳисор қўлдан кетди — салтанатга фалокат етди, деган сўз... Сиз Амир Темур Кўрагон ҳузурига борингиз! Қудангиз ахир. Катта ўғлим Пир Муҳаммадни ёнингизга олингиз, соҳибқироннинг куёви... Бошқа чора кўрмайдурмен...

Малика Султон Хотун ажабсиниб ўғлига каради.

— Бошқа чора кўрмайдурмен! — такрорлади малик онасига тик қараб.

Ижозат берсалар, жанобингиз уларни кузатиб бор-

сам... — бирдан мурожаат қилди очик юзли, паҳлавон келбат Искандар Шайхий, маликнинг яқинларидан бири, Бижан авлодларидан чиққан баҳодир.

— Жуда маъкул! Борингиз, бирга борингиз! — деди ҳаприқиб Малик Фиёсиддин. — Ўзим ҳам айтмоқчи эрдим... Биргалашиб шафқат тилангиз!

— Нималар деяпсиз, подшойим?.. — эътироз билдирди ҳайратда Султон Хотун чиройли шахло кўзларини маликка тикар экан. — Мен Амир Темур хузурига борар эмишманми? Аёл бошим билан-а?..

— Борингиз, онажон! Ҳозир баҳслашишнинг ўрни эмас.. Кудангиз ахир... Ҳа, айтгандай, Пир Муҳаммад келинимиз Севинч Қутлуғ окани ҳам бирга олсун. У Темурбек синглиси Ширинбиканинг қизи-ку! Жиянлари... Ахир уч йил олдин соҳибқирон таклифи билан куда бўлғонмиз. Ўзлари ўртада бегоналик, ётликни хеш-акраболикка айлантиришни истарон эрдилар... Эсларига солингиз...

Ахир... мен... қандай қилиб...

— Нега тушунмайсиз, онажон? Мен борсам ҳисор қўлдан кетадур, деяпмен-ку? Шунини истайсизму?..

Ҳалокухон авлодларидан бўлган, милодий 1351 йилгача ўн йил салтанатини бошқарган Тоғай Темурхоннинг қизи, ёшлигида кўрку латофат соҳибаси эканлиги кўришиб турган Султон Хотун бошиданок ўғлининг тутумига қарши эди, Амир Темур билан довлашиш зинҳор керак эмаслигини айтганди. Ўғли қулоқ солмади. Энди бўлса юртга бостириб келган подшо олдига бориш маликанинг зиммасига тушиб турибди.. Қандай боради? Қайси юз билан боради?.. Мусулмончиликка ярашадурғон ишми бу?..

Малика Султон Хотун ўғлининг бу қадар кўрқоқ ва журъатсиз эканлигини билмаган экан. Кўнгли оғриди. Аммо маликнинг аянчли аҳволини, изтиробларга тушаётганини кўрган онаизор чидаб туролмади. Ўғлига дашномлар бериш, ота-боболар шуҳратини эслатиш, шу билан фарзанди қалбида жасорат ва журъат уйғотишга уриниш бефойда эканлигига имон келтирди. Андишани бир чеккага йиғиштириб қўйиб, дарҳол набираси билан келинини олиб Искандар Шайхий кузатувида Амир Темур чодирига йўл олди.

Олий қароргоҳда, уларни чиндан ҳам қариндош си-



фатида очик чехралик билан қаршиладилар. Малика бундай бўлишини асло кутмаганди. Соҳибқирон барчага шафқат кўргизиб, иноятлар қилди, турфа тухфалар инъом этди; Султон Хотунни бир шода марварид билан сийлади, куёви маликзода белига олтин камар боғлади. Севинч Қутлуф оқанинг манглайдан суюб ўниб кўйди. Унинг кулофида пурқудрат тоға ҳадя қилган тилла балдоқ ялтиради. Малика Дилшод оқа қудалар атрофида парвона эди.

— Малик Гиёсиддинга айтингиз... — деди соҳибқирон Султон Хотунга. — Унга хусуматимиз йўқ. Ҳисордан чиқиб хузуримизга келсун. Келмаса уруш бўлур. Уруш бўлса, кўп одамнинг қони тўкилур, мусулмонларнинг аҳли аёли, хонумони хароб бўлур... Ва барчасининг ёзуқ-гуноҳи анинг бўйнига тушгай...

— Қуллуқ Амир соҳибқирон хазратлари! Хузурларига келади! Албатта, келади!.. Ҳимматларига қуллуқ!.. — деди миннатдор бўлган малика Султон Хотун, чиройли кўзлари ёшланиб.

Малик Гиёсиддин ичида зир титраса ҳам Амир Темурни тавоф қилиб келишга мажбур бўлди. Бу пайт соҳибқирон Ҳиротнинг хушманзара масканларидан бири Боғи Зоғон кўшикида эди. Малик ўзининг тутумларидан тамом пушаймон эканлигини, уни айрим нокаслар йўлдан уриб, нодуруст кенгашлар берганлигини айтиб, йиғлаб узру зорини қилди.

Амир Темур малик гуноҳидан кечди, хосса хилъатлару олтин камарлар билан сарафроз айлаб, шаҳарга қайтишга ижозат берди.

Тонг билан эса шаҳарнинг саййид ва қозилари, фузало-ю машойихлари, аёёну акобирлари жам бўлишиб Турон султони мулозаматига етишдилар. Кўп навозишлар ила хушвақт бўлган издаҳом шомгача давом этди...

Соҳибқироннинг қўлидаги узук ярақлаб турарди.

## Ў Н О Л Т И Н Ч И Б О Б

### I

Амир Темурнинг кичик қизи Султон Бахт бегим шунчаки қизларга ўхшамас, серғайрат, бир оз эркакшо-

дарок бўлиб ўсди, сал қайсарлиги ҳам йўқ эмасди. Болалигидаги ерга урсанг осмонга сапчиши ҳали ҳам гоҳ-гоҳда аён бўлиб турарди. Шаддод киз от минар, қилич чопар, лозим эса савашиларда қатнашарди. Бу маънода у раҳматли онаси Улжой Туркон оқадан ҳам ўтиб кетди. Табиийки, тўй ҳақида, куёвга узатиш борасида гап кетса, ҳуркак охудай дарров ўзини нари оларди.

Соҳибқирон қизини тергамасди. Асли фарзандга ташна амир болаларини авайлашни, ардоқлашни яхши кўрар, уларнинг кўнглини оғритиб қўйишдан чўчирди. Унинг ёлғизгина қизи қолди энди...

Вовайлолар бўлсинки, Хуросондан қайтганидан сўнг, кўн ўтмай соҳибқирон бошига қайғули қора кунлар тушди.

Катта қизи ҳалим табиат, камгап, юмшоқ кўнгли, тортинчок, поклик энагаси эмизган Оқа Беги хонимни — уни асил номи Тағайшоҳ хоним эди, аммо соҳибқирон яхши кўрганидан, чамаси эркалаб, оқалар бекаси бўлсин, деб шундай атарди — Муҳаммадбек ибн Мусога узатдилар, худо Султон Хусайн Мирзо деган ўғил ато этди. Бироқ, умр бевафолик қилди — Оқа Беги хоним раббоний қазо ҳукми билан шифосиз дардга чалиниб, мизожи заифлашди, сарвдай нозик адо қадди ниҳоли ногаҳонда букилиб фано тупроғига юз бурди...

Турмиш оқадан туғилган икки фарзанд Жаҳонгир Мирзо билан Оқа Беги хоним, ажабо, бири йигирма ёшда, иккинчиси йигирма уч ёшда, шундай ёш туришиб дунёдан кўз юмдилар. Оқа Беги хоним Жаҳонгир Мирзо вафот этганда онасига куйиб-ёниб қуруқ суяк бўлиб қолганди. Энди эса ўзи ўзгаларни қоқ суякка айлантириб кетди...

Соҳибқирон шундай аламда қолдики, уни бирон нарса билан юпатиш мушкул эди. Тунда кўкка боқса, у ҳам қорага бурканганди, ой юзини йиртган, Зухро сочларини юлган, осмон кўк кийиб олганди... Илоҳий қазога рози бўлмай илож қанча?.. Оқа Беги хоним Амир Темур юрагида яна бир битмас чандиқ бўлиб қолди...

Кейинги воқеалар ҳам соҳибқирон юрагини тобора тошга айлантириб борарди. Улуғ амир одатича, сафарга чиқиш олдидан қайси хотинларини танлаш борасида қуръа ташлар, қуръа кимга чиқса, ўшани ўзига ҳамроҳ этарди. Қуръани инсоф намунаси деб билган маликалар шундай

дамларни хаяжон билан кутардилар. Хатто яширинча фол очтирганлари ҳам бўларди. Бу гал куръа Дилшод оқага илтифот кўргизган, саҳройи офатижон ҳамманинг кўзини куйдириб Амир Темур ёнида сафарга жўнаб кетган эди... Соҳибқирон кўшини Эронда Туршиз қалъасини қамал қилаётган пайтда Дилшод оқада мараз<sup>1</sup> пайдо бўлди, уни зудлик билан Самарқандга юбордилар. Аммо, афсуски, муолажалар наф бермади, саҳройи оташафзо малика бандаликни бажо келтирди...

Олдинда эса соҳибқиронни яна ҳам мудҳишроқ воқеа кутарди. Энди соҳибқирон етти ухлаб тушига кирмаган ходиса юз берди: оқила эгачи, бонуйи кубро, улуғ хотун Қутлуғ Туркон оқа вафот этди!.. Амир Темур бошига бало-казо ёпирилгандай бўлди! Кечагина Оқа беги хоним мусибатида дунёдан умид узмак, кўнгилни чўктирмак бандасига номуносибдир, ғам-андухдан асло наф йўқдур, агар шундай давом қилсалар, олам чок-чокидан сўкилгай, дея соҳибқиронга далда берган эгачининг ўзи энди бу дунёдан умид узиб кетди...

Негадир бир ой олдин Қутлуғ Туркон оқа Кўксаройга соҳибқирон олдига келиб, келини Хонзода хоним йигирма тўртга кирганини, лом-мим демай, оғринмай етти йил ёлғиз ўтирганини айтиб қолди.

— Бир пайт Хонзода хоним хақида сўз кетганда, буни биз аёлларга қўйиб берингиз, дегандим... Ёдингиздаму?.. Энди фурсат етди, — деди эгачи. — Маҳди улё келинимиз Сароймулкхоним билан узоқ кенгашдик... Амир соҳибқирон! Ижозат берсалар, рози бўлсалар, Хонзода хонимни ота-боболар удумини қилиб Мироншоҳ Мирзога никоҳлаб қўйсак... Ака оламдан ўтса, унинг аҳли аёли ука зиммасида бўлур!.. Амирзодам балоғат пиллапоясини босиб ўтди, ўн етти ёшга кирдилар ...

Амир Темур ҳеч қандай эътироз билдирмай катта-катта кўзларини эгачига тикди. Уларда ризолик аломатлари намоён эди. Соҳибқироннинг ўзи ҳам бу ҳақда кўпдан ўйлар, ўйлаб ўйига етмасди. Эгачининг таклифи унга маъқул келди. «Қизим эмас, ўғлим, деб атаганим, суйган келиним Хонзода хоним, хайрият, соҳибқирон даргоҳидан олис кетмайди, яна ўз бағрида бўлади, мустарлик тортмайди...»

---

<sup>1</sup> *Мараз* касаллик.

— Муҳтарама эгачим! Савобга қолибсиз! Худо умрингизни зиёда қилсун! — деди у. — Опа, ўзингиз айтдингизки, Мозандарондан бир бебок жамоа чиқиб мусулмонларни бесараижому беҳонумон қилмакдалар экан, деб... Сеистонга бориб, ундан Мозандаронга ўтиб бузғунчиларни бартараф этиб келишимни уқтирдигиз... Сиз...

— Йўқ, инижоним... — кутилмаганда сўзни кесишга журъат этди Қутлуф Туркон оқа. — Тўйни ўтказиб олайлик, кейин борингиз...

Амир Тсмур эгачига қаради: илтижоларга тўла катта-катта чиройли кўзлар унга умид билан тикилиб турарди. Бонуйи кубро ҳеч қачон «инижоним» сўзини бунчалар синиқ ва ёлвориш оҳангида айтмаганди. Эгачи негадир маъюс эди.

Энди эсласа, бонуйи кубро жудолик онларининг яқинлигини, фурсат фанимат эканлигини, Хоразм маликаси муаммосини ҳал этмай туриб бу дунёдан кета олмаслигини сезгандай тутган экан ўзини...

Конигилда Хонзода хоним билан Мироншоҳ Мирзо тўйлари бўлиб ўтди... Бахти барқарор бўлгур Мироншоҳ Мирзога Хуросон мамлакати волийлиги топширилган эди, келин-куёвлар дабдаба-ю асъаса билан Хиротга йўл олишлари керак...

Келинлик либосидаги Хонзода хоним етти яшар Муҳаммад Султонни бағрига босар экан, ҳеч кимга билдирмай ич-ичида мунграб, ўксиб, бағри ўйилиб йиғлади, ўғлининг юз-кўзларидан тўймай ўпди, негадир ўзини у билан умрбод хайрлашаётгандай ҳис этди. Ёри жони олам амирзодаси Жаҳонгир Мирзодан ёлғиз ёдгори энди Самарқандда қолади...

«Нима қилай, Аллоҳнинг хоҳиши экан, фақат ёдингизни ўзимга ҳамроҳ тутиб, бу дунёдан ёлғиз ўтишга тайёр эдим, Амирзодам! — Муҳаммад Султонни бағрига босганча, хаёлан Жаҳонгир Мирзога мурожаат қилиб дерди шўрлик Хонзода хоним. — Ким биландир яна ёстикқа бош қўйиш ниятим ҳам, истагим ҳам йўқ.... Йўқ.! Аммо хоҳишим бўлмаса-да, узатилмакламен... Мендан сўрамасалар ҳам, Амир соҳибқирон хазратлариши ўйлаб, ичимда бунга розилик билдирдим... Хиротга вужудим борадир холос, бироқ қалбим, руҳим сўнгги нафасимгача сиз билан биргадур, Амирзодам...»

Мухаммад Султон қандай воқеа юз бераётганини англаб-англамай хайрон, отасиникидай чақнаган кўзларини бир кунда бегона бўлиб қолган онасига тикканча индамай қараб турарди...

Амир Темурга буни айтганларида юрак-бағри эзилгандай бўлди. Дарвоза олдидаги катта сўрида меҳмонларни кузатиб ўлтирар экан, ҳар қанча тиришса ҳам кўзларидан томган битта-яримта ёшни тўхтата олмасди. Соҳибқирон Жаҳонгир Мирзо ва Хонзода хонимни ўйлаб аламдан йиғлар, Хонзода хоним билан Мироншоҳ Мирзоларга қараб қувончдан ёш тўқар, аламу қувонч ёшлари бир-бирига қоришиб кетаётганини асло сезмасди...

Бир йил ўтиб Хоразм маликаси соҳибқиронга Халил Султон отлик набира хадя қилди...

Бу кейин. Ўшанда Қутлуғ Туркон оқани Шохизинда қабристонида Қусам ибн Аббос мазорига яқин ерда дафн этдилар. Муқаррар кун етгач, бандасини ҳеч нарса асрай олмас экан — бунда молу мансаб ҳам ожиз, қавму қариндош ҳам, тожу тахт ҳам... Соҳибқирон кутилмаган бу фожиага ортиқ чидай олмасам керак, деб ўзидан кўрқарди... Чиндан ҳам соҳибқирон табиатида хиёл ўзгаришлар кўрина бошлади. Жудоликлар, ишонган кишилар хиёлати, оламнинг беқарорлиги дунёдан кўнглини совутишга ундарди. Унинг равшан дилига муборак хотирига ваҳшату нафратлар йўл изларди... Вужудини ҳорғинлик ва офирлик қамрашга турди. Оромсизлик ўз забтига олди, изтироблар борлигини чирмаб ташлади. Умидсизлик дунёни кўзига қоронғи қилиб қўйди...

Қабристондан мархуманинг Кўксаройдан унча узок бўлмаган ҳовлисига қайтишаркан, пири муршид Мир Саййид Барака билан шайхулислом Хожа Абдулмалик дилтанг бўлган Амир Темурни, унинг ёнида муңгайиб турган Амир Довуд дуғлатни юпатишга ҳаракат қилишарди. Аркони давлат, сарой аъёнлари, вазирлар, амирлар, беклар, Самарқанднинг казо-казолари, олис-яқиндан келган нуроний оқсоқоллар, кадхудолар ва калонтарлар қўл қовуштиришиб Арк кўчасининг бир томонида қатор бўлиб тизилишган, фотиҳага келган-кетганларни кутиб олишар, кузатишар эди. Келганлар фотиҳа ўқиб чиқишгач, кетишмас, балки аста-аста саф тортганларга қўшилишарди.

— Амир соҳибқирон! — деди пири муршид. — Ўзингизни эҳтиёт этингиз...

— Ҳазрат соҳибқирон! — қўшилди шайхулислом Хожа Абдулмалик. — Қайғурмангиз, уриниб кетмангиз... Хожаи коинот амридур...

— Дунё ишларига ҳам эътимодим қолмайдур, пирим, ҳар нарсадан кўнглум совуғон... — сўзланди ҳолсиз соҳибқирон.

— Мискину фақир, авомуннос минг изтиробда сизга умид кўзини тикмишдур, Амир соҳибқирон! Ғам уммонига чўкмак эмас, раоёнинг ғамини чекмак дардингизга энг аъло шифо бўлур! Ҳа, ҳа, ғам уммонига чўкмак эмас, раоё ғамини чекмак, Амир соҳибқирон! Алхамду лиллоҳир раббил оламин!

— Бағоят ҳақ гапни дедилар Мир Саййид Барака жаноблари! — қўллаб-қувватлади шайхулислом кўлидаги гулдор тасбеҳни оҳиста ўғирар экан. — Комронлиғлари ҳамиша олиймақом даражада бўлсун, илоҳо! Ахир фоний дунёда кимки хешу ақраболаридан кейин қоларкан, айрилиқ азобларини тан олмоғи лозим, бу Одаматодан бизларга меросдур, Ҳазрат соҳибқирон!..

— Қазо ўқиға қалқон йўк экан, чора чорасизликда, Амир соҳибқирон жаноблари...

Пири муршид шундай дер экан, давлат ишларидан илик тортиб гўшанишин бўлиб ётиб олишга тайёр турган муриди-ю муҳибига қаттиқ ичи ачир, ушга фақат яхши сўзлару насихатлар айтишдан ўзга ҳеч қандай ёрдам бера олмаслигини билиб руҳан эзилар эди.

Амир Темур уламолар сўзи шунчаки далда учун айтилмаганлигини, балки улар заминиде ҳеч қаёққа силжитиб бўлмас аччиқ ҳақиқат ётганлигини ҳис қилди. Чиндан ҳам, чора — чорасизликда... У беихтиёр юзлари изтиробдан бўғриқиб кетган Амир Довуд дуғлатга қаради:

— Сабр қилингиз, амир жаноблари!.. Сабр берсун... Сабр берсун... — поччасининг кўнглини кўтариб деди ўз дардини унутиб соҳибқирон ва ёнида турган кўзлари қизарган жияни Амир Сулаймоншоҳни оҳиста бағрига босди...

Дардлар эскирмай, соҳибқирон синглиси Шириубика ҳам жон омонатини эгасига топширди...

Ғамларга чулғаниб, букилиб қолишлар эр кишига,

айниқса соҳибқирондай ягонаи замонга сира ярашмаслигини, дунёнинг ишлари эса тўхтамаслигини англаб етган Амир Темурда яна салтанат ишларига майл пайдо бўлди. Қалашиб ётган минг бир ташвиш соҳибқирон йўлида кўндаланг эди.

Уч кундан кейин Амир Темур отини ўз ҳолига қўйганча мулозимлар кузатувида Кўксаройга борар экан, кўча-кўйни тўлдирган факиру мискин, раоё ҳазратга таъзим қилар, кўнгил сўрарди. Амир Темур хиёл бош тебратиб борарди. У хаёлларга берилди.

Шундоқ экан... Соҳибқирон Аллоҳга шукурлар қилсун, зинҳор нолимасун. Шунчалар қилганига шукур десун. Жаҳонгир Мирзо ўфиллари валиаҳд Муҳаммад Султон етти ёшга кирди, Пирмуҳаммад Жаҳонгир ҳам... Эртани ўйламак керак, эртани...

Пайшанба куни оқшом, ҳали кечки салқин тушмаган эди, Боғи Чинорда Сароймулкхоним билан ўлтиришган палла, соҳибқирон маҳди улёга деди:

— Аллоҳ бизни қаттиқ синовлардан ўтказди, Биби... Бу дунё синов дунёси экан... Бу дунёнинг синови ҳам осон эмас...

— Кўнглингизни чўқтирмангиз, ҳазратим... Ўтганларнинг жойлари жаннатда бўлсун, қолганларнинг умрини берсун...

Амир Темур маъюс бош тебратиб қўйди:

— Биби... демак... ўзимнинг ҳам гуноҳларим бор... Қандай гуноҳларим бор, эй парвардигор?.. Ҳа, гуноҳкор бандамен... Бари гуноҳларимга берилгон жазо... Бандангни ўзинг кечир, Аллоҳим!.. На илож, Биби... Ожиздурмен, кўрдингизму, ожиздурмен...

Сароймулкхоним соҳибқиронни юпатишга уринди:

— Ҳазратим... Ундоқ демасунлар! Асло ожиз эмасдурлар! Ҳазратимнинг ожизликлари ўзгаларнинг баҳодирлигидан юз чандон ортиқдур! Минг чандон ортиқдур!..

Сароймулкхоним бирпас Амир Темурнинг ўнг елкасига юзларини қўйиб суянганча жим қолди. Кейин соҳибқиронга сўзлаш фурсатини бермай мавзунини ўзгартириб бундай деди:

— Султон Бахт бегим қизимиз вояга етибдур... Ёдингиздан чиқиб қолдим, дейман. Аввалроқ ҳам айтгондим... Тенгини топиб узатсак, девдим... Айтгандай, Амир

Жоку барлос жаноблари ҳам шу ҳақда бир нима деб юрган эдилар шекилли...

Ялт этиб катта хонимга караган соҳибқироннинг жонланиб, кайфияти ўзгаргани сезилди:

— Ҳа, ҳа, Биби... Деган эди. Деган эди... Султон Бахт бегим қизимнинг тўйини ўтказиш керак...

Шу пайт Холдона биби етти яшар Муҳаммад Султонни етаклаб кириб келди. Соҳибқирон ясангириб қўйилган валиаҳд набирасини кучиб бағрига босди. Манглайдан суюб-суюб ўпди. «Бошинг тошдан бўлсун, илоҳо!.. — дея пичирлади ичида... — Бошинг тошдан бўлсун! Амирзоданинг қолган умрини ҳам сенга берсун!..»

Кўзлари ёниб турган суҳсурдай бола қоплаб қўйилгандай Жаҳонгир Мирзонинг нақ ўзи эди! Жаҳон амирзодаси билан дунё маликасининг покиза зурёди чиндан ҳам султон бўлгудай шахту шижоатли, шўх, тишиб-тинчимас, кунлар келиб қадамидан ўтлар чакнаши ҳозирданок билиниб турарди. Унга бокиб олис келажак ҳақида ширин хаёлларга берилар экан, соҳир туйғулар соҳибқироннинг шикаста кўнглини майин аллалаб эркалаб ўтди.

Бобо билан набирани кузатиб турган Сароймулкхонимнинг ийиб кўзларига ёш келиб кетди.

...Орадан бир йил ўтгандан кейингина ёши йигирма тўртга бориб қолган Султон Бахт бегимни соҳибқироннинг эски дўстларидан амир Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Миракка узатдилар. Қизнинг рўзғор қилмакка ҳеч раъйи йўқ эди, розилигини олиш чўзилиб кетди. Тўй Кониғилда бўлди.

Амир Муҳаммад Мирак Хутталон вилояти ҳокими бўлса ҳам кўп вақти соҳибқирон юришларида ўтар, Самарқандда бўларди. Тўйдан кейин кўп ўтмай Бови Баланд қасрида яшашаётган келин-куёвлар тарих милодий 1385 йил бошида пойтахтдан Хутталонга йўл олдилар.

## II

Хутталон ҳокими Амир Муҳаммад Миракнинг саройи вилоят маркази Хулбук шаҳрида жойлашган эди. Вилоятнинг энг катта шаҳри бир пайтлар Мунк ҳисобланарди. Лекин Хутталон амирларининг қароргоҳи одатда Хулбукда жойлашарди. Йигирма-ўттиз йиллар аввал



бу мухташам иморатда Мовароуннахрнинг номдор зодагонларидан Амир Кайхусрав ва унинг ишиси Амир Кайкубодлар яшардилар. Мухаммад Миракнинг отаси Шер Баҳром машхур амирнинг хешу ақраболаридан эди.

Мухаммад Мирак билан Султон Бахт бегим тўйларидан кейин соҳибқирон кўнгли бир оз таскин топди, чунки қизи муаммоси кўпдан бошини оғритарди. Энди бу нарса хал бўлди. Ахир ён нарсанинг ўқиб қолиши ҳамма нарсадан хам оғирроқ. Соҳибқирон бунга чидай олмайди.

Келин-куёвлар тўйи Хулбуқда бир ҳафта давом этди...

Мухаммад Мирак асли соҳибқирон қизини ёқтирмасди. Унча-мунчага бўйин эгавермайдиган киз билан бир ёстикқа бош қўйиш мушуқлигини яхши биларди. Лекин подшо билан яқин бўлиш истаги бундан кучлироқ эди, эрта бир кун қачондир у шу Хутталондай чекка бир вилоятда қолиб кетмаса керак ахир. Ҳатто отаси Шер Баҳром Амир Хусайнга яқин бўламан, деб Хутталондан чиқиб кетди, ўзини ўтга-чўққа урди, гоҳ уни ташлаб Амир Темурга ёндошди, унинг ишончини қозонди. Соҳибқирон Шер Баҳромни яхши кўрарди. Кейин яна Амир Хусайнга борди. Икки кемани тутмоқчи бўлди. Охир оқибатда қатл этилди. Отасининг бир гапи доим эсида: «Ўғлим, — деган эди Шер Баҳром. — Ҳар бир амир ичида пошшо бўлмоққа интиладир! Пошшоликнинг завқи бошқа... Пошшолик бамисли қуёш: жуда яқинлашиб кетсанг қуйдириб юборади, узоқлашсанг совқотиб қола сен...»

Амир Кайхусравни Амир Хусайннинг навкарлари хун талаб қилиб у дунёга равона этганларидан кейин Хутталон ҳокимлиги бўш қолди. Соҳибқирон: «Бу жой Амир Шер Баҳром жойи эди, афсус... Энди унинг ўғли Мухаммад Мирак ҳоким бўлсун!» деган фармон чиқарди. Шундай қилиб, Шер Баҳромнинг ўғли ўн тўққиз ёшида Хутталон ҳокими этиб тайинланди.

Ўша воқсалардан, чамаси, ўн йиллар ўтганда кейин бир куни Боғи Баландда суҳбатлашиб ўтирардилар, Амир Сайфиддин некўз хам бор эди, гап айланиб фарзандларга келиб қолди-ю Умаршайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо, Султон Маҳмудхон ибн Суюрғатмишхон, Амир Сулаймоншоҳ, Мирзо Алибек, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Мубашшир баҳодир, Мухаммадбек ибн Мусо ва Мухаммад

Мираклар хакида сўз кетди. Соҳибқирон салтанатнинг эртаси бўлган амирзодаларнинг ҳар бири шавкати хакида тўлқинланиб ганирди. Амир Жоку барлос сўз орасида Шер Баҳромни эслаб ўтди. Кейин кутилмаганда бундай деди:

— Агар бир қошиқ қошимдан кечсалар, бир нарса таклиф этмоқчи эдим...

— Десунлар, эй амирул умаро! — соҳибқирон бундай дейиш билан гарчи ҳозир бошқа лавозимда бўлса ҳам салтанатда мард ва садоқатли Амир Жоку барлоснинг нуфузи ҳаминша баландда эканлигини таъкидламоқчи эди. — Буюрингиз!..

— Парвардигор ҳар бир махлуқни ўз жуфти билан яратган... Гапни мухтасар қилсам... Муҳаммад Мирак билан қизимиз Султон Бахт бегимнинг бошларини қовуштириб қўйсак... Шер Баҳромнинг руҳи ҳам шод бўлур эрди... Ўзим совчилик вазифасини адо этурмен...

Бу таклифни эшитган Амир Темур даставвал бўлажак куёвини эмас, балки дўсти Шер Баҳромни кўз олдига келтирди. Шер Баҳром унга гўё: «Биздан ҳимматингизни дариф тутмангиз, Амир соҳибқирон! Муҳаммад Мирак ҳам ўз болангиз-да...» деяётгандай бўлиб кетди. Унинг устига Амир Жоку барлос илтижо айлаб турибди. Соҳибқирон розилик берди.

Афсуски, совчилик Амир Жоку барлосга насиб этмади... Кейинги пайтларда Амир Жоку барлос кўп сирқовланадиган одат чиқарганди, ёши ўтган сари сафарларга ҳам боролмайдиган бўлиб қолди. Соҳибқирон унга Кобулистон вилоятини берган, ўша атрофга кўз-қулоқ бўлиб туриш вазифасини юклаганди. Ёзга чиқар-чикмас амирул умаро уч кун касалланиб кўрпа-гўшак қилиб ётди-ю бандалиқни бажо келтирди. Соҳибқирон Жаҳоншоҳ ибн Жокуга Кобулистон вилояти ҳокимлигини топширди.

Келин-куёвлар тўйдан кейин икки ой давомида фароғатда яшадилар, меҳмондорчилик, сайру саёҳатдан бўшамадилар. Аста-аста Муҳаммад Миракнинг мизожида<sup>1</sup> хийла ўзгаришлар сезила бошлади. Лекин писмиқ амир барини яширишга уринарди.

Соҳибқироннинг қизи даставвал тўй завқу шавқидан маст бўлибми, кўп нарсаларга эътибор бермади. Назари-

<sup>1</sup> Мизож - киши табиати.

да, ўша паллалар куёви жуда меҳрибон эди, мулойимлик билан муомалада бўларди. Ёки тўйнинг нашу наъмоси сабабчи эдими бунга... Похуш жойи, аёл зотига муккасидан кетганлардан экан, баъзан кундузлари ҳам қайлиғига иддао қилиб келиб қоларди.

Султон Бахт бегим ҳали куёвининг сийрагу саъжиясини тузук англаб етиб улгурмай соҳибқироннинг Эронга уч йиллик юриши бошланиб қолди. Хумоюн ўрдудан барча вилоятларга сафарбарлик фармони тарқатилган эди. Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак ҳам ўз қўшинини жам этиб, фармонда айтилганидай Хирот яқинидаги катта лашкаргоҳга йўл олди. Ўзи билан негадир янги келинчак Султон Бахт бегимни олиб кетмади, балки қундоши ҳинд аёли Мадҳу бонунини ортидан ияртирди. Қундоши яхши аёл, ғайирлиги йўқ... Дарвоқе, бепарда гапларни ёқтирадиган Муҳаммад Мирак бу бечора аёлнинг азобга солар, «Ҳе, оғзингга фалон!..» деб сўқар ҳам эмиш... Ёш келинчак буни канизаклардан эшитди.

Даставвал, уни четлаб ўтганлари учун маликанинг жаҳли чиқди. Кейин ўйлаб-ўйлаб, куёви уни аяган, янги келинчак баланд-чақир йўлларда хориб қолмасин, уриниб-нетмасин, дея шафқат қилган, деган хулосага келди. Ўзини овутадиган яна бир сабаб топди. Ахир падари бузруквори Амир соҳибқирон ҳам сафарларга борганларида ҳамма завжалари, канизакларини олиб кетмайдилар-ку. Гоҳ Туман оқани, гоҳ Дилшод оқани эргаштирадилар, аммо ҳеч қачон маҳди улё Сароймулкхонимни безовта қилмайдилар. Хонимойим доим Самарқанди фирдавсмонандда қоладилар, кутиб олишларда эса бош-қош бўлиб ҳазрат истиқболларига пешвоз чиқадиладар...

Бир йилга бориб-бормай куёвлиги эътиборга олинди-ми ёки Хутталон вилояти ҳам муҳим чегара нуқталаридан эканлиги назарда тутилиб муҳофаза ташвиши чекилдими, ҳар қалай, хумоюн ўрдудан Муҳаммад Мирак қўшинига ортга қайтиш ҳақида ёрлик берилди. Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан, навкарлар орасида: «Ҳар ким ҳам соҳибқирон куёви бўлсин экан, жангни ҳам эплаган эплайди, қайнотасига ёлвориб чиққанми мени қайтариб юборингиз, деб...» кабилида майда-чуйда гаплар, висир-висирлар ёйилиб кетди.

Султон Бахт бегим канизаклари қуршовида ҳам падари бузрукворини тавоф айлагани, ҳам куёвини зиёрат

қилгани Эрон тарафга йўлга чиққанди. Сабаби, маҳди улё Сароймулкхоним унга чопар жўнагиб, Наврўз айёмига соҳибқирон хузурига отланганлари, кўришмаганларига бир йил бўлаётгани, амирзодалар Муҳаммад Султон, Шоҳрух Султон, Султон Ҳусайн ва Халил Султон баҳодирларни олиб бораётганларини айтиб, Султон Бахт бегимни ҳам шу сафарга чорлаб юборибди. Хонзода хоним ҳам шижоат кўргизиб Султониядан келаётган эмишлар... Хуллас, Хуросону Мозандарондан барча темурий маликалар ўша ерда тўпланишармиш...

Султон Бахт бегим қувониб кетди. Ох, қандай яхши! Барча билан дийдорлашади, дил ёзишиб гаплашади, дардлашади... Соҳибқирон эъзозли маликалар, оқа ва бегимларни Кўкча денгиз<sup>1</sup> соҳилига егиб келсунлар, деб буюрибдилар.

Бироқ маликага бориш насиб этмади. У канизаклари ва хизматкорлари билан Термизга етганда, куёви Муҳаммад Миракнинг қайтиб келаётгани ҳақидаги хабарни эшитди. Султон Бахт бегимнинг ҳафсаласи пир бўлди. Улар Термизда учрашдилар. Истиқболига пешвоз чиққанимга хурсанд бўлсалар керак, деб ўйлаган эди келинчак... Султон Бахт бегим, соҳибқирон сафарлардан қайтганларида Сароймулкхоним, Туман оқа ва бошқа маликаларнинг Самарқанддан анча узоққа чиқиб кутиб олганларига ҳавас билан қарарди... Аммо Муҳаммад Мирак мамнун бўлиш ўрнига, бақрайган кўзларини пирпиратиб: «Печун келдингиз? Ким сизга шундай қилгил, деди?..» деб ўшқириб берди, ноқулай вазиятга тушиб қолган маликага эса оғиз очирмади... Хуллас, палағда бир кайфиятда Хутталонга қайтдилар. Бу нарса Султон Бахт бегимни таажжубга солмай қўймади.

Бир куни ярим тунда Муҳаммад Мирак уйқу ичида алаҳсирай бошлади:

– Қоч! Қоч!.. Қоч! Ана! Ана... Ҳим-м! Ҳим-м!.. Хе, модарингни! Ушла! Ушла... Султон Маҳмуд! Тўхтаминхон қани?..

Келинчак кўрқиб кетди. Қараса, куёви жикқа терга тушибди. Сал тинчлангандан кейин унинг бир маромдаги хурраги эшитилди. Шу палла ҳовлида бедор юрган қоровулнинг аста томоқ қириб қўйгани қулоққа чалин-

<sup>1</sup> Севан кўли.

ди. Маликанинг уйқуси ўчди. Бурчакдаги шам хонани хирагина ёритиб турарди. У куёвининг тутумига хайрон қолди, чунки авваллари ҳеч бундай ҳолни кузатмаганди. Тўғри, унда тоҳ-гоҳ ғамгинлик, бадгумонлик, нимадан-дир хавфсираш аломатлари, айрим ғайритабиий ҳаракатлар намоён бўлиб турарди. Малика барини ўткинчи ҳолатларга йўярди.

Бирдан куёв оғзидан алмойи-алжойи сўзлар чиқиб, яна алаҳсирашга тушди:

— Ха, ха, сенми?.. Сенми?.. Ким? Искандар Зулқарнайн?.. Хо-хо-хо! Мен Искандар Зулқарнайн! Мен!.. Сен?! Мен!! Сенми?.. Сен-а?!. Сен-а?!.

Мухаммад Мирак сапчиб ўрнидан туриб кетди ва жойнинг бир четида чўчиб омонатгина ўтирган Султон Бахт бегимга ташланди:

— Сен-а?!.. Сен-а?!. Мен Искандар Зулқарнайн! Мен!.. Сен-а?!. Сени...

Султон Бахт бегим қараса, куёви билибми-билмайми, унинг томоғига ёпишиб бўғмоққа ҳаракат қилмоқда! Балки уни Искандар Зулқарнайн деб ўйлаётгандир? Нима, куёви восвос касалига учрадими, телба бўлдими, молихулиёликданмики, ўз қайлигини ҳам танимас даражасига етибди?.. Малика даставвал бақирай деди, лекин шу ондаёқ тун-кечада бундай қилишнинг яхши эмаслигини идрок этди ва томоғидан Мухаммад Мирак кўлларини қийинчилик билан бўлса-да бўшатишга уринди. У жасур қиз эди, авваллари савашишларда қатнашгани, бир оз эркакшодалиги ҳам кўл келди. Фавқулодда ғазаб унга куч-қувват берди, бақрайган кўзлари ортикча чақчайиб кетган, йиртқичга айланган Мухаммад Миракни қаттиқ силтаб жойга итариб юборди. Куёви боши ёстикқа тегиши билан ҳеч нарса бўлмагандай яна хуррак ота бошлади...

Малика эрталаб суриштирганда Хутталон ҳокими ҳеч нарсани эслай олмаслигини, кечаси уйқуда нима қилганлигини билмаслигини самимий тан олар, воқеани билиб хатто хайратларга тушар эди. Султон Бахт бегим авваллари бунга ишониб юрди-ю барибир куёвининг шайтон йўлига кирганлигини ҳис қила бошлади. Бунга бир воқеа қаттиқ туртки бўлди.

Орадан икки кун ўтиб, малика Хутталонга Тўхтамишхондан чопар келганини билиб қолди. Чопар Мухаммад Мирак макгубига жавоб олиб келганди. Олтин

Ўрда хони салтанат ишлари яхши кетаётгани, бу томони Табриз, бу томони Московия унинг қўл остига ўтгани хақида гурурланиб ёзганди. У «полвон»дан мамнун эканлигини билдирибди. Сохибқиронга мухолифлиги айни муддао бўлибди, чунки бундай саркардага қарши барча бирлашмай туриб кураш олиб бориш мушкул. Шижоатлар бир жойга қўйилмоғи керак. Худо хоҳласа, Туркистон салтанати Муҳаммад Миракники бўлғай. Фақат озгина фурсат бор. Тез кунларда Тўхтамишхон Хоразмга юриш қилади, деган ёлғон хабар тарқатилур. Амир Темур, албатта, бутун диққатини Хоразмга қаратади ва ўша ёққа жўнайди... Мамлакат холи қолади. Фурсат етгани шудур. Муҳаммад Миракдан лозимдурки, шиддат кўргизсун, тарафдорларни йиғсун, Бухоро ва Самарқандга чолқун солсун, тахтни қўлга киритсун... Амир Темур Хоразмдан қайтгунча, бизлар Мовароуннахрни забт этиб бўлғаймиз... Дийдорлашув — Самарқанди фирдавсмонандда, Кўксаройда...

Муҳаммад Мирак мактубни ўқиб чиқди, қувонганидан кўзлари ёшга тўлди. Лекин шу онда кўнглидан: «Тўхтамишхон айёрлик қилмаяптимикин? Тахтни шундай қилиб қўлга киритгандан кейин... тортиб олмасмикин? Муҳаммад Мирак яна Хутталоннинг хокимилигича қолиб кетмасмикин?.. Хатто ўз аканга, уканга ишониб бўлмайдиган бир замонда бу гапларга суяниш мумкинмикин?..» қабалида иштибоҳлар кечди. Қайта-қайта мактубни ўқишга киришди, ҳар ўқиганда шубҳа-гумонлар ортга чекинара эди. Дарров иниси ва сирдоши Абулфатхни ёнига чорлади. Озгидан келган укаси ундан олти ёш кичик бўлиб, ўзича ҳеч нарсани ҳал қила олмайдиган, журъатсиз, кўрқоқ бир йигит эди. Акаси нима деса, шунини маъқуллар, бирон марта ҳам эътироз билдирмасди.

Хутталон ҳокими Абулфатхга Тўхтамишхондан мактуб олганлигини, унда акс этган режаларни ошиб-тошиб гапириб берди. Барибир кўнгли тўлмади, мактубни олиб ўқий бошлади. Улар амирнинг уйида меҳмонхонада ўлтирар эдилар. Иттифоқо, Султон Бахт бегим меҳмонхона ёнидан ўтаётган эди, ичкаридан чиқиб турган гангиргунгур овозлар эътиборини тортди. Меҳмонхона эшиги зич ёпилганидан сўзларни англаб бўлмасди. Фақат ораорада «Тўхтамишхон...», «чопар», «Самарқанд» деган сўзларнигина эшитди холос.

Муҳаммад Мирак Тўхтамишхон билан қалин дўстлигидан ғурурланганлигини яширмас, тездаёқ Амир Темур салтанатини эгаллашини мақтаниб сўйларди. Абулфатх бу гапларни юраги така-пука бўлиб эшитар, умуман оғасининг фосиқ одам эканлигини билса ҳам, ҳеч нарса демас, ундан кўрқарди.

— Биласенму, дунёнинг роҳати нимада?.. Йўқ, сен билмайсен... — деди бирдан Муҳаммад Мирак...

Шу палла меҳмонхона эшиги сал очилиб қолганми, Султон Бахт бегим энди гапларни аниқ эшита бошлади.

— Моҳичехраларни яхши кўрамен! Моҳичехраларни!.. — дерди Хутталон ҳокими. — Уларни оғушга олишдан кўра ҳам, қийнаш, қийнаш мен учун роҳатдир! Роҳат!..Оҳ!.. Яхши зиёфат бўлса... Қўй ёғида ош, казикарта...жигардан кабоб, каклик қовурдоқ... пўст думба сомса... Шароб ила май... Тўйиб есанг, ичсанг!.. Хо-хо-хо!.. Сархуш бўлсанг! Кейин жононни қучоққа олсанг, қийнасанг, гулдай эзсанг, азоб берсанг, қийнасанг...Айниқса, Амир соҳибқирон кизици... Ахир соҳибқироннинг жигарици қийнашман-ку! Қийнаш... қийнаш... Яйраб кетамен-да! Завқ-шавқларга тўламен! Жоним кирадир! Жононни қийнасам жоним кирадир!.. Хо-хо-хо! Уларни қийнаганимдан сўнг иштиёғим беҳад ортадур, билдингму, ҳа... Оҳ!..

Муҳаммад Миракнинг ёниб турган бақрайган кўзлари тез-тез пириллар, бемисл завқ-шавқни ифода этарди.

Абулфатх индамай эшитарди.

Султон Бахт бегим «Вой ўлай!..» дея юзларини тўсиб, уялганча меҳмонхонадан йироқлашди. Ўша-ўша, маликанинг ташвишлари кўпайди.

— Сиздан бир нарса сўрамоқчийдим, амирим... — деди бир куни Султон Бахт бегим мулойим оҳангда куёвининг жаҳлици чиқариб юбормаслик ниятида. — Нима учун тушингизда ҳамиша кимдандир қочиб юрасиз?.. Жангларда от чоптирасизми-ей... Ҳамма нарсадан ҳадиксирайсиз, тавба... Нима бўляпти ўзи, амирим?..

— Ҳадиксирайсиз?.. Йўқ, йўқ...

— Кеча кечаси уйқунгизда яна алланималарнидир айтиб чиқдингиз... Авваллари ҳам кўн бор шундай бўлган... — Куёвиги қийик кўзларини тикди Султон Бахт бегим.

— Нималарни айтиб чиқибмен?.. — йўқ қулоғининг

ўрнини силар экан вижиниброқ сўради Муҳаммад Мирак.

— «Осмон тушиб кетса нима қиламен?..», «Ер ютиб кетса нима қиламен?..». Гох-гоҳ Амир соҳибқирон номларини ҳам айтиб қўясиз, «Подшо бўламен! Подшо бўламен!..» дейсиз. Қаерга подшо бўлмоқчисиз?..

Муҳаммад Мирак худди уят жойи очилиб қолгандай кўзлари чакчайиб кетди:

— Тафтиш этишни қайдан ўргандингиз, маликам?.. Ёки онангиз сизни шунга туққанмилар? Узатаётган вақтларида соҳибқирон қулоғингизга: «Тафтиш қиласен!», деб буюриб қўйганмилар? Завжамисиз? Тафтишчимисиз?.. А?.. Яна нималарни тайинлаганлар? Қайга борганимни, босган қадамимни санаб юришни ҳам айтганмилар? Қанча кадам босдим, нафас олдим, нима қилдим, нима қўйдим... Шундайму?.. Гапирсинлар, маликам!

Хутталон ҳокими бетоқатликдан кўзининг бурун томон бурчаклари қаттиқ ачишиб кетганини сезди ва кўп беҳузур бўлди. Қараши одамларникига эмас, йиртқичларникига ўхшарди... Чуқурлашиб бораётгандай туюлган кўзлари тез-тез пириллашга тушди. Эҳтиёж бўлмаса ҳам, қошларини дам-бадам қўли билан юқори кўтаришга уринарди... Бари молихулиё касаллиги белгиларига ўхшарди. Султон Бахт бегим бир пайт буларни Бу Али Сино китобида ўқиганини эслади. Бундай кишилар кўпинча қўрқоқлик, бадгумонликка бериладилар, бадфеъллик этагидан тутадилар, одамдан қочадилар, ўринсиз хавфсирайдилар, ўзларини гох подшо, гох шайтон, гох ҳайвон деб хаёл қиладилар... Султон Бахт бегим шавҳарини танитай қолди. Нахотки, куёви шундай касалликка чалинган бўлса?.. Унда шўрлик Султон Бахт бегимни худо уриб қўйибди-да! Э, худо!..

Куёвининг шаллақи эканлигини илк марта кўриб турганидан келинчакнинг тили боғланиб қолди:

— Вой, тавба! Нималар деяпсиз, амирим?.. — деди ниҳоят. — Бу асло сизга ярашадурғон иш эмас... Дунёда йўқ гапларни гапирасиз-а! Қошки, буларнинг ўндан бири тушимга кирган бўлса!..

— Ҳа, тушингизга кирсинму? Кирсинму?.. Шунини истар экансиз-да, а?..

— Вой... мен...



Келинчакни гапиртиришга кўймаган куёв зугумли деди:

— Келганингиздан бери фақат ишингиз тергашдан иборат... Тергаш, тергаш!.. Отингизни Султон Бахт бегим эмас, «Тергашхоним» кўйиш керак экан ўзи, маликам! Биламен, олган нафасимизгача хумоюн ўрдуга етиб турибди... Ёки Амир соҳибқирон сизни менга жосус қилиб юборганмилар?..

Кейинги гап Султон Бахт бегимга ботиб кетди. Шу ергача тишини тишига кўйиб келган малика энди чидолмай қолди. Унга алам қилгани — куёвининг ҳеч бўлмаган ишни рўкач айлаши, айникса, соҳибқирон шаънига теккизиб гапириши, «Жосус...» деб кесатиши эди.

— Ие! Жосус?.. Сиз ким бўлибсизки, жосус қилиб юборадилар?.. — аламдан қах-қах солди Султон Бахт бегим. -- Худо урди!.. Яхшиликка ёмонлик экан-да?.. Қандай яхшиликлар кўргиздилар сизга Амир соҳибқирон ҳазратлари! Сизгина эмас, эшитганмен, мухтарам надарин бузрукворингизга ҳам... Андишанинг отини кўрқок демангиз, амирим!..

-- Нима-нима?.. Яхшиликлар кўргизди?.. Қанақа яхшиликлар?.. Хо-хо-хо!.. Яхшиликлар эмиш! Савашларда жонингни жабборга бериб жанг қиласен, ўлар-тирилариингга қарамай от сура сен, аммо шараф бошқаларда!.. Қурултойда отинг ҳам чиқмайдир!.. Мана, Эрон юришида ўзимни ўтга-чўкка урдим. Аланжуқ қалъасини қамал этдим! Ўх-хў!.. Қандай қалъа! Шаддоди Однинг ўзи бино қилган, ҳа!.. Қалъага нақбалар<sup>1</sup> солиб, сувини сўриб олиб тўрт ёндан қамал қилиб мусаххар айладим! Қалъа доруфасини қўлига кишан солиб хумоюн ўрдуга келтурдим. Йў-ў-ў-ўк!.. Соҳибқирони комкор буларни кўрмадилар! На машваратда номимиз чиқди, на бирон ерни суюрғолга олдик... Менга қилсалар, қизларига ҳам қилганлари бўлади-ку! Адолат, адолат, дейдилар. Адолат! Қани адолат?.. Адолат осмонда!..

— Хутталондай катта вилоят ҳокими бўлиб турибсиз-ку! Бу камми?.. У ҳам бўлиб қолар...Соҳибқирон куёвиз-сиз...

Муҳаммад Мирак телбаларча хохолаб юборди:

— Вилоят ҳокими эмишмен!.. Вилоят ҳокими! Хутта-

---

<sup>1</sup> Нақба ... даҳим маъносига.

лон қадим-қадимдан бизнинг хеш-ақраболар юрти, уни бизга биров бермаган... Бировдан олган эмасмиз! Отангизнинг зиғирча ҳам ҳаққи йўқ!.. Ва у киши, айтиб қўйингиз, мен бердим, деб оғиз кўширтирмасуилар! Соҳибқирон куёви эмишмен!... Соҳибқирон куёви бўлсам, мен уйланаман, деб кўзим учиб тургани йўқ эди!.. Ха-ҳа!.. Отангизнинг ўзлари бердилар! Ўзлари ялиниб бердилар!.. Ўтмас матосини бизга ўтказдилар...

Малика фавқулодда келган қахру вазабдан телбалангандай бўлиб қолди, агар қўлида қилич бўлганда уриб юборармиди! Унинг назарида шунча гапни эшитиб, «ўтмас мато» бўлиб жим ўтириши мумкин эмас, у нимадир қилиши шарт эди.

Султон Бахт бегимнинг кўзларида ўт чакнади:

— Нима-нима?.. Вой, бевурд! Вой, бетамиз!.. — деб юборганини билмай қолди малика. — Юзсизликни кўрингиз! Уят ҳам йўқ... Бет йўқ!.. Вой, ўл!.. Эркак бўлмай ўл!..

Муҳаммад Мирак қараса, малика Султон Бахт бегим вазабдан қийик кўзлари қисилган, юзларига ол ранг югурган, чеҳрасида худди жаҳли чиққан ёш сулув қизчанинг гўзал ифодаси пайдо бўлганди. Куёвнинг бирдан меҳри товланиб кетди, гўзал маликага тикилганча чакчайган кўзлари хирсдан ёна бошлади... Шарму ҳаёсиз амир эркаклигини кўрсатиб қўймоқчи бўлдими, шартга келиб маликани кучоклади ва тиширилатиб зўрлик билан хола ўртасидаги устунга олиб бориб боғлади... Сўнг бир пақир сув келтириб бошидан қуйиб юборди! Унинг тутумлари соғ одамникига ўхшамасди. Маликанинг пуштиранг ҳарир қўйлаги ҳўлликдан чиппа баданига ёпишди, унинг ашордай сийласи, хушбичим сонлари алоҳида-алоҳида ажралиб куёвнинг кўзларини ўйната бошлади. Узоқдан томоша қилиб турган Муҳаммад Мирак, гўё бир оз олдин орада ҳеч қандай аччиқ-тирсик гаплар бўлиб ўтмагандек, «Маликам... Маликам... Қандай гўзалсиз, маликам!..» дея шивирлади, аллақандай хирс исканжасида устунга яқинлашиб келди-да, оёқлари билан ер тепинаётган маликанинг пуштиранг қўйлагини ёқасидан ушлаб икки томонга тортиб парчалаб ташлади! Бу унинг яхши кўрган қилиғи эди. Кейин алланималарни шивирлаганча, куёвнинг ғайритабиий ҳаракатларидан ҳайратда қаршилиқ қилишдан ожиз, лом-мим демай тошдай қотиб

турган маликанинг ярим очилиб қолган, бундан бекиёс гўзаллик касб этган соҳир сийнасига очофатларча ёпишди...

## Ў Н Е Т Т И Н Ч И Б О Б

### I

Эронга бўлган уч йиллик юришдан қайтар экан, соҳибқироннинг кўнгли гаш эди. Тинғчиларнинг хабарларига қараганда, унинг шарқдаги душманлари Камариддин, Анқо Тўралар ҳамон қиличларини кинига солган эмаслар. Ўша ёқлар ҳали-хануз нотинч ва таҳликали... Устига устак, хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи атрофига йиғилиб олишган Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, Маҳмудшоҳ Бухорий кабилар тинимсиз уни йўлдан уриб, Амир Темурга қарши қайраш билан бандлар...

Ўтрор яқинидаги Чукалак мавзеида бўлган жангда соҳибқирон кўшини пароканда бўлибди... «Ўғли» Тўхтамишхоннинг иддаолари ҳам кучайиб бораётир. Хоразмга босқин уюштиргач, Тўхтамишхон Хоразмшоҳ билан бузғунчилик ҳой-ю ҳавасларини бирлаштириб бир-бирлари кўнглига йўл топган эмишлар... Бухорони босибдилар, Занжирсаройга ўт қўйиб кетибдилар...

Кўксаройда ўтган машваратда аркони давлат вакилларида ташқари Чукалак жанги иштирокчилари бўлган амирлару навкарлар ҳам қатнашдилар. Соҳибқирон барчасини тафтиш учун чорлатганди. Даставвал Эрон юриши ҳақида сўз кетди.

...Амир Темур Калот йўлида Абу Муслим Марвазий мазорига тушди ва зиёрат қилди. Соҳибқирон умавийлар халифалигига қарши курашган, Мовароуннахрнинг мустақил бўлишини истаган, йигирма саккиз ёшда қатл этилган Абу Муслимни мард ва шижоат соҳиби эканлиги учун яхши кўрарди. У ҳақда «Абумуслимнома» қиссасидан кўн парса билиб олганлиги эсида...

Арзинжон билан Арзирум ҳукмдори Тахуртан соҳибқирон ҳукуматини тан олди ва итоат камарини белига маҳкам боғлади. Гуржи подшоси Баграт исломни қабул қилди. Ироқи Араб, Форс, Шероз ва Исфахон шаҳарлари забт этилди...

Шулар ҳақида гапирар экан, соҳибқирон хаёлга чўмди-ю Шерозда Хожа Ҳофиз лақабли шоир билан бўлган учрашувни эслаб кетди. Ҳа, у Шерозга борганида бу шоирни топиб ҳузурига келтиришларини буюрди.

Хожа Ҳофиз машҳур шоир эди. Соҳибқироннинг улуг пойтахтида ана шундай шоирлар бўлишлари керак, туркигўй, форсигўй, арабий шоирлар! Ҳиротга борганида, ўзи ёш, аммо ҳозирдаёқ малик ул-калом дейишга арзигулик туркигўй бир шоирни айтиб қолдилар, аниқроғи, шайхулислом Хожа Абдулмалик қувониб деди:

Ҳазрат, бир шоирнинг туркий ғазалини айтдилар, дилимга қагтик ўрнашмишдур. Бу ғазални кўча-кўйда айтиб юришибди. Содда ва гўзал ифода этилмушдурки, рухингиз ором оладур. Ўзи ёш, балки йигирмага ҳам ҳали бормаган, аммо худо берган соҳиби истеъдод экан, асли Шошдан, ҳозир Ҳирот ёнидаги Дехи Канор қишлоғида яшармиш. Хайрият, ўз тилимизда шундай байтлар пайдо бўлмакдалур. Бари сизнинг шарофатингиз, Амир соҳибқирон...

Соҳибқирон шайхулисломнинг ўзи ҳам пинҳона ғазаллар машқ қилиб туришини, «Исомий» деган таҳаллусдан фойдаланишини эшитган эди.

— Хўш... Байтни айтсунлар-чи...

— Узримни қабул қилингиз, чўзиб юбордим... Байти мундоқ:

*«Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису',  
Масал борким: «Чароғ туби қоронгу»...*

Амир Темур шайхулисломга таажжубда қаради:

— Фақат бир байтму?..

— Бир қошиқ қонимдан кечсунлар... — деди шайхулислом ва ғазални бошидан ўқиб берди:

*Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,  
Масал борким: «Чароғ туби қоронгу...»*

*Тутармен кўзки, кўрсам оразингни,  
Ки дерлар: «Оққан ариққа оқар су».*

*Юзингни тутгум ортуқ ою кундин,  
«Кишининг кўзидур, оре, тарозу».*

---

<sup>1</sup> Гису — ўрилган соч.

*Кўзинг қонимдин ийманмас, ажабтур,  
Ки «Кўрқар, қайдаким қон кўрса ҳинду».*

*Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,  
Ки айтурлар: «Тилаганни тилагу»...*

Диққат билан тинглаган Амир Темур мамнун бош тебратди ва охиста деди:

— Лутфий... Тахаллусни таллашидан, бу шоирга лутф этса бўлур... Сўзи ҳам маънилик... Чароғ туби қоронғу... Оққан ариққа оқар сув... Ундан бохабар бўлсунлар, шайхулислом жаноблари! У бамисли бир ниҳол, унга парвариш лозимдур, у миллату улус шарафидур! Унутмангизким, ҳар бир салоҳият эгаси, Аллоҳ томонидан сийланадурғон сиймодур ва бу айрича лаёқат унга бежиз берилмағондур... Қадрига етмак керак!

Табиатан илму маърифатни хуш кўрадиган Амир Темур Низомий Ганжавий, Саъдий, Амир Хусрав Дехлавий ғазалларини мутолаа қилишни ёктирарди. Икки йил бўлди, кунлардан бир кун соҳибқирон Ҳофиз Шерозий ғазалларини ўқир экан, ғаройиб байтга кўзи тушиб қолди...

Кейин байтга такрор кўз югуртирди. Ха, адашгани йўқ, шоирнинг ўзгалар ҳисобига саҳийлиги жуда ҳам меъъридан ортиб кетибди! Саҳийлик ҳам эви билан-да... Соҳибқироннинг қўли иягига чўзилди. Амир Темур Самарқандни олам маркази қилишга бел боғлаган, меҳрибону мушфиқ онаизори Тегина Хотун туғилган Бухорои шарифни ислом динининг қувватига айлантиришга шахт айлаган... Самарқанд салтанат пойтахти, Бухоро волидаи мухтарамасининг она шаҳри... Бу қандай кўргулик-дурки, машаққатлар чекиб обод этган икки улуғ шаҳарини бир гўзалнинг холига бериб юборибдурлар?..

Шоирни туш маҳали шоҳчодирга олиб келдилар. Рўнарада етмишларга бориб қолган, бир пайтлар мағрур бўлган қаддини фаний дунёнинг азоб-уқубатлари букиб қўйган озғингина одам турарди. У Ҳофиз Шерозий эди, эгнига фақирона хирқа тапплаган, ҳассага таянган бу мўйсафид поми чиққан «Ринди Шероз»га сира ўхшамасди. Амир Темур оламшумул соҳир ғазалларни шу бечораҳол нимжон, мункайган одам ёзганига ишонинқирамай қаради. «Аллоҳнинг карами кенг-да...» деб қўйди ичида.

Бир оздан кейин соҳибқирон бирдан ғазал ўқий бошлади:

*«Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,  
Ба холи ҳиндўяш бахшам Самарқанду Бухороро...»<sup>1</sup>*

Бу байтни сен иншо этганмусен, эй банда?.. Менинг шаҳарларимни тилга олишга қандай журъат этдинг?.. Албатта, сиз шоирлар худо билан гаплашиб турасизлар, илҳомни яратгандан оласизлар, сизларни тушуниш ҳам қийин...

Ҳофиз Шерозий қўлини кўксига қўйиб:

– Ҳа, каминани камтарин битфонмен, соҳибқирон хазратлари, гуноҳкор бандадурмен... – деди-да, бош эгди. У жаҳонгирнинг ғазабидан кўркиб турарди. Кўнглидан, «Ўксинма, эй Ҳофиз, хатто подшолар ҳам байтингни айтиб юрадилар...» кабилида фикр ўтди.

– Бир гўзалнинг қаро холига икки улуф шаҳримни бахш этиб юборибдурсен?.. – сўради Амир Темури. – Саховатда Хотами Тойини ҳам ортда қолдириб кетибсен-ку?..

Шоир назар ташлаб, соҳибқироннинг жиддий қараб турганини кўрди. Кўнглига бир фикр келди. Шу заҳотиёқ ичида машхур байтни янгича таҳрир қилди:

*«Агар он турки Шерози ба даст орад дили моро,  
Ба холи ҳиндўяш бахшам як сарқанду ду хурмор»<sup>2</sup>.*

Ҳофиз Шерозий байтимни душманлар ўзгартириб айтдилар, аслида мана бундай эди, деб янги таҳрирни ўқиб бермоқчи бўлди-ю аммо соҳибқироннинг унчалар ҳазилни ёқтирмаслигини эшитганидан, айтишга ботина олмади. Ўрнидан туриб таъзим қилди-да, ювилавери раиғи кетиб қолган ҳирқасини ечиб, яланғоч қоқ кўкрагини кўрсатди ва деди:

– Амир соҳибқирон! Рост дедингиз! Саховатда Хотами Той ҳам ортда қолиб кетганлиги рост. Ахир Хотами Той яланғоч юрмаган... Каминани кўрингиз! Қўлимнинг очиклигидан, сахийлигимдан шу қадар камбағал бўлиб қолдимки, хатто кийгани яктагим ҳам йўқ!..

---

<sup>1</sup> Агар кўнглимни ололса шерозлик турк жонини,  
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони.

<sup>2</sup> Агар кўнглимни ололса шерозлик турк жонини,  
Қаро холига бахш этгум як сарқанду ду хурмони.

Амир Темур сезилар-сезилмас мийиғида жилмайиб кўйди. У донишманд шоирнинг ҳозиржавоблиғига тан берди ва жазосини карамга алмаштириб, Муҳаммад Чуроға додхоҳга юпун шоирни сарполар билан сийлашни буюрди...

Соҳибқирон ўшандан кейинги воқеаларни эслашни асло истамасди. Кошки эди, эсламасликнинг иложи бўлса!..

Кўксаройга жимлик чўкканди. Барчанинг кўзи хаёлга ботиб деразадан узоқларга тикилиб турган соҳибқиронда эди.

— Бу юришнинг изтироб чекадиган жойи бор... — деди ниҳоят Амир Темур. — Изтироб чекадиган жойи Исфаҳон воқеасидир, жаноблар, у ерда ноҳақдан қон тўкилди... Шундоқ бўлди...

Соҳибқироннинг хаёлга берилганини машварат аҳли ўзича мана шу маъшум воқеага йўйди.

Исфаҳон ҳодисаси аслида бундоқ юз берган эди.

Ҳамадон шаҳридан соҳибқирон лашкари Исфаҳонга йўналди. Одатда, Амир Темур ҳеч қачон шаҳарга қўшин билан кирмас, балки шаҳар яқинида келиб қўнар, даставвал кенгаш йўлини тутиб, элчи юборар, муаммони қон тўкишсиз адо этишга тиришарди. Шаҳар аҳли олдида шундай талаб қўйиларди: «Амир Темур салтанати тан олинсун ва бир йиллик хирож товон тўлансун... Шаҳар, бас, Амир Темур Кўрагон салтанати химоясида бўлур!.. Кимдаким ушмундоқ кенгашга қулоқ солмай, итоатдан бош тортса, гўжлик этиб бўйсунмаса, муҳолифат кўргизса, вилоятини талон-торож қилсунлар; кимки вазиятни англаб етиб, эл бўлиб олдиларига келса, азиз тутиб ўзлари билан бирга олиб юрсунлар, вилоятига заррача зарар-заҳмат еткурмасунлар...» Бу соҳибқироннинг фармони эди.

Исфаҳон улуглари кенгашга қулоқ осиб, шаҳар доруғаси Сайид Музаффар Коший бошчилиғида жам бўлишиб соҳибқирон қошига келдилар. Шаҳар аҳли «Тақа баҳоси» дея моли омон тўлашга розилик билдирди.

Соҳибқирон мамнун бўлди, шаҳар улуглари кўп сийловларга раво кўрилдилар, подшоҳона лутфу карамдан сарафроз этилдилар. Шаҳар доруғасига ўз хизматида давом қилдириш вазифаси топширилди. Барча мамнун эди. Сайид Музаффар Коший таъзим бажо келтириб,

йармоқни<sup>1</sup> олиб кетиш учун муҳассиллар зарур бўлади, дея ўтинди. Олий фармонга кўра, ажратилган уч минг забардаст муҳассил маҳаллаларда мол йиғмакка тутиндилар...

Ҳамма бало кечаси бошланди. Чорсу маҳалласида қоқ ярим кечада қаёқдандир пайдо бўлган баланд бўйли, овози кучли Али Кўчапо деган бир киши ўз атрофига одамларни йиғиб, очикдан-очик соҳибқироннинг турли маҳаллаларда вафлат уйкусида ётган павкарларини жойида пинҳона ўлдиришга чақирди. Кўпчилик ул беқибат жоҳилни қўллаб гаширарди. Одамлар ўртасида ғала-ғовур бошланди. Шошилишча етиб келган шаҳар доруғаси Сайид Музаффар Коший бошлиқ шаҳар улуғлари уни инсофга чорлаб, бузғунчиликни тўхтатишни буюрди.

Али Кўчапо бўш келмас, доруғанинг сўзлари, унга бамисли ўчираман деб пуфлаганда лангиллаган оловдай таъсир қилар, овозини яна ҳам балаandroқ кўтариб шовқин соларди:

— Нега Темурлангга бош эгар эканмиз?.. Яна бир йиллик товон тўлаш керак эмиш... Йўқ, асло! Қарангиз! Душманинг уч минг аскар қўлимизда... Худонинг ўзи кўмакка келиб турибди! Уч минг аскар-а! Уларни ўлдирсак, бас! Мовароуннаҳр қўшини пароканда бўлади! Кейин у ўз юртига қайтиб кетади!.. Ха, ҳа, қайтиб кетади...

Сайид Музаффар Коший дарҳол сўз олди:

— Қулоқ солманглар, эй мусулмонлар! Кўзингизни очинг! У шайтон йўлига кирган! Кўрмаяпсизму? Бошимизга бало олиб келиб, ҳаммани хонавайрон қилади!.. Амир Темур кўшинига бас келиш қийин!.. Сулҳ тузилгани аъло иш бўлди! Шайтонга ҳай беринг, ҳой мусулмонлар!..

— Бошимизга бало олиб келган биз эмас, мана шулар! — деб юборди бирдан Али Кўчапо шаҳар улуғларини кўрсатиб. — Мана шулар ҳаммани хонавайрон қилади, ҳа! Сулҳ, дейди... Ҳаммамизни сотиб келишди! Ҳайданг, бу сотқинларни! Ҳайданг буларни!!!.. Изини қуритинг!..

Туз ташласа сачрайдиган доғ ёғни эслатувчи чирсиллаб турган халойиқ гувиллаб доруға ва унинг шериклари томонга ўгирилди!

<sup>1</sup> Йармоқ — товон маъносига.



— Доруғани ур! Доруғани!.. — деб қичқирди шу палла кимдир. — Бизларни сотган шу!.. Сотқинларни ур!

— Нимага бизларни сотади?..

— Доруғани ур!..

— Ур!.. Жон жойига ур!.. Ур, баччағарни!.. — қичқира бошлади бошқалар ҳам...

Шу захотиёқ бир барзанги чиқиб Сайид Музаффар Кошийнинг ёқасидан тутди, «хай-хай!..» деганига қарамай, гарданига мушт туширди. Биров тўғри келган жойига теңди, иккинчиси унга кўшилди... Кейин бошқалар ёпирилишти. Бирпасда оломов орасида қолган бошдан оёқ қонга беланган доруға зарбаларга дош беролмай жон таслим қилди... Буни кўрган шаҳар улуғлари шитоб қочиб қолишдан ўзга чора топмадилар.

Фавқулудда ғазаб бирпасда вазиятни яхши англаб-англамаган исфаҳонликларни ваҳший оломонга айлаштирди кўйди. Ноғоранинг таптанали садолари остида, қайси маҳаллада, қайси уйда бўлмасин, Турон одамларини излаб топишиб битта ҳам қолдирмай кўйдек бўғизлаб ташладилар, найзаларга илиб, нимта-нимталаб, хор-зор қилиб ўлдирдилар... Тасодифан шу кеча бедор бўлган бир неча муҳассилгина қочиб қутилди. Бир кечада черикдан уч минг киши зое бўлди...

## II

Воқеани кўрка-писа соҳибқиронга айтганларида, бундоқ бўлишини асло кутмаган Амир Темурнинг ғазаб томирлари кўзғолиб, бутун борлигини зирқирата бошлади. Анваллари ҳеч қачон шундай аҳволга тушган эмас... Тили калимага келмас, ўзини кўйгани жой тополмасди. Ғазоби тобора аланга олиб борарди. Тахтда ўтиролмай шохчодирдан ташқарига чиқиб кетди ва соқолини тутамлаганча Исфаҳон томонга тикилиб узоқ туриб қолди...

Сўнг амирлару баҳодирларни чорлатди. Ҳамма йиғилиб келди, ҳамманинг боши эгилган эди. Соҳибқирон ҳеч нарса демади, чунки бундай ҳолларда сўз айтиш аламини бадтар чуқурлаштириш билан баробарлигини биларди, фақат одамларнинг кўзларига қаради... Қутилмаган фожиа одамзоднинг кўзида ҳамиша бўладиган сўнгги шафқат учқунларини ҳам сўндириб улгурган эди. Амир-

лару баҳодирларнинг нигоҳлари қасос, ўч олиш ҳисси билан ёнарди...

Амир Темур аҳдни бузганларни жуда ёмон кўрарди. Аҳдни синдирган кишини эр санамасди. Доим: «Кимки ўз аҳдини бузса, фақат ўз зиёнига бузгай, дейилмиш эди каломуллода...» деб таъкидлаб юрарди.

Нима қилиш керак? Уч минг бегунохнинг қони кимнинг бўйнида бўлади энди?.. Бебоку бебошларга қандай жазо бериш лозим?.. Яна кечиримлилик йўлини тутсинму?.. Кўра-била туриб шундай ноинсофларни кечирса, уни худо кечирармикин, бегунохлар руҳи уни тишч кўярмикин?.. Бунга амирлару беклар, раоё нима дейдир? Қани адолат, адолат йўлини тутмадингиз, бузғунчилар жазосини бермадингиз, куч адолатда эди-ку, Амир соҳибқирон, демайдиларму?.. Исфахонликларнинг тунда маккорларча муҳассилларни ўлдиришларидан ҳам кўра уларнинг оқшомда аҳди паймон килиб, офтоб чиқиб улгурмай поймол қилишлари, ўз сўзида турмасликлари, фирибгарликлари соҳибқирон дилини қиймалар, қаҳрини боз-боз оловлантирар эди.

Ногаҳон ўзи яхши кўрадиган нақл эсига тушди. Бир донишманд Хорун ар-Рашидга бундай деган экан: «Қайси фуқароки, подшонинг лутфу химмат, сийлову марҳамат ва раҳму шафқатидан баҳраманд бўлса-ю шуни била туриб нонкўрлик қилса, қабихликка юз бурса, у чиндан ҳам шайтондир. Қайси подшоҳки, ана шундай шайтоннинг қилмишларини кўриб, қаҳру ғазаб отига минса, бироқ журъатсизликдан беғайратлик ва шижоатсизлик кўргизса, у ростдан ҳам эшак ва хўкиз сановидадир...» Ҳар гал эслаганда, Амир Темур ўша донишманд фикрига қўшилар: «Шайтоннинг жазосини бермаган подшо, шубҳасиз, эшак ва хўкиз сановидадир!» дер эди ичида қатъий қилиб. У ана шу санокқа тушиб қолишни асло истамасди...

Соҳибқирон бирдан фармон қилди:

-- Шайтоннинг жазосини бермоқ даркор! Шаҳарнинг тасхирига<sup>1</sup> юрилсун! Бузғунчилар бошларидан жудо қилинсун! Шайху уламолар уйлари сақлансун!

Шериклари ва сафдошлари хор-зор нобуд бўлганларидан дарғазаб тишини тишига қўйиб кутиб турган амир-

<sup>1</sup> Тасхир - забт этин.

лару баҳодирлар шу заҳотиёқ шаҳарга от солдилар. Черик оломонга айланган эди. Чап томонда иниси шу тунда исфаҳонликлар томонидан ўлдирилган, бундан қаттиқ аламда қолган Мубашшир баҳодир қилич ўйнатиб борарди. Ўнг томонда ғазаб отига минган бешафқат Худойдод Хусайний черик бошида эди.

Қиёмат қойим кўпгандек, еру осмонни чанг-тўзон тутди. Одамларнинг ох-воҳи, дод-фиғонидан қулоқлар баганг бўлди. Бу пайт қатли омни соҳибқироннинг ўзи ҳам тўхтата олмасди. Кўчаларда каллалар сапчадек узила бошлади. Улар ичида оқибатини ўйламаган Али Кўчапов ва шерикларининг ҳам каллалари бор эди. Баридан миёна ясаш қийин иш бўлмай қолди...

Икки навқар ўзаро сўзлашар эдилар:

— Бу нечук ахвол, ҳей гушна? — дер эди биринчиси. — Қонлар дарё бўлиб оқди, эл-юрт хонанайрон бўлди... Ўзимиз ҳам не-не каллаларни уздик... Наҳотки Амир соҳибқирон бу хангомалардан огоҳ эрмас?..

— Э, каллаварам, — жавоб қилди иккинчиси. — Билмайсенму, подшоҳлик жихати шуни талаб қилади-да. Сиёсатсиз эл тузалмайди. Мамлакат забти учун шу керак. Қаҳру ғазабни ҳам Амир соҳибқирон ўйлаб топмагон, бу ҳам бир худонинг қудрати... Бир донишманд деган-ку: «Мулкни барқарор айлай десанг, тигни беқарор қилвил...» деб...

Сурон ичида уларнинг гапини ўзлари ҳам зўрға эшитардилар.

Кейин фожеа қандай юз берганини тушунтирганларида соҳибқирон сесканиб кетганди ўшанда... «Мусулмонлар бошини кесишларини буюрмағондим-ку, Мамат!.. — соҳибқирон баланд овозда қичқирди Мухаммад Чуроға додхоҳга. — Бузғунчилар жазоси берилсун, ўша ўлган кўрнамак бузғунчилар бошидан ҳавосатга бир кубба ясалсин, дегандим холос!..»

Аммо вишт қолипдан кўчиб бўлган эди. Мухаммад Чуроға додхоҳ ерга қараганча индамасди.

Соҳибқиронни алам ҳисси забтига олди. Э, аттанг!.. Ахир ўлганларнинг ичида қанчадан-қанча бегуноҳлар, билмасдан аралашиб қолган рофил бандалар ҳам бор эди-ку... Улар ахир салтанатнинг фуқаролари эдилар-ку... Ҳа, қурукқа қўшилиб ҳўл ҳам ёнди, бўлар иш бўлди, бўёғи синди...

— Агар Аллох мадад бериб, тақдир ҳукми ақлу ид-рок билан бирикса, хўп-хўп, қилич билан қўшилса, эл холига вой... — журъат этиб сукунатни бузди Амир Сайфиддин некўз. Ҳаммадан ҳам Амир Темур рухиятини теранроқ тушунганидан у азият чекиб турган соҳибқиронга кўмак беришга шошилди.

— Гап шунда, некўз жаноблари, тақдир ҳукми, афсуски, қилич билан қўшилди... Қуръони каримда дейилмишки, Аллоҳ ўзи хоҳлаган кимсаларни мана шундай йўлдан оздириб кўяр, деб... — вазмин оҳангда деди соҳибқирон сарой ахлига қарата. — Буни Аллоҳнинг ўзи истадими... Ҳазрат Жабборнинг хоҳиш-иродасидан ул шаҳар хароб бўлмоғи керакмиди... Шаҳар ахлининг бирон гуноҳ-ёзуғи бор эдими... Билмакка ожиздурмен. Буни ёлғиз ўзи биладур... Не чорадурки, тушунмаган авбошлар туфайли ноҳақ қон тўкилди. Аввал уч минг мусулмоннинг қони, кейин эса ўн чандон...

Сарой ичига жимлик чўкди. Соҳибқирон ўзини оқлашга ҳаракат қилмасди, ҳақиқатга юз ўгирмай гапирарди. «Инсофли одам-да, Амир соҳибқирон... Бўлғон фалокатдан дили озурда...» — ўйлади ичида пири муршид ва фожиани эшитиб унинг ҳам кўнгли оғриди. Қўллаш маъносида сўз оларкан, катта-катта кўзларини Амир Темурга тикди:

— Амир соҳибқирон! Ғофил авомнинг бундоқ бир бора қилган шарру шўри, харажу маражи<sup>1</sup> ҳаминша эл бошига бедаво бало бўлур. Не чора борки, барига йўлдан адашган мусулмонларнинг ўзлари сабабчи бўлсалар?... — чертиб-чертиб деди Мир Саййид Барака. — Исфохонлик гажирлар иши бамисли сахродаги саробга ўхшабдур, ташна одам уни сув деб ўйлайди-ю олдига келгач ҳеч нарса топмайдур... Ғофил авомнинг билиб-билмай қилган шарру шўри шу-да...

— Уларнинг ишонасига битилғон, Амир соҳибқирон, таассуфки, бартараф этмакка бандаси ожиздур... Барчаси замон ҳолидан гафлатда қолғон мардумнинг иши... Хожайи қониёт хоҳиши...

Бу Хожа Абдулмалик шайхулислом эди. Амир Темур унинг учли иягидаги тўртта-бешта соқолини силаган гулдор тасбех тутган қўли хиёл титраётганини кўрди.

<sup>1</sup> Шарру шўр, харажу мараж - ёмонлик, бошбошдоқлик, бузғунчилик.

Барча жим, айтилган сўзлар мағзини чақиш билан банд эди.

Амир Темур бу ҳақда қанча сўз кетса шунча бағри ўйилишини, кўлини қиёқ қийиб кетгандай жони қийна-лишини идрок этарди. Бироқ Исфаҳон воқеасини машварат аҳлига билдирмаслик ҳам мумкин эмасди. Соҳибқирон салтанатида ланхона ишларга ўрин йўқ, барчаси кенгаш билан ошқора қилинадур... У тезроқ мавзунини ўзгартириш керак, деган қарорга келди.

— Мухтарам машварат аҳли! Ўзимизда ҳам Исфаҳондан маъшумроқ ҳодиса юз берди...

Ҳамма ҳушёр тортиди.

— Вожаб! — давом этди Амир Темур. — Бизнинг черигимизда қай маҳал кўрилганки, аскаримиз душманга орқа ўгириб, отининг эгари қийшайиб қочгон бўлсун? Ким сизга бунини ўргатди? Ел қанотида тура олмоғон чибиндек кўрқиб қочдингизми?.. Энди бунга не дейин?.. Ахир қаерга борсак, ул ернинг дастамада эмас, ўркачида ўлтириш толейимиз эди-ку? Боргон еримиздан фатҳу нусрат билан қайтиш ҳамиша насибамиз эди-ку!.. Чиндан ҳам, туркларнинг ҳафсалалари кўзларидек тангдур... Қачон бу маъшум одатини аритасен?.. Қачон?.. Эй парвардигор!..

Умаршайх Мирзо бошлиқ Чукалак жанги иштирокчилари машварат аҳлидан этакроқда ўлтиришар, кўнлар шундай аччиқ гапларни эшитиб тургандан кўра ўша жангда ўлибгина кета қолмаганларидан афсус чекардилар...

...Соҳибқироннинг Эронда эканлигидан фойдаланиб Тўхтамишхон Сиғноққа қўшини жўнатди. Умаршайх Мирзо зудлик билан Самарқандга чопар елдирди, ўзи эса Ўтрор ёққа отланди. Амир Сулаймоншоҳ ва Аббос баҳодирлар ҳам Самарқанд черигини жамлаб йўлга чиқдилар. Тошкентда уларга Амир Халил қўшилди.

Икки черик Ўтрордан беш йиғоч нарида кунчиқар томонда Чукалак деган ерда учрашдилар. Ясоллар тортилиб, баронғор ва жавонғор сафлари тузилди. Жанг бошланиб кетди.

Умаршайх Мирзо тез, шартаки эмасми, сабри чидамай баҳодирлиги тутиб ўзини ёғийнинг гулига<sup>1</sup> урди! Шиддатидан сафни ёриб ўтди, ўтишга-ку ўтди, аммо ўз чери-

<sup>1</sup> Гул — халқо, душман халқаси, маъносиди.

гидан узилиб қолганини сезмади. Сардоридан айрилган черик эса ваҳимага тушди ва тездаёқ боши олинган танадек шижоати кесилди, орқа-олдига қарамай ҳар қаёққа қочишга турди. Аввалроқ Аббос баҳодирга ўқ тегиб захмлик бўлган эди, шундан жон омонатини эгасига топширди. Боши қотган Амир Сулаймоншоҳ эса қўлидан бириш келмай ожиз эди...

Қушна-кундузи танг ахволга тушиб қолганидан Умаршайх Мирзонинг жиззакилиги тутиб кетди. Лапашанг, ландовур, деб койинар экан, ўзини ўзи фажиб қўйгиси келарди. Савашиш санъатини ҳам билиш керак... Жанг русуми, қўшин ҳолати, майдонни бошқариш жуда муҳим экан. Тўғри, амирзоданинг мардоналиги, шаддодлиги бор, бироқ ўсмирлигида атқаси ҳарбий машқларни ўргатганида, у эркалик, ўйинқароқлик қилиб теранроқ ёндошишга вақт топмаган эди. Аттанг!.. Мана энди билдираётир. Ҳеч парса изсиз кетмас экан. Энди соҳибқироннинг суянган ўғли, зафарқарин лашкар соҳиби Умаршайх Мирзо саҳродаги ёлғиз йинғилдай шомирзаи қоққурук бўлиб ўлтирибди... Ҳали валинеъмат соҳибқирон кўзига қандай қараркин?..

Алами бисёр ортган амирзода пана-настқам йўллардан юриб ит азобида Андижонга етиб келди... Қоронғи тушиши кутиб, ҳеч кимга кўринмай ўрдасига кириб олди. Дарҳол черик ғамлашни бошлаш лозим эди. Нафас ростлаб улгурмай, Анқо Тўранинг Жета ёқдан катта лашкар билан Сайрам ва Тошкент устига келиб мусулмонларни хонавайрон қилаётгани ҳақида хабар етди... Чидаб туролмади. Дарҳол Ўзганд черигини олиб Хўжанд томон юрди...

— Барингизни изза қилмак керак!.. — дарғазаб деди соҳибқирон. — Чеҳраларингизда ўлим ҳамиятини асрагудек шахту шижоатингиз қаёқда қолди? Номардлик қилиб қочғонларингиз дунёга ёйилди-ку!. Қандай бош кўтариб юрасизлар?.. Мард Аббос баҳодирни кўрдингизму? Кўрдингизму?..

Соҳибқирон Аббос баҳодир қилчоқ билан фахрлангани кўришиб турарди. Қандай садоқатли йигит эди баҳодир! Сал кам йигирма йиллик кадрдони, дўсти!.. Самарқанд сарбадорлари орасида тиңғчи бўлиб юрганининг ўзи бир дoston, Темурбек Бухорода Амир Хусайн билан баҳслашиб қолганда, Арслонхон минорасидан «Ерга сакра!» деб буюрганда, ҳеч ўйланмай ўзини пастга отгани бир дoston... Шу шавкати учун у баҳодирлик унвонига

эришганди. Ҳамма хайратга тушган, Амир Ҳусайн эса ёқа ушлаб қолган эди ўшанда...

Ҳали Темурбекнинг қайсар амирлар бошини бириктираман, деб юрган пайтлари эди. Бир неча ой Балхга яқин Дараи Арсаф деган мавзе тарафларда қолиб кетдилар. Мўғуллар бостириб келган-келмаганини билиш учун Аббос баходирни Тошкент томонга юборди. Чинозга борганларида, мўғуллар эл оралаб, юртни талон-торој қилаётганларини кўрдилар. Шитоб Темурбекка хабар бериш лозим эди. Дараи Арсафга йўл Шахрисабздан ўтарди. Уйи яқинида оғанини, қариндош-уруғлари кутиб олишди. «Уйингга тушиб ўт, болаларинг билан дийдорлашиб кет!..» деганларида, Аббос баходир ғойибдан хожасига садоқат кўргизиб: «Амир соҳибқирон уйдан йироқда бўлатуриб, унинг навқари уйини кўриши муносиб иш эмас...» деди ва уйига кирмай Дараи Арсафга йўналди...

— Мардни кўрдингизму?.. Чекингондан, қочгондан кўра ўлмакни афзал билибдур... Соҳибқироннинг кўзига кўринмай кўя қолай, деган-да... Афсус... Ёш кетди, бир қанотимни қайириб кетди...

Амир Темур хийла куйиниб гаширди, кейин барча амирларни чўби ясоққа етказишни буюрди. Умаршайх Мирзо, унинг ортида эса Амир Сулаймоншоҳ бош эгганча жим қараб туришарди, фармон эълон қилинганча, иккиси бирич-кетин Амир Темурга бош эгдилар:

— Валинеъмат соҳибқирон!.. — деди Умаршайх Мирзо кўл қовуштириб. — Чукалак жангида кўшишимизнинг пароканда бўлишида каминанинг катта айби бордур... Душманга алданиб қолдук... Амирларим яхши жанг қилдилар, бироқ мен... Жазони даставвал мен олмоғим жоиздур. Чўби ясоққа мен муносибдурмен... Амирларимга эмас, фақат каминага жазо берсунлар, деб талаб этамен..

— Амирзодамнинг айблари йўқ, соҳибқирон хазратлари! — эътироз билдирди Амир Сулаймоншоҳ. — Чукалак воқеаси каминанинг ландавурлиги оқибатида юз берди... Лақиллаб ёғийнинг дабдурустдан бостириб келганини сезмадик... Мени жазолангиз, шунда адолат қарор тошғусидур... Ўтинамен!.. Фақат мен айбдормен!..

— Қулоқ солмасунлар, валинеъмат соҳибқирон хазратлари!... — деди яна Умаршайх Мирзо бош экканча.

— Мени жазолангиз, Амир соҳибқирон хазратлари!.. — такрорлади Амир Сулаймоншоҳ...

Икки амирзода бир-бирига гал бермай айбни ўзларига тилаб, ерга қараб тиз чўкиб турардилар. Машварат аҳли бундай манзараларни аввал кўрмаган шекилли, ҳайрат билан боқарди.

Амир Темур амирзодалар тутумидан кўкраги кўтарилгандай бўлди, бу инсоф намунаси эди. Аммо буни ҳеч кимга сездирмади, қовоғини солганча қараб тура берди. Ҳар иккиси ҳам «кўпга келган тўй»дан четда қолмадилар, чўби ясоқнинг нималигини умрларида илк бор татиб кўрдилар...

Маъракада кўрқоқлик намоён этган Амир Халилнинг эса соқолини кириб, юзига упа-элик суриб шаҳар айлантирдилар. Кўрганлар, шўрлик амирнинг холи ҳеч кимнинг бошига тушмасин-да, кейин қандай бош кўтариб юраркин, деб қўйишарди.

Бир кундан кейин Амир Халил ҳақида ноҳуш хабар тарқалди. Шўрпещона амир кечқурун уйига келгач, хотинлари-ю болаларига кўринишга ҳам уялиб гўшанишин бўлиб ётиб олибди. Ҳеч кимни ёнига йўлатмабди. Эрталаб ховлининг этагидаги отхонага кирганларида мудҳиш ҳодиса устидан чиқибдилар: Амир Халил шармандаи шармисорликка чидай олмай кечаси ўзини катта харига осиб қўйибди...

## Ў Н С А К К И З И Н Ч И Б О Б

### I

Дашти Қипчоқда «шимолий сарҳадларни муҳофаза этдим, сопини ўзидан чиқардим», деб юрган Амир Темур даставвал сабр қилиб, «ўғли»нинг қора ниятларини англамагандай иш тутди. Нафсиламрини айтганда, кўнглида Тўхтамишхонга қанча ишонч бўлса, шунча гумонларда бор эди, аммо катта умид боғлаганини ҳам яширмайди. Бир қараганда, бу умидлар рўёбга чиқаётгандек ҳам туюларди. Тўхтамишхон ўтган йиллар ичида қиблагоҳига мунтазам равишда элчилар, чопарлар, тухфа-ю тансуқотлар юбориб, ҳар хил ёлғон маълумотлар бериб ўзининг садоқатини изҳор этиб турар, буларнинг бари соҳибқиронни хотиржамликка ундарди. Ҳарнечук «ўғил»лик бурчи адо этилаётир...



Бу орада Тўхтамишхон Олтин Ўрдани яна бирлаштириш, уни Ўзбекхон замонидаги сингари кудратли давлатга айлантириш қайғусини чекди. Калка дарёси бўйида Олтин Ўрданинг асосий даъвогарларидан бири — амир Мамоқ маълум бўлиб, Кафага қочди ва ўша ерда қатл этилди. Бошқа нуфузли амир Идику эса ўз иддаларини бировга билдирмади... Янги хон мамлакат ҳудудини кенгайтириш мақсадида, Мовароуқофқоз<sup>1</sup> ва Озарбойжон ерларига қўшин ташлади, Табризни босиб олди. Сўнг шимолга, тарқоқ рус князликлари ерларига кўз тикди, унча катта бўлмаган Московия шахрини талон-торож этиб, ўт қўйиб юборди. Шу тахлит Тўхтамишхоннинг давлати ортгандан ортиб, шавкатига шавкат қўшилиб борди, бемисл кудратга эга бўла бошлаган ҳукмдор ўзга элларга ғайир кўз билан қарай бошлаши ўз-ўзидан аён нарса...

Соҳибқирон бу ишлардан бохабар бўлиб турар, Тўхтамишхоннинг кучайиб боришини худди Турон салтанати кудрати ошаётгандек ҳисоблар, аммо гоҳ-гоҳда кун келиб барчаси ўзига бир бало бўлиб қайтмасмикин, дея ўйланиб қолса-да, бунга ишонинкирамайроқ қарарди. Турон султонидай кудратли султон билан баҳс бойлашишга Тўхтамишхоннинг юраги бетламаса керак ахир...

Тўхтамишхон даставвал соҳибқирон ҳузурига борганида, кейинроқ Оқ Ўрдани қўлга киритганида Жўчи улусининг оқил ва зукко амирлари Алибек қўнғирот, Оқ Буға баҳрин, Ўрунг Темур кабилар унинг ёнида ҳозир унозир эдилар. Улар ёш ғайратли хонзодага ҳамиша кўз-қулоқ бўлиб, вақти-вақти билан маслаҳатлар бериб турардилар. Алибек қўнғирот ҳамиша бундай дерди: «Ҳоқоним! Амир соҳибқирон сизга қўл яхшиликлар қилди, эзгулик этагин тутиб, хор-зорлигингизда манглайингизни силади. Валинеъмат ҳаққини унутмаслик ҳам фарз, ҳам қарзидир. Олий зот муруввати ва унга сидқидил ихлос туфайли давлатингиз байроқлари ҳилпираб балқидан асло тинмагай, олам аҳлининг таҳсинлари сиз томон йўллангай... Замон аҳли ўзгариб турадир, олам вазияти эса ҳамиша беқарор... Худо кўрсатмасин, агар бошингизга, ҳоқоним, фалокат тушса фақат соҳибқирон ҳазратларига суянишингиз мумкин. Ҳар хил кўнгли бузук-

<sup>1</sup> *Мовароуқофқоз* — Закавказье маъносида.

лар сўзига қулоқ солмангиз! Ул зотни валинеъмаг бузруквор сифатида мақомларини юксак тутингиз...» Уни Оқ Буға баҳрин билан Ўрунг Темур қўллаб-қувватладилар. Бу орада Оқ Буға баҳрин жангда халок бўлди. Ўрунг Темур ҳам ҳақ раҳматига борди.

Шу пайтлар Тўхтамишхон атрофини манқутийлар қавмига мансуб Толиб деган жамоанинг беоқибат ва ёвуз кишилари ўраб олдилар. Улар хон хизматига йўл топиб нойиблик мансабига эришдилар. Бешафқат Қозончи баҳодир хон олдида катта нуфузга эга бўлди. Айни палла соҳибкироннинг эски муҳолифлари Маҳмудшоҳ Бухорий, Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав, Абу Исҳоқ Ясовурий, Қамариддин, Анко Тўралар ҳам Тўхтамишхон саройида «кунда-шунда» эдилар... Уларни хон билан Амир Темурга бўлган нафрату ғазаб бирлаштириб турарди. Алибек қўнғирот эса саройдан четлаштирилиб, сўзи кесмайдиган бўлиб қолганди.

Олтин Ўрда кўшини милодий 1382 йилда Московияни ёндириб кулини совуриб голибона қайтиб келган паллалар эди, бутун мамлакатда шодиёна ҳукмрон... Ҳожитархондаги ҳашаматли ҳоким саройида улкан зафар шарафига зиёфат берилди. Унда улуснинг энг нуфузли нўён ва амирлари иштирок этди. Сарой ўша-ўша эди хон назарида. Йигирма деразали кўринишхона. Кунботишдаги деворда буғунинг сершоҳ калла суяги. Тўрда олтин тахт... Қизиқ экан-да. Худди шу ерда бўлиб ўтган қурултойда бор-йўри ўн йил аввал отаси, Мангқишлоқ ҳокими Тўйхўжа ўғлон Московияга юришнинг ҳожати йўқ деб, Ўрусхонга қарши чиққан ва қатл этилган эди. Энди эса Тўхтамишхоннинг ўзи Московияга бориб кулини кўкка совуриб келди... Олтин Ўрданинг доғруғи яна оламга ёйила бошлади. Элчилар қатнови кўпайди...

## II

Ўттизларга борган бўлса ҳам илк сабза урган мўйлаби ҳали хануз сақланган, бир оз тўлишган Тўхтамишхон олтин тахтда мамнун савлат тўкиб ўлтирарди. У йироқдан кучга тўлган, йигитлик ўз забтига олган, ғайрати жўшган бир ҳолда кўринарди. Лекин яқиндан қараган одам унинг гижимланган юзларида кеча ҳарамда янги дурри носуфта билан қилган айшу ишрат ҳор-

финлиги изларини илғарди. Московиядан олиб келинган ўн икки ёшли ўрис гўзали уни маҳлиё этди. Хон олтинранг сочли, чарос кўзли диркиллаб турган дурри якто хурилиқонинг чаман-бояини бир неча бор сайр айлади...

— Буюк ҳоконим! Ўрусхон қила олмаган ишни сиз ўринлатдингиз — ўрисларнинг энг катта шаҳарини мусаххар этдингиз! Катта шаҳарини мусаххар этдингиз! — мактов сўзларини аямади Султон Махмуд ибн Кайхусрав. — Жаҳон қудратингизнинг шоҳиди бўлди, шоҳиди бўлди!..

— Жаҳон қойил қолди, ҳоконим! — ялтоқланди Махмудшоҳ Бухорий. — Салтанатингиз доврўғи жумла жаҳонга кетди!..

— Ха, ҳа, жумла жаҳонга кетди!.. Ундан ҳам ўтиб кетди!.. — деб кўпиртиришди бошқалар ҳам.

Қаҳ-қаҳа овозлари янгради.

— Самарқандга ҳам етиб борсайди!.. — жўрттага оловга мой қуйгандай гап кистирди орага Амир Камариддин... У кейинги пайтларда Мўғулистон хонлигидан айрилиб, куч-қуввати киркилиб ноилож Тўхтамишхон хузурига паноҳ тилаб келган эди.

— Етиб боради!.. — кўллаб-қувватлади уни гунгурдай Анко Тўра. — Етиб боради! Борганда ҳам, нақ оқсонинг ўзига етиб боради!.. Ҳа!.. Тўғри гапирдимми, Қозончи баҳодир жаноблари?..

Тўхтамишхоннинг улуғ беги Қозончи баҳодир мамнун мўғулистонлик амирларга бокди: улар диққатни ўзларининг ашаддий душманлари Амир Темурга қаратмоқчилар. Бу Қозончи баҳодирнинг дилидаги гап эди аслида, лекин Тўхтамишхонга бунга қандай айтишни ўйлаб қийналиб юрарди. Бир марта Амир Темурга мактуб юбораётиб, синаб кўришга соҳибқирон ҳақида сал поядор гап қилганди, хон унга олайброк қаради... Тўхтамишхон Амир Темурнинг тутинган ўғли, отанга қарши чиққин, дейиш осон, аммо бунга буюк ҳокон қандай қараркин?.. Баҳодирнинг ўзига қолса-ку, бу жуда қийин иш эмас... Мана ўзи: ҳали Ўрусхон замони эди, отаси унга бир нарсани илтимос этганди, нечундир эътиборсиз қолдирди, бажармади. Умидвор ота иккинчи марта ўз истагини билдирди, тагин натижа бўлмади. Танг қолган ота энди ўғлидан озгина ўпка-гина қилишга журъат этди... Қозон-

чи баҳодирнинг жаҳли чиқиб кетди: «Отам мени тинч кўядими, йўқми! Неча йиллардан бери, менга у қилиб бер, бу қилиб бер, дегани деган! Жонимга тегди-ку!..» деди дарғазаб шафқатсиз ўғил ва падаркушликдан тап тортмай, шу ондаёқ жаллод юбориб шартта отасининг бошини танидан жудо қилдирди!.. Бу воқеа улусда достон бўлиб кетган, аммо биров ишониб, биров ишонмасди.

Қозончи баҳодир хушёр кишилардан эди. Гарчи аввал мухолиф бўлса ҳам, замонлар ўзгариб, лиқиллаб қолган Жўжи улусининг тож-тахти Тўхтамишхонга юз бургандан кейин, у Темур Маликхонга бевафолик қилиб, Тўйхўжа ўғлон ўғлига мойиллик кўргиза бошлади. Қийинчилик билан алоқа боғлаб олгач, чопар юбориб Тўхтамишхонни вақти-вақти билан Олтин Ўрдадаги ахволдан огоҳ этиб турди. Сўнгги жангда, нозик вазиятда Қозончи баҳодир Темур Маликхонни чув тушириб, ўз бўлуғи билан шартта Тўхтамишхон томонга ўтиб кетди. Тўхтамишхон бу қадамнинг Олтин Ўрда тақдирини ҳал қилишдаги ахамияти бебаҳо эканлигини кўриб турарди. Оқибатда Қозончи баҳодирнинг хизмати муносиб тақдирланди: у хоқоннинг ишончли одамига айланди.

— Ҳозир дунёда буюк хоқонимизнинг шаън-шавкатига етадигани йўқ! — деди Қозончи баҳодир. — Ахир хоқон Тўхтамишхон улуғ Чингизхон тахтида ўлтурибдурлар! Ҳа-ҳа, соҳибқирони муаззам Чингизхон тахтида! Энди анови бир оддий бекнинг ўғли бўлган оқсоқ Темурга элчи юбориб, инъомлар қилиб итнинг кейинги оёғи бўлиб ялиниб-ёлбориб юришимиз эшитган кулоққа уят, уят! Керак бўлса, у юборсин, у инъомлар қилсин! Чингизхонга менгзайдиган буюк хоқонимиз бир амирнинг чўлоқ ўғлига бош эгадурму?.. Буюк хоқоним! Биз элчи эмас, лашкар юборишимиз шарт! Ҳа, ҳа, лашкар юборишимиз керак! Лашкарнинг ҳам зўрини!.. Энг зўрини!..

Таклиф барчага маъқул келди шекилли, ҳамма томондан кўллаб-қувватловчи садолар янгради:

- Лашкар юбориш керак!
- Катта лашкар юбориш керак!
- Элчи керакмас!..
- Тез! Тез!..
- Энг зўрини!..
- Эртагаёқ йўлга чиқсун!..
- Мени юборингиз, хоқоним! — Бу Амир Қамарид-

диннинг овози эди. — Мен борамен! Барини pistaпўчоқдай чақиб ташлаймен! Ҳисоб-китобим бор, ха!..

— Бориш керак! Бориш керак!.. — хаприқди Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав. Маҳмудшоҳ Бухорий хайқириқларни эшитар экан, сувсар телпагини ечиб терлаб кетган тепакал бошини арғиб роҳатланар эди.

Фикрлар бир жойдан чиққанга ўхшарди.

Кўзлар буюк ҳоқон Тўхтамишхонга қадалди...

Шу ерга келганда хоннинг сал ланжлиги кетгандай бўлди. «Ха... Гапираверинглар, гапираверинглар... — истехзо билан пичирлади ичида Тўхтамишхон. — Барингни дардингни биламен... Ҳамманг Амир Темурдан мушт егансен... Жойи ачишиб турибди... Энди мендан истифода этиб, ундан ўчингни олмақчисенлар... Иккита бургутни уриштириб, сен қузғунлар, ўзингга ем тошмоқчисенлар... Ҳаммасини биламен... Лекин билмаганга оламен...»

— Мени юборингиз, хоқошим!.. — хаприқиб деди япа Амир Қамариддин унинг хаёлини бўлиб.

...Московияга ўт кўйишга буюрганда ва, айниқса, ўриснинг ёғоч иморатлари расирлаб ёнганда ланғиллаган оловнинг кўкка голибона ўрлаганини кўриб Тўхтамишхон ўзини бағоят кудратли сизди. Озарбойжонга босқин уюштирди, қўлини Табризга чўзди, бутун Дашти Қипчоқ оёғи остида... Тўғри, энди қиблагоҳи билан ҳисоб-китоб қилиб олиши керак... Оргиқ қарамсифат бўлиб юрмаслиги лозим. Бой мамлакат бўлган Мовароуннаҳр Чигатойхон улусига қарарди, у ердан чингизийлар излари супуриб ташланди, Хуросону Мозандарон Ҳалокухон тасарруфида эди, у ердан ҳам чингизийлар қадами қирқилди... Тўхтамишхон буюк ҳоқон Чингизхон салтанатини тиклайди, Мўғулистону Дашти Қипчоқ, Мовароуннаҳру Хуросон томонларни ҳам ўз ҳукми қабзасига киритади. Аммо бунинг учун у энг катта тўсиқни олиб ташлаши керак... Бу -- Амир Темур соҳибқирон...

Ана ўшанда йирик савдо йўллари Тўхтамишхоннинг қўл остида бўлади. Ахир сир эмас, милодий 1335 йилда элхонийлар салтанати пароканда бўлиб битирилгандан сўнг фаранг мамлакатлари билан Осиёни боғлайдиган савдо йўллари Чингизхон авлодлари қўлидан чиқиб кетди. У йўллардан олинадиган бож ҳамиша давлат хазинасини бойитарди. Бундай йўллар иккита эди: бири — Қора ва Қулзум даштилари соҳиллари бўйлаб, иккинчи-

си, Шом, Онадўли, Мовароуқофқоз, Форс, Самарқанд ва Тошкент шаҳарларини камраб ўтарди. Ҳозир бу йўлларнинг катта қисми Амир Темур қўлидадир. Бойиса, унинг хазинаси боймоқда... Ахир азалдан Амир Темур аجدодлари ҳамиша салтанатда амирлашкарлик вазифасини адо этиб келганлар, ундан нарига ўтмаганлар... Қандоқ қилиб Чингизхон авлоди Тўхтамишхон унинг хизматкори бўлади? Йўқ, у адолатни ўз ўрнига қўйиши, ўз ҳаққи-ҳуқуқини таниб олиши керак. Буюк Чингизхоннинг руҳи ҳам буни кечирмайди.

Олтин Ўрда хони даставвал Хоразмшоҳга қарши синаб кўришга кичиккина қўшин юборган бўлди. У Хоразм расман соҳибқирон салтанати доирасида бўлса ҳам, бироқ киши билмас муҳолифатга юз бурганлигидан яхши хабардор эди. Самарқанд томондан бунга ҳеч қандай акс-садо бўлмади, чунки бу палла соҳибқирон Эрон юришида банд эди.

Тўхтамишхон Қозончи баҳодир қўшинига Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав вазирчилигида Мовароуннахр ичкарасига қараб юрилсин, дея фармон юборди. Бухорони ворат қилдилар. Вилоятнинг элу халқи ҳар қаён қочиб жон сақлади. Айни шу палла Амир Темурнинг Эрондан қайтаётгани ҳақида хабар тарқалди ва қўшинга тезлик билан Занжирсаройни забт этиб, элини қатли ом айлаб, ўт қўйиб кулини кўкка соғуришга, шундан кейингина орқага қайтишга фармон берилди...

Қозончи баҳодир ва Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав фармонни ортиғи билан адо этдилар. Занжирсаройни Амир Темур бағоят ёқтиришини, у ерга қишлошга тез-тез келиб туришини, атроф яйловда шикор солишини яхши билишиб, шаҳарни ёндиришга астойдил киришдилар. Обод шаҳар ўрнида пайдо бўлган култепаларни шамол тўзғитиб ўйнаганини кўрганда, Султон Маҳмуд ибн Кайхусрав кўнглида худди бутун соҳибқирон салтанатини ёндириб кул қилиб юборгандай гурур хиссини туйди...

Шу кунларда Ҳожитархонда турган Тўхтамишхон Султон Маҳмуд ибн Кайхусравни Мўғулистонга ҳоким этиб тайинлади. Фармонни Мовароуннахрда экалигида олган янги ҳоким Мўғулистонга равона бўлди. Хон чоңари, шунингдек, бундай маълумот ҳам келтирди: буюк ҳокон тез кунларда йўлга чиқадилар, Сифноқда жам

бўлган катта кўшин билан Мовароуннахрга бостириб борадилар... Тошкент томондан Тўхтамишхон, у томондан Амир Муҳаммад Мирак юртни забтга оладилар ва Самарқандни ишғол этадилар...

Халигача Тўхтамишхон Мовароуннахрга кўшин юборар эди холос. Бу қудратли Олтин Ўрда хошининг икки дарё орасига илк бор от солиши бўлади.

## Ў Н Т Ў Қ Қ И З И Н Ч И Б О Б

### I

**Т**арих милодий 1388 йил бахори.

Олисдаги Ургут тоғларининг ёнбағирлари кўм-кўк майсаларга бурканиб улгурган... Серфайз манзара Боғи Бихиштнинг меҳмонхонасидан шундоққина намоён бўлиб турар, уни Амир Темур томоша қилишни яхши кўрарди. Соҳибқирон мулозимга хос қотиб Мавлоно Убайдни пешиндан кейинга чорлашни буюрди. Пири комил Зайниддин Абубакр Тойбодий хазратларидан бир ажойиб мактуб олган, хали хануз ўшанинг завқ-шавқида юрибди. Унда тарих дафтарига тушириладиган оқил кенгашлар битилганди. Мавлоно Убайд Кўксаройда салтанатнинг илк куниданок очилган мухташам кутубхонада Абу Наср ал-Форобий ат-Туркийнинг бир рисоласидан тухфа учун нусха кўчириш билан банд эди.

Соҳибқироннинг Боғи Бихиштда Ургут тоғларининг чиройли манзараларини томоша қилишдан бошқа ёқтирадиган жиҳати ҳам бор. Бу — сўлим боғ маликаси Туман оқа... У Туман оқани бағоят севади! Не-не йиллар йўқотиб қўйиб, ногаҳонда топиб олган маликаси! Бошқа маликаларни ҳам севиб ардоқлайди албатта. Аммо, Туман оқа — бошқа...

Муҳаммад алайҳиссалом ҳовли-хаёти ҳақидаги бир рисолада, агар соҳибқирон ёдида бўлса, «Тафсири Табарий» эди шекилли, айнан расулиллоҳ хазратларининг оилавий турмуши, аҳли аёли билан муносабатлари таърифланганди. Рисола, аслида, Ферузкўҳда бўлган жангда қалъа беги буюмлари каторида ўлжага олинди. Ўшанда жуда кўп рисоалар кейин Кўксарой кутубхонасига топширилди. Пайғамбаримиз Биби Ойша розияллаҳу ан-

хуга бошқа хотинларидан кўра кўпроқ меҳр қўйгандилар. Аммо хамиша навбатга риоя қилиб, адолатни қаттиқ тутишга тиришардилар. Шу рисолада расулиллоҳнинг ушбу изҳори дил сўзлари ҳам келтирилганди: «Ё. Аллоҳим, иқтидорим борича хотинларим ўртасида адолат қилурмен. Аммо, сенинг қўлингда бўлиб, ихтиёримдан четдаги нарсага мени гирифтор этмагил, яъни (очиқ айтилса) хаммаларини бир хил сева олмаймен, мени афв этгил, чунки дили-нафсим ўз қўлимда эрмас...»

Бу сўзлар хамиша соҳибқиронни ҳаяжонга солиб келади.

Хонсолор эрталабки нонушта тайёрлади. Чеккалари зар хошияли дастурхон ташланган хонтахтанинг усти ноз-неъматлар билан тўла. Асалу мураббо, анжирқоқи-ю майиз дегандек... Иссиқ тахмон патирдан кейин меҳмонхонани тандирдан янги узилган кўк сомса хиди тутиб кетди. Пуштиранг қўйлак устидан кўк бахмал нимча кийган, сочларини одатдагидек қирқ кокил қилиб ўриб орқасига ташлаб олган — чунки бу соҳибқиронга жуда ёқарди — Туман оқа Амир Темурнинг чап томонида ўлтирар, гоҳ нон синдириб, сомса узатиб, хожасига илтифот кўргизар, гоҳ узум ёки ўрик шарбатидан қуйиб берарди.

Амир Темур Туман оқага назар солди. Кўзлари шахло, суюклик, юзлари ширмой нондай қип-қизил, ўша ўн йил илгари қандай бўлса шундай... Бироқ энди малика камолига етиб бир хуснига ўн хусн қўшилиб, сулувлиги ортиб, оламнинг дурри яктосига айланган, дилтортар бир балойи офатижон бўлган эди, қарашлари соҳибқиронни энтиктириб қўярди. У суюклисини бағрига олганида роҳат-фароватларга чўмар, дунёнинг бор лаззати унинг оғушида мужассам эканлигига иймон келтирар, Аллоҳнинг бу қадарлик лутфу карамига шукроналар айтарди... Ишрат замонини ато этганига шукур!.. Ох, хонтахта атрофида хотиржам, сўлим дилдорингга термилиб тўймай, янги келин-куёвлардай қимтиниб ўлтиришдан ортиқ завқу сурур бўлиши мумкинмикин?..

Ердан кўз олмаган Туман оқа соҳибқирон назарини сезиб турарди. Шундай ҳолларда у ҳам ўнғайсиз аҳволга тушади, ҳам бемисл бахтиёрлик туйғуларига йўғрилади. Ҳар икки ҳолда ҳам ўзини қўйгани жой топа олмай қолади. Чунки севгани, ардоқлагани унга меҳр билан қарамоқда! Ҳа, ҳа, мапа йиллар ўтиб билдики, у соҳиб-



киронни жонидан ортиқ севар экан! Севар экан! Шунинг учун малика хамиша соҳибқироннинг дуои жонини қилади. Ҳар доим саккиз қават ипак кўрпали жой солиғлик хобхонасига у ҳам Сароймулкхонимдан улги олиб, соҳибқирон сиймосини чиздирди. Унда Амир Темур худди ҳозиргидек жилмайиб маликасига қараб туради, «Ёнингиздамен!» дегандай боқади...

Ўтган куни хумоюн ўрдудан чопар хушхабар олиб келди:

.. Эртага Амир соҳибқирон ҳазратлари Боғи Биҳишга ташриф буюрадилар!

Туман оқанинг юраги хапқиқиб, возик нужудига ширин титроқ югурди... Хобхонага кирди-да, жойга чиқиб ўтирди ва девордаги соҳибқирон суратига тикилди. Кейин турли кийимларини кийиб кўрди, тақинчоқларини тақиб чиқди... Хаёлида эртага бўлажак висол айёми, ширин эркалашлар, қайноқ оғушлар сурури бир-бир жонланди. Шу лаҳза негадир тўй кечасида юз берган воқеани эслағиси келиб қолди. Туман оқа нафсини ҳазратга бахшида этган кечани эслаганда доимо ёқимли туйғуларга чулғанади...

... Соҳибқиронга тушганида эси йўқ, ҳеч нарсани ўйламайдиган бир қиз эди-да Туман оқа... Дурқунлигидан худди бўй етган қизларга ўхшарди. Аммо қурчоқ ўйнашни қўймасди. Жуда кўп қўғирчоқлари бор эди, катта, кичик, қора, қизил, олақурук... Тўй кечаси келин-куёвларга шохона жой солдилар, ўшанда ҳам ёнида энг яхши кўрган олақурук қўғирчоғи бор эди. Хали эсласа, кулади.

Янгалар жойга киритиб қўйдилар. Соҳибқироннинг хаяжонлангани сезиларди. Ёнида топиб олган ҳурилиқоси, меҳр қўйгани, суюқлиси ётарди. Куёв энтикканча уни бағрига тортди ва юз-кўзларидан, позик лудоқларидан муччилар олиб, силаб-сийпалаб эркалай бошлади. Ҳар ўлганда: «Худо берганим!..», «Худо қайтиб берганим!..» дея шивирларди ютоқиб. Туман оқа баҳор гулидай тоза, тонг насимидай майин, наво янглиғ хушбар эди... Гулгун қизнинг дами тошни эритарди. У қаршилик қилмас, иштиёқ ҳам кўргизмас, бефарқ эди, келин-куёвлик мана шундай ўпиш-эркалашлардан, навозишлардангина иборат бўлса керак, деб ўйларди. Кўп ўтмай қизнинг вужудида унга мутлақо нотаниш бўлган қандай-

дир ёқимли туйғулар уйғона бошлади... Ишқдан сармаст соҳибқироннинг эркалалари хуш ёққанидан, нозик кўллари охишта куёвтўранинг бўйнига ташлаганини билмай қолди. Бирдан унга нимадир каттиқ урилди-ми, бағри ўйилди-ми, ҳар қалай кўзларидан ўт чақнаб кетди! Жони халқумига келгандай бўлганидан ихраб юборганини билди, у ёғи эсида йўқ... Хушдан кетиб қолган Туман оқа ўликдай жонсиз ётарди...

Куёвтўра кўрқиб кетди. Ўрнидан туриб янгаларни чақирди, ўзи ювиниш, таҳорат олиш учун ховлига йўналди. Янга Холдона биби тез совуқ сув олиб келди-да: «Ўзим айланай, қоқиндик!..», «Аллоҳнинг сўйгани экансиз, гиргиттон!» дея келинчак юзига оз-оз сепи бошлади.

Анча вақтдан кейин келинчак ўзига келгандай бўлди, аммо қимирлай деса қимирлай олмасди, уриб-эзиб ташлангандай зил-замбил эди.

— Маликам! Ширин маликам!.. — дерди Холдона биби келинчакнинг оқариб кетган юзларини охишта шаниллар экан. — Гўзал маликам!..

Овоз келинчак кулоқларига элас-элас чалинар эди.

Туман оқа кўзларини баъзўр очди.

— Менга... нима бўлди?.. — унинг холсиз сўраган биринчи саволи шу эди.

— Келинчак бўлдингиз, жоним гиргиттон сизга! Ширин келинчак! Ҳарам маликаси бўлдингиз-да, қоқиндик! Малаклар фалакларда таҳсинлар ўқидилар!.. — деди Туман оқанинг кўллари ва оёқларини майин уқалар экан Холдона биби. Кейин ўзига ўзи дегандек, кўшиб қўйди. — Ҳа, ростдан ҳам қиз боланинг умри бир лаҳзалик-да...

Барини эсласа ҳали ҳозир уялиб кетади...

— Узум шарбатидан берайми, ўрик шарбатидан, ҳазратим?.. — шикаста овозда сўради Туман оқа соҳибқиронга жилмайиб боқаркан. Маликага ҳозир ҳамма нарса ярашар эди: шикаста овоз ҳам, сеҳрли савол ҳам, ерга қараб ўлтириш ҳам, жилмайиш ҳам, нозланиш ҳам...

— Меҳр шарбатидан берингиз, маликам! Меҳр шарбатидан!.. — тегажонлик билан жавоб қилди Амир Темури. У ҳали ҳам маликадан интиқ кўзларини узмасди. Туман оқа шамани тушунди, тушунди-ю юзига қон тешиб қизариб кетди. Гарчи тун билан чавандозликни қойил қилган бўлсалар ҳам, соҳибқиронда яна иштиёқ борлиги Туман оқани ич-ичдан яшнатиб юборди.

Амир Темур кўринишдан жиддий одам эди, аммо хилватда маликалар билан гаплашганда тамоман бошқача бўлиб кетарди, у меҳрибон, хушчақчақ ва ҳазилкаш, суюкликларига тегажовлик қилишни ёқтирар, ширин сўзлар айтар, бундан кўнгли фароватларга чўмарди. Зоҳирда эса ҳеч ким ҳаминча қовоғи солиқдай кўринадиган соҳибқиронни шундай хушчақчақ одам сифатида тасаввур қила олмас, у фақат қилич тутишдан бошқани билмайдиган саркарда бўлиб туюларди. Туман оқа ўз хаддида туриб таннозларча карашма билан сўради:

— Берилғонлари... камму, ҳазратим?..

— Кам, маликам! Кам... Айниқса, сизники, қирк кокил ойимча!

Соҳибқирон мутолаа қилган рисоалардан бирида қайд этилишича, заифалар ўн ёшдан йигирма ёшгача амният ва умид соҳибаларидурлар; йигирмадан то ўттизгача толибларнинг ороми дили ва роғибларнинг лаззати жони, ўттиздан қирқгача молу фарзанд эгаси, қирқдан элликгача нашгу номус ва ризқи солус<sup>1</sup> бандидадурлар; элликдан олтмишга борганда уларни қора меҳнат, қаттиқ офат кутади, улар бамисли хазон етган гулшан, ўти ўчган гулхан, кўзи кўмилган чашма, хароб бўлган кулбага менгзарлар...

Бас, Туман оқа, қирк кокил ойимча, йигирма уч ёшда... Соҳибқироннинг ороми дили-ю лаззати жонидур... У жўшиб кетди, ҳозироқ маликани хобхонага олиб кириб кетмоқчи бўлди. Тунда ишрат замониде камон тобда, ўқ ҳам хаданг эди, отилган ўқлар бари мўлжалга бориб тегди... Аммо соҳибқирон ҳозир ўзини тийди. Уларнинг висол онлари ана шундай интиклик билан кечарди.

Соҳибқирон суҳбат мавзуини ўзгартириб деди:

— Пирмуҳаммад Жаҳонгир набирамиз қалай?

— Аллоҳга шукур! Ўн икки ёшга қадам қўйдилар амирзодам...

— Муҳаммад Султон Мирзо, Пирмуҳаммад Жаҳонгир Мирзо... Суюкли ўғлимдан ёдгор улар... — маънос деди соҳибқирон. — Умидим катта... Оқа Беги хонимнинг ўғли Султон Ҳусайндан ҳам...

— Ҳазратим! Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгирга Форс пошшосининг қизини сўратдирғон эрдингиз... —

<sup>1</sup> *Солус* (форс.) — тилёвдамалик, хийла маъносида.

деди Туман оқа. — Келиннинг сепи билан келгониға уч йилча бўлди... Ёдингиздан чиқиб қолмадимۇ тагин?

— Рост, Форс ҳукмдори Шох Шужоънинг қизига офиз очқон эрдим...

Туман оқанинг улар тўйини ўтказиш хақида муҳим гаплари бор... Хошимойим Сароймулкхоним билан келишиб ҳам қўйганлар. Ҳозир жуда айтмоқ фурсати эди, чунки ҳазратнинг кайфлари чоғ, қулфи диллари очилган, истироҳат оилари, салтанат юмушларини ҳам бир оз эсларидан чиқарганлар...

Малика энди офиз очмоққа чоғланган эди, аммо яна айтишга фурсат бўлмади. Мулозим кириб, Хугталон вилоятдан соҳибқироннинг қизлари мухтарама Султон Бахт бегим ташириф буюрганларини маълум қилди.

«Тагин куёвидан шикоятмикин?..» — хаёлидан кечирди соҳибқирон қизи келганини эшитиб. Аввалги сафар, оиланинг ўзига яраша сир-асрори, ташвишлари борлигини айтиб, маслаҳатлар бериб қайтариб юборганди. Ёшлиқда шундай ҳоллар учраб туради-да... Агар яна ўша машаша бўлса, соҳибқирон қизига такрор насихатлар қилади, ётиғи билан тушунтиради ва уйига қайтишга ундайди, вассалом.

Туман оқа ижозат сўраб, меҳмон истиқболлига ошиқди ва бир оздан кейин бегойимни бошлаб кирди.

— Ассалому алейкум, валинеъмат соҳибқирон!

— Ва алейкум ассалом...

Узун қора барқут авра тўн Султон Бахт бегимга биррам ярашган эдики, хушбичимлигини яна ҳам бўрттириб юборганди. У чакқон келиб падари бузруквори чопони пешига лаб босиб, кўзларига суртди-да: «Давлатлари зиёда бўлсун, илоҳо!..» деб қўйди пичирлаб.

Соҳибқирон қизининг манглайдан ўнди.

— Хуш келибсен, қизаловим! Қани, ўлтиргил!..

Соҳибқирон рўбарўга чўк тушган Султон Бахт бегимга назар ташлади. Қизининг юз-кўзларида катта безовталик излари кўриниб турарди. Ҳозир у йиғлаб юборади-да, арзини айтади, деб ўйлади у ва беихтиёр юпатишга керакли сўзларни қидира бошлади. Нафсиламрини айтганда, шу қизининг ташвиши аримади, ўзи кеч уй қилди, тўйдан кўп ўтмаёқ оила нотинчликка юз бурди. Султон Бахт бегим ҳозиргача турмушидан икки марта нолиб келди... Фарзанднинг, айниқса, қизининг пешонасини ху-

донинг ўзи ёрлақасин экан. Ёрлақамаса, бари бекор... «Нима учун норизосен?..» деб сўраганларида, кизи ҳеч қандай сабаб кўрсатмас эмиш, фақат йиғлаб: «У ерда яшай олмаймен...» дермиш холос. Ҳатто кейинги келганида маҳди улё Сароймулкхонимга: «Хонимойим, агар аҳволимдан хабар олмасангизлар, мендан умидларингизни узингиз!..» деб очиқ айтганмиш. Гап куёвда шекилли... Нима бўляпти ўзи?..

Бегойим аммо бу гал мутлақо бошқа ташвиш билан келганди:

— Мухтарам падари бузрукворимиз! — деди у жиддий. — Куёвингиз Хутталон ҳокими қандайдир нохуш юмушларга бош қўшмақда чоғи... Хаёлида бузғунчилик ниятлари борга ўхшайдир. Бор, бор... Нияти бузук, аниқ бу...

— Нияти бузук?.. — Амир Темур ҳайрон бўлиб сўради. — Қандай нияти бузук бўлиши мумкин? Ахир куёвим-ку!..

- Ҳа, куёвингиз...

Султон Бахт бегим шу топда шавҳарининг барча кирдикорларини очиб ташлагиси келди, фитнага ружу қўйганини, ёмон одамлар билан бирланиб қолганини, қайинотам демай соҳибқирон шаънига таъзалар билдирганини, инсон сифатида фосиқ бир банда эканлигини, тутумлари зинҳор одам боласиникига ўхшамаслигини, ўзининг азобу изтиробда ўз ёнига ўзи қоврилиб яшаётганини, соябони — отаси номига доғ тегмаслиги учунгина чидаб келаётганини, ададсиз аламларини — бари-барини бир-бир тўкиб солай деди-ю падари бузрукворини аяб гапирмади... Буларсиз ҳам соҳибқироннинг ташвишлари бошидан ошиб-топиб ётибди. Куюнчак қиз барини яхши тушунарди.

— Ҳа, валинеъмат соҳибқирон, куёвингиз... Нияти бузук!.. Уйқусида гапирадиган одат чиқарган... Уйқусида шундай гапларни айтиб чиқадики, илонлар пўст ташлайди. Қайсарлик, телбаллик аломатлари бор... Ўйламай гапирди. Яқинда Тўхтамишхондан чопар келганини эшитиб қолдим. Мактуб олиб келган эмиш... Тўхтамишхон мактубни ўзларига юборишлари лозим эди-ку, Амир соҳибқирон? Нечун чекка вилоят бўлган Хутталон ҳокимига юборади?.. Бирон фитна йўқмикин? Қўрқаменким, эй падари бузруквор, салтанатга қарши фитна қилмасунлар, деб... Шунга айтай деб ошиқиб келдим...

Амир Темур: «Биламен...» дегандек ишора қилди ва хаёлидан: «Тафтиш этмак жойиз, наҳотки шундай бўлса?.. Шер Бахромнинг ўғли-я?.. Асли отаси ҳам сал шунақароқ эди... Қабихлик ҳам мерос бўлиб ўтармикин...» деган сўзлар кечди. Меҳрибон қизига ҳеч нарса демади, фақат пешонасидан ўпиб, бошини силаб-силаб бир неча лаҳза бағрига босиб турди.

Яқинда Мубашшир баҳодирнинг тинғчилари Тўхтамишхоннинг Хоразмга бостириб келаётгани ҳақида хабар етказдилар. Энди ўз «ўғли»га қарши боради шекилли... Хоразмга бориши керак ўзи. Чунки Сулаймон Сўфи раҳнамолигида Хоразм яна фитначилар маконига айланиб қолди. Тўрт марта Хоразмга юришга тўғри келди, тўрт марта! Тишчлик учун уруш қилмоқ керак экан, ё раббий! Бас, марҳаматнинг, кечиримлилиқнинг ҳам чеғараси бор. Худо раҳмат қилгур Амир Жоку барлос жаноблари: «Малҳам наф бермаса ярага тин урмай илож йўқ, бўлмаса бутун вужудга касри тегади...» дер эди. Малҳамлар наф бермаётир... Суюкли қизи рост айтади. Ўша фитначилар ичида Муҳаммад Мирак йўқмикин?..

Султон Бахт бегим кетишга изн сўради. Туман оқа бегийимни кузатиб чиқди.

Соҳибқирон ўйга чўмди.

Бандасига ношукурлик, куфрони неъматлик хос экан. Оҳ, беақл инсон ўзига ўзи шундай ёмонликларни раво кўрадики, душман душманига бу ишни қилмайди. Форсдаги музаффарий Шох Шужоъ авлодлари шунга бир мисол, аммо уларнинг ирганч кирдикорлари ҳақида ҳозир соҳибқироннинг асло эслагиси йўқ...

Рост, маликанинг айтганича бор, уч йил аввал Балхга келганда Шох Шужоъ қизини набираси амирзода Пирмуҳаммад Жаҳошгирга сўратиб Алуфа тавочини Шерозга юборганди. Айри соқолли, чап кўзи кўрмайдиган тавочи келиши олиб келиши билан тафтиш қилинди ва қатл этилди. Ҳамма хайратда қолди. Сўнг маълум бўлдики, совчи сафар асносида ўзига бино қўйиб, хаддан зиёд дабдабага берилиб, одобсизлик каби ножўя ҳаракатлар қилгани ҳақида соҳибқиронга маълумот етган экан. Тўғри бўлиб чиқди... Бир пайтлар Хоразмга элчи бўлиб берганда ҳам шундай ҳолатлар юз берганди, аммо Амир Темур ўзини билмаганга олганди. «Алуфа тавочи кўзига қараб юрса бўлмасмиди?..» деди баъзилар эшитиб. Бош-

қалар: «Ахир бир кўз билан қараб бўлмайди-да!..» дея жавоб қилардилар. Ўшанда пири муршид Мир Саййид Бараканинг айтган сўзлари соҳибқироннинг эсида: «Подшоҳлар қошида ҳар киши одобу эъзозни шиор этсун, ўз ҳаддини билсун. Суяксиз тилни маънисиз каломдан, оч кўзни хиёнатдан, кўнглини нифоқу низодан йирок тутсун. Ўшанда ўтар дунёнинг иззати, охиратнинг бахайрлиги меърожи уники бўлур!..»

Ҳа, замона одамлари мизожида хиёнат, ёвузлик, вафосизлик иллатлари азалдан бор экан... Тўхтамишхон ҳам бундан мустасно бўлмай қолди...

Тўхтамишхоннинг тутумлари Амир Темурнинг қулогига етганда, у жуда мутаассир бўлди, илк марта кўнглига оғир олди. «Нахотки, Тўхтамишхон туз кадрини билмас нокаслардан бўлса?.. Чингизхон авлоди-я?..» деб ўйлади соҳибқирон. Дарров тилига «кўрнамак» деган калима келди, аммо шайтонга ҳай бериб, шундай дейишдан ўзини тийди... Гапнинг сирасини айтганда, салтанатлар сиёсатида бундай ўғринча йўл — элчи юбориб муносабатни равшан этиб олмай, ғафлатда қолдириб қўшин ияртиб келиш ўзини ҳурмат қилган ҳукмдорга номуносиб иш. Иккинчидан, Тўхтамишхон Амир Темурнинг ўғли эди-ку? Кўксаройда арқони давлат олдида: «Сиз отамсиз, валинеъматимсиз, отам қилмаган яхшилиқни қилдингиз!..» деб, соҳибқирон тўни пешини ўпиб уч бор кўзларига суртганди-ку? Ўшанда Тўхтамиш ўғлоннинг Жаҳонгир Мирзоникига ўхшаш ёрқин кўзлари севинч ёшларига тўлганди... Ё подшоҳзода фитнага алданиб қолганмикин?.. Аввал кўрмоқ керак, тафтиш қилмак керак, бу бузғунчиларнинг иши бўлиши ҳам мумкин. Бегуноҳнинг қонини тўкиш ҳеч қачон кечирилмайди...

Соҳибқирон шундай ҳаёлларда юрганда юз берган бир воқеа «ўғли» ҳақидаги фикрини қатъийлаштиргандай бўлди. Бир йил аввал, милодий 1387 йилда Амир Темур қўшини Бардаъа музофотида эди, Тўхтамишхон шуни била туриб, атай Дарбанд йўлидан Кура дарёсининг у томонига черик ташлагани ҳақида хабар келди. Ҳумоюн ўрдудан: «Жаҳоншоҳ ибн Жоку лашкар билан сувнинг нариги ёғига ўтсун!» деган фармон содир бўлди.

-- Атрофни таҳқиқ<sup>1</sup> этингиз! — тайинлади Амир

<sup>1</sup> Таҳқиқ этиш — текшириб кўриш маъносига.

Темур. — Агар келганлар Тўхтамишхон кишилари бўлса, қилични қиндан чиқармангиз, ўкни ёйдан айирмангиз. Кўрайлик... Биламен, Тўхтамишхон Ҳалокухон улусини тиклаш ниқоби остида бу музофотга босқинлар қилаётир... Биз эгаллаган савдо йўлларини тортиб олмоқчи. Эронга уч йиллик юришимизнинг сабаби ҳам Тўхтамишхонни бу ерларга киритмаслик аслида...

Лашкар жўнаб кетгандан сўнг соҳибқиронни яна қандайдир гумонлар чулғаб олди, кўнгли тинчимаёй, жаҳон амирзодаси Мироншоҳ Мирзо билан Амир Сайфиддин некўзларни ҳам бир жамоат киши кузатувида улар ортидан юборди.

Жаҳоншоҳ ибн Жоку лашкари Кура сувидан ўтиб илгари силжирди. Олисдаги силлик қобиргалари тўлқинланиб кўриниб турган хушбичим адир томондан гоҳ-гоҳда сурон садолари эшитилиб қоларди. Тинғчи черик Тўхтамишхонга тегишли эканлигини аниқлаб келди. Олдинда, ана, уч ўк отим ерда ёғий кўшинининг бўй-басти ҳам кўринди.

Олий ёрликқа кўра, Жаҳоншоҳ ибн Жоку лашкарга «қилични қиндан чиқармай» ортга қайтишни буюрди. Душман буни ўзича тушуниб, улар савашишдан кўрқиб қочдилар, деб хаёл қилди ва майдонга от солиб ўк ота бошлади. Лашкарга урушмоқ ҳукми берилмагани учун навкарлар от чопмоққа жой танглигидан ўзларини, ким чангалзорга, ким сувга урар эдилар. Қирқдан ортиқ навкар талаф<sup>1</sup> бўлди.

Асло қочмоқ одатлари йўқ соҳибқирон баҳодирлари қочишга мажбур бўлганларидан ўзларидан ўзлари хи-жолат, бир-бирларига қарай олмас эдилар. Йўлда келаётган Мироншоҳ Мирзо кўшинига дуч келиб қувончдан йиғламоқдан бери бўлдилар. Мансур черик энди Тўхтамишхон аскарлари устига от солди. Сурон авжга чиқди. Ёғийни Дарбанднинг тор еригача қувиб борган Мироншоҳ Мирзо кўп кишиларни асир олиб соҳибқирон ҳузурига қайтди.

Амир Темур бегуноҳ асирларни асло ўлдиртирмас, бариинг худо олдида жавоби бор, дер эди. Душман томонидан бўлган навкар бизга қарши қилич кўтарган бўлса, ўз юртининг туз ҳақини ҳалоллаган бўлади. Шун-

<sup>1</sup> Талаф — ўлмок, йўқ бўлмок (араб).



дай кишилардан биронтаси жанг вақтида қўлга тушса ёки келиб хизмат қилишни ихтиёр этса, уни вафодор одам санаб, мартабасини ошириб, азиз тутсинлар, деб уқтирарди соҳибқирон ҳамиша... Бироқ жангу жадал пайтида ўз бегига хиёнат қилиб, туз ҳақини, бек хурматини, наварлик бурчини унутса, ўз беги душманига ён босса, бундай кимсани хизматга йўлатиш ножойиздир. Худонинг ўзи бундайларнинг жазосини беради... Ахир ўз бегига вафо қилмаган душман бегига вафо қилармиди!.. Салтанатда шундай тартиб қаттиқ тутилди.

Соҳибқирон бандилар гуноҳидан ўтди, яхши муомала қилди. Ким билсин, балки бундан Тўхтамишхоннинг хабари йўқ, орани бузмокчи бўлган нобакорлар ишидур... У асирларга кетишга ижозат берар экан, бундай деди:

— Бир нарсани сизларга айтишни истаймен. Тўхтамишхон билан орамизда ота ва ўғил ҳаққи турибдурки, уни унутмак мақбул эрмас... Нима сабабдан уйқуда ётган фитна-фасодни уйғотишимиз керак? Расулиллоҳнинг сўзлари бор: «Фитна ухлаб ётган кишига ўхшар, токи уни уйғотмасалар турмас... Уни уйғотган кишига Аллоҳнинг лаънатлари бўлсун!» деганлар. Унга айтингизлар, ортиқ бундай қилмасун, Аллоҳнинг лаънатидан қўрқсун. Бурунги аҳдимиздан ва мувофиқат йўлидан четга чиқмасун. Бориб анга сўзимизни айтғойсиэ...

Тақдирнинг бу қадар илтифотидан шод-хурсанд бўлган асирлар, соҳибқирон сўзларини Тўхтамишхонга етказишга ваъда бериб йўлга равона бўлдилар.

Тўхтамишхоннинг кейинги ҳаракатлари ҳам билмасдан қадам босиб қўйган одамга асло ўхшамасди. Айниқса, соҳибқирон ардоқлаган шаҳарлардан бири, қайин отаси Қозон Султонхон бино қилган Занжирсарой шаҳрига ўт қўйиб кетганларидан кейин, у аниқ ишонди: Тўхтамишхон душманга айланибди! Афсуски, душманга айланибди...

Бу душман, Малик Фиёсиддин, Амир Камариддин, Амир Вали ёки Шох Мансур эмас... Алам қиладиган жойи шулки, бу душманни Амир Темурнинг ўзи ўз бағрида ўстирди, ош берди, нон берди, обрўй берди, одам қилди... Хонлик тахтига миндирди. Энди димоғига салтанат ҳиди уриб қолди шекилли... Агар Жаҳонгир Мирзога Тўхтамишхоннинг ношукурликларини кўриш насиб

этганда, амирзода куйиб-ёниб кетса керак эди. Падари бузрукворининг ишонувчанлиги, кечиримлилигидан яна дили оғрирди, «Эшакнинг боласи эшак бўлади, итнинг боласи -- ит...» деганда тагин ҳақ чиқарди албатга...Энди Умаршайх Мирзо ҳам оғасига ўхшаб шундай деб юрибди...

Соҳибқирон чуқур энтикди. Ҳамон Дашти Қишчок муаммоси, бироқ энди аввалгидан ҳам кенгроқ кўламга миниб, даҳшатлироқ мақомда унинг олдида яна кўндаланг бўлиб турибди... Не-не саъй ҳаракатлар, самарасиз интилишлар, беҳуда шижоатлар, лузумсиз изтироблар, орзу-ҳаваслар барчаси бекорга кетди. Энди ишни бошидан бошламоқ керак... Бу дунёда ҳеч кимга, ҳатто ўзингга ҳам ишонишинг мушкулга ўхшайдир, фақат Аллоҳга ишониш керак, фақат Аллоҳнинг ўзига!..

## II

Мавлоно Убайд келганида эгнига заррин авра тўн ташлаган Амир Темур кўк либосдаги малика Туман оқа билан бирга боғда айланиб юрардилар. Маликага боғ парваришини қандай назорат қилиш ҳақида кенгашлар бераётган соҳибқироннинг Форсдан ажойиб анвойи гул уруғини олиб келганлигини, уни «Хатми Эрон» дейишларини, япроқлари хилма-хил чиройли товланишларини завқ билан гапираётганини эшитди. Амир Темур янги гулши экиш жойини кўрсатарди.

Боғда хийлагина айланишган шекилли, соҳибқирон Мавлоно Убайдни кўриши билан меҳмонхона томон йўналдилар.

— Мавлоно! — хос муншийга юзланди хонанинг қибла томонидаги тахтга ўлтирган соҳибқирон. Унинг ўнг оёғи сезилар-сезилмас зирқираб оғрир, хонтахта атрофида ўлтирса оғриқ кучаярди, шу сабабдан боғлардаги меҳмонхоналарда ҳам тахтлар қилдирилган эди. Бундан ташқари, бу ерларда элчилар, чопарлар кутиб олинар, машваратлар ҳам ўтказилиб туриларди.

— Қулоғим сизда, Амир соҳибқирон!

Мавлоно Убайд соҳибқироннинг кайфияти унчалар яхши эмасдай туюлди, унинг ҳаракатларида бир оз сустлик бордай эди.

— Хуросону Сеистон, Форсу Мозандарон, Султо-

ния, Озарбайжон, Гуржистон мамлакатларини кўриб келдим, — ўйланиб давом этди соҳибқирон. — Афсуски, барча ерда саййиду уламолар, машойихларнинг қадамжоларига дуруст эътибор йўқдур... Забт этилгон мамлакатларнинг саййидлари, шайхлари, олимлари, фузалоси, дарвишлари, хилватда ўлтургон зоҳидларининг ахволи ночор, уларни суюрғол, юмуш ва маошлар билан сийламак жоиздур. Фақир мискинларга нафақа лозим, мударрис ва шайхларга вазифалар берилмоғи даркор...

— Бағоят ўринли сўзладилар, бу кони савобдур, Амир соҳибқирон! Химматингизга офаринлар айтгимиз келадур! — қўллаб-қувватлади Мавлоно Убайд. — Валлоҳи аълам биссавоб!

— Пир комил Шайх Зайниддин Тойбодий ҳазратларидан мактуб етди... — деди Амир Темур. — Бағоят наройиб! Аввал кайд этгон тузугимизни ўқисунлар-чи, мавлоно!

Мавлоно Убайд «Аъло иш бўлибди!», «Аъло бўлибди!..» деганча, жузвдонидан авайлаб кўк дафтарни олди, сўнг керакли саҳифани очиб ўқишга тутинди:

— «...Авлиёлар, дин пешволарининг мазорлари ва мақбараларига вақфдан маблағ ажратсунлар. У ерларни гилам, таом ва чироқ билан таъмин этсунлар. Даставвал Маккаи мукаррама ва Мадинаи мунаввара ҳарамайн вақфига маблағ хориж қилсунлар. Ва бу маблағ ҳар янги ой кўрингонда соҳибларига етказиб бериб турилсун. Кейин. Амир ал-мўминин мард кишилар подшоҳи Али ибн Абу Толибнинг, унга Аллоҳнинг карами ва марҳамати бўлсун, муқаддас қабрларини яхши сақлаш учун Нажаф ва Хуллани вақф этиб берсунлар. Кейин. Имом Хусайннинг, Аллоҳ ундан рози бўлсун, нурга чўмилган муқаддас мазори; яна авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг табаррук равзаси; яна Имоми Аъзам Абу Ханифанинг, унга Аллоҳнинг раҳматлари бўлсун, мақбараси; яна, Бағдодда нурга чўмган ўзга машойихлар, дин пешволари ва акобирларидаги ҳар бирининг мазорлари учун, баҳоли қудрат Карбало, Бағдод ва уларнинг атрофидаги кишлоқлар ҳамда бошқа ерлар вақфидан маблағу ақчалар ажратсунлар... Кейин. Эрон ва Турондаги табаррук шайхларнинг мазорлари ва турбатлари учун ҳар бирига алоҳида, номма-ном назру вақфлар белгиласунлар...»

— Макбул... Халлоқи безаволга салламно! Энди бу кутлуғ юмушлар давлат хужжати тасарруфида бўладур! Жиддий деди соҳибқирон, кейин ўйланиб қолди.

Хос котиб пири комил мактубини қорозга туширишга шайланарди.

— Энди ушбу каломларни ёзиб олсунлар: — буюрди бирдан соҳибқирон. — «Хар бир мамлакат фатх этилгач, у ернинг гадоларини тўплаб, кундалик емиш-ичмишларини мухайё айлаб, барчаси тамғалансунлар ва бирон вазифа тайин этсунлар, токи бошқа гадолик қилмасунлар... Гадоликдан воз кечмасалар, уларни узоқ мамлакатларга сотиб юборсунлар ёки хайдасунлар. Андоқки, гадо зоти мамлакатимдан йўқолсун...»

Сўз тугар-тугамас, мулозим Мухаммад Чуроға додхоҳ келганидан хабар берди. Айни муддао, ўзи додхоҳни чақиртирмоқчи бўлиб турувди. «Кирсун!» деган ижозат берилди. Бир оздан кейин эғнига юпқароқ чакмон ташлаган додхоҳ кирди. У бекордан бекорга келмасди, фақат чақиртирилсагина ташриф буюрарди. Демак, муҳим янгилик бошини тутиб келган.

— Табриздан нохуш хабар етди, Амир соҳибқирон... деди чиндан ҳам Мухаммад Чуроға додхоҳ саломаликдан кейин.

— Не ходиса юз берибдур?..

Соҳибқирон юзида ҳеч қандай ҳаяжон асари кўринмади.

— ...Шаҳарда қурғоқчилик ва очликдан юз минг нуфус одам нобуд бўлибди...

— Юз минг?.. — сўзни бўлиб сўради Амир Темур.

— Шундоқ, Амир соҳибқирон! Юз минг!.. Тагин хабар етдиким, Тўхтамишхоннинг Занжирсаройга ўт қўйган аскарлари ҳозир Хоразмда меҳмонда экан...

— Хоразмда меҳмонда экан?.. — чимирилди соҳибқироннинг қуюқ қошлари.

Шундоқ, Амир соҳибқирон... Султон Махмуд ибн Кайхусрав Мўғулистонга ҳоким бўлибдир... Ҳожибек Жоникурбоний Тусда такрор исёнга бош урибдур. Амирзода Мироншоҳ Мирзо Тусга юриш қилибдурлар. Шаҳар ишғол этилибди, Ҳожибек қочиб жон сақлабди. Шаҳар аҳли жазоланибди, айрим исёнчиларни минорадан ерга ташлабдилар... Ҳожибек яна қўшин тўплаш ҳаракатида эмиш...

Соҳибқирон ичида ўз-ўзига деди: «Демак... вазият ростдан ҳам шундоқ экан-да... Хуфиёна келган аввалги икки хабар билан Маматнинг расмий маълумоти бир жойдан чиқмакда... Кеча окшом ва бугун чошгоҳда келган икки хуфия ҳам — уларни фақат Амир Темур билди, кўчада улар дарвишу дайди кампир холос, бир-бирларини зинҳор танймайдилар, — худди шундай маълумот берган эди...»

— Тагин жазолар, минорадан ташлашлар, босқинлар... Ё рабб, бошқа юмуш йўқму? — хайратда деди соҳибқирон. — Мавлоно, кўрдингизму, бани башарнинг кирдикорларини! Табриз аҳли ҳам, Тус аҳли ҳам худонинг ғазабига учрабди-да... Бари худодан...

Амир Темур бошининг орқасида оғриқ турганини сизди, тахтдан узоқлашмай у ёқдан-бу ёққа юраркан:

— Тўхта... — деди бирдан. — Ҳожибек Жониқурбоний, дедингму? Алибек Жониқурбоний хешларидан? Булар ҳеч инсофга келмас экан-да... Бошимизга ит кунини солиб бурга босган зах ертўлада сақлади, бировнинг химматини бизга кўп кўрди... бу Алибек... Майли, дедик, кенглик қилдик. Неча-неча бор алдаб кетғонига қарамай, унга марҳаматлар кўргиздук... Набирасини амирзода Муҳаммад Султонга калинлик<sup>1</sup> қилдук. Ўзимиз айтдук. Инсофга келарму деб... Келмади. Баски, Андижонда боши кесилди. Малик Фиёсиддин билан ўғли Амир Фурий яхшиликларимизга хиёнат билан жавоб бердилар... Кейин нима бўлди, Мамат?

— Малик Фиёсиддин, укаси Муҳаммад Серахсий, ўғли Амир Фурийлар... Икки ой аввал Самарқанд арки орқасида чорраҳада намозшомда Шайх Нуриддин баҳодир уларнинг бошларини олди, Амир соҳибқирон! — аниқлик киритди додхоҳ.

— Қанча вақт сабр-тоқат этагидан тутилди... Наф бўлмади... Амир Фурий паҳлавон, кўркмас йигит эди, бир юртни обод қиларди... — деди соҳибқирон. — Афсус... Энди куёвимиз Пир Муҳаммадни ҳам Хиротда фитна-ю фасодни бошига салла қилиб ўраб олғон, дейишмакда... Амирзода Мироншоҳ Мирзо бир йилдан бери бу бузғунчиининг фатвосини берсунлар, деб ижозат сўрағони сўрағон... Бермадук... Охир ижозат

<sup>1</sup> Яъни, унаштиранк маъноснда.

бўлмагач, ўзи Хуросон волийси фармони билан яқинда Пир Муҳаммаднинг бошини танидан жудо қилибди... Афсус, афсус... Бандаларингга ўзинг тўзим бергин, ё Аллох!..

Мавлоно Убайд соҳибқироннинг ҳаяжонланганини кўриб, чалғитиш мақсадида оҳиста деди:

— Ҳазрат, пирларининг мактублари ҳақида сўзлағон эрдилар...

Амир Темур ялт этиб хос муншийга қаради:

— Ҳа, ҳа... Сўзлағон эрдим... — соҳибқирон тахтга ўлтираркан, оҳиста чўнтагидан найча қилинган қоғозни олди. — Ажабки, бу мактуб инсон зотининг қилмишқидирмишлари ҳақида ўзи... Кўк дафтарга туширингиз! Сен ҳам эшит, Мамат!

Шайх Зайниддин Абубакр Тойбодий ўз мактубида баландпарвоз, юксак руҳда битилган даромаддан сўнг бундай ёзганди: «...Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод кучайиб кетаркан, асл подшолар адолат ўрнатиб, фисқу фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга хужум бошлаши керак. Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юрт устига босқин қилиши лозим...

Жаҳонгирликда тўрт нарсани ёдда сақласунлар: Биринчиси — қайси мамлакатни забт этмоқчи бўлсалар, тадбир ва кенгаш билан иш тутсунлар. Иккинчиси — ҳар қадамни кўп ўйлаб, сергак ва хушёр, эҳтиёткор бўлиб иш юритсунлар... Учинчиси — бошқаришга салтанат учун старли асил зотли, тегли-тахтли, шижоатли ва ақл-фаросатли эр йигитларни атрофларига йиғсунлар. Балки, уч юз киши бўлар... Улар бирлик иттифоқлари мустаҳкам, ўзлари гўё бир тандек бўлсунлар... Тўртинчиси — бугунги ишни эртага қолдирмасунлар. Қайси ишни чора-ю тадбир билан битириш мумкин бўлса, асло қиличга йўл бермасунлар!

Билсунларким, замон тақозосига кўра, подшолар уч хил тоифага бўлинурлар: даставвал, бутунлай лутфу марҳаматлар кўрсатгувчи; кейин, бутунлай қахру ғазаб намоен этгувчи; ва охири, бу фазилатларнинг ўрта даражасини таълагувчи. Бас, ўзлари учинчи йўлни танласунлар, сиёсатингизда лутфу марҳаматлар бўлсун, вақтида қахру ғазаблар ҳам...

Баъд... Худонинг мулкида адолат билан иш тутсунлар, магарамким, демишлар: «Мамлакат куфр билан ту-

риши мумкин, аммо зулм бор ерда туролмайдир...» Кабих хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан худо мулкани тозаласунлар. Зулмнинг ном-нишонини қолдирмасунлар. ...Золимнинг дунёда узок ҳаёт кечиришини яхшилигидан, деб билмасунлар. Золим ва фосиқларнинг узок яшашига сабаб шуки, ўзларидаги бор ёмонликларни юзага чиқариб тугатмагунларича худо уларга муҳлат беради холос... Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг шум қилмишларидан бало-офатларга учраюрлар. Шундайким, тўқайга ўт тушса, ҳўлу курукқа карамай, барчасини бирдай ёндиришига назар қилсунлар...

Кофирлар, золимлар, фисқу фасодчилар қанча кўп зулм-хиёнат қилсалар, ноз-неъматлари шунча кўпаяр экан, деб ўйламасунлар. Бунинг важҳини ақли қосиримиз дерки, яъни: «Эҳтимол, ноз-неъматлар бергувчи Аллоҳнинг иноятини кўриб, улар зора фисқу фасоддан қайтиб, имон-инсофга келсалар, шукрга юз бурсалар...» деб... Аллоҳга шукур айтишни унутар эканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, худо ва унинг расули неъматлари ҳаққини билмас эканлар, охир-оқибат парвардигорнинг қаттиқ қаҳру ғазабига дучор бўлурлар!..

Аммо, баъд: ушмундоқ фикру мушоҳада гуллари муборак шуурингиз ва идрокингиз чаманида бешак мавжуд эканлигига зинҳор шубҳа қилмайдурбиз. Жанобингизнинг вазифаси яна бир қарра эслатиб ўтмақдан иборатдур холос...»

Меҳмонхонага жимлик чўкди. Мавлоно Убайд охирги сўзларни ҳам тарих дафтарига тушириб бўлди. Соҳибқирон билан додхоҳ мактубдаги теран мазмун, донишмандона фикр, маънолар мағзини чақишга уринар эдилар. Нечоғлик адолатли, қиличдек кескир, ҳаётдек аччиқ ҳақиқат яширинган эди уларда!..

Кўксарой кутубхонасига бориши лозимлигидан Мавлоно Убайдга кетишга ижозат берилди.

Соҳибқирон тахтдан тушди-да, одатича яна у ёқданбу ёққа юра бошлади. Муҳаммад Чуроға додхоҳ Холдона бибига уйлангандан бери рангига ранг кириб қолганди. Аввалги хотини вафотидан кейин узок вақт уйлашни ўйламади, мархумани қаттиқ севар эди.

У Амир Темур нимадир демокчи бўлаётганини фаҳмлади, чунки унга «Қол!» дегандай индамади. Додхоҳ

бугун мухассил Шайх Нуриддин баходир билан бозорларни айланиши керак. Ундан кейин Холдона бибиши олиб Кумушкентга бориб келишлари зарур. Бир неча кундан бери қолиб келаётган иш. Балки бугун ҳам қоладими хали...

Амир Темур юришда давом этаркан, додхоҳни унутиб юборгандай эди. Пири комил ушбу сўзларни худди соҳибқироннинг кўнглини кўриб тургандай ёзганлари уни хайратда қолдирди: «...Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фиску фасод кучайиб кетаркан, асл подшоҳлар адолат ўрнатиб, фиску фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши керак... Чинакам жаҳонгир подшоҳ ундай юртга юриш қилиши лозим... Мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди!..» Подшоҳларнинг учинчи тоифасини танлаш ҳақидаги фикрлари жуда мақбул! Соҳибқирон ҳам шундоқ бўлишга интилади. Бағоят ҳақ гапни ёзибдилар пири комил Шайх Зайниддин Абубақр Тойбодий!..

Аслида соҳибқироннинг мақсади ҳам мамлакатларга юришлар қилиш эмас, зулмга қарши саъй ҳаракат кўрғизишидир. Иккинчидан, Мовароуннаҳрни ихота айлаш, босқинчилардан муҳофаза қилиш. Соҳибқироннинг мақсади жаҳонда одамларни бахтли қилмак, адовату кудурат илдизини батамом қуритмақдан иборат... Тоқим эллар, раоё ва бароё бир-бирига ёру шафиқ бўлсунлар. Жаҳонгирлик шунинг учун керак. Аммо буни одамлар тушунармикин, жаҳон аҳли тўғри аёнлармикин?..

— Нима учун одамлар бир-бирларини ёмон кўрадилар, хиёнат қиладилар, ёлғон сўзлайдилар, тўғри гапириб тесқари иш кўрадилар, яхшиликка ёмонлик билан жавоб берадилар?.. — деди Амир Темур бирдан жимликни бузиб Муҳаммад Чуроға додхоҳга эмас, ўзига ўзи дегандек. — Тобақай мусулмонлар мунофиқлардан азият чекадилар? Нега? Нега?.. Кимгаки яхшилик қилдим, ундан фақат ёмонлик қайтди!.. О, бу инсон зоти!... Қачон одам бўлар экан! Тўғри, худо ёмонларнинг жазосини беради, аммо қачон?.. Барини ўйлаганда, одамзодга шундай нафратинг қўзғоладики, бу нафрат кўнглинингнинг пучмоғида яшириниб қолган бир чимдим меҳрни ҳам ситиб чиқариб юборади. О, парвардигор! Бунинг чораси не ахир? Наҳотки, одамлар эс-хушини ўзига келтириш,



инсофга чақириш учун, уларга жазо бериш, қатл этиш, бадарға қилиш, дорга осиш шарт бўлса?.. Хоразм мисолидай, ишни тўғри хал этиш учун эгри қиличга суяниш керак бўлса?.. Жохилу акли қосирга англатиш ва уни кўрқинч пардасида тутиш мумкин бўлмаса, қиличга муурожаат этишдан ўзга чора қолмаса!.. Кенгашнинг тўққиз эмас, тўқсон тўққиз улуши ҳам бундайларга қор қилмас!.. Водарив!..

Соҳибқиронни қаттиқ ҳаяжон чулбаганди. Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўндан бери уни бундай ҳолатга тушганини эслай олмайди.

— Амир соҳибқирон! Одамларни энди кўриб турибсизму?.. — юпатгандек сўз қўшишга журъат этди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. — Замона найрангларидан олам остин-устин эканлигини билмасмудингиз?..

— Биламен, биламен... Билмағонимда яхшироқ эрди, Мамат... Шундай бошим қотиб қолгон пайтларда Куръони каримни ўқиймен... Ундаги пурмаъно оятлардан хайратларга тушамен... — давом этди Амир Темур. — Халлоқи безаволга салламно! Барчасини ўзи айтиб қўйибдур! Мана, «Ҳадид» сурасида пайғамбарларни фоний дунёга аниқ ҳужжат-муъжизалар билан юборилгонлиги айтилгон, бандаларга адолатни барпо қилишлари учун Китоб, Мезон-тарози ва Темир туширилгонлиги битилгон, бани башар интизоми ва кишилар осойишталиги учун китоб, адолат тарозиси билан бирга темир(яроқ)га ҳам эҳтиёж бўлиши зикр этилгон... Аллоҳим бандаларни шундай огоҳлантиради. Ҳа, китоб ва адолат тарозиси билан бир қаторда, афсуски, темирга ҳам эҳтиёж бўлиб турибди... Улар ҳамиша ёнма-ён...Токайгача бу давом этадур, токайгача?..

— Рост... Рост... — сўзга қўшилди Муҳаммад Чуроға додхоҳ. — Темирга ҳам эҳтиёж бўлиб турибди...

Додхоҳ, фақат Исфаҳонда эмас, Сеистондаги, Сабзавордаги воқеалар ҳам темирга эҳтиёждан юз бердими, деб сўрамоқчи эди, соҳибқирон худди шуни кўриб тургандай деди:

— Бас, давлат ишларининг тўққиз улуши кенгашга, яъни китобга суяниб адолат тарозиси билан иш юритишга, иложи бўлмаган тақдирдагина бир улуши темир(қилич)га қолдирилиши лозим... Қашқирларнинг панжасини қисқа қилмоқ, золимларнинг қўлини мазлумлардан

калга этмоқ жойиз. Мумкин эрмаским, бирон зўргир, зўравон кайсидир заифнинг бурнини қонатсин... Жаҳонгирлик шунинг учун керак...

— Шундай, Амир соҳибқирон! Рост айтдингиз...

Амир Темур меҳмонхонадан кўришиб турган олисдаги Ургут тоғларининг оқшом пардасига ўралиб рангини йўқота бошлаган ям-яшил ёнбағирларига тикилди.

— Биласенму, Мамаг... Пайғамбаримиз тўрт ёшдалик пайтларида кунлардан бир кун кўй боқиб юрган эканлар. Бирдан оқ либосларга ўралган икки одам келиб, уни ерга ётқизиб кўксини ёрибдилар, ичига кўл солиб юрагини чиқариб тилибдилар. Ундан қора қонни оқизиб ташлаб, бир жом кавсар суви билан ювиб чайкабдилар. «Мана, сендаги шайтон насибаси кетди, энди сенга шайтон йўл тополмайду», дебдилар ва қайтадан бола кўксини аввалгидек тикиб кўйибдилар... Шундоқ... — маъюс деди соҳибқирон ўйланганча тоғлардан кўзини узмай. — Ҳар инсоннинг юрагида қора қони бор... Жумладан, менда ҳам... Аммо ҳамма пайғамбар эмаски, фаришталар келиб унинг кўксини ёриб, юрагидан қора қонни оқизиб ташласа-ю, кавсар суви билан покласа!.. Шайтон насибасини йўқ қилиб, шайтон васвасаларига қулоқ солмайдиган даражага еткизса!.. Мен эсам ҳамма қатори инсонмен холос, хом сут эмган бандалардан биримен... Начора!..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ забардасту пурвиқор соҳибқиронни шундай ожиз ҳолда кўриб алланечук бўлиб кетди. Юраги ачишиб кўзларига ёш келди. Оҳ, салтанат юки! Салтанат юки!.. Турон салтанати юки!.. Осмон каби залворли, тоғлар сингари офир юк бу! Ҳамма елка ҳам сени кўтаришга қодир эмас!..

Додхоҳ дастрўмолчасини олиб кўзларини арта бошлади.

Ҳеч қанча фурсат ўтмади:

— Мамаг! — деди бирдан соҳибқирон худди уйқудан уйғонгандек. — Тезда фармон тайёрлансун! Черик жам бўлсун! Чоршанбаи муродбахшда Хоразмга йўлга чиқилсун!..

Муҳаммад Чуроға додхоҳ кўрди: бир неча лахза аввал ночору нотавон кўринган соҳибқирондан асар ҳам қолмаган эди! Кўз олдида яна шиддатли, кўркмас ва қатъият соҳиби бўлган Амир Темур турарди!

## Й И Г И Р М А Н Ч И Б О Б

### I

Тўхтамишхон катта кўшин билан Саброндан ўн фарсах шимолга келиб пастқам сайхонликда ўрда тикди. Ёз фасли бўлса ҳам, табиатга кузнинг нуқси уриб қолган, онда-сонда майсаларнинг сарғая бошлаганини кўриш мумкин эди.

У Хоразмдан хушхабар кутарди. Олтин Ўрда хони Хоразмга бостириб бормоқда, деган ёлғон хабар тарқатилгандан кейин, ҳоқон ўзи Сиғноқ томонга отланган, энг номи чиққан лашкарбошилардан бири Элийғмиш ўғлонни эса катта кўшини билан Ҳожи Тархонданок Хоразмга жўнатганди. У ерда хоразмшоҳ Сулаймон Сўфининг лашкари билан кўшилиб қудратли кучга айланади.

Олтин Ўрда хонининг мўлжали аниқ ва қатъий эди. Унга кўра, Хоразм кўшини, бунга асло шубҳа йўқ, жангда голиб чиқади, Амир Темур лашкарини кунпаякун айлаб, хор-зор қилиб қувиб юборади. Балки... соҳибқироннинг ўзи ҳам асирга тушади! Албатта, тушади! Тўхтамишхон қаттиқ тайинлади: соҳибқирон фақат тирик қўлга олинсун, деди. Борди-ю шундай бўлмаса, Амир Темур пароканда навкарлари билан ҳориб-чарчаб Самарқандга қочиб жон сақлаши керак... Ҳали нафас ростлашга ҳам улгурмай турганда, Элийғмиш ўғлон билан Сулаймон Сўфилар — Хоразмдан, жангари амир Мухаммад Мирак Хутгалондан Мовароуннахрни забтга оладилар. Тўхтамишхоннинг Саброн ёқдан бориши эса ҳамма нарсани хал қилади: улар Самарқандни эгаллайдилар... Бу орада Анқо Тўра, Амир Қамариддин ва Султон Маҳмуд ибн Кайхусравларга чопар юбориб, Амир Темур салтанатини ер юзидан сузуриб ташлашдек қутлуғ юмушдан бебахра қолмасликларини, балки ўз хиссаларини кўшишлари лозимлигини ҳам уқтириб қўяди...

Бу кунларнинг яқинлигига Тўхтамишхон қаттиқ ишонади, ҳеч қандай гумонларга ўрин йўқ...

Бироқ кетма-кет юз берган иккита нохуш ҳодиса Тўхтамишхонга бу ниятларнинг замини бўш эканлигига ишоратдай туюлди.

Ўн кунлардан кейин хашаматли ўрдада, ҳоқон ҳузурида башанг зиёфат бошланиб кетди. Ўрданинг баланд чанг-

фароғига кўнғироқ осиб қўйилган бўлиб, шамолда тебраниб, ёқимли сас бериб турарди. Дастурхон атрофида Қозончи баходир, Бек Ёруқ ўғлон, Исабек ўғлон, Сотқин баходир, амир Идику ва бошқа амирлар жам эдилар. Буюк ҳоконнинг кайфияти бошқаларга ҳам таъсир қилган, барча апоқ-чапоқ бўлиб чақ-чақлашиб ўлтирардилар.

Тўхтамишхон пуркуч мамлакат кўшини, Олтин Ўрда келажаги, Амир Темур салтанати, Миср, Польша, Литва ҳукмдорлари билан муносабатлар ҳақида сўз юритди. Кунни кеча Польша ҳукмдори Буюк Литва князи қудратли Ягайлодан самимий мактуб олганини ёйилиб айтиб берди. Буюк қирол Ягайло ўз мактубида Амир Темур ва Московияга қарши урушларда бирга бўлишини, Жўжи улусини тиклашда кўмагини асло аямаслигини ёзибди...

— Амирлар ва иўёнлар! — май таъсиридан бўлса керак, титраброқ чикди ёрқин кўзлари ширакайфликдан қисила бошлаган Тўхтамишхоннинг ингичкадан келган овози...

Барча сергакланди, кулгулар тўхтади, кўзлар ҳоконга қадалди.

— Билингизким... Олтин Ўрда давлати буюк ҳокон Чингизхон тузган улкан мамлакатнинг вориси эрур... Чингизийлар бир-бирларининг гўштларини еб, торлик қилиб, калтабинликка йўл қўйиб, афсуски, шу ахволга тушдилар. Бир пайтлар Чиратойхон, Ҳалокухонлар, элхонийлар давлати Мовароуннахрда, Хуросон ва Мозандаронда, Ироқ ва Эронда давру даврон сурмишлар эди... Энди қаерда ул салтанатлар?.. Ёлғиз Олтин Ўрда давлати қолди холос. Дунё кўлдан кетди... Бас, Чингизхон салтанатини тикламоқ керак! Тикламоқ керак!.. Дашти Қипчоқда ҳам, Мовароуннахрда ҳам, Хуросон, Эрон томонларда ҳам Чингизхон ясоси амалда бўлеун!..

— Онҳазратим! Чингизхон ясоси амалда бўлмай! Амалда бўлмай! - деб юборди амир Идику ҳаммадан олдин.

Идику ўз вақтида Қутлуғ Буғанинг отабегиси эди, Ўрусхоннинг Тўхтамиш ўғлонни талаб қилиб ёзган мактубини ҳам Амир Темур ҳузурига у олиб борганди. Демак, Тўйхўжа ўғлон фарзандига душман ҳисобланади. Лекин у Ҳожи Тархондаги қурултойда, тўс-тўполон пайтида, бу ердан тез кетингиз, сиз кетмасангиз бошингиз кетади, деб Тўхтамиш ўғлонни огоҳлантирганди, шу тўфайли бўлажак хон ўшанда омон қолганди. Амир Идику-

нинг шундай одати бор эди, бир кун қайтар ахир, деган умидда кимларгадир яхшилик қилиб қўяр, узоқни ўйлаб қадам босарди. Чиндан ҳам, бу «яхшилик» қайтди, Тўхтамишхон Олтин Ўрда тахтига мингач, жасур, қўркмас, маккору хушёр амирни ўз ўрдасига қабул қилди. Идику фавқулодда кенгашлари, теран мулоҳаза юритишлари билан хоннинг ишонган кишиларидан бирига айланди.

— Жаҳонни олғаймиз, олампаҳо! — Амир Идикудан ортда қолганига бир оз фаши келди-ю овозини биланд кўйиб қичқирди Қозончи баҳодир.

Бошқа амирлар ҳам дарров уларга жўр бўлдилар.

Амир Идикунинг тобора бўй чўзиб келаётгани — нуфузи ортиб бораётгани Қозончи баҳодирга ёқмасди. Чунки хон сўнги вақтларда кўпроқ манғитнинг сўзларига қулоқ солаётди, ундан кенгашлар олаётди. Мана, ҳозир ҳам баҳодир каловланиб қолди, манғит бўлса ҳоқоннинг сўзини ҳаммадан олдин илиб кетди... Баҳодирнинг уч-тўрттагина омонатдай соқоли тикрайиб турган энгаги титраб қўйди, муштуми қисилди...

— Бу йўлда энг катта тўсиқ бор... Тўсиқ бор... Бу — «қиблагоҳимиз» Амир Темур... — «қиблагоҳимиз» сўзига захархандали урғу бериб деди Тўхтамишхон. — Ул зотни бир тарафлик этмагунча, ниятимизга ета олмаймиз. Шул сабабдан Мовароуннаҳрга отландик... Билингизким, агар ҳозир Темурбек Хоразмдан енгилиб қайтгандай қулай бир фурсатда Элийғмиш ўғлон билан хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи, амир Муҳаммад Мираклар барчамиз Мовароуннаҳрни забт этмасак, кейин ҳеч қачон бу юмуш бизнинг қўлимиздан келмайдур!.. Омад қўлдан кетадур... Омад қўлдан кетадур!.. Билингизким...

Тўхтамишхон сармаст эди.

— Ундоқ демасунлар, ҳоконим! Ҳоконим!..

— Мовароуннаҳрни забт этғоймиз! Этғоймиз!..

— Омад ёр бўлсун, олампаҳо!

— Сизга тенг келгувчи куч йўқ оламда, онҳазрат!..

Ширакайф амирлару нўёнлар ана шундай қичқирадилар.

Дастурхондаги катта баркашдан яхши пиширилган қўй туёғини олиб важир экан, амир Идику хаёлидан шундай ўйлар кечарди: «Онҳазрат ўттиздан ўтсалар ҳам ҳали ёшлар... У ердан қўл узатиб осмондаги ойни оламен, деб юрибдир. Яхшиликлар кўргизган Амир Темур

Кўрагонга ёмонликлар билан жавоб бермоқчи, беллашмоқчи... Чингизхон салтанатини тикламоқчи... Аммо, тиклай олармикин? Чигатойхондай хонга бу nasib этмади, Ҳалокухонга nasib этмади, Ўзбекхону Ўрусхонлар ҳам ноумид қолдилар... Ҳай... Бадбахт Қозончи баходир мени хонга ёмонлагани ёмонлаган. Баджахл ва шафқатсиз Тўхтамишхондан ҳар нарсани кутиш мумкин... Эски аламлари бирдан эсига тушиб қолса, бир лаҳзада қатл этдириб юборади... Маслаҳатчи-ю вазир, жавонғор кўшин саркардаси бўлсам-да, ҳушёр ва зийрак юришим керак... Балки, пайтини тошиб қочиб кетсамми...»

— Ҳоконимиз филдурлар! — Амир Идику хаёлларини бўлиб қичқирди бирдан, хомсемиздан келган, басавлатга ўхшаб кўринадиган товоқ юзли Соткин баходир. — Амир Темурнинг йили эса сичқон экан! Хо-хо-хо!.. Сичқон филга тенг келганму?.. А?.. Сичқон филга тенг келганму?.. Сичқон-а?.. Сичқонлардан мингтаси ҳам бизнинг филга бас келолмайдур!.. Сичқон эмиш!..

Бу гап ҳаммага ёқиб тушди. Хурсандчилик, кулгу овозлари «сичқон», «сичқон» деган сўзлар жаранги билан қоришиб шохчодирни тутди.

Қийқириқлар ҳали анча давом этиши мумкин эди-ю бироқ бунга ҳокон ҳалал берди, май таъсиридан қисилиб кетган кўзларини худди кимнидир қидираётгандай ҳаммага бир-бир тикиб чиқди ва Соткин баходирда тўхтади.

— Нима-нима?!.. Нима-а-а... дединг?!.. Сичқон дедингму?.. Ким сичқон?!..

Соткин баходир, гапим ҳоконнинг жаҳлини чиқарди шекилли, деб ўйлади-ю қаттиқ кўркиб, кайфи ҳам тарқаб кетди. Сўзга Ғоиз очмоқчи бўлди-ю, тили айланмади. Тўхтамишхон ғазабланса, оқибати ёмон бўлишини ҳамма биларди. Шундай зиёфатларнинг бирида Ўрусхоннинг ўғли Қўйричок ўғлон хонни ранжитиб қўйиб бошидан жудо бўлган эди.

— Ким... сичқон?!.. Ким, деямен сенга?!.. — такрорлади онҳазрат.

Амир Идику қараб туролмади, яхшилик қилгиси келиб қолди-ю, Соткин баходирнинг жошига ора кирди:

— Ҳоконим!.. Қулингиз Соткин баходир жаноби олийларини филдай қудратли, пахлавон, деб мактаняпти!.. Амир Темурни эса сизнинг олдингизда сичқондай ожизу нотавондир, деяпти!..

— Ха, ха, хоқоним, шундай дедим!.. — жон кирди Сотқин баходирга ҳам. — Шундай дедим!..

Яна ортда қолган Қозончи баходир улоқни олиб кетмоқчи бўлиб деди:

— Улуғ хоқоним! Амир Темурнинг сичқонлиги аёндур! Ҳозир у Хоразмда мушт еб, сичқондай Самарқандига қочиб кетди!.. Хо-хо-хо!..

Даврада ёлғиз баходирнинг кулгусигина эшитилди. Бошкалар дарҳол: «Қочиб кетди!», «Сичқондай қочиб кетди!..», «Сичқон экан!.. Сичқон!..» деб қичкира бошладилар.

— А-а-а!.. — деди Тўхтамишхон. — Сичқон эканму?..

Шу палла Хоразмдан шошилинич чопар етгаилигини маълум қилдилар. Онҳазратнинг чеҳраси бирдан ўзгарди. Буни ҳамма сизди. У мамнунлик билан чопарга киришга ижозат берди. Хоқон кўпдан унинг келишини кутарди.

Чопар Тўхтамишхон пойини ўпиб ортга чекинди-да, деди:

— По-по-по-подшойи олам!..

Чопар негадир жим қолди, у ҳаяжонданми ёки хоқон хайбагиданми, негадир каттиқ дудукланарди. Даврага сукунат чўкди.

— Сўйла! Нега соқовдай турибсен, галварс!.. — сабрсизлик билан қичқирди Тўхтамишхон.

— Бир ко-ко-ко-шиқ ко-ко-ко-нимдан кечасиз, улуғ хоқо-ко-о-ним... М-м-м-моваро-ун-наҳр п-п-п-п-подшоси Амир Темур Хоразм ш-ш-ш-шахрини бузиб... ў-ў-р-нига а-а-а-ар-па эқтирди.. Элни хайдаб Сам-м-м-марқандга олиб ке-ке-кетди...

— Нима-а-а-а?!.. Нима-а-а-а... дединг?..

Тўхтамишхоннинг сармаст кўзларида ғазаб учқунари чакнади. Назарида осмон тўнқарилиб қолгандай бўлди. Шартта ўрнидан туриб чопар ёнига келди ва маҳкам унинг ёқасидан тутди:

— Нималар деярсен, шайтон?!.. Бу ёлғон гапни қаердан олдинг? Қаердан олдинг, сўтак?!.. Душман чопаримисен, ёлғон гапни айтиб бизни лақиллатасен?!.. Териини шилдирамен, даюс! Элийғмин ўғлон қани? Қани, деяпмен?.. Қани-и-и-и?!..

Шўрлик чопарнинг жонида жон қолмади. Томоғи бўғилганидан овози хириллаб чиқди:

— ... Элийғмиш ў-ў-ў-ўғлон билан Сулаймон Сў-ў-ў-ўфи жаноби о-о-лийлари йўлда келишмакда... п-п-п-подшойи олам...

— Олиб чикиб тўрт нимта қилдирингиз!! Тўрт нимта-а-а-а!!!.. — бақирди аламига чидай олмай Тўхтамишхон. Унинг овози яна ҳам ингичка тортиб кетди. — Сўтаклар!.. Пандавақилар!.. Анқовлар!..

Амирлару нўёнлар кутилмаган хабардан қотиб қолдилар. Ҳамма ҳайратда ўрнидан туриб кетган эди. Амир Идику Элийғмиш ўғлон тутумини тушуниб етди. Унинг аввалроқ чопар юбориши бежиз эмас... Хоқон жаноби олийларини маъшум хабардан огоҳ этиб, «совутиб» олмаса бўлмасди, йўқ эса ўзи олампаноҳнинг қаттиқ ғазабига учрарди. Манғитнинг фикрича, чиндан ҳам, бу хабарни Элийғмиш ўғлоннинг ўзидан эшитса, хоқон уни ражиб ташласа керак эди...

Элийғмиш ўғлон билан хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи келганларида Тўхтамишхон ғазабидан тушиб, тақдирга тан бериб ўлтирарди. Хоқоннинг пойини ўпиб, тавоф этганидан сўнг, Элийғмиш ўғлон ерга қараганча, Хоразмда бўлган жанглар тафсилотини сўзлаб берди... Жанг қаттиқ бўлди, Элийғмиш ўғлон ҳали умрида бунга ўхшаш савашишни кўрмаган... Амир Темур кўшини ёмғир томчиларидан ҳам кўпроқ, саҳродаги қумни санаш мумкин, аммо бу лашкарни ҳисоблаш мушкул, улар ўлар-тириларига қарамай бамисли чигирткадай ёпириладилар... Хоразм чериги барининг додини берди албатта, кўп навкарлар ер тишлаб қолди. Аммо кўп — кўп экан... Чекинишга тўғри келди...

Хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи, бу йигирма беш-ўттиз ёшлардаги, ўрта бўйли келишган хушбичим йигит эди, у хонга тик қараб, Элийғмиш ўғлон сўзларини тасдиқлаб турди. Тўхтамишхон гоҳ хоразмшоҳга тикилар, гоҳ Элийғмиш ўғлон нигоҳини тутишга уринарди. «Икковинг ҳам одам эмас экансенлар!..» демоқчи бўлди-ю, бундан ҳеч наф йўқлигини билиб, индамади. Тўхтамишхон ақлли йигит эди, Хоразм юришининг барбод бўлгани унга қаттиқ ботди, ич-ичида салтанат умид боғлаб турган бир илнинг узилганлигини ва унинг касри ҳали узоқ таъсир кучида қолишини сизди. Агар пайтлар келиб Олтин Ўрдага лутур етса, ўша Хоразм юришидан бошланганлиги чин ҳақиқат бўлиб қолади. Бунга эсингда тут, эй Тўхтамишхон!



Воқеа эса сал бошқачароқ бўлганди. Амир Темур кўшини Хоразмдан анча берирокда, Жадрас ариғига етганда, кимдир ёғий тарафдан қочиб келди ва хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи мамлакатдорликдан воз кечди, душман хавосатидан қўрқиб Элйиғмиш ўғлон билан қочди, кўп аъёнлар жонни хонумондан афзал кўрдилар, ҳамма нарсани ташлаб бош олиб кетдилар, деб хабар берди. Соҳибкирон дарҳол улар ортидан Умаршайх Мирзо лашкарини юборди ва жаҳд ила Қумкент, Қира йўлидан юриб мухолифга қувиб етишни буюрди. Аммо чунон уринишмасин, хоразмшоҳ билан Олтин Ўрда лашкарбошиси уларга тутқич беришмади...

Турон юриши олдидан буюк ҳоқон Тўхтамишхонни ташвишга солиб қўйган нохуш ҳодисаларнинг биринчиси шу эди. Олтин Ўрда ҳукмдори ўйланиб қолди. Гўё бир қаноти қирқилгандай бўлди. Қирқилган қанотни патлар билан безамоқ учун фурсат ҳам йўқ, пат ҳам... Бари тўзғиб кетди... Ростдан ҳам, ўзинг учун ўл етим, деган мақол жуда тоғиб айтилган. Ўзинг учун ўзинг ўлишинг керак. Буюк ҳоқон бўлсанг ҳам, ўзинг бош котиришинг лозим, энг катта қора меҳнатни аввало ўзинг қилишинг керак. Агар кўшини пода бўлса, чўпон ўзингсан, уюр бўлса — отбоқар... Олтин Ўрда салтанати учун ҳоқоннинг ўзидан бошқа куядиган одам йўқ.... Ҳеч ким куймайди, ўзинг куясан, ўзинг ёнасан... Ишонган одамларинг ишончингни оқламайди, бир юмуш кўлидан келмайди, бари лапашанг, лакалов... Эйвоҳ!

Ҳоқон дарҳол Тармочуқни чорлатиб, уни амир Муҳаммад Миракка юборди, энди асосий умид ундан эди. Муҳаммад Мирак лашкарни шайлаб, Амир Темур Хоразмда эканлигидан фойдаланиб, шитоб Самарқанд устига от суриши зарурлигини уқтирди. Ўзи ҳам пайтни ўтказмай катта кўшин билан Самарқанд томонга йўлга чиқди.

Кўп ўтмай ҳоқонни чиндан ҳам ўйлаштириб қўйган иккинчи ҳодиса рўй бердики, буни хон ҳам амирлару баҳодирлар ҳам сира кутмаган эдилар...

Довдирсойга яқинлашар экан, Тўхтамишхон беихтиёр хаёлларга берилди. Ўн йиллар аввал худди шу ерларда илк жангларини ўтказди, Ўрусхон навкарларидан калтак еб, қочиб жон сақлади. Ҳов анови, чап томондаги баланд қир ортидан, ўнг томондаги мана бу дара ичидан пистирмадаги кўшинлар бирин-кетин отилиб чиқиб, уни

танг аҳволга солиб кўйишди... Мана, шу остида йўрғалаб бораётган Хонўғлон бўлмаганда, Тўхтамишхон ёғиннинг кўлига тушиши аниқ эди. Амир Темур отни бераётиб: «Эҳтиёт қил, вақти келиб кунингга яраб қолади...» деганди, билиб айтган экан, ростдан ҳам кунига яради. Ўқдай учиб, туёғидан душман кўзига тунроқ сочиб, олиб кочиб дарёдан ўтиб кетди ўшанда...

Хоқоннинг руҳида сўниклик ва маъюслик пайдо бўлди. Мажмағил бир кайфият борлигини камради, юришни истамас, бир жойда туришни хоҳламас, боши ичи бўмбўшдек, кўллари шалвираган, оёқлари дармонсиз... Ёрқин кўзлар ҳам хиралашган. Вожаб, бу қадар ҳолсиз, ожиз бўлмаса! Остидаги ақлли от дарров унинг ҳолатини сезди, ундаги маъюслик отга ҳам ўтди. Хонўғлон суст, шиддатга чорловчи эмас, балки уйқуга мойил қилувчи сувдай майин йўрғалаб борарди, гўёки шу томонга юришни истамандай...

«Бундай кайфият кўшинга ўтмасин ишқилиб, агар кўшинга ҳам ўтса ҳамма нарса барбод бўлади... — ўйлади Тўхтамишхон бирдан ўзини кўлга олиб. — Ҳеч ким сезмаслиги керак!..»

Шу палла узок-узокларда билтанглаб оқаётган Довдирсойга кўзи тушди-ю фаройиб қарорга келди. Бир пайтлар у душманни ҳам қойил қолдириб, еткизмай бу сойдан от солиб икки марта кочиб ўтиб кетганди. Энди кочиб бораётгани йўқ. Энди яна Довдирсойга от солади, шижоатнинг нақ ўзини кўрсатади, шошқин сойдан шиддат билан ўтиши бутун кўшинларига руҳ беради! Амирлару нўёнлар ҳам хоқон ортидан сойни кечиб ўтадилар...

Яшиндай келган бу фикр хоқонни руҳлангириб юборди. У дарҳол ёнидаги Қозончи баҳодирга деди:

— Билингизким, Довдирсойга от соламен!.. Нариги қирғоқда туриб барчангизнинг сойдан қандай ўгишингизни кўрамен! Мендан кейин ўтғойсиз!.. Англадингму?..

Кутилмаган фармондан шошиб қолган баҳодир, дарров куз кириб сойнинг хийла совиб қолган сувини эслаб жунжикиб олди ва бир қишлоқ нарида кўприк борлигини, ўша ердан ўтиш мақбулу қулайлигини айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади:

— Хоқоним... шу...

— Оғзингни ёи!!! — ғазабдан чакнади хоқоннинг кўзлари...

Бу, яна бир сўз айтсанг, бошингдан жудо бўласан, дегани эди. Қозончи баҳодир буни аниқ билди, билди-ю бугдойранг юзи докадай оқариб кетди. «Хоконнинг сўзлари хамиша муҳокама қилиш учун эмас, ижро этиш учун айтилишини унутма, эй нодон!» — деди у ўзига ўзи...

— Тавба қилдим, хоконим, тавба қилдим! — ёлворди отдан ўзини ерга ташлаб хокон узангисини ўпаркан Қозончи баҳодир. У ҳозир миқти гавдали, қабарик кўкракли, нахлавон келбат эмас, балки кичик пачоқ бир одамни эслатарди. — Гуноҳкор қулингизни кечиринг!.. Тавба қилдим!.. Тавба қилдим!.. Хоконимиздан сўнг Довдирсойга от солиб ўтамыз! Довдирсойга от соламыз!.. От соламыз!..

Тўхтамишхон ҳеч нарса демади ва отга камчи босди! Хонўрлонни елдириб учар экан, Қозончи баҳодирнинг ханг-манг бўлган амирлару нўёнларга кичкириб нима-лардир деяётгани қулоғига чалинди.

## II

Жуфтак ташлаб ирғиб бораётган Хонўрлон сағрисига камчи тушиб турса ҳам, негадир жон-жаҳди билан чопмас эди. У дунёни кезиб чиқди. Хожи Тархон, Сарой Берка, Московия, Кафа ва Табриз кўчаларидан ғолибона ўтди. Лекин ҳеч бир жой, ҳаттоки Сарой Беркадаги узун баланд отхона ҳам Кўксарой ёнидаги сайисхонага ўхшамасди...

Айниқса, Амир Темур уни кўргани келганида, қувониб кетиб, бўйинини гажжак килиб суйкалар, тумшувини тираб хидлаб-хидлаб оларди. Соҳибқирон унинг пешонасини силаб, ялтираб турган сағрисига суюб уриб-уриб қўярди. Ниҳоят, қўлини қўйнига солган соҳибқироннинг ҳаракати тулпорнинг назаридан қочмасди: чунки у ҳозир ё кишмиш ейди, ё қанд ялайди...

Кўксарой олдида қатта кўчада Тўхтамиш ўрлоннинг Сабронга илк марта жўнаб кетаётган куни эди. Хонўрлонга тилла қош эгар уриб, кумуш юган солдилар, ёллари ювиб-гарадилар. У қатта сафарга борилишини фахмлади. Бироқ унга соҳибқирон эмас, нотаниш бир ёш йигит минганида даставвал ҳеч нарса тушунмади. Уни соҳибқирондан бошқа ҳеч ким минган эмас! Бедав қандайдир даҳшатни сездди, чамаси, уни ўғирлаб кетмоқда эдилар! Ер тепиниб қўйди-ю орқа-олдига қаради... Қўп

суворийлар ҳам у ёнда, бу ёнда йўлга тушмоққа шай бўлиб, сабрсизлик билан пишқириб, сўлиқ чайнаётган отларини гижинглагишган ҳолда ниманидир кутишарди. Нарироқда эса кўл ковуштириб туришган аъёнларни кўриб қолди, уларнинг олдида... Амир Темур турарди! Хонўғлон кўзларини пирпиратиб юмди ва яна очди: кўрган соҳибкироннинг ўзи эди! Демак, бу ишлардан Амир Темурнинг хабари бор!.. Демак, кимгадир уни бериб юборишмоқда! Ўшанда Хонўғлоннинг кўзларига ёш тўлганини ҳеч ким кўрмади...

Бирдан ўнг сағрисига қарсиллаб қамчи тушди! Хонўғлон сесканиб кетди. Амир Темур ҳеч қачон қамчи урмасди. Агар қаттиқ чопиш керак бўлса, икки марта юганини силтаб тортса кифоя, елиб кетади; бир марта тортиб қўйса, бас, юриш керак... Ундан ташқари, узанги ҳимоси ҳам шуни билдиради. Отнинг ўзи ҳамisha вазиятни сезиб турарди. Ёв қувиб келаётган бўлса, душман отларининг кишнашларидан, ҳаракатларидан дарҳол вазият танглигини сезиб оларди ва ўзи ҳам тоқатсизлик кўргизиб, турган жойида «Тезроқ кетайлик!» дегандай ер тепинишга тушарди. Хонўғлон қувсанг — етасан, қочсанг — қутуласан, деган дулдуллар сирасига кирарди.

Хонўғлоннинг онаси Бўзтарлон бўйни ингичкадан келган сер ёл, қуймичи кенг чиройли бия эди. У яйловларни тўлдириб чопар, чопганда сувдай оқиб кетарди. Хонўғлондаги шундай хислат албатта онасидан ўтган. Уюрда айғирлар кўн эди, аммо Бўзтарлон Оқтой деган айғирни хуш кўрарди. Бошқа айғирлар замзама билан унинг ёнига суйкалиб келишса, у назари билан Оқтойни қидириб қолар, қаердалигини аниқлагач, хираларни доғда қолдириб, ўша ёққа қочиб кетарди.

Оқтой ўмрови кенг, кокурғалари йирик, бўйни узун, сағриси катта зотдор отлардан эди. Уюрда юрар экан, узоқларга қараб, атрофни кузатиб чиқар, биронта бегона айғир ёки бўри келаётгани йўқми, дегандай қулоқларини чимириб қўярди. Бияларга назар ташлаганда, кўзи даставвал хушбичим Бўзтарлонга тушар, иттифоқо, шу палла бия ҳам бўйнини эгиб қулоқларини чимирганча айғирни кузатиб турган бўларди.

Кунлардан бир кун бегона қизил жийрон айғир уюрга ёриб кириб, ҳеч нарсага парво қилмай кўзлари ёнганча, қуймичи кенг, суйкумли Бўзтарлонга сакрашга ури-

на бошлади. Афтидан, шундай иддаолар қизил жийроннинг ёқтирган юмушларидан эди. Сулув бия тутқич бермай нарига қочди, аммо жийрон қувишини қўймасди. Ниҳоят, у етиб олиб икки оёғини Бўзтарлон устига ташлади, аммо бия қочиб қолди, жийроннинг оёқлари санчилгудай бўлиб ерга тушди.

Бўзтарлон зорланиб кишнаб юборди, у гўёки: «Оқтойим, қайдасан?..» демокчидай эди. Яйловнинг ичкарасида ўтлаб юрган, қандайдир ғафлатда бегона отнинг уюрга аралашиб қолганини сезмаган Оқтой ноладай янграган кишнашни эшитиб, шарт бошини кўтарди. Қараса, бегона бир айғир андиша қилмай безбетларча Бўзтарлонга суйкалмоқда!.. Оқтойнинг таҳдидли кишнаши яйловни тутди. Бўзтарлон Оқтой томонга қараб қочди. Қизил жийрон бияга етиб олай-етиб олай, дерди.

Туёғидан ўт чакнаб учиб келган Оқтой касофати жийронни яғрини билан уриб суриб юборди!..

Юқоридан қараган одам шундай манзарани кўрарди: яйловнинг четида уюр, уюрдан анча узокда икки от қаттиқ уришаётибди, бир от нарирокда турибди...

Қизил жийрон бегона уюрга келишдан ҳайиқмаганлиги бежиз эмаслигини кўрсатиб қўймоқчи бўлди. У ҳам ўмровлари кенг, кучли от эди. Орқа оёқларида туриб душманини тиккамачасига тепмоққа, тишлари билан ғажиб ташламоққа уринди. Ғазаб келганда, тулпорнинг тишлари қиличдан ҳам ўткир бўлиб кетади. Бироқ, Оқтой анойилардан эмасди, у жийроннинг саррасидан олишга ҳаракат қилди, жийрон бўй бермади. Аксинча, ўзи Оқтойнинг думғазасига ташланди! Оқтой бир хинграб қўйдида, рақибининг тумшугига чап бериб, ёли аралаш чайир бўйнидан нарчча тишлаб олди-ю пайт пойлаб хийла нарига отиб юборди! Бўйни қарс этиб мертилган қизил жийрон мишг машакқатда оёққа туриб, ўзини ўнглаб қарши ҳужумга шайланган ҳам эдики, етиб келган Оқтой бир неча марта кетма-кет қарсиллатиб тегиб ташлади! Шиддати анчагина кесилиб қолган жийрон бу зарбаларга дош беролмади, бошини тутолмай, чалқанчасига гурсиллаб ерга қулади...

Бўзтарлон барини кузатиб турарди. Оқтойнинг мардона жангини кўриб хайратланган сулув бия қора терга тушган Оқтой ёнига келди ва «Миннатдорман...» дегандай ўмгани аралаш ёлига охишта бошини қўйди...

Яйлов ўртасида эса ўзга уюрлардан «роҳат излаган» қизил жийрон айғирнинг лоши қарға-қузғунларга ем бўлиб қолди...

Яйловнинг этагида кичкина сой оқадиган пастқам хушманзара сойлик бор эди. Кўпинча айғиру биялар ўша сойликда айланишни ёқтирардилар. Октой авваллари бир неча марта Бўзтарлонни ўша сойликка ияртириб бормоқчи бўлди, аммо яқин қолганда бия «ноз» қилиб қочиб қоларди. Октой негадир хозир ўша сойлик томон кета бошлади, ортига карамади ҳам. Энди у Бўзтарлоннинг келишига аниқ ишонарди. Жонивор адашмади, сулув бия беихтиёр унинг ортидан эргашганини билмай қолди. Октой билан Бўзтарлон аста-аста сойлик ичида кўринмай кетдилар. Уюрнинг бошқа отлари ҳам бирин-бирин улар изидан ўша ёққа йўналдилар...

Йилнинг охирига бориб, Бўзтарлон бир ярғоқ қулун туғиб берди. Ширинтой қулун тириккина кўринар, оёқда тебранмасдан турар, ўмовининг кенглиги, қовурғаларининг йириклиги, бўйнининг узунлиги, сағрисининг катталиги нақ Октойнинг ўзи эди. Қуббатуёқ қулунни кўрган Малик Фиёсиддиннинг кўзи пишган йилкичиси, ундан ажойиб дулдул от чиқишига дарров ақли етди ва олти ой сағрисига кун туширмай, офтоб тегизмай ертўлада қоронғида бокди, кейин таблада сақлади, ихлос билан қаради. Сомону арпа аралаш еми фақат кечаси берарди. Ертўладан чиққач, дастлаб текис йўлда, кейин шудғорда, охирида эса тошлоқда юришга ўргатди. Ёлини гўзал қизларга силатди... Авжи кучга тўлган ғўнон бўлган пайтида бўз отнинг ёли қулоғидан ошиб, сағриси тошиб, гижинглаб, караганларнинг кўзларини қувнатадиган бўлди.

Бу ғўнон Хонўёлон эди...

Тарих милодий 1372, сичқон йилида, авжи баҳор гуркираган палла Амир Темур Қаршининг чўлида ов солди. Ов ҳалқаси то Амударёгача майдонни эгаллаганди. Соҳибқирон шикорни ёқтирарди, аммо асосий мақсад, қуёну илвасину кийик отиш эмас, балки келгуси жанглар русумини аниқлаш, машқини олиш, «савқ-ул жайш»<sup>1</sup> ва «таъбият-ул жайш»<sup>2</sup> йўлларини назардан ўтказишдан иборат бўларди.

<sup>1</sup> *Савқ ул жайш* — стратегия маъносида (араб).

<sup>2</sup> *Таъбият-ул жайш* — тактика маъносида (араб).

Хирот малиги Муъизиддин вафотидан сўнг подшолик мартабасига минган унинг ўғли Фиёсиддин соҳибқироннинг шу ердан узоқ бўлмаган жойда шикорда эканлигидап хабар тонди. Дарҳол Ҳожи Вазир деган номдор лашкарбошисини жуда кўп қумошу отлар, хачиру тевалардан иборат маҳобатли тухфа-инъомлар билан Амир Темур ҳузурига юборди. Пешкашлар орасида олтин қорсонли эгар урилган бўз от ажралиб турарди. Сарой аъёнлари назар ташлашиб: «Отмисан от эканда!..» деб қўйишарди ҳавас билан. Ҳожи Вазир таъзим бажо келтириб Амир Темурга бундай деди:

— Соҳибқирон ҳазратлари! Бу отни Хонўғлон дейдилар. Малик Фиёсиддин жаноби олийлари ўзларининг энг зотдор учқур тулпорини инъом этдилар!..

Амир Темур тулпорни кўриб, дарҳол кўнгли унга мойиллигини сизди. Тулпор чиндан ҳам кишининг ики суядиган от эди, Турон ҳукмдорига ёқиб қолди. У Малик Фиёсиддинга нома битиб, Ҳожи Вазирни турфа хил пешкашлар билан сийлаб жўнатди. Амир Темур Хонўғлоннинг биринчи соҳиби бўлди, Самарқандда тулпорга биринчи марта эгар урилди...

— Ҳозир улуғ ҳокон Довдирсойга от соладила-а-а-ар!.. — Қозончи баҳодирнинг қичқирганини эшитди Хонўғлон. — Амирлару нўёнлар! Кейин навбат бизларга-а-а-а!..

Даставвал Довдирсойни илғаб, Самарқандга борадиган йўлни таниган Хонўғлон тезроқ юришга ошиқди, аммо югани тортиб бунга имкон бермадилар. Энди эса сағрисига қамчи тушиб турса ҳам, негадир у жон-жаҳди билан чопгиси йўқ эди. Бунинг сабабини тушунгандай бўлди. Ақлли отнинг назарида ҳозир Тўхтамишхон Самарқанд томонга қочиб кетаётгани йўқ... Чунки аввалгидек қочиб кетса, ортидан кимдир, кимлардир қувиши керак... Ҳеч ким қуваётгани йўқ, балки одатдагидек катта қўшин савашишга отланган... Демак, жанг қилиш учун бостириб боришмоқда...

Донишмандлар отда фақат забон йўқ, лекин ақл, фаҳм-фаросат, сезгирлик, зийраклик, орият кучли эканлигини кўп гапирадилар. Хонўғлон ана шунинг фавқуллода ажабтовур тимсоли эди.

Тўхтамишхон тулпорнинг шахди ҳар кунгидан ҳам бугун пастлигини сизди. Аммо буни отдан кўрмади, бал-

ки айб ўзида эканлигини тан олди. Ўзидан ўзининг жахли чиқиб, аламини кимдан олишни билмай отга устма-уст қамчи солди! Зугум жонидан ўтди-ю Хонўғлон ўқдек елиб кетди! Манзилгача хоқоннинг қўли қамчидан бўшамади.

Шу ерда гаройиб ходиса рўй берди! Каттик елиб бораётган тулпор тобора шиддатини ошириш, Довдирсойга келиб сакраш ўрнига, сойга яқинлашганда шартта чапга бурилиб кетди, хоқон ҳазратларининг эгардан учи кетишига оз қолди! Ҳеч ким шундай бўлади, деб ўйламаганди. Амирлару нўёнлар, тез егиб келишиб: «От кўркди, хоқоним!.. Парво қилмангиз, хоқоним!.. От кўркди!.. Шунақаси бўлиб туради!..» деб хонни юпантирдилар. Ҳайрон бўлган хоқон иккинчи марта уринди, аммо яна юқоридаги ҳол такрорланди. Вазиятни тушуниш мушкул эди, тил-забонсиз махлук негадир қайсарлик килиб, ўзи авваллари бемалол кечиб ўтиб юрган сойга ҳеч сакрагиси келмасди. Холбуки, хоқон бу тулпор билан Довдирсойдан ҳам қатта не-не айқирган дарёларни кечмаган...

Тўхтамишхон жуда хижолатда қолди, амирлару нўёнлар олдида, қўшин олдида шарафи бир пул бўлди... Унинг назаб ўти алангаланди, ёрқин кўзлари қаҳрдан қисилди, агар иложини топса эди, ана бу тоғни шартта кўтариб, мана шу бадбахт махлукнинг устига ташлаган бўларди!.. Қаҳрини жиловлай олмаган хоқон тулпорнинг бош-кўзи аралаш аччиқ қамчи солганини билмай қолди! Қамчининг учи чаён чакқандай Хонўғлоннинг чап кўзига тегди ва ўт чакнатиб юборди! Оғрик жонидан ўтиб кетган жонивор қаттик кишнаганча юқорига сапчиди! Буни кутмаган эгарда бамайлихотир ўлтирган Тўхтамишхон отдан қулаб тушди!..

— Жувозга кўшин керак!.. Даюси!.. — белини ололмай инграниб деди хоқон ётган жойида.

Ҳамма ўша томонга югуриб, хоқон ҳазратлари атрофида гирдиқаналак бўлиб қолди. Тулпор билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди. Хонўғлон енгил тортгандай бир кишнаб осмонга сакради-да, сой бўйлаб Самарқанд томонга елдан ҳам тез учи кетди ва бирпасда кўздан ғойиб бўлди...



## ЙИГИРМА БИРИНЧИ БОБ

### I

Сахар пайти Султон Бахт бегим учинчи ошёнада жойланган хобхона деразасидан пастга қараган эди, сарой олдидаги бўйи юз, эни эллик қадамлар чиқадиган майдонда бир кўн навкарларнинг уймаллашиб юрганларини кўрди. Хулбукда бундан бошқа қатта майдон йўқ. Кўрибок, маликанинг юраги шув этиб кетди: Амир соҳибқирон Хоразм юришида эдилар, даставвал куёвини кўшини билан чақиртирмадилар, фақат қайноғаси Абулфатх ўша ёққа жўнаб кетди. Энди зарурат туғилиб, чопар юборибдилар-да, ана, навкарлар сафарга тайёрланишмоқда... Кўмакка боришади шекилли...

Соҳибқирон лашкари танг ахволга тушиб қолдимикин? Малика хамиша ана шундан кўрқади, қачон сафарга чиқсалар, бошқаларни билмайди-ку, аммо ўзи то налари бузруквори зафар билан қайтиб келмагулларигача, юрагини ховучлаб кун ўтказади. Холисанилло айтганда, Хоразм ёқдан чопар келганини билгани йўқ. Тўғри, йигирма кун олдин Амир Шохмалик соҳибқирон топшириги билан Ҳиндистонга кетаётган экан, йўл-йўлакай тушиб ўтди холос. Ҳеч қандай жанг ёки қўшин жўнагиш ҳақида сўз бўлмади....

Аммо уч кун аввал яна Тўхтамишхон элчисининг Хулбукка келгани маликани ташвишга солиб қўйди. Биткўз Тармочуқ биринчи кўришданок Султон Бахт бегимга ёкмаганди. Бу ҳақда ўз вақтида куёвигача хам айтган: «Бу сизга ҳеч қачон дўстлик қилмайди, кўзи ёмон...» деганди. Аммо сўзи унга таъсир қилдими йўқми, бу ёвини билмайди. Муҳаммад Мирак ўша элчи билан овора, биринчи кун меҳмонхонадан чиқмай нималарнидир гаплашдилар. Эргасига сахарда қаёққадир кетдилар, кеч қайтдилар... Куёви билан гаплашмоқчи эди, ажабо, ҳеч холи тополмай, жони ҳалак бўлди. Тагин меҳмонхона атрофида ўраллашиб юришга тўғри келди. Барибир бундан ҳеч нарса чиқмади, эшик зич ёпилган эди.

Малика яна деразадан қаради: навкарлар сафи тобора қуюқлашиб борарди. Негадир унинг юраги сиқилди. Шошилиб пастга туша бошлади. Биринчи ошёнадаги меҳмонхона бурчагига борган эди, у томондаги эшикдан

Мухаммад Мирак билан Тармочукнинг ўзаро гаплашиб чиқиб келаётганларини эшитди.

«Йўқ...Аввал Самарқандга борғойбиз... Бухорога кейин...» - деди Мухаммад Мирак.

«Тўғри, улуғ ҳокон Тўхтамишхон, Амир Темур Хоразмдалигидан фойдаланиб аввал Самарқандга юришингизни буюрғонлар... Қачон борғойбиз?..» — сўради Тармочук.

«Эртага отланғойбиз...Эртага...»

«Қараб турамизма, амирим?.. Вақт кетмайма?.. — норизо оҳангда деди Тармочук. — Тезроқ бормаймизма? Улуғ ҳокон келганча Самарқандни босиб олмаймизма?.. Кейин давру даврон сурмаймизма?...»

«Кўшин йиғиш керак... Кўшин...»

Улар ташқарига йўналишар эканлар, маликанинг панада турганлигини сезмадилар.

Султон Бахт бегим турган жойида қотиб қолди! Демак, булар Амир соҳибқиронга кўмакка эмас... Самарқандга отланишмоқчи, пойтахтни олишмоқчи! Тўхтамишхон ҳам юртга бостириб келар экан, ўғил тутишган эди-я!.. Ўғилдан келган оқибатни кўрингиз!

Нима қилиш керак? Тездан падари бузрукворига хабар бердириш лозим. Аммо бу айтмоққа осон... Чопар юборганда ҳам, Хоразмга етгунча фурсат кетади. Кошки эди, қушга айланса-ю ҳозироқ учиб бориб падари бузрукворига бу машъум хабарни етказса!.. Ҳа, бари ўзи ўйлагандай бўлиб чиқди, куёви Мухаммад Мирак душманлик йўлига кирибди! Фитнага бош қўшиб, ғанимларни атрофига йиғиб, ўзининг қайин отасига қарши қурол кўтармоқчи! Чиндан ҳам, унинг ақли жойида эмас, нокасу бетайин бўлмаса соҳибқирондай бир пурқудрат подшога қарши чиқармиди!..

Шу палла куёви маликанинг кўзига жинидан ҳам бадтар ёмон кўриниб кетди. Дарҳол канизаклари ва хизматкорларини чақиртирди. Энди бу ерда бир лаҳза ҳам қола олмайди! Хутгалонни бутунлай тарк этади! Падари бузруквори ҳам барини билгач, нега бундай қилдинг, оилагни бузиб, ташлаб келдинг, деб таъна қилолмайдилар...

Агар Мухаммад Миракнинг қўшини эртага йўлга чиқса, улар бугуноқ жўнаб кетишлари керак. Шунда Самарқандга олдин етиб боришади ва, зарур бўлса, маликанинг ўзи ҳам қилич тутиб пойтахт химоячиларига қўшилади. Албатта, қўшилади! Бир жанг қилсинки!..

Маликанинг кўнгли орзикди, ўзининг совурилган гулдай умрига, бенафу беҳуда ўтган ёшлигининг бебаҳо йилларига ачишиб кетди. Ох, ўша йилларни қайтариб келишни иложи топилсайди!.. Подшонинг қизи чўрилардан ҳам хор бўлиб дўзахда кун кечирди-я... Э, аттанг!.. Пешонаси шундай экан-да...

Султон Бахт бегимнинг бир сири бор эди, унинг кўнглида пишхона муҳаббат яшарди, албатта у бу ҳақда ҳеч кимга оғиз очмаган... Буни Аллоҳ ва ўзидан бошқа ҳеч ким билмайди. Хуш тавозе, андишали, жасур, кўзлари катта-катта, қошлари куюқ Амир Шохмалик кўндан унга ёқарди... Издаҳомларда, йиғинларда ёқтирганининг бошқа амир ва амирзодалар ичида мағрур юганини кўриб қувониб кетарди. Узоқ-узоқ кўз узмай тикилиб турган пайтлари кўп бўлган. Кўп марта, ҳатто Амир Шохмалик бу дайди нигоҳларни тутиб ҳам олган... Буни Султон Бахт бегим аниқ билади ва, тахмин қилишича, амирнинг юраги ҳам титраб туради. Аммо бу муҳаббат тилга кўчмаган, фақат кўнгилнинг туб-тубида қолиб кетган, ҳеч қачон дунё юзини кўриши мумкин бўлмаган чорасиз туйғулар силсиласи эди холос...

Яқинда Ҳиндистонга кетаётган Амир Шохмаликнинг Хулбукка тушиб ўтиши яна маликанинг эски туйғуларини уйғотиб юборди. Айниқса, сирли муҳаббатнинг бир пайтлар учқур қанот бўлиб осмон-фалакларга кўтара олиш қудрати-ю сеҳри билан Хулбукдаги ҳозирги хору абгор ҳаёти, инсонийлик кадрининг топталиши ўз-ўзидан муқоясага келди-ю маликани чексиз афсус-надомат чулғаб олди. Фақат Амир Шохмалик бу ерга соҳибқирон тошшириги билан келдими ёки баҳона қилиб маликани кўргани кириб ўтдими, буни билолмади. Эҳ, Амир Шохмалик сўлиб хазон бўлган маликани кўриб, унинг устидан қулиб кетгандир?.. Йўқ, зинҳор қулмаган, балки юраги билан йиғлаб-йиғлаб кетган бўлса керак, малика бунга аниқ ишонади.

Султон Бахт бегим ҳос одамларига ими-жимиди йўл тадорикини кўришни буюрди. Бу орада майдонда тўпланган навкарлар сони беш мингдан ошиб кетди. Пешиндан кейин ҳамма қаёққадир, чамаси, лашкароҳ қилиб белгиланган Хулбукнинг жанубидаги кенг далага йўл олди, майдон бўшаб қолди. Бу худонинг буюк инояти эди, малика ана шу фурсатдан фойдаланиб

хозирок бу зиндондан ҳам бадтар шаҳардан чиқиб кетиши лозим...

Кўп ўтмай Султон Бахт бегим ўз канизаклари-ю хос одамлари билан отланиб Самарқанд томонга йўлга равона бўлди...

Ўзини Ҳиндистонга бораётган қилиб кўрсатган Амир Шохмалик, гарчи Султон Бахт бегимни кўришни истаса ҳам, аслида Хулбукка соҳибкироннинг тошшириғи билан келганди. У Хутталондаги вазиятни ва ҳоким Муҳаммад Мирак саъжия-туғумларини яхшироқ билиб келиш учун юборилганди. Амир Темур, одагда, маълум ҳукм чиқаришдан ёки кимгадир жазо беришдан олдин албатта тафтиш ўтказар, турли йўللар билан текширтириб кўрар, шундан кейингина бир қарорга келарди. Амир Шохмалик Хулбукдан чиқиб, Ҳиндистонга эмас, балки тўғри Хоразмга соҳибкирон ҳузурига жўнади ва Котдан беш йиғоч шимолга етганда ҳазрат дийдорига мушарраф бўлди...

## II

Соҳибкирон Амир Шохмаликнинг сўзларини эшитиб, хаёлга ботди. Ҳа, Муҳаммад Мирак балоқд мартабага чиқариб қўйилган, у ҳам ҳоким, ҳам куёв мақомидайдди... Уни тарбият этиб, иноятлар қилди. Ортикча марҳаматлар кўргизини ҳам одамзодга ёқмайди. Фафлат босган инсон йўлдан тойибди, бахти ундан қайтибди. Шармандаликдан ор этмай, муҳолифат яловини кўтарибди. Мамат анча йил аввал, ўша Тўхтамиш ўғлоннинг биринчи келган пайтидаёқ, Муҳаммад Мирак ҳақида ғалати фикрларни айтган эди. Аммо соҳибкирон бунга қулоқ солмади, хатто кейинроқ чуқурроқ ўйлаб ўтирмай қизини ўшага берди... Аттанг... Ҳазор аттанг...

Бирдан Муҳаммад Миракнинг иниси Абулфатҳ черикдан қочиб кетибди ва ўзини чўл ичига урибди, деган хабар етди. Соҳибкирон куёвининг кичик биродарини атайлаб, гаров эмас-ку, хар қалай Хутталон ҳокимининг жиловини тутиб туриш мақсадида черикка олдирилганди. Унинг қочиб қолиши ҳам Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак ҳақидаги гумонларни тасдиқлагандай туюлди.

Қўшин Котдан энди жилган ҳам эдики, Абулфатҳ Хутталондан Муҳаммад Миракдан бир мактуб олди. Мак-

тубда, у Амир Темурга мухалифат изхор қилганини, бу қарори қатъий эканлигини, энди ортига қайтмаслигини, шунинг учун ҳоқон Тўхтамишхон Мовароуннахрга бостириб келаётганини ва инисига зудлик билан Самарқандга караб юришни тайинлаган эди.

Ахий Жаббор баҳодир унинг изидан тушди. Унча узоқ қидиришга ҳожат туғилмади. Бир кун аввал ғойиб бўлиб қолган Абулфатҳ эндигина Қот қалъасидан ўтиб биёбонга кирган, саксовулга ўхшаш қораварак деган бута соясини тошиб, қиличини бошига қўйиб ухлаб ётган экан. Қаттиқ чарчаганидан Ахий Жаббор баҳодирнинг борганини билмай қолди... Баҳодирнинг томоғи қичиб йўталиб юборганидан уйғониб кетган Абулфатҳ дархол қиличини олмоқчи бўлган эди, унинг аллақачон Ахий Жаббор баҳодир қўлида ўйнаб турганини кўрди.

– Ўзингни бос, ифлос!.. Чавақлаб ташлаймен, номард!.. Ичагингни бошингга салла қилиб қўямен, нас босган! .. деди ғазабдан Ахий Жаббор баҳодир. – Амир соҳибқироннинг ҳиммату эҳсонларига бунчалар кўрпамакликнинг сабаби недур? Куфрони неъмат қилганинг, бу тутумни макбул билганинг одам зотига ҳеч ярашурму?..

– М-м-менда айб йўқ!.. – кўрқувдан титраб деди Абулфатҳ. – Оғам Мирак... душман бўлибди, киши юбориб эди... Жонимни саклаб кетаётирмен холос...

– Амир Муҳаммад Мирак салтанатга ёғий бўлибдими?.. – ҳайратда сўради Ахий Жаббор баҳодир...

– Шу-шу-у-ндай... – деди Абулфатҳ, сўрамасалар ҳам бидирлаб тапириб кетди. – Тўхтамишхон Мовароуннахрга бостириб келмакда экан. Ҳоқон оғамга чопар юборибдилар...

– Нима-нима?!.. Э, оғзингга тош! Сўзлари валад, ишириски валад! – Ахий Жаббор баҳодир зугум билан деди. – Барингни уруфинг битта сен пасткашларни!.. Терингга сомон тиқиб бозор дарвозасига осиб қўйиш керак, ярамаслар! Зиндачашм деган биттанг бир ой осилиб турди!.. Ҳамма тунуриб ўтди!..

Ахий Жаббор баҳодир бошқа ҳеч нарса демади, Абулфатҳни боғлаб отга миндирди... Умаршайх Мирзонинг Бухорода эканидан хабардор эди, икки кун олдин унинг чопари келганди. Соҳибқирон ёнига боргандан кўра, Бухоро унга яқинроқ туюлди-ю Умаршайх Мирзо ёнига йўл олди.

Амирзода ахволни билиб, ғазабдан қўйқўзларида ўт чақнади, жиззакилиги тутиб кетиб сўкиниб юборди. Амир Сулаймоншоҳ ҳам «Нокас!..» деди-да, чапаничасига ўз нафратини билдирди. Муҳаммад Миракнинг Тўхтамишхон билан сирли алоқасини эшитишиб, амирзодалар бадтар тутоқиб кетдилар. Умаршайх Мирзо сал ўзини босиб олди-да, Ахий Жаббор баходирга юзланди:

— Фурсат ўтмасун! Бу понкўрни Амир соҳибқирон хузурига олиб боришгиз! Жазосини ўзлари берсунлар! Ўзимиз ҳам Самарқандга жўнаймиз, деб турғондик... У ерда Амир Оқбуға пайман бошлиқ қўшин бор... Эшитдимки, Муҳаммад Мирак Тахти Қорачадан ошиб пойтахтга йўналаётган эмиш... Иншоолло, подшоҳзода билан ҳам ҳисоб-китобни ўша ерда қилурмен!.. Подшоҳзаданинг мана шундай сотқин бўлишини, пайт келиб қутурган кўпшакдай ўз эгасини қошишини билардим-а!.. Билардим!.. Ҳеч Амир соҳибқиронга айта олмадим. Айтишим керак эди... Айтишим керак эди!.. Афсус!..

Амир Сулаймоншоҳ маъқуллаб бош тебратди.

Ахий Жаббор баходир шу куниёк Абулфатҳни олиб Хоразмга жўнаб кетди.

### III

...Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак, боргунимча Самарқандга албатта ҳокон Тўхтамишхоннинг ҳам пойи қадами етади, деган умидда жаҳд билан қўл остида бор лашкарни олиб пойтахт томон йўлга отланди. Ёлғиз Оғоч мавзеига етганда, Самарқандга юборган чопари эндигина қайтиб келиб турган экан. Чопарнинг хабари Хутталон ҳокимици ханг-манг қилиб қўйди. Самарқанд эли гафлатда, хотиржам эмиш, ҳеч қанақа Тўхтамишхоннинг бостириб келаётганидан хабарлари йўқ, аксинча бугун-эрта Амир Темур Кўрагоннинг Хоразмдан зафар билан қайтишларини кутмоқда эканлар... Амир Оқбуға пайман бошлиқ тиш-тирноғигача қуролланган лашкар шаҳар қалъасини мустаҳкам тутиб турибди...

Наҳотки, ҳокон ўзлари айтган фикрларидан қайтган бўлсалар?.. Наҳотки, Самарқандни забт қилиш нияти ниятлигича қолса?.. Наҳотки, Мовароуннаҳр тахти Муҳаммад Миракка насиб этмаса?..

Хутталон ҳокими беҳуд бўлар даражада эди. Хайратга тушиб бақрайиб қоғиб қолгандай қағта-қатта кўзлари

тез-тез пириллашга турди, керак бўлса-бўлмаса гўё тушиб кетгандай қошларини қўли билан силаб юқорига кўтариб кўяр, ғазабдан нима қилишини билмасди. Самарқандга бостириб бориш бефойда — бир сиким аскар билан ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Абулфатҳ келиши керак эди, уни кутишда ҳам бир маъни қолмади... Энди шитоб Термиз, Ҳисор, Хутталон ёқларга йўл олсун, ҳарқалай Амир Темурнинг дасти етмайдиган жойлар. Ўша ерларни ғорат қилсун, аскар тўпласин, бунгача Тўхтамишхон хазратлари ҳам етиб келадилар. Ана ўшанда Самарқандга бошқача бўлиб боради...

Муҳаммад Мирак Ёлғиз Оғоч мавзеидан қайтганча, ҳолбуки Самарқандга ярим кунлик йўл қолгани ҳолос, Темир дарвозадан ўтиб Термизга йўл олди. Муҳаммад Мирак бу шаҳарни осонликча қўлга киритаман, деб ўйлаган эди. Аммо кўчабандлар билан мудофаа қилинган, дарвозалари зич ёпилган шаҳар химоячилари битта ҳам душманни яқинларига йўлатмадилар...

Ноумид қолган Хутталон ҳокими Самарқанд ва Термиз аламини Ҳисордан олиб, бор элни талаб, ғорат қилди, уйма-уй кириб ҳисорликларнинг кўп молларини олиб, хонумонларини совурди. Қадимдан Ҳисор зарродхона<sup>1</sup>си машҳур эди. Тонгсахардан жарчи барчани ўша майдонга чорлади. Қиличу қалқон, совуту жавшан, дубулға ва бошқа ҳарбий кийимларга тўла зарродхона ҳаманинг кўз олдида очиб қўйилди. Муҳаммад Миракнинг ўзи саховат кўргизиб, бу ерда тўнланган етим-есир, палид, турли бебош бозорчопонийларга<sup>2</sup> жайба улашди, молу манол берди, оту тўнлар ҳадя қилди...

— Хали Самарқандни олурмиз, Самарқандни!.. — дер эди одамларга қуроллардан тутқазаркан...

Муҳаммад Мирак зирху совутга ўралган кишиларга қараб, кўнглида ғурур туйиб, мамнуи бўлиб турганида Умаршайх Мирзо қўшинининг бостириб келаётгани ҳақида хабар етди. Буни эшитиб Хутталон ҳокимидан ҳам аввал атрофда уймаланиб юрган ҳозиргина қуролланиб сурон кўтараетган хали машқу майдон кўрмаган черикнинг руҳи тушиб кетди. Барчани кўрқув ҳисси чулғаб олди, хай-хайларга ҳам қарамай ҳамма хар ёққа

<sup>1</sup> *Зарродхона* — совуту зирхлар, қурол-аслаҳалар сақланадиган жой, ҳарбий амбар.

<sup>2</sup> *Бозорчопонийлар* — бу ерда: қалани-қасанилар маъносиди.

қочишга турди. Муҳаммад Миракнинг ўзи сичқоншинг ини минг танга бўлиб Хутгалонга қараб жўнаб қолди...

Умаршайх Мирзо бир царсага доим тан бериб келади: худойи таоло валинеъмат соҳибқиронни азиз ва мукаррам қилиб яратган, кимки унга нисбатан бадхаёлликка борса, муҳолифатга юз бурса, охир-оқибатда хор, несту побуд бўлади... Амирзода шундай ҳолларни кўн бор ўз кўзи билан кўрди. Санай деса, саноғи етмайди. Жимжилоғи билан тоғларни суриб юборишни хаёл қилган, осмон тушиб кетса елкасида тутиб қолишни орзу этган калондимовлар ҳамон учраб туради. Бундай ношукурлар қандай қадам босишни, кимга қўл кўтараётганларини яхши тушуниб етишни, афсуски, билишмайди.

Ростдан ҳам, амирзода назарида худо қаттиқ адаштирган бандалардан бири Муҳаммад Мирак ҳисобланади. Агар у фаҳм-фаросат билан иш тутганда, бошқалардан соҳибқиронга яқинроқ бўлган Хутгалон ҳокими — чунки у куёв! — муҳолифатчи эмас, балки ўзи шундайларнинг изини қуритиши лозим эди...

Хайратга тушган амирзодалар куёв изидан ўлжа кетидан елган оч йўлбарсдай қувишда давом этдилар. Ҳисордан Хулбукка қараб қочган Муҳаммад Мирак Вахш дарёсининг кўздан четроқда бўлган Тошкўприк кечигидан осонликча ўтиб олди. Бу ерларни яхши билмаган Умаршайх Мирзо билан Амир Сулаймоншоҳларга дарёга от солишга тўғри келди.

Қочиб борар экан, Муҳаммад Мирак Хулбукка бориш фикридан қайтди, агар шундай қилса, амирзодалар унга тез етиб олишлари мумкин. У, яхшиси, йўлни буриб, ортадагиларни чалвитиб, Даран Ниҳон ва Дарвозлар<sup>1</sup> ҳокими Шоҳ Жалолиддин ҳузурига боради, чунки унинг билан ош-қатиклиги бор... У тоғларда жоғ саклаши осонроқ.

Қутилмаганда Шоҳ Жалолиддин ўз папоҳига олиш ўрнига, бахти қайтган Муҳаммад Мирак юзига қалъа эшигини қарсиллатиб ёнди. Бу ҳам камлик қилгандай, аскарларига Хутгалон ҳокимини тездан бу ердан қувиб юборишларини буюрди. Хору абгор бўлган Муҳаммад Миракни учинчи фалокат кутиб турарди: ахволни кўрган

<sup>1</sup> Даран Ниҳон — Ҳисор тоғи шўккисидан жойлашган дара. Дарвоз — Хутгалон шаҳридаги манча номи.



хос навкарлару фуломлари ҳамроҳлик ва ҳамрозлик ҳаққига риоя қилмай уни бир-бир ташлаб кета бошладилар. Ёнида уч-тўрттагина мулозимлари қолди холос...

Танг вазиятни кузатиб турган Тармочук, гарчи унга Тўхтамишхон, ўша ерда бирга бўласен, Самарқандда кўришгаймиз, деб тайинлаган бўлса ҳам, тезроқ кетиш харакатига тушиб қолди.

— Мен... ҳоқоним ёнларида бўлишим керак, амирим... Менсиз ҳоқоним қийналиб қомайма?.. Бу менга қаттиқ айб бўмайма?.. Тез жўнашим керак...

— Кетмасангиз яхши бўларди... — деди мўлтираб Хутталон ҳокими.

— Йўқ....

Тармочук қайтиб бориши зарурлигини, бу ерларда узоқ қолиб кетганини, шунинг учун бўлса керак, кеча Тўхтамишхон тушига кириб қолганини ва унга хафа бўлиб, бир овиз ҳам гапирмаганини айтиб, кўзларига ёш олди.

Тармочук жўнаб кетганда Муҳаммад Миракнинг бир ёни ўпирилгандай бўлди, чунки битта таянчидан айрилган эди.

#### IV

Амирзодалар Ҳисор тоғигача қувиб келишгач, изни йўқотиб қўйдилар. Кейин нафас ростлаш мақсадида, Хутталонга қайтдилар ва Дараи Қипчоқ Саройдаги<sup>1</sup> Муҳаммад Миракнинг данфиллама кўшикка келиб тушдилар. Умаршайх Мирзо бир неча кунни фароғатда ўтказди, аммо қулоғи Муҳаммад Миракни ҳар томонга излаб кетган чапдаст йигитларда бўлди. Уларнинг ичида, роҳату хузурда ўлтиришни ўзига номуносиб билган, вақтни ўтказмай тўнгмўйин Хутталон ҳокимини тутиб келишни кўнглига тўккан Амир Сулаймоншоҳ ҳам бор эди.

Ўн кунлар чамаси ўтса ҳамки, бирон-бир ердан: «Хутталон ҳокими Муҳаммад Мирак тутилди!..» ёки «...Қўлга олинди!..» деган хабар келмасди.

Амир Сулаймоншоҳ Хутталондаги Уқбаи Бута дово-нидан ўтганидан кейин бир булоққа дуч келди. Одам қадами етмаган файзиёб бокира жойлар экан. Атроф

<sup>1</sup> Дараи Қипчоқ Сарой — Хутталондаги хушманзара мавзе номи.

борлик жуда фусункор, жаннат пучмоғини эслатади. Амирзода дунёда шунака кўркам жойлар борлигини кўриб хайрон қолди. Пастдаги дара томондан турфа хил қушларнинг ёқимли хонишлари эшитилади. Яна ҳам пастроқда шошқин сойнинг суви офтобда ялтираб кўринади... Мулозимларга муздай сувдан тотиб, ўтириб бир оз хордиқ чиқаришга ижозат берилди. Хориб-чарчаб ташна бўлган навкарлар ётиб булоқдан сув ичар эдилар.

Иттифоқо, Амир Сулаймоншоҳ булоққа келган от изларини кўриб қолди. «Биздан олдин ҳам бу ерларга кимлардир келган экан-да...» — хаёлидан кечирди Амир Сулаймоншоҳ... Изларни кўздан қочирмай, бир неча пушта ошиб борган эди, сал пастқамликда катта арча тагида... тўрт киши даврасида Муҳаммад Миракнинг ёйилиб ўтирганини кўриб қолса бўладими! Валлоҳи аълам! Хутгалон ҳокими, гўё барча ишлари аъло, ташвиши йўқ одамдек беғам, бешарво ёнидагиларга нималарнидир завқ-шавқ билан сўзларди. Гох-гоҳ эллик қадамлар нарида ўтлаётган отларнинг пишқиришлари кулоққа чалинарди.

Амир Сулаймоншоҳ мулозимларига шовқин қилмасликни тайинлади, аввал ими-жимиди уларнинг отларини тутмоқчи бўлдилар. Аммо бир от қаттиқ кишнаб юбориб ишнинг белига тенай деди, Муҳаммад Мираклар хавф келганини сезиб қуролларига ёпишдилар. Хайриятки, улар атрофини кўпчилик ўраб олганидан бари чорасиз қолиб қўлга тушди...

Муҳаммад Мирак ҳар қанча уринса ҳам, сўз қотса ҳам, унга жавоб бермадилар.

Муҳолифатчиларни бошларига қоп кийдириб ўз отларига миндириб Дараи Қипчоқ Саройга Умаршайх Мирзо ҳузурига етказганларида бошқа ёқларга кетган навкарлар душмандан ҳеч қандай хабар топмай қайтиб келиб туришган экан. Муҳаммад Миракнинг зориллаб, мени Амирзода Умаршайхга айтадиган гапим бор, у мени қутқариб қолади, кейин пушаймон сўзлар, дейишларига ҳам қарашмади. Улуғ амирзоданинг ғазаби шу қадар оловланиб кетдики, сабр-тоқат қилмай дарҳол хоину сотқин Хутгалон ҳокими ва шерикларини ясоққа етказишни буюрди:

— Жаҳон аҳли билсун, барча бадбахтларга нанд бўлсунки, кимки валинеъмат билан ғанимликка борғай,

неъмат ҳаққини сақламамай, шундай қисматга дучор бўлмоғи муқаррардур!!!

— Куфрон неъматининг оқибати ҳаминча бошга бало келтиришидан бутун олам яна бир бор оғох бўлди... деди Амир Сулаймоншоҳ ҳам.

## V

Айни шу паллаларда Хоразм бешинчи қатла забт этилиб, тамом элини Самарқандга кўчириш ҳақида фармон берилган, ҳамма кўчини тараддудида эди. Муҳаммад Миракнинг қатл этилганлиги ҳақидаги хабарни етказганларида, соҳибқирон бунга афсус билдирди: «Умаршайх Мирзо бир оз шошилибдилар... Ўттинчи ортда қолдирди-ю, хали ҳам шошилади. Куёвни кимлар фитнага бошлаганини билмак лозим эди. Ҳамма сирни гўрига олиб кетди...»

От бошини вайрон бўлган Гурганжга бурдилар. Абёнлар ўн қадамлар орқада жим келишарди. Муртазойи аъзам Шайх Нажмиддин Кубро мақбарасини тавоф этдилар, Қуръон туширилди.

Соҳибқирон сўник бир руҳда атрофга, узоқларга қарали, қаради-ю қалбини пушаймонлик ҳисси чулғади. Ана, Нажмиддин Кубро, Султон Такаш, Фахриддин Розий, Тўрабска хоним мақбаралари. Нарироқда соҳибқироннинг бундан ўн йил олдин ўз хоссаи шарифи учун қурдирган саройи ... Қутлуғ Темур миңораси эса мағрур кўкка бўй чўзган.. Атроф узоқ-яқинда бузилган уйлар, йиқилган томлар кўзга тақланади. Кунчиқишда йироқда бир мўридан тутун ҳам чиқиб турибди.

«Нахотки Гурганжни вайрончага айлаштирамен, деган бўлсам?.. Бундай истак ахир менда йўқ эди-ку!..» -- алам билан деди ўзига-ўзи Амир Темур...

— Мавлоно Убайд жаноблари!

— Қулоғим сизда, Амир соҳибқирон! -- Хос муниций бошқалардан ажраб соҳибқиронга яқинлашди.

— Тарих китобига ушбу номақбул ишларни очик-ойдин ёзиб қўйингизким, келажак авлодлар билсунлар! Хали, пайтлар келиб, Амир Темур гуриллаб турган шаҳарни буздирди, деб тош отгувчилар ҳам топиладур...

Соҳибқирон жим қолди.

-- Подшоҳ сиёсат қилмагунча вилоят тузалмайдур, Амир соҳибқирон... — ўзини тутолмай сўзга қўшилди

Амир Сайфиддин некўз. — Подшоҳлик талаби бу. Сиёсат учун қилинди...

— Афсуски, сиёсат учун қилинди... Сиёсат учун, ҳа... Аммо Аллоҳнинг ўзи кўриб турибди, чунон уриндимки, шундоқ жанг бўлмасун, деб... Неча бор элчилар юбордим, фитналарга ўралиб қолгон хоразмшоҳ Юсуф Сўфига, қудамизга хамиша дўст қўлини узатишга шай турдим, узатдим... Аммо узатган қўлим ҳавода муаллақ қолди... Кейин ҳам юртни ўзларига бердим. Фитналари тинмади, фитна устига фитна, босқин ... Сулаймон Сўфи оқил йигитлардан эди, сиёсатимизни тўғри англаб иш юритишига умид боғлабон эрдим, уни ҳам йўлдан урдилар. На чора... гуноҳлари ўз бўйнида... Афсус, шаҳар хароб бўлди...

Амир Темур мағриб томонга тикилди. Орага жимлик тушганидан фойдаланиб, Мироншоҳ Мирзо қўллари кўксига сўз қотишга журъат этди:

— Вадинеъмат падари бузрукворимиз!.. Азият чекмасунлар! Ўзларининг ниятлари хамиша курмоқ, бунёд этмоқдан иборатдур, Аллоҳга шукур!..

— Хамиша бизларга бунёд этмоқликдан сабоқ берардилар... — сўзга қўшилди Амир Шохмалик.

Амир Сайфиддин некўз уларга: «Балли!» дегандай кўз қирини ташлади-да, деди:

— Амир соҳибқирон! Қурамен, деган одам уйни бузса, яхшироқ қуриш учун бузадур. Ўзлари Гурганжни бундан ҳам яхшироқ бунёд этиш учун буздирдилар ҳолос...

Амир Темур ялт этиб Амир Сайфиддин некўзга қаради:

— Бешак-шубҳа янгидан бино қилдургаймен!.. Хоразм, иншооллоҳ, салтанатимнинг гўзал шаҳарларидан бири бўлғувендур!..

— Шижоатларига офарин!

-- Илоҳо, ниятигизга етингиз! — қабалида соҳибқирон сўзларини маъқуллар эди амирлар.

— Янги шаҳар бўладур, Амир соҳибқирон! Барини китобда қайд айлагаймен! — қўл қовуштирди Мавлоно Убайд ...

...Умаршайх Мирзо Хоразмдан музаффарона қайтиб келган Амир Темур Кўрагонни тавоф айлагани Самарқандга отланди. Йўлда борар экан, Самарқандда Абулфатҳнинг қатл этилганлиги хабарини эшитди.

Хоразм сафаридан зафар билан қайтган соҳибқиронни зиёрат этгани салтанатнинг турли мавзеларидан амирзодалар, оқалар ва бегимлар тўпландилар. Султон Бахт бегим аллақачон пойтахтда эди.

— Аллоҳдан тилаб сенга «Султон Бахт бегим» деб от қўйғондим... Афсус, Султон Бахтсиз бегим бўлдинг-да, қизим... Бир бадбахтга раво кўриб хато қилдим... Хато қилдим... Агтанг деймен, аммо энди фойдаси йўқ...

Амир Темури қизининг бошини силаб манглайдан ўпаркан, узоқ вақт бағридан қўйиб юбормади.

— Майли, кўнглингни чўқтирма, қизалогим...

Шўрликкина Султон Бахт бегимнинг кўзларида беҳол ёш айланди...

## Й И Г И Р М А И К К И Н Ч И Б О Б

### I

Милодий 1390 йилнинг қиши жуда ҳам совуқ келди. Яқин ўртада мардум бундай совуқни кўрмаганди. Аммо Самарқандда эканликларида об-ҳавонинг тез кунларда бунчалар ўзгариб кетишини, албатта, соҳибқирон тасаввур этмаганди. Қишни Тошкентда ўтказишга қарор қилинди.

Қаҳратон қиш бошланиб-бошланмай узоқ йўлга отланишнинг сабаби бор эди. Йўқ эса, Боғи Чинордами, Боғи Беҳиштда меҳмонхонада гупиллатиб ёғаетган қорни деразадан кузатиб, Сароймулкхоним, Туман оқа ёки суюмли кичик малика Чўлпон Мулк хонимлар билан шакаргуфторлик айлаб ўлтиришга не етсин эди...

Аслида бунинг тарихи узоқ.

Шу йил ёзининг қуёш чарақлаб турган кунларидан бирида Хашка суйи<sup>1</sup> бўйидаги Окёр мавзеида қурултой чақирилди. Мамлакатнинг турли бурчакларига: «Хар вилоятга музофотдан тумоноту хазорижот беклари, доруна-ю оқсоқоллар Окёрда хозир бўлсунлар!» деган фармон юборилди.

Кўм-кўк майсалар билан қонланган майдонда хар тарафдан вакил бўлиб келган турку тожикнинг олий мар-

<sup>1</sup> *Хашка суйи* яъни Кашкадарё.

табали азамат эрлари майдонталаб нахлавонлардай қурултой бошланишини кутиб гуррас-гуррас юрар эдилар. Теналикдаги маҳобатли саронарда олдида олтин тахт Амир Темур пойи қадамига мунтазир... Тахтнинг икки ёнида сарой аъёнларига мўлжалланган гулдор тўшаклар кўзни олгудай бўлиб ловуллаб ёнади. Кунчиқишда узокларда қорли тоғлар Аллоҳнинг қудратига тан берган холда таъзимда бир жойда қотиб турардилар...

Амир Темур саронардадан кўринганда сарой аъёнлари аллақачон тахтнинг икки ёнидаги ярим ой шаклида солинган тўшакларда ўлтиришарди. Чап томонда пири муршид Мир Саййид Барака, Умаршайх Мирзо, Мухаммад Чуроға додхох, Амир Мусо, Амир Довуд дуғлат, Шайх Нуриддин баҳодир ва бошқалар кўр тўкишган. Ўнг томонда Султон Махмуд ибн Суюрғатмишхон, Амир Сайфиддин некўз, Амир Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Амир Шохмалик, Мирзо Алибек ва бошқалар кўринишади... Улар қаторида Тўхтамишхоннинг муҳолифлари Жўжи улусининг номдор валлааматлари Темур Қутлуғ ўғлон, Кунча ўғлон ва амир Идикулар ҳам ўтиришибди. Амир Идику соҳибқиронга, Тўхтамишхон саройида ҳамиша жопини ҳовучлаб яшаганини, ҳокондан ҳеч яхшилик келмаслигини, унинг қўлида бир кунмас бир кун ўлиб кетишини ҳис қилганидан кўрқиб қочиб келганини, айниқса, Довдирсой воқеасидан кейин, у аниқ Амир Темур томонга ўтишга қарор берганини билдирди ва соҳибқиронни кўп нарсалардан огоҳ этди.

Даставвал, Мир Саййид Бараканинг залворли овози майдон узра янгради. Пири муршид Қуръон туширгач, Аллоҳ шаънига, расули акрам ҳақиқа, чорёрлар ёдига ҳамду санолар келтирди; жумла мўъминлар қаторида Абулмансур Абулмузаффар соҳибқирони комкор Амир Темур Кўрагон ҳазрати олийлари салтанатини бардавом айлашини, азиз жонларини ўз папоҳида асрашини сидқидил парвардигордан тилади. Қуръоннинг сеҳрли қаломлари, юрак тубидан олиб айтилган тилак-дуолар майдонни тўлдириб ўлтирган мардлар кўнглини кўтариб юборди. Қурултой жиловини Турон хони Суюрғатмишхон вафот этгандан сўнг унинг ҳаққиға риоя этиб хон қилиб кўтарилган ўғли Султон Махмуд қўлиға олди.

Қурултойда асосан Амир Темур гапирди. Соҳибқироннинг нутқи ўтган уч-тўрт йилдаги ишлар сарҳисоби-

га ўхшаб кетди. У гаширар экан, айна пайтда кўнгил нардаси ортидаги воқеалар ҳам кўз олдидан бир-бир ўтарди.

— Эй аҳли курултой! — сўз бошлади соҳибқирон. — Ўтган йили Тўхтамишхон кўшини Саброн ёқларда изғиб қолди. Қўшин манглайи Хўжаид суйидан ўтиб Зарлукка<sup>1</sup> етди деган хабар келди. Буни эшитиб ким уйда тинч ётаркин?.. Дарҳол йўл тадорикини кўришга киришилди. Амир Сайфиддин некўз бошлиқ нўёнлар ва амирлар тиз чўкишиб, бир оз сабр этишларини, чор атрофдан қўшинлар жам бўлиб олишлари, ҳавонинг ҳам сал юмшаши лозимлигини айтишиб бизга маслаҳатлар бердилар... Буни албатта асло кутмаган эрдим... Ўшанда ҳам киши эди, чакиб оладиган совуқ шиддатларни қирқарди...

Ўшанда соҳибқироннинг кўнгилга ногаҳонда, амирларим жангга боришдан чўчишмоқда, ўз жонларининг хузурини ўйлашмоқда, шундан бир оз тўхтаб турайлик, дейишяпти, деган ноҳуш фикр келди. Унинг кўнгилга энг оғир оладиган нарсаси -- душманинг юртга бостириб кириб эмин-эркин бошбошдоқликлар қилиб юриши эди. Бунга у ҳеч чидай олмас, эшитган заҳоти туши тун демай, кунни кун демай, иссиқ-совуққа қарамай тезда фалокатни бартараф этишга ошиқарди. Ҳазаб томирлари қўзғолса-да, аранг ўзини босди ва деди:

— «Ат-таъхиру фил-офат» деган арабча мақол бор. Кеч қолмоқ офатдур, дегани бўлади. Оқил киши ҳеч қачон бугунги ишни эртага қолдирмайди. Эрта ўз ишини ўзи билан бирга олиб келади. Бир қудратли подшоҳ қандоқ хор бўлгани ҳақида эшитмаганмидингиз?.. Ундан шундай аҳвол сабабини сўраганларида: «Уч одатимнинг касофати тегди, -- дебди. -- Энг аввал, донишмандлар панд-насихатларига қулоқ солмадим; кейин, нафсим нима нарсагаки ёлиб келиб кўнглим рағбат кўргизса ўша ишни қилдим ва учинчиси, бу кунги ишни эртага қолдирдим...»

Фурсатни ўтказмай қишнинг ўртасидаёқ салтанат қўшини Тўхтамишхон сари отланди. Тўхтамишхон Ясси шаҳридан ўтиб саҳро қўйнига чекинди, соҳибқирон келаётганини эшитиб, Дашти Қишлоқ ичкарасига қараб

---

<sup>1</sup> Зарлук — Ариё дарёсининг Сирдарёга қуйиладиган жойида, чап томондан манже номи. *Хўжаид суйи* — Сирдарё.

жуфтакни ростлаб қолди. Хумоюн ўрдудан, Умаршайх Мирзо ўз чериги билан душман кетидан борсин, деган олий фармон бўлди, соҳибқироннинг ўзи Оқсув<sup>1</sup> мавзеига қараб йўналди. Амирзода чериги Сарик Узан мавзеида душман коровулига етганда ҳамма хар ёққа қочган, ёғий манзилида ҳеч ким йўқ эди...

Соҳибқирон Умаршайх Мирзоларнинг тил ҳам тута олмай қайтганларидан рақжиб турганди, Хуросондан келган хабар уни бадтар ғазаблантирди. Ҳожибек Жоникурбоний билан сарбадорлар яхши кенгашларга қулоқ солмай Калот ва Тус черикларини жам қилиб ёғийлик туғини баланд кўтарибдилар...

— Зудлик билан Хуросонга борсуңлар, амирзодам! — буюрди Амир Темур Мироншоҳ Мирзога. — Фитналар ўтини дархол ўчирмак даркор!.. Зинҳор аланга олишига йўл қўймангиз! Шафқат қилинмасун! Шу лаҳзадаёқ йўлга чиқилсун!

Соҳибқирон душманларга нисбатан гапираётиб, биринчи марта «Шафқат қилинмасун!» деган сўзларни айтиб юборганига хайрон қолди. Демак, китоб ва тарозилар иш бермади, энди навбат темирга етди... Яна қиличга...

Амир Темур барини умумий вазиятни яна бир назардан ўтказиш ниятида эслаб ўтди. Соҳибқироннинг аччиқ-аччиқ гаплари қурултой аҳлини чуқур ўйларга толдирди. Амирлар ва нўёнлар ҳар ким ўз ичидан ўтганини ўзи билиб, индамай тинглардилар.

Хашка суйи шовуллаб оқарди.

Кейин эпитишича, ўшанда амирлару беклар даврасида ҳам шу ҳақда сўз кетган экан.

— Фикримча, — дебди залворли қилиб Шайх Нуриддин баходир. — Совутмасдан шартта Тўхтамишхон кейинидан от суришимиз керак...

— Буни ўйлаб кўриш лозим... — сўзга қўшилибди Амир Шохмалик. — Ўйлаб кўриш керак...

— Нимасини ўйлайди?.. — Шайх Нуриддин баходирнинг ғаши келгани билиниб қолибди. — Нимасини ўйлайди? Ашаддий душманми — йўқ қилиш керак, вассалом! Демак, бориш керак! Тез бориш керак!..

— Бориш керак, баходир! Фақат аввал Туглуқ Темурхоннинг ўғли Хизр Хожа ўғлонини бартараф этиб,

<sup>1</sup> Оқсув — Бишкек ёрғида жойлашган мавзе, ҳозирги номи Беловодское.



кейин бориш керак! — муносабат билдирибди босик Амир Шохмалик.

— Хизр Хожа ўғлон?.. — ясси бурнини жийирганча сухбатдошига тикилибди Шайх Нуриддин баҳодир. Эс-хушингиз жойидами, амирим?.. Тўхтамишхон ҳақида сўз кетяпти, адашмангиз! Хизр Хожа ўғлон эса Олмалифта...

Охири нима билан тугаши номаълум бундай муноқашаларни ҳамиша ўз вақтида бартараф этиш тарафдори бўлган Амир Сайфиддин некўз, аралашишимиз керак шекилли, дегандай Муҳаммад Чуроға долхоҳга бир қараб кўйибди...

— Адашаётганим йўқ!.. Хизр Хожа ўғлон мўғул қавмининг хони, яқиндаги улуғ душманлардан бири... — кесатикни сезмагандай давом этибди Амир Шохмалик. — Вазиятни англамак лозимдурки, идрок билан қаралса, ҳозир бу душманини бир ёқли қилиб, кейин Тўхтамишхонга борилса мақбул бўлармиди...

Шайх Нуриддин баҳодирнинг жахли чиқиб кетибди:

— Демак... сиз идрок билан қарадингиз... Биз эса қарамадик... Сиз вазиятни англадингиз, биз англамадик...

Амир Шохмалик Шайх Нуриддин баҳодирнинг доим унга қандайдир ғараз билан қараб юришини сезиб юрар экан. Унинг устига, бир жойда амир одамлар ўртасида баҳодир билан мўғул қизи воқеасини кулиб-кулиб айтиб берган экан, буни эшитган Шайх Нуриддин дарғазаб бўлибди. Шундан бери баҳодир амирни ўзига рақибу душман билиб, пайгини тоғиб орани очик қилиб олмоқчи бўлиб юрармиш.

— Ўйлаб кўриш керак, дедим холос... — катта-катта кўзларини тикиб хотиржам жавоб қилибди Амир Шохмалик...

— Демак, сиз ўйлаб кўрдингиз, биз эса ўйламадик... — қисик кўзлари бадтар қисилиб қарабди Шайх Нуриддин баҳодир... — Бизнинг ақлимиз йўқ, ўйламай иш қиламиз...

Худо билади, баҳс нима билан тугарди экан, аммо шу палла ҳумоюн ўрдудан олий фармон етибди:

«Барча черик жам этилсун!.. Баҳодур ва беклар Мўғулистонга отлансунлар, ҳар ерда мўғул қолғон бўлса, мусаххар айлаб қайтсунлар!..»

Ҳамма Амир Шохмаликка қарабди! Шайх Нуриддин баҳодир эса аламда ерга тикилганча қолибди...

...Ўшанда Амир Темур Хизр Хожа ўғлон томонга кўшин жўнатишга қарор қилди. Бу тўғри қадам эди. Соҳибқирон кўшини эса душман лашкарини кўп ҳисоблаб танг аҳволда олт ичиб сулҳ тузишга мажбур бўлибдилар... Шу нохуш ҳодисани ўз бошларидан кечирган Амир Сулаймоншоҳ, Жаҳоншоҳ ибн Жоку ва Шайх Нуриддин баҳодирлар қаттиқ дашномда қолдилар.

Амирларининг тутумидан соҳибқирон ғазаб отига минди! Ҳай-ҳайга ҳам қарамай, амиру баҳодирлар юзига тарсаки тортгандай, ўзи черик бошида Хизр Хожа ўғлон кейинидан тушди ва илғор юриб Самарқанддан икки ойлик йўл масофадаги Юлдуз<sup>1</sup> водийсигача от суриб борди. Мухолифларни сахро ва тоғларда ҳам тинч қўймай додини бердилар. Сон-саноксиз молу қўй, тева-ю от, соҳибжамол қизлар ва хотинлар ўлжага тушди. Ҳумоюн ўрдудан, бари черикка улашиб чиқилсун, тақсим этилсун, деган фармон содир бўлди. Қўрқинчдан мўғуллар қочиб қаён боришини билмас эдилар...

Мўғул қавмининг оти чиққан аъёнларидан Ҳожибекнинг ўн етти ёшли хурилиқо қизи Чўлпон Мулк оқани кўрсатганларида, замонинг тескарилиги, душманлар кирдикори, амирлар ношудлигидан соҳибқироннинг тошга айлана бошлаган кўнгли юмшаб, фавқулодда нур ингандай бўлди, кўзлари гўзал малакнинг ойдай жамолидан ёришди... Ҳожибек мўғулнинг қизи, қиз эмас, бир баёйи офат нариайқар эди! Азал наққоши беармон сайқал берган бу дурри яктога қараганнинг, шубҳасиз, ҳайратдан ёқа тутмай иложи қолмасди. Нақшин олмадай юзлари нигоҳни ўзига тортиб олади, қийиқ кўзлари жозибали боқади... Самарқандга қайтгач, соҳибқирон қизни ўз ақди никоҳига олди ва шабистонига маҳрам этди, юрт олдида дастурхон ёзди, ош берди. Бу қутлуғ издиҳомга куёви ўлиб тул қолган Султон Бахт бегим билан Амир Сулаймоншоҳнинг тўйлари уланиб кетди...

Сирасини айтганда, торинадиган ишлар юз бераётирда... Бу қандай гап ўзи?.. Тўхтамишхон силлиққина кўлдан чиқиб кетди. Энди бузғунчиликларини тавин давом этдиради. Хуросонда бўлса бошқа тескаричилар ҳамон ёмонлик ниятларидан кеча олмайдурлар... Давлат бошига келганига салкам йигирма йил бўлаётир, наҳотки

<sup>1</sup> Шарқий Туркистондаги мавзе номи.

улкан жаҳоний салтанат қурмак, Аллох буюрган бу салтанатда тинчлик, дориломонлик пайдо қилмак, одамларни бахтли этмак ўрнига, ана бу амир фитнасини барта раф айлаш керак, мана бу бузғунчини қувиш зарур каби лидаги майда-чуйда юмушлар билангина банд бўлиб юра верса?.. Меҳру шафкат, химмат деб Хоразмда бўлгани дай бир ишга беш марта уринишнинг нима зарурати бор? Жетага-чи?.. Жетага ҳам тўрт-беш бор юриш қилин ди. На Қамариддинни тутди, на Анко Тўрани! Хамон улар тоғлардаги эркин такадай тошдан тошга сакраб юришибди... Шундай холнинг юз бергани учун соҳибқи рон ўзини ўзи кечиролмайди...

Мана яна қурултойга тўпланиб турилибди. Энди Даш ти Қипчокқа Тўхтамишхон изидан бориш керак! Сабаби, Олтин Ўрда хони билан орани очик қилмай туриб, ўз ниятларига эришмаги мушкуллиги аён бўлиб колди. Тўхтамишхоннинг дўст бўлишига асло ишонч йўқ энди. Тамом! Олтин Ўрдани эгаллаб, қувватини кесиш, катта шаҳарларини яқин-ўртада тикланмайдиган қилиб бузиш, харобага айлангириш, оқибатда Чингизхон сулоласининг сўнгги давлатини ер юзидан супуриб ташлаш даркор!.. Йўқ эса, Турон салтанатига тинчлик йўқ!.. Соҳибқирон буни аниқ билади.

— Мухтарам қурултой аҳли! — давом этди Амир Темур тизгинсиз ҳаслларини бўлиб. — Халлоқи безаволга салламноки, зиммамизга юклагон ишини адо этмакка бел боғлагондурбиз... Ҳақ таоло факирга Қуръони каримни ўқумак ва фақиру мискин вამини емак, олам аҳлини бахтли қилмакдан ўзга ташвишни юкламагондур... Бас, тутингон ўғлимиз Тўхтамишхон оёғини адолат майдони дан четга қўйди, мардум унинг ёмон феълидан озурда... Кечиримлилик йўлидан боргондик... Химматимиздан ба ланд мартаба-ю олий мақомларга етишмиш эрди, ана энди кўрингизки, тарбият ҳаққини эсидан чиқариб нопок иш ларга қўл урибдур. Уни бошимизда тутгон эрдик, бошини қаерга қўйишни билмай қолибдур... Гарданини совутиб қўйиш зарурати туғилмакда...

Шу палла борлиқ атрофда ажиб бир сукунат ҳукм сураб эдики, Мухаммад Чуроға додхоҳ назарида, шаба да ҳам елмас, тепада қушлар ҳам учмас, узокдаги қорли тоғлар ҳам жим тинглар, осмон ҳам диққат билан қулоқ солар, хатто қурултой бошланишидан олдин шовуллаб

окиб турган Хашка суйи ҳам тўхтаб қолгандай сокин эди.

Мир Сайид Барака Амир Темурга шундай сўзларни айтиш бағоят овир ва похуш эканлигини тушунар, (ахир Тўхтамишхон унинг тутинган ўғли!) айна пайтда ичида уни кўллаб-қувватларди. Бундай қадамни аввалроқ ташлаш лозим эди!

Пири муршид шу палла Тўхтамиш ўғлоннинг илк бор Кўксаройда кўрганини эслади. Ўшанда подшоҳзодага боқаркан, беихтиёр кўнглига кандайдир ёқимсиз нарса сояси кириб қолгандай бўлганди. Кейин раҳматли Суюрғатмишхон ҳам оқ банот тўн кийган соҳибкироннинг қора чакмонга ўралган Тўхтамиш ўғлон билан кучоклашиб кўришганини, бу нарса унга худди Амир Темур кўйнига қора илон кириб олгандай туюлганини алам-ла айтиб берган эди... Ҳа-ҳа, қора илон эмас, аждаҳо! Юҳо демак мумкин!

— Бас, черик жам этилсун! Ҳар вилоятдин тумонот ва хазорижот беклари лашкарларини йирсунлар! Ҳар бекнинг қўлида қанча навкар борлигини, неча кишини отлантира олишини муфассал<sup>1</sup> қилиш ва маълумотни бахшилару тавачиларга топшириш лозимлиги айтилсун! Агар бирон бек муфассал қилинган кишиларини черик куни ҳозир этмаса, гуноҳи ўз бўйнида бўлиши уктирилсун!.. Яқин фурсатда, иншоллох, Дашти Қипчоқ сори мутаважжих бўлғоймиз!

— Мутаважжих бўлғоймиз!

— Мутаважжих бўлғоймиз!

— Мутаважжих бўлғоймиз!..

Ҳайкириқ овозлари борлиқни тутди... Сафар қилиш — барчанинг назарида, турфа ўлжа, мол-дунё, гўзал чўрилар дегани эди, буни ҳамма яхши тушунарди. Қийқириқлар орасида эллик-олтмиш қадамлар нарида қозиклардаги отларнинг кишнашлари ҳам эшитилиб қоларди.

Муҳаммад Чуроға додхоҳ қараса, Хашка суйи шовуллаб оқмоқда, қушлар тепада ғужғон ўйнамоқда, тоғ тарафдан майин шабада эсмоқда, осмонда паға-паға оқ булутлар кезиб юрибди...

Қурултой тугагандан сўнг, амирлар ва баҳодирлар, барча вакиллар нималарнидир ўзаро муҳокама қили-

<sup>1</sup> *Муфассал қилмоқ* — яъни аниқ рўйхатга олмақ.

шар экан, аллақандай таважжухда дарё бўйида ёзилган башанг дастурхонга йўналдилар...

Уч ой Дашти Қипчоқ юришига тайёрланиш билан ўтди...

## II

Шу орада соҳибқирон кўнглини эзган бир ходиса рўй берди.

Кўксарой сайисхонаси мирохури бир куни, ҳумоюн ўрдуга келиб: «Амир соҳибқиронга сўзи бор»лигини айтиб, киришга ижозат сўради.

— Амир соҳибқирон, бир қошиқ қонимдан кечасиз... — деди таъзим бажо келтириб мирохур, у ўттиз бешлардаги боши катта, йирик одам эди. — Сахар қарасам, дарвоза олдида... Хонўғлон турибди!..

— Хонўғлон?!.

Амир Сайфиддин нсқўз билан бўлажак савашилар ҳақида сўзлашишиб ўтирган Амир Темур чакмоқ чакандай ялт этиб мирохурга қаради ва тахтдан туриб кетганини билмай қолди.

— Хонўғлон дейсанму?.. Бўз тулпор?!. Тўхтамишхондаги от?!. Қаердан келибди?..

Мирохур яна таъзим қилди:

— Қочиб келибди шекилли... Жуда абгор бўлғон...

Соҳибқирон бошқа ҳеч нарса сўрамади. У тезроқ суюкли отини кўришни истарди. Шу заҳотиёқ улар мирохурни олиб сайисхонага жўнадилар.

Сайисхона ховлисига кирганларида соҳибқироннинг кўзи боши теракка қаратиб боғлаб қўйилган Хонўғлонга гушди-ю вужуди титраб келди. Вох-вох!.. Бир пайтдаги гижинглаган сулув тулпордан асар ҳам йўқ... Рўпарада азоб-укубатларда қаровсиз қолган, ориқлаб кетган, қовурғалари туртиб чиққан бошқа бир от турарди... Чап биқинида аллақандай йиртқичнинг чуқур ботган тиш излари ҳали битмаган, ўнг оёғи тиззасида каттагина жароҳат кўринади. Бошини ерга экканча, худди қарашга ботинмагандай алпозда турган от бирдан соҳибқирон нафасини сездими, шарт қайрилди! Амир Темурнинг бағри узилгандай бўлди: Хонўғлоннинг бир кўзи ... йўқ эди!

— Бечора жонивор!.. Бечора жонивор!.. — деёлди холос Амир Темур.

Хонўғлон Довдирсойдан қочганча чўлу маликлардан ўтиб, адирлар ошиб, ўр-қир кезиб Самарқандга қандай етиб келганини Аллохдан ўзга ҳеч ким билмасди. Ақлли от наана-пастқам йўлларни танлаб келган бўлса керак, албатта... Йўлларда адашгандир. Кимдир, бир бўз отнинг Самарқанддан беш фарсах масофадаги Қангли қишлоғига яқин ерда итлар орасида қолганини кўрганмиш, дейишди. От итлар халқасини ёриб чиқиб кетганмиш. Ўша, Хонўғлонми ёки бошқа отми, буни айтиш қийин. Хар қалай, тулпор олдинги оёғидан қаттиқ ярадор бўлганди. Тўхтамишхон урган қамчи зарби шунчалар кучли эдики, йўлдаёқ Хонўғлоннинг чап кўзи оқиб тушди...

Соҳибқирон бориб ссвимли отини силай бошлади. Силар экан, кўзларига тўлиб ёш келди. Отни бўйнидан кучоқлаганча қаттиқ баррига босди... Беихтиёр ўзини гуноҳкор сизди. Хонўғлонни, тил-забонсиз бегуноҳ махлуқни шу кўйларга солган Тўхтамишхон эмас, балки Амир Темурнинг ўзидир. Агар ўшанда меҳри ортиб уни тутинган ўғлига тухфа этиб юбормаганда шундай ҳол юз бермаган бўлармиди.

Ҳа, соҳибқирон ота-боболар удумини унутди. Ахир турклар ҳеч қачон миниб турган отини бировга бермайдилар-ку! Отнинг эгари — салтанатнинг тож-тахти. Лекин подшолар ўртасида мана шундоқ совға-саломлар бериш, ҳадялар қилиш русуми бор. Чунончи, Аббосий халифалардан бири Султон Жалолоддин хоразмшоҳга ҳадялар йўллар экан, эгар-жабдуқлари олгиндан, туёқларига қиммати юз динор келарлик халқачалар осилган учқур отни ҳам кўшиб юборганди.

Эҳ, шўрлик тулпор!.. Шўрлик тулпор!.. Шундай бўлишини билганида... билганида... Энди пушаймондан не фойда...

Соҳибқирон хамиша отлар ҳақидаги қиссалар эшитишни ёқтирарди. Мавлоно Убайддан кўп ривоятлар тинглаган. Муҳаммад алайҳиссаломни Меърожга олиб чиққан, жаннатдан келтирилган, «кўзи етган жойга оёқ кўя оладиган, илдам» Буроқ деган афсонавий оқ от борасида нақллар бисёр... Искандар Зулқарнайннинг Буцифол номли дулдули ҳам жуда садоқатли бўлган экан. Искандар Ҳиндистон юришидан қайтаётиб, жанг-жадалларда дўсту ҳамроҳ бўлган асов дўнон отининг суяқларини кўриб кетишни истабди. Дулдул ўлган ерга келиб, унинг

бош суягини топтириб қучоқлаб олиб йиғлаган экан... Султон Жалололдиннинг учқурқанот Самани эса уни Чингизхон аскарларига тутқизмай Синд дарёсидан елдай олиб ўтиб кетибди...

Амир Сайфиддин некўз охиста ер тенинаётган Хонўрлоннинг омон қолган ўнг кўзидан ёш томчилари оқаётганини кўрди. Тулпор йиғларди...

Хонўрлон қандай қилиб қочиб келди, нимага, қаердан, — соҳибқирон чунон уринмасин, бу саволлар жавобсиз қолди. Икки кундан кейин мирохур «бир қошиқ қондан кечишини сўраб», гафлатда қолганини, эргалаб турса, Хонўрлоннинг ўлиб ётганини айтиб берди... Ҳеч ким билмабди. Узоқ йўл юриб хориб-чарчаган тулпор азобларга дош беролмаган кўринади... Амир Темур қаттиқ изтиробда қолди. Хали хануз тулпори Тўхтамишхонда бўлса ҳам қандайдир ўзида тургандек хис қилар, кўнгли тўқ юрарди. У севимли отини Чўпонотанинг этагидаги кичик бир теналикка кўмишларини буюрди...

Куз охирларида, Амир Темур кўшини юришга отланган чоршанба куни пойтахт кўчалари одамлар билан гавжум бўлди. Бир кун олдин салтанат жарчилари, бутун маҳалла-ю гузарларда эртага соҳибқирони қомкор Абулмансур Амир Темур Кўрагон жаноби олийлари Дашти Қишчокқа жўнаётганларини эълон қилдилар. Кўксарой олдидан то Боғи Баландгача Тошкент йўли атрофлари авомуннос, кекса-ёш, хотин-халаж, навқарларга ҳавас билан қараётган бола-бақраларга тўлиб кетди. Улар орасида тақяхона бошлиғи паҳлавон сифат Уста Шунқор, Эсон бувалар кўринарди. Аскиячилар Ориқ билан Паканаларнинг атрофида эса кулгу овозлари эшитиларди. Барча салтанат кўшинини оқ йўл тилаб кузатишга чиққанди.

Икки бола бир-бири билан шундай суҳбатлашишарди:

— Вуй!.. — дерди бири. — Анови навқарни миниб олган отини қара! Зўр экан-а!..

-- Зўр-да!

-- Катта бўлсам, мен ҳам навқар бўламан! Ана шундай от минаман!..

-- Аскар бўлармиш! Шилликсан-ку!.. — деди иккинчиси... -- Шилликларни олишмайди...

.. Нима-а?.. — хезланди биринчи бола...

Атрофдан, ўнгу сўлдан олқишлар янграр, уларга яна бошқалари қўшиларди:

- Оқ йўл, Амир соҳибқирон!..
- Ой бориб омон келинглар!..
- Худо ўз паноҳида асрасун!..
- Асрасу-у-ун!..

Сафар узоқ эди, даставвал маҳобатли сафга айланган отлиқ аскарлар жўнаб кетдилар, кейинидан улкан масофани эгаллаган пиёдалар окими пайдо бўлди. Боварчилар<sup>1</sup>, оризлар<sup>2</sup>, сартарошлар, қуролсозлар, камонсозлар, оҳангарлар, дурадгорлар, йўлсозлар, карнайчилар, бурғучилар, хуллас, уруш деган ҳаёт-мамот саҳнасида зарур бўлган ҳоказо касб эгалари ҳам бу сафда бор эдилар. Кўчани тўлдириб гуррас-гуррас бораётган сафнинг суръатида дунёларни титратувчи суронлар яшириниб ётар эди.

Кўшин охирида катта увруқ йўлга чиқди. Сароймулк-хонимдан то кичик малика Чўлпон Мулк оқагача хонимлар бари жам бўлишган, изма-из эса аскарларнинг оилалари борардилар... Увруқнинг энг охиридаги совутларга ўралган дубулғалар кийиб олган тўққиз соқчи қораси Чўпонота тепалиги ортидан кўринмай кетганда вақт асрага бориб қолганди.

### III

...Тошкент соҳибқиронни худди йўлига оқ поёндоз солгандай оппоқ қор чойшабига бурканган ҳолда кутиб олди. Чилла кириб қолган, замҳарир киш салтанати борлиқда ўз шукуҳини намоён қилади.

Соҳибқирон Самарқанд дарбоза кўчасидаги ҳоким қароргоҳида тўхтади. Икки ошёнали уйнинг ҳашаматли меҳмонхонасига жойлашган Амир Темур, черикка Қаросмон мавзеига борилсун ва ўша ерда тегишли фармонни кутилсун, дея тайинлади. Ҳарам аҳли хайхотдай ҳовли этагидаги қатор уйларга йўналди.

Кутилмаганда соҳибқирон ўзини ноҳуш сеза бошлади. Қачонлардир Сеистондаги жанглардан бирида ўнг оёғига ва ўнг қўлига ўқ тегиб ярадор бўлгандан бери, гарчи жароҳатлар битиб суяк суриб кетган эса-да, вақти-вақти билан сирқираб оғриб туради. Аммо парво қилмайди...

<sup>1</sup> Боварчи — ошпаз маъносида.

<sup>2</sup> Ориз — қўшинда аскарлару мансабдорларга маош берувчи, казначини.



Тездан собиқ хос табиб Намозхўжа Шошийни чакиртирдилар. У шаҳарнинг Кўкча даҳасида турар экан. Машҳур табиб беш йил олдин кексалик палласига кирганини, умрининг қолганини бола-чақалар, қариндош-уруғлар олдида ўтказиш истаги борлигини айтиб, минг истиҳола билан соҳибқирондан кетишга ижозат сўраганди...

Хўжандда, Шайх Маслахат мазорини тавоф этишга борганларида, — мазор ҳам бир тепаликда жойлашган экан, — чамаси, тоғ томондан эсан кишининг совуқ изғирин шамолида соҳибқирондан совуқ ўтиб қолди. Йўлда ҳам билинмади-ю Тошкентга қайтгач, ўша ушук захмати сезила бошлади. Ҳар қанча ишак кўрпаларга ўраб қўйсалар ҳам: «Яна кўрпа ташлангиз! Совқотиб кетяпмен!..», дер, бугун аъзои бадани дир-дир қалтирарди. Бошидан оёғигача ҳеч исимаиди. «Ушук ебдилар-да... Ушук ўтибди... Парвардигор шифосини берсун! Шифосини берсун!..» дейишарди атрофда парвона бўлиб қуймаланиб юрган табиблар... Ташқарида гупиллаб қор ёғарди.

Дори-дармонлар ҳар қалай фойда берди. Соҳибқирон сахарга борганда сал жони ором олди, шекилли, мизғигандай бўлди. Аслида дарднинг зўридан бемор дармонсизланган, қўл-оёғини кимирлата олмасди. Бесаранжому безовта бўлган ҳарам маликаларидан тортиб фарзандлар, амиру баҳодирларгача барча: «Хайрият!.. Дард кетди! Дард кетди!..» деб турган эдилар, янги ташвиш чикди. Кечга бориб, соҳибқирон тагин бетоқат бўла бошлади. «Исиб кетяпмен!.. Исиб кетяпмен!..» дер эди энди бемор устидаги кўрпаларни отиб ташларкан. Намозхўжа Шоший соҳибқироннинг кенг пешонасига қўлини қўйганди, худди қизиб турган темирни ушлагандай бўлди! «Ёпирай! Астаффурилло!..», деди хайратда, ҳарорат бағоят юқори эди.

Уч кеча-уч кундуз беморнинг аҳволи ўзгармади. Бедаво иситма уни қаттиқ исқанжасига олган, ўзини билмай ётарди. Табиатан дардга оғир соҳибқирон иситманинг зўридан «Ох!..» деб юборар, алахсирар, ухлаб-ухламаганини ҳам билмасди. Турфа хил ўйлар уни қамраб келар, на уларни идрок қилишга қувват бор эди унда, на ўзидан нарига ҳайдашга... Гоҳида кўзи илиниб, рўёлар уммонига тушиб қоларди. Лекин тушини ҳеч туш деб ўйламас, кўраётганида улар рўйи рост ҳақиқат бўлиб туюларди...

Бирдан ўлим ҳақидаги фикрлар Амир Темур мияси-

ни чулғаб олди. Вафот этса... салтанатини ким бошқаради? Жаҳонгир Мирзо оламдан ўтиб кетди... Ўғиллардан қай бири энди валиаҳдликка муносиб, қай бирига салтанатни ишониб топширади?.. Қай бирига?..

Шундай деб турганда, тушига расулиллоҳ кирибдилар. Аммо ердами, кўкдами, боғдами, тоғдами эсида йўқ эмиш. Расулиллоҳ саллаллоҳи алайҳи васаллам: «Етмиш авлодинг подшолик қиладур, хотиржам бўл!» дебдилар. Дебдилару ғойиб бўлибдилар. Ногаҳон улкан дарахт кўринганмиш. Йирик-йирик япроқлари қуюқ соя ташлармиш, шохлари орасида ҳар хил қушлар чирқиллашиб яйрашармиш, ҳашаротлар ўрмалашармиш, бари дарахт меваларидан нафланармиш... Лекин меваларнинг айримлари ширин, ўзгалари нордон эмиш. Ўзи ҳам татиб кўрганмиш... Шунда қайдандир ғойибдан сирли овоз эшитилибди:

«Эй соҳибқирон! Дарахт сенинг ўзингдир, шох ва барглари — авлодларинг бўладир. Меваларидан еган қуш ва ҳашаротлар эса неъматингдан баҳраманд бўлаётган халқлардир...»

Кейин туш ўзгариб кетибди... Тушида бепоён саҳро эмиш. Соҳибқирон атрофини ваҳшатли жинлару алвастилар, қобону бўрилар, бадбашара эркаклару аёллар, қушлару қурт-қумурскалар ўраб олган эмиш. Кейин икки йил аввал оламдан ўтган пири комил Шайх Зайниддин Абубакр Тойбодий пайдо бўлиб қолганмиш... Шайх ўлмаган эмиш. Соҳибқирон дарҳол кўрган тушининг таъбирини сўрабди: «Тушларида аён бўлган даҳшатли махлуқлар — дебди пири комил, — қилғон ёзуқларидур. Узукка боқиб турсунлар... Тезда тавба, тазарру қилиб гуноҳларини ювсунлар!..»

Ниҳоят иситма йўқолди, аммо яна ушук егандай буткул аъзои баданини қалтироқ тутди. Бир ҳафталардан кейин соҳибқирон ўзига келгандай бўлди, аммо энди бир пайт жароҳатланган вақти-вақти билан оғриб турадиган ўнг оёғи билан ўнг қўли безовта қила бошлади. Энг даҳшатлиси, беморда ҳол йўқ, дармонсизликдан қўлини ҳам кўтара олмас даражада эди. «Шунчалар дард берганингга шукур!..» дея пичирларди Амир Темур мажолсиз шифтга қараб ётаркан.

Шу орада Самарқанддан Мир Саййид Барака етиб келди. Пири муршид муриди, балки мурид эмас, муҳиб, шавкатли баҳодир Абулмансур Амир Темурни ожи-

зу нотавон кўриб ҳеч кўзларига ишонмади. Соҳибқирон озиб қолган, ранглари ҳам заъфарон тусда эди...

— Аллоҳ суйган бандасига дард берадур, Амир соҳибқирон! — деди Мир Саййид Барака оҳиста беморнинг манглайига кўл кўяр экан. — Зишҳор кўнгилларини чўктирмасунлар! Дардини берган шифосини ҳам берадир, иншооллоҳ!

Тағин ташқарида ўн беш кун аввал бўлгандек гупиллаб қор ёғар эди.

...Соҳибқирон қирк кун деганда беклару уламо, физилу фузалолар дуолари, маликаларнинг илтижолари мустажоб бўлиб оёққа турди. Кечагина қоронғу ва тор кўринган олам яна ёришиб кенгайиб кетгандай туюлди. Ҳа, Аллоҳ тағин бир синовидан ўтказди. Рубъи маскунга ларза солиб турган қудратли подшоҳга бандаси нечоғлик ожизлигини, бу дунёнинг эса фоний эканлигини яна бир бор эслатиб кўйди-да... Буни англаб етмак керак...

Соҳибқирон Туркистонда донри чиққан Зангиота авлиёни худди мана шу Самарқанд дарбоза кўчасида тугилган, деб эшитган эди. Ўзи араб наслидан, қоралигидан занги номи билан танилиб кетган, машҳур шайх Арслонбобнинг эвараси ҳисобланади. Ҳазрати Султон Хожа Аҳмад Яссавий қуддиса сиррухунинг халифаси Ҳаким отага шогирд тушган.

Соҳибқирон Зангиотанинг олийҳиммат инсон бўлганидан Тошкент аҳли «Зангибобо Ҳимматий» деб ҳурматлашларидан ҳам хабардор эди. Подачилик қилиб, ҳалол ризқ топиб кун кечирган авлиё шаҳарнинг кунботиш тарафидан чек олиб боғ-роққа айлангирибди. Зангиота кишлоғи ана шундай пайдо бўлибди...

Дарддан фориф бўлиб, қувватга кира бошлаган Амир Темур халлоқи безаволга салламнолар айтиб, мазкур кишлоққа борди ва авлиё қабрини зиёрат этди. Мир Саййид Барака қироат билан Қуръон туширди, соҳибқирон етим-есир, бева-бечораларга ўн минг кепакий олтин хайру садақалар улашди.

— Авлиё мазори бошида макбара қурилсин! — буюрди соҳибқирон Тошкент ҳокимига. — Гўрхона ёнида зиёратхона ва бошқа лозим хоналар бунёд этилсун! Элулуснинг суюб зиёрат этадиган маскани обод этилса бемисл савоб бўлур!.. Гуноҳкор бандамиз, зора бизларга ҳам савобнинг бир учи тегиб қолса...

— Бешак-шубҳа, Амир соҳибқирон! Тегадир, албатта тегадир!.. — мамнун деди пири муршид.

— Биби, ана бу кўрнамак Тўхтамишхон сорига боришимиз шартдур. Салтанат вазияти ва талаби шуни такозо этадур... — деди Амир Темур шаҳарга қайтишгач. У Зангиота зиёратидан сўнг руҳан ўзини енгил хис қила бошлади.

Улар меҳмонхонада ёлғиз эдилар.

— Бошлари тошдан бўлсун, илоҳо!.. Бир жонларини минг ўтларга урмоқдалар, Амир соҳибқирон! — одатдагидек охиста сўзланди Сароймулкхоним, Амир Темурнинг ногирон оғини укалар экан. — Аллоҳ ўз паноҳида асрасун!

Маҳди улёнинг мулойим кўлларидан соҳибқироннинг жони ором олар эди.

Тарих милодий етти юз тўқсон учда<sup>1</sup>, сафар ойининг ўн иккиси эди, соҳибқирон от бошини Тўхтамишхон сари бурди. Черик яхши қуролланган, лашкар аҳли сийланган эди. Кўплар йўрға отларга эга бўлдилар, зардўзи чопонлар кийдилар, ҳамёнлар ҳам динору дирҳамларга гўлди. Кўнгиллар тўқ эди. Амирзода Пирмуҳаммад Жаҳонгир билан Шохруҳ Мирзони мамлакатни идора этишга қолдирар экан, кичик малика Чўлпон Мулк оқадан бошқа барча бегим ва хонимларни Самарқандга қайтишларини буюрди.

...Қаросмонда Тўхтамишхондан элчилар келганлигини маълум қилганларида соҳибқирон ажабланмади. Эртами-кечми шунда ҳол юз беришини биларди. Бу Олтин Ўрда хонининг муҳолифат эълон қилгандан сўнг илк бор расмий элчи юбориши эди. Тўхтамишхон тўққиз от ва бир шунқор тухфа этганди. Элчилар бошлиғи одоб билан ер ўпиш вазифасини адо этди-да, таъзим бажо келтириб, нўёнлар кузатувида хоқоннинг узр-маъзурларга тўла арзадоштини бундай баён қилди:

— ...Тўхтамишхон ҳазратлари дедиларки, Амир соҳибқирон билан ота-ўғил мақомидадурбиз. Валинеъматнинг химматларига шукроналар келтурсак, ойлар-йиллар етмас... Аммо, бизга билдиришмай, бир неча ёмон бадбахту бахтиқаролар адабсизликлар кўргизубдурларки, рафлатда қолибдурбиз... Уларга жазо бердук. Ўғлим

<sup>1</sup> 1391 йил 19 январда.

асло мухалифатга борибдур, деб ўйламасунлар! Валинеъмат лутфу карам айлаб гофил ўвилларининг гуноҳларидан ўтсунлар. Ахир валинеъмат отамиз бўлурлар...

Амир Темур эшитар экан, кўли иягига чўзилганди. Мир Саййид Барака сиичков кузатиб, вазиятни яхшироқ тушунишга тиришарди. Пири муршид Самарқанддаёқ сафарга бирга жўнамоқчийди, бироқ соҳибқирон ундан мамлакатда қолиб вазиятга кўз-қулоқ бўлиб туришни ўтинди. Тошкентга келгач, беморликдан эндигина турган соҳибқиронни сафарга ёлғиз жўнатгиси келмади, сирасини айтганда, ўзи ҳам бу ёқда қалрдони, дўстини соғиниб қолади... Майли, иссиқда ҳам, совуқда ҳам бирга бўлсинлар, вақт — ганимат ахир...

Барча беку амирлар, амирзодалар, соҳибқирон элчига не дер эканлар, дегандай зимдан кузатиб турардилар. Уларнинг ичида, сафарнинг қолдирилишини истаганлар ҳам йўқ эмасди. Жўжи бекзодалари Қутлуғ Темур ўғлон, Қунчи ўғлон билан амир Идикуларнинг, айниқса, қулоқлари динг эди.

Амир Темур тасавурида баланд бўйли, дуркун, юзлари тиниқ Тўхтамишхон пайдо бўлди: ёрқин кўзлари масхара аралаш иржайиб турар, ёқимсизроқ ингичка овози эшитилганга ҳам ўхшаб кетди. «Айёру маккор подшоҳзода! — ўйлади соҳибқирон. — Шундай деб бизнинг кўнглимизни хотиржам этмоқчи. Ўзи эса ниятидан қайтмоқчи эмас, пайтдан фойдаланиб қўшин йиғиб кучайиб олмоқчи холос... Яна алдаб кетмоқчи...»

— Тўхтамишхон душманларидан яхшигина мушт еб, қалтак еб, қочарга жой тополмай келганида иссиқ бағримиздан жой бердик, отадай сийладик, — босиқ бошласа-да, Амир Темурнинг қаттиқ жаҳли чиққани билиниб турарди. — Шунини деб Ўрусхондай қудратли подшоҳга мухалиф бўлиб чиқдим. Яроғ бердим, черик торгдим, Жўжихон улусига подшо қилдум... Агарчи Аллох уни сийлади, аммо сабабчи мен эрдим... Оқибатни кўрингким, йўғимизда юртга бостириб кирибди! Кўн жойларни хароб этибди!.. Келиб тавба ҳам қилмади... Феъли бузук кишилар фасодидан қутула олмаганининг холи войдур! Яна кенглик қилсам, қўрқаменким, худонинг ғазабини келтирамен! Энди ўзига ҳам, сўзига ҳам эътиمودимиз қолмади!.. Ислом подшоси Султон Махмудхон фармони билан ул бадбахтга қарши йўлга

чикилди!.. Ортга кайтмасбиз! Курайлик, худойи таоло кимга нусрат бергай!..

Амир Темурнинг сузлари залварли жаранглади.

### Й И Г И Р М А У Ч И Н Ч И Б О Б I

5<sup>^</sup>ижрий 793<sup>1</sup> йил рабиул аввал охири пайшанба ку-нида Амир Темур кушини СариБ Узан мавзеига кириб борди, отларни уша ердаги дарёдан су горди л ар. Бир ойдан бери дашти биёбонда юрганларидан сувсизлик куп отларни нобуд килди. Ташналик кучайиб борарди. Кушин- да танглик юз бера бошлади.

Амир Темур хайрон колди, сафарга чикмасдан аввал бу жойлар ур-чакири, кул-кулоби, йул-сукмоБИ яхши урганилмаган эканлигини курди. Демак, унга берилган маълумотлар унчалар туяри эмас... Юришнинг, сафар-нинг хам уз расамадлари, коидалари бор, амал килинма- са кейин панд беради... Салтанат тузуги буйича, уруш майдонини танлашда турт нарсага диккат каратилади: энг аввало, у ернинг суви мухим, кейин аскар саклайди- ган ер, яна кушиннинг душман лашкари турган ердан тепарокда жойлашиши ва майдоннинг олди очик , кенг, баралла куринадиган булиши керак...

Вазиятни курган айрим амирлар, Амир Темурга ортга кайгиш хакида шама хам кила бошладилар. Аммо сохибкирон уз ахдида катъий эди. У, аксинча, душман томонга янги чопарлар юбориб, йул шароитларини яхширок билиб келишларини тайинлади.

Бирдан каттик сел келди ва дарёда сув купайиб кетди. Кечув ер кидирилиб топилгунча, маълум муддат кучмасликка карор килинди.

Шимол томонга караб кузголганларида Бажарчилик килиб бораётган амир Идикунинг Кулинчок пакана деган одами Тухтамишхон тарафга кочиб утиб кетгани маълум булди. Кулинчок кузлари кичик, кошлари куюк, пакана бир одам эди. Бундан биринчи булиб амир Идикунинг узи огох булди ва дархол ёнига икки навкарни

---

<sup>1</sup> Милодий 1391 йил 14 март.

олиб ортидан қувиб кетди, аммо ета олмади. «Кўзи кичик бўлса ҳам узоқни кўради, даюс... — деди амир Идику от бошини ортга бурар экан, ёнидагиларга заҳарханда аралаш. — Қочиб кетибди, лаънати пакана!.. Бундайларга ҳеч ишониб бўлмайди...Тутганимда борми, қийма-қийма қилардим!.. »

Даштга чиқдилару бошларига яна сувсизлик балоси ёпирилди. Навкарлар онда-сонда ёғиб ўтган ёмғирларнинг чуқурларда тўпланиб қолган сувларини топиб ичишар, бир култум-ярим култум билан қаноатланардилар.

Йигирма кун деганда Кичик тоғдан ўтдилар. Олдинда яна бир тоғ кўринди. Уни Улутов<sup>1</sup> дердилар. Агар шу икки тоғни демаса, бу ерларда олам дашти биёбондан иборат экан-да, деб ўйлаш мумкин эди. Қўшин тўхтади.

Амир Темур тоғ тепасига чиқиб атрофга назар солди. Борлиқ олам кўм-кўк майсаларга ўраниб борарди. Шундагина соҳибқирон баҳор келганини билди. Бу учи кети йўқ саҳрода юраверасан, юраверасан, баъзан кун нима, чошгоҳ нима, окшом нима билмайсан. Қайси тарафга бораётганинг ҳам номаълумдек... Офтоб жамолини кам кўрсатади... Устига устак, неча кунлаб давом этадиган қўнғирсалкин кулранг ҳаво юракларни сиқади.

Ана, жануб томонда олисда, жуда олисларда, гарчи кўринмаса-да, унинг юрти Самарқанд, Туронзамин ястаниб ётганини ҳис этади. Ногаҳонда соҳибқирон ҳукм қилди:

— Черикка буюрингизким, барча тош келтурсун! Бир нишона қилайлукким, биздан ёдгор қолғай!

Чор атрофдан: «Ёдгор қолғай!..», «Ёдгор қолғай!..» «Урхо-ур!..» садолари янгради.

Икки юз мингга яқин навкарлар, амирлару баҳодирлар бари тош теришга тушдилар. Тезда гаройиб минора қурилиши бошланиб кетди. Амир Темур юздан ортик киши топиб юмалатиб келган улкан харсангтошга диққатни қаратди.

Сўнг Мавлоно Убайдга қандайдир сўзларни ёздирди-да, деди:

— Она тилимизда тошга нақш этилсун! Токи бу тарих авлодларга қолғай!

---

<sup>1</sup> Улутов — Ҳозирги Қозоғистондаги Жезказғон шимоли-ғарбида жойлашган тоғ.

Тоштарош бир неча кунда ушбу сўзларни харсанг-тошга ўйиб чиқди:

«Тарих етти юз тўқсон учда, қўй йил, кўкламнинг ора ойида Туроннинг султони Темурбек икки юз минг қўшин билан ислом учун Тўхтамишхон хонлигига юрди. Бу ерга етиб, белги бўлсин деб ушбу битигтошни ёздирди. Тангри нусрат бергай, иншоолло. Тангри фукарога раҳм қилгай, (фукаро) бизни дуо бирла ёд қилгай...»<sup>1</sup>

Амирлару баходирлар, навкарлар ёпирилиб келишиб тошдаги хатни пичирлашиб ўқий бошлашди. Ҳар киши ўша «икки юз минг» деган санокда ўзининг ҳам бор эканлигини, пайтлар келиб соҳибқирон қатори уни ҳам авлодлар ёд этажанини ички шуур билан англаб етар ва кўнгли тоғдай кўтарилиб ортга чекинарди. Амир Темур барини кузатиб ичида кувониб қўярди.

Тўрт ойдан бери одам юрса оёғи, қуш учса қаноти куядиган чўли биёбонда кетиб борардилар. Аммо хали душманнынг қораси кўринмасди, на йўлларда ёвдан бир из бор, на бир хабар...

## II

Тўхтамишхон оҳиста шимолга қараб чекинар экан, хали ҳам кўнглининг бир четида Амир Темурга илтижолар билан юборган элчиларига умид боғлаб турарди. Соҳибқирон албатта кечиради, кечиримли одам, чунки Тўхтамишхон, тутинган ўғли умрида биринчи марта узр сўраб киши юборяпти... Аммо хийла вақт бўлди, элчилардан ҳам, Амир Темур қўшини ичидаги «кулоқ»ларидан ҳам дарак йўқ. Шундай мужмал вазиятда бирдан Тармочук амир Идикунинг одами келиб қолганини билдирди-ю жонига ора кирди. Бу Қулинчоқ пакана эди.

— Сўзла! Темурланг ҳозир қаерда?.. Элчилар қайтмади-ку? Уларни кўрдингму?.. Нима бўлди?.. Нега қайтишмади?.. — дабдурустдан саволларга кўмиб ташлади

---

<sup>1</sup> Уйғур алифбосида ёзилган мата асли қуйидагичадир: «Тарих йети йуз тоқсон учта қой йил(и) йаз (кўклам) нинг ара ой(и) Тураннынг султаны Темурбек ики йуз минг чариг била ислам учун Токтамиш... ханыга йорыды. Бу йерга йатиб бадгу болсин тәб бу тобаны коларды. Тангри нусрат бергай иншалла. Танги эл киши (фукаро)га раҳмат қылгай (раҳм қилгай), (фукаро) бизни ду'а била йад қылгай» (Олим К. Содиқов талқини).



халиги одамни Тўхтамишхон. Ёркин кўзлари пакананинг кичик кўзларига қаттиқ қадалган эди.

— Хокон ҳазратлари! — деди ер ўпиб Қулинчок пакана ортига уч қадам чекинар экан. — Қочган пайтимда Темурланг кўшини Сариф Ўзанда турганди. Юборган элчиларингизни Темурланг қайта жўнатмади... У сиздан қаттиқ газабда... Кўшини ҳам қатта, тумонот, нақ икки юз миңг ботир лашкари бор, дейсиз...

— Икки юз миңг, дейсанму?.. — Сўнг жавоб ҳам кутмай давом этди: — Манғит нима қилмоқда?..

— Идику жаноблари, сен бориб хокон ҳазратларига аҳволни тушунтир, ўзлари гажарчиликни қўлга олганлар, де, дедилар... Билинтирмай жуда қийин ва узок йўлдан бошлаб бораяпмен... Атай булоқ, дарё, қўлларни четлаб ўтамен, сувсиз ерлардан юрамен. Токи Хокон ҳазратлари аскар тўплаб олишлари учун вақт бўлсин... Мақсадим, то жангга киргунча Амир Темур кўшини хориб-чарчаб адои тамом бўлсун, деб юбордилар...

— Ўзини эҳтиёт қилсун!.. Яна нима гапинг бор?

— Очарчиликдан гапир! — эсига солди Тармочук.. -- Озиқ йўқлигидан қийналишяпти дединг-ку?.. Ўшалардан сўйласанг бўмайма?..

— ...Ҳа-ҳа, Темурланг лашкари сувсизликдан азоб тортяпти... Аскарлар кўлмак ва чалчиқ сувларни ичиб жон сақлашмоқда... Егани нарса йўқ... Бир кўйнинг боши бозорда юз олтин кепак... Ўшайам топилмайди. Одамлар кўкатларни, қушларнинг тухумларини топиб еб юришибди. Еганлари оби ёврон... Лашкарда очарчилик, қаҳатчилик бошланган...

Қулинчок пакана худди ишни қойиллатиб қўйгандай ёқимсиз илжайди.

— Ҳалиги аскарлар бир-бири билан уришди дединг-ку, нои талашибма-а... — эслатди Тармочук. У бу гаплар хоконга ёқишини жуда яхши биларди.

— Ҳа-ҳа... Иннакейин, ҳамма оч, бир-бирининг гўшти-ни ейман, дейди... Ҳатто бир неча аскарнинг овқат талашиб бир-бирларига қилич ўқталганларини ўз кўзим билан кўрдим, хокон ҳазратлари... Итдек талашишади. Очликдан барини силласи қуриган...

Тўхтамишхоннинг кўзларида ўт чакнади! Ҳа, унинг ўйлаганлари тўғри бўлиб чикмоқда. Амир Темур кўши-

ни билан жанг қилгандан кўра, мана шундоқ чекиниб, хоритмоқ маъқул. Хориб-чарчасин, тинкаси қуриб, қилич кўтаришга ҳам ҳоли келмай қолсин! Очлигу сувсизликдан ҳаммаси ўлиб-йитсин! Керак бўлса, Тўхтамишхон то дунёнинг тубигача чекинишга ҳам тайёр! Чекиниб бораверади! Соҳибқирон лашкари қанчалар ўз юртидан узоқлашса, кўмаксиз қолса, танг аҳволга тушса, Тўхтамишхоннинг зафари шунча яқин бўлади...

Амир Темур кўшинда қаҳатчилик бошланишининг олдини олиш мақсадида буюрди:

— Туман беклари, кўшун амирлари кўмач ва бугра<sup>1</sup> пиширишдан тийилсунлар! Хамир овқатлар қилинмасун! Бошбалмоқ кўкати<sup>2</sup> ва паррандалар тухумларидан нафлансунлар!.. Нон урни тежаб ёнилсун! Ун махсус мучалко<sup>3</sup> орқали берилсун!..

Эрталаб баковул: «Ўзларига қандай таом тайёрлатай, Амир соҳибқирон?.. Яқинда беморликдан оёққа турдилар ахир...» — деб сўраб кирган эди, «Лашкар таомидан таъминланурмен!», деган жавобни олди. Сўраганига пушаймон бўлган баковул тезда ортга чекинди... Шундай бўлишини биларди, чунки Амир Темур сафарларда ҳамиша ўзини амирлару навкарлар билан тенг кўрарди; лашкар нимани татиса унинг ҳам насибаси шу бўлар, навкарлар билан бирга ўлтириб тановул қилар, зинҳор ўзини юқори қўймас, имтиёз талаб қилмасди. Яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам доим лашкар ёнида эди. Шу сабабдан соҳибқиронни яхши кўришар, ўтга деса ўтга, сувга деса сувга киришар, жон фидо қилишга тайёр туришарди.

Бу гап тезда бутун лашкарга ёйилди. Барча соҳибқироннинг инсофу адолатига яна тан берди. Навкарлару баҳодирлар дилларида фахру ифтихор хиссини туйдилар.

Кўшин қийинчилик билан олға силжиб борарди.

Орадан бир неча кун ўтди.

Пешин намозидан кейин шоҳчодирда соҳибқирон пири муршид икковлон одатдагидек ҳамма катори бошбалмоқ оби ёвғонидан тановул айлаб ўлтирар эдилар.

<sup>1</sup> *Кўмач* — ўчоқда қудда пишириладиган бир хил нон; *Бугра* — бугдойни оқлаб пишириладиган кўпчиликка тортиладиган овқат.

<sup>2</sup> *Бошбалмоқ ўти* — доривор ўсимлик.

<sup>3</sup> *Мучалко* — махсус рухсатнома, ваколатнома.

«Еткизганингга шукур!..», — деб қўяр эди пири муршид косадаги овқатдан хўплар экан.

«Берган неъматингга шукур!..», — қўшиларди соҳибқирон...

Шу палла амирзода Муҳаммад Султон таъзим билан кириб келди...

— Ассалому алейкум!

Пири муршид амирзоданинг манглайдан ўпиб елкасига уриб-уриб қўйди:

— Ахсанта, эй шеро мард! Катта йигит бўлингиз, илоҳо!

— Келингиз, амирзодам! — кувониб кетди Амир Темур бўй тортиб бораётган набирасига суқланиб боқар экан. Соҳибқирон суюкли набирасига синчиклаб назар солди.

Эндигина ўн беш ёшга кирган дуркун амирзода Муҳаммад Султон, юзлари оқ-сарикдан келган тиниқ, кўзлари ёрқин, бўйлари баландлигидан вояга етган йигитни эслатарди. Шаддодлиги шундоққина билиниб туради. Келишган йигит бўляпти-да. Мўйлаби ҳам билинар-билинамас кўриниб қоляпти. Нақ отасининг ўзи, қошлари ҳам, кўзлари ҳам, аммо лабларининг юпкалиги онасидан... Сал нозикроқми... Лекин ҳали ёш, ўсмир-да, йигит киши қирққа борганда қирчиллама бўлади, худо хоҳласа... Ҳа, салтанат валнаҳди шу амирзода бўлади...

— Валинеъмат соҳибқирон!.. Бир қошиқ қонимдан кечасиз...

— Кечдим, амирзодам, кечдим...

— Муҳтарам амирлару баходирлар жам бўлишиб бир нарсани айтишимни ўтиндилар... — қўлини кўксига қўйиб деди амирзода. — Амирлару баходирлар, неча ойдирки йўл юрамиз, жангу жадалларни соғиниб қолдик, агар Амир соҳибқирони комкор ижозат берсалар, ов солсак, токи савашиш машқимиз хотирдан кўтарилиб кетмаса... Яна таъкид айладиларки, Ҳазрат, зинҳор одамларим оч қолибдилар-да, нафс йўлини тутиб, бардош бера олмай гўшту хўрак илинжида бу таклифни қилибдилар-да, деган хаёлга бормасунлар, деб илтижо этдилар...

Амир Темур: «Эшитдингизму, пирим?.. Бунга не дейдилар?..» дегандай Мир Саййид Баракага қаради. Пири муршиднинг катта-катта кўзларида мамнунлик аломатлари сезилди. Гапнинг сираси, соҳибқироннинг ўзи ҳам

бир ҳафта олдин ўрнатилган қаттиқ тартибни бир оз бўшаштиришни ўйлаб турганди, амирзоданинг сўзлари айти муддао бўлди.

— Черикка ошкор этилсунким, шикор қилғоймиз!

Тавачиларнинг ҳар ёққа югуриб жар солганларидан фармон яшин тезлигида тарқалди. Каттадан кичик барчага жон кирди. Жангни соғиниб қолган навкарлар шердай отланиб майдонга ўзларини урдилар. Мудраб ётган ғайратлар уйғонди, завқлар жўшиб, ҳаваслар оловланди. Лашкар катта борлиқ-атроф майдонни қамраб олди. Сурон қоплаган саҳрода ов ҳалқаси тобора қисқариб борарди. Беҳисоб ўлжа тушди. Сановига биров етмасди. Овланган қулон, товушқону илвасинларнинг семизини ушлаб ориғини кўйиб юборар эдилар. Ҳар бири букадай-буқадай келадиган кийикларнинг бу ерларда кўплиги ҳам қўл келди. Узоқ кунлар лашкар озиғи ўшалардан бўлди.

### III

Амир Темурнинг ички сезгиси унга, душманга юзмаюз келишга ҳам яқин қолди, деяётгандай эди. У ов баҳонаси билан бир оз оёқлар чигилини ёзиб олган лашкар яроғини кўриш лозим, деб ҳисоблади. Шикордан кузатишига қараганда навкарлару баҳодирлар шиддати ёмон эмас... Аммо яроғни атай синчиклаб назардан ўтказиш керак, қолаверса, лашкарнинг бўй-бастига бир назар солиб кўнгилни обод қилиш ҳам кўп яхши нарса-да.

«Йасол тузилсун!» деган фармондан кейин амирзодалар, беклару баҳодирлар навкарлар ҳали замон саваш майдонига кириладигандай бошдан-оёқ жавшану зирхларга ўралган, тиғу тирларни шай қилган ҳолда саф тортидилар. Ҳар бир баҳодир қўшини билан ўз жирғасида, мўрчили<sup>1</sup> ёнида жам бўлди. Шу палла тепадан қараган одам саҳрони тўлдирган саноксиз фавжларнинг<sup>2</sup> дарёдай тўлқинланиб турганини кўрар эди.

Соҳибқирон кўрикни амирзодалардан эмас, ўзга номдор амирлардан бошлади. Бунинг билан, менга барча амирлар ҳам, амирзодалар ҳам бирдай азиз, мен барча-

<sup>1</sup> *Жирга* - доира, доира бўлиб турниш; *мўрчил* - чуқур, оқош.

<sup>2</sup> *Фавж* - харбий бўлинмалар.

сини бирдай кўрурмен, деган маъно ётарди. Барча Амир Темурнинг шундай тенгларварлигига қойил қоларди.

Турон султони ҳар бир фавжга йўналар экан, ўша ернинг амири дарҳол отдан тушиб, юкиниб, пешкашлар тортиб соҳибқирон эҳтиромига шошиларди. Амирлар таъзимларини:

«Ҳамиша Бирубор ёрингиз бўлсин!»,

«Сизсиз ҳеч бўлмасун бир дам замона!..»,

«Эй шох, Сизга бўлсин замину замон!..» каби дилдан отилган сўзлар билан безардилар, ортидан гуриллаган «Ур-хо-о-о!»лар кўкка ўрларди. Соҳибқирон икки кун давомида сахардан то шом юриб, эринмай ҳар бир бек, амиру амирзодалар фавжларини кўрикдан ўтказиб, кенгашлар бериб чикди. Бекларнинг Оқёрдаги қурултойда айтилгандан ҳам зиёда навкар тўплаганларини кўриб кўнглида мамнунлик ҳиссини туйди.

Олти ойдан бери сувсиз сахрода саргардон бўлган Турон лашкари ҳориб-толиб бир жойга етиб келди. Барчани хайратда қолдирган нарса шу эдики, бу ерда намозном бўлмай, шомни ўқиб улгурмай туриб, шафак ёришиб, офтоб жамолини кўрсатар, бомдод вақти етар, хуфтон намозини қачон ўқиш муаммо бўлиб қоларди.

Тарих милодий 1391 йил ражаб ойи ўн бешда, душанба кuni эди, соҳибқирон қўшини кўн машаққатлардан сўнг Қундузча<sup>1</sup> мавзеига кириб борди. Авваллари, ҳарчандки, қоровулларни бир неча бор душман изини топиб келишга юборсалар ҳам, аниқ гап олишолмай келишар, ҳар гал душман қоровули бир қорасини кўрсатиб яна қочиб қолар, кўздан ғойиб бўларди. Бу худди муштлашганда, зарба учун юборилган, аммо мўлжалга етмай ҳавода муаллақ қолган қўлнинг беҳуда ҳаракатини эслатарди.

Соҳибқирон амирлар билан кенгашиб, тўрт-беш киши эмас, душман ҳақида қандай бўлмасин жўяли маълумот олиб келиш учун Умаршайх Мирзо бошлиқ йигирма минг навкарни илғор жўнатишга қарор қилди.

— Албатта бир из топиб келинсун! — тайинлади Амир Темур.

Амирзода одамлари янгигина ёқилган ўчоқлар, ҳали

---

<sup>1</sup> Қундузча - Самара шаҳридан шимолда жойлашган мавзе, дарё номи. Жанг 1391 йил 18 июн кuni рўй берган.

Ўти ўчмаган гулханларни кўриб: «Из топдик!» дея қувондилар, туёқлар изини кўздан қочирмай олға юрдилар. Гоҳ-гоҳда узоқларда товушқоннинг визиллаб қочиб бораётгани кўзга чалиниб қоларди. Бир жойда беш юз манқалга дуч келдилар, ажабо, худди эртақлардагидек, барининг ичида ўт бор эди-ю, бирор жонзот кўринмасди. Шундай алфозда хийла масофа босиб ўтилди. Ниҳоят, душман қорасини илғадилар, Тўхтамишхон қароргоҳи жойлашган Қундузча деган ерга бориб етдилар...

Амир Темур шу ёшга кириб ҳали бу қадар улкан жангни бошидан кечирмаганлиги ҳақида ўйлаб қолди. Ҳа, бу соҳибқирон ҳаётида биринчи улкан жанг, у шунчаки Амир Темур ва Тўхтамишхон ўртасида эмас, балки Турон салтанати билан Олгин Ўрда хонлиги ўртасида рўй бермоқда. Шу пайтгача Чингизхон юришларида лашкар, асосан, уч қисмга бўлинар, ўнг қўл, чап қўл ва қалбдан<sup>1</sup> иборат бўларди. Соҳибқирон узоқ ўйлаб ҳали жаҳон ҳарбий тажрибасида қўлланилмаган усулни танлади. У улкан кўшинини етти бўлаққа ажратди. Бир қўлга Мовароуннаҳр хони Султон Маҳмудхонни бошлиқ қилди, иккинчисига Амир Сулаймонноҳни... Шу палла олам аҳлининг амирзодаси, соҳибқирон дийдасининг нури валиаҳд Муҳаммад Султон тиз чўкиб ёлворди:

— Агар ижозат берсалар, каминани манглайга қўйсалар... Душман билан саваш курсам...

Соҳибқирон Муҳаммад Султоннинг ёш бўла туриб шундай қадамга журъат этганлигидан қувониб кетди, дили ёришди. Бу журъату жасорат, кўркмаслигу довюраклик амирзода давлати иқболнинг яхши аломатларидай туюлди. Секин атрофга ғурур билан назар ташлади. Бутун лашкар, аркони давлат олдида валиаҳд амирзода унинг қадини кўтариб қўйди... Манглай, қалб, бошқача айтганда марказда жанг қилмоқ жуда катта масъулиятга маҳоратни талаб қилади, жангнинг тақдири кўп ҳолларда ана ўша манглайга боғлиқ. Ёлғиз жасоратгина старли эмас, бунда шижоат, ҳарбий устакорлик, чапдастлик лозим, майдоннинг паст-баландига қараб иш кўра олиш керак...

— Салламно, амирзодам!... — деди Амир Темур. — Саваш қурингиз! Душманнинг додини берингиз!

<sup>1</sup> Қалб кўшинда: марказ маъносига.

Амир Темур яна сўзга оғиз очмоқчи эди, аммо улгурмади. Бошига дубулға кўндирган катта ўғли Умаршайх Мирзо юкуниб келди-да, соҳибқирон жавшани этагига лаб босди ва чекинаркан, деди:

– Суюкли амирзодамнинг шижоатига ҳазор таҳсинлар бўлғай!.. Кўнглимиз чексиз фахру ифтихорга тўлуғдур! Аммо, бир қошиқ қонимдан кечадилар, Амир соҳибқирон!.. Амирзодам ҳали ёшлар... Уни асрашимиз лозим. Биздай оғалари турганда ўз бўйинларига оғир вазифани олишлари мусулмончиликка тўғри келмас, дейман... Гуноҳга қолмайлик... Валинеъмат соҳибқирон! Мени манглайга қўйингиз, деб илтижолар килурмен! Тўхтамишхон билан ўз ҳисоб-китобим бор!..

Унинг ортида совутга ўралган учинчи ўғли йигирма беш ёшли Мироншоҳ Мирзо шайланиб турар, чамаси, у ҳам шундай даъвосини айтишга навбат кутарди...

– Халлоқи безаволга салламно! – деди Амир Темур бўйлари бир-бирига тенг саф тортиб турган амирзодаларга боқиб. – Умаршайх Мирзо, амирзодам! Сўзларингиз жуда ҳам ўринли, химматингиз учун қуллуқ... Муҳаммад Султон амирзодам чиндан ҳам ёш... Ёш бўлганлари учун уни асраб-авайламоқ лозимдур, рост дедингиз. Аммо шахти қайтиб қолмасун, шиддати синмасун... Шундай отилиб чиққанлари учун ташаккур! Майли, амирзода Муҳаммад Султон улўғ қўлни – манглайни бошқарсун! Жаҳоншоҳ ибн Жоку, Амир Шохмаликлар унинг ёнида юрсунлар!

– Бош устига, валинеъмат соҳибқирон! -- таъзим бажо келтирди мамнун Муҳаммад Султон.

– ...Умаршайх Мирзо -- жаранғорга, унинг ёнида сулдуз ҳазораси бўлсун!..

– Бош устига, Амир соҳибқирон! – бош эгди Умаршайх Мирзо.

– ...Мироншоҳ Мирзо – баранғорга сардорлик қилсунлар! Худойдод Хусайний, Ахий Жаббор баҳодир, Мирзо Алибек уларга ҳамроҳ бўлсунлар!

– Жоним фидо бўлсун, валинеъмат соҳибқирон! -- деди қўли кўксида Мироншоҳ Мирзо.

– ...Амир Сайфиддин некўз қурч бир йасол тузсун ва ўнг қанот қанбулида жойлашсун! Муҳаммадбек ибн Мусо, Шайх Нуриддин, Шайх Довуд туркманлар уларга шерик бўлсун! Баранғор ва жаранғорларда туман,

хазора ва сада амирларининг ҳар бирига муносиб жой ажратилсун!

Амир Темур тин олди. Номлари жаранглаган барча амирлару баҳодирлар ҳам: «Куллук!..» «Куллук!», «Бош устига!..», «Бош устига!..» қабалидаги сўзларни айтишиб таъзим бажо келтирар эдилар.

— Тагин... — давом этдирди соҳибқирон. — Етти фавждан сўнг, алоҳида йигирма бўлукдан иборат йасол тузилсун! Захирага Мубашшир баҳодир бош бўлсун! Улуғ қўлнинг ортида сабр-тоқат қилиб турадур. Жангга фақат менинг ижозатим билан қадам қўясен, эй баҳодир!..

— Фақат ижозатлари билан қадам қўямен, Амир соҳибқирон! — куллук қилди Мубашшир баҳодир.

Фармонга кўра, ҳар бир навкар ёв билан ораликдаги таноб тортиб бўлиб берилган ерда хандақ қазинишига киришдилар.

#### IV

Тўхтамишхон ниҳоят Амир Темур билан юзма-юз бўлишга аҳд қилди, чекинишни тўхтатди... Чопарларнинг айтишларига қараганда, жанг қилишнинг фурсати энди етди, соҳибқирон лашкари хориб-толган, роса абгор бўлган, шижоатидан айрилган, очлик исканжасида тинқаси қуриган, бир ҳамлада бари тутдай тўкилади...

Хоқон Жўжихон авлодидан бўлган шаҳзодалар, Тош Темур ўғлон, Элийғмиш ўғлон, Бек Ёруғ ўғлон ва Бек Пўлат ўғлонлар, беклардан Хасанбек, Окбўтабек, Исабек, хоразмшоҳ Сулаймон Сўфи ва бошқалардан иборат мустаҳкам йасоллар туздирди. Тиш-тирноғигача қуролланган, тўра ва говсипарларни тақиб олган чакмоқдай навкарлар: «Душманингни кўрсат! Тилка-пора қилиб ташлайман!..» дегандай ёв томонга интиқомли боқадди.

Жанг майдони Аллоҳнинг қудрати билан жуда ҳам ажойиб танланганди... Қундузча дарёсининг бўйларини парвардигор атай улкан жангларга мослаштириб яратганга ўхшарди. Минг-минг аскарларни сиздира оладиган кенг дала, аммо нотекис жойлари ҳам кўп, душман шиддат билан жанг қилолмайди, ўр-чақирларга қараб юриши керак...



Даштнинг икки тарафида кўшинлар саф тортган, ҳар икки томоннинг навкарлари ҳам, жиловни кўйиб юборсанг ўзимни майдонга ураман, деган тойлардай безовта эди. Шунда Амир Темурнинг тутуми барчани, дўстни ҳам, душмани ҳам ҳайратда қолдирди. У шижоатли ва юракли эканлигини кўрсатмоқчи бўлдими, ҳозиргина жапга киришни кутиб турган лашкарга бирдан чодирлар тикишни буюрди. Бир неча лаҳзада ердан чодирлар ўсиб чиқди...

Буни узоқдан кўрган Тўхтамишхон, Амир Темурнинг хотиржамлиги-ю бепарволигига ҳайрон қолди. «Қудратли Олтин Ўрда кўшинини писанд қилмай, андишага бормамай савашин олдидан жанг майдонида чодир тикиб ўлтирибди...» — дея хаёлидан кечирди Олтин Ўрда хони ўша ёқдан кўз узмасдан. Унинг ғазаби аланга олди. Аммо соҳибқирон тезда чодирларни йиғишни буюрди. Кўшини Қундузча дарёси билан «ўраб» олинганидан, орқа томондан кўнгли тўк эди.

Шу палла кутилмаганда соҳибқирон отдан тушди, ерга жойнамозни ёздириб ихлос билан бамайлихотир икки ракаат намоз ўқишга тутинди, ҳақ субҳонаҳу таолодан нусрату зафар тилаб тавба тазарруъга юз бурди, зори таваллолар қилди. Салавоту такбирлар билан намозини тугатаркан, отга минди-ю, ҳайқирди:

— Ноғоралар чалинсун! Нафирлар бонг урсун!!!

Даставвал Амир Сайфиддин некўз қиличини яланғочлаб душманга рўбарў бўлди ва ёвнинг чап қанотдаги навкарлари ҳолини танг қилди. Душман кўшини соҳибқироншиқидан хийла ортиқ эди. Шу ваздан Амир Сайфиддин некўзнинг кейинидан тушиб уни ўраб олмоққа уринардилар. Буни кўрган Жаҳоншоҳ ибн Жоку фавжини ўша ёққа буриб, кўмакка шошилди. Мироншоҳ Мирзо чапда, Умаршайх Мирзо ўнгда жавлон урардилар. Муҳаммад Султон марказда туриб бутун жон-жаҳди билан ёғий сафини ёриб ўтишга тиришарди. Қиличлар жаранги, шамширлар шиддати, отлар кишнаши, ўлимдан сўйлаётган найзалар тили, навкарлар сурони бари бир бўлиб кулоқни қоматга келтирарди.

Умаршайх Мирзо ўз лашкари билан душмanning уч кўшинига қарши жанг қилар ва бундан кўнглида ғурур туярди. У ахир соҳибқироннинг катта ўғли, биринчи суянчиги, ишонгани.... Энг катта оғирликни у ўз зимма-

сига олиши керак. Ишончини оклай олса бўлди... Ҳамма унинг баҳодирлигидан ёқа ушлар, кўрганлар «Рустам ҳам бундай ишларни қила олмайди!» дер эдилар. Ўннга ҳам, сўлга ҳам қилич сермаётган амирзода ўз жонини ўйламас, нима бўлмасин, ўша қаттол, жинидан бадтар ёмон кўрадигани лашанг Тўхтамишхон лашкарини кун-паякун қилса бас...

Бирдан амирзоданинг отига ўк тегиб, муқиб кетди. «Даюс!..» деб юборди амирзода. У эпчиллик билан ерга сакраб тушди, аммо шунда қолганига қарамай мардона жангни давом этдирди. Тездан от етказдилар. Отга миниб олган Умаршайх Мирзо хезланганча шиддат билан яна савашишларга киришиб кетди.

Амир Темур юраги булқиллаб бариши ўрдудан кўриб турарди. Савашишда жиддий силжиш бўлмаётганлиги уни ташвишга сола бошлади. Ногаҳон сулдуз ҳазораси қўшини пароканда бўлгани ҳақида хабар келди. Шу етмай турганди. Бу қўшин Умаршайх Мирзо қаноти билан ёнмаёن эди. Шайх Темур сулдуз деган лашкарбоши нобуд бўлибди. Қалласи сапчадай узилиб тушганини чопар ўз кўзи билан кўрибди. Афсуски, бу лашкарбоши майдон низомини яхши билмас экан. Энди Тўхтамишхон шу ердан ёриб ўтишга интилади...

Чиндан ҳам, Олтин Ўрда ҳукмдори сулдуз ҳазораси қўшинини пароканда қилгандан кейин шу ердан душман халқасини ёриб ўтишга қарор қилди ва ҳамма кучини йиға бошлади. Тўхтамишхон бир паллалар Самарқандда Боғи Нақши жаҳондаги зиёфатда ҳамманинг олдида дағал ва кўрс Умаршайх Мирзодан эшитган дашномларини ҳали унутгани йўқ... «Подшоҳзодалигинг бир дирхам!..», «Товуқмижоз лалашанг!..», «Ноинсоф!..», «Номуси йўқ, кўрқоқ!..» каби сўзлар ҳали-ҳали Тўхтамишхоннинг бағрини ўяди. Энди ўшанга жавоб бериб қўйиш вақти етди, Олтин Ўрда хони қарздор бўлиб қолишни истамайди. У хаёлида бир лаҳза юмалок юзли, хушсурат, аммо қўй кўзлари вазабдан ёнган Умаршайх Мирзони тасаввур қилди.

Вазият бамисли симобдай тизгинсиз эди, омад гоҳ у томонга кулиб боқарди, гоҳ бу томонга... Тўхтамишхон ўнг ва чап қанотлари кучсизланиб бораётганини ҳис қилди. Энди ҳамма кучни йиғиб Умаршайх Мирзо лашкарига уриш, шу ердан ёриб ўтиб бутун соҳибқирон қўшини-

ни пароканда килиб бўлиб ташлаш керак, деган қарорга келди. Бу унга осондай туюлди. Нафсиламрини айтганда, жон-жаҳди билан ишга киришган Тўхтамишхонга толе кулиб боқди: у Умаршайх Мирзо қўшинини ёриб ўтишга эришди. Буни Амир Темур амирзодадан келган чопардан билди. Умаршайх Мирзо бундай деб юборган эди: «Подшоҳ Тўхтамишхон ўз лашкарини саришта этиб, қалб, баранфор ва жаранфорини низомда тутиб ортимиздан келмакда...» Демак, Олтин Ўрда хоши соҳибқиронни ажратиб олиб тор-мор этмоқни ният қилган...

Шу палла чап қанотнинг қанбулидан келган хабарларга кўра ҳам, душман Амир Темур лашкарининг орқа томонини эгалламоқда экан... Соҳибқирон аскарлари ҳориб-чарчаган, шиддатлари паст бўлиши мумкин, чекинаётганлари балки шундан... Фақат амирзода Муҳаммад Султон бошлиқ манглай қўшин душманга бўй бераётгани йўқ....

— Бос!!! Ёғийни бос, азаматлар!!! Ёғийни ўлдир!!! — каби чинқириқли садолар эшитилди душман ёқдан шу палла...

Соҳибқирон танг аҳволда қолди. Ҳамма фавжларни бир жойга йиғаман, деса, фурсат кетади, чунки айёр душман жуда яқинда турибди, ҳали замон бостириб келиши аниқ. Бас, Тангрига таваккал қилиб, ортга чекинмоқ керак...

Ёнида барини кузатиб турган, узоқларга боқиб, жанг расамадини олаётган пири муршид Мир Саййид Барака қутилмаганда отдан тушди, «Алхамду лиллаҳир раббил оламин!» дея ердан бир сиқим тупроқ олди-да, қайтадан отига минди.

— Зинхор кўнглингизни чўқтирмангиз, Амир соҳибқирон! — пири муршид таскин бериб, қўлидаги тупроқни ўлар-тириларига карамай савашаётган душман томонга қарата сочиб юборди! Кейин залварли овозда:

— Ёғий қочди!!!.. — дея ғолибона хайқирди. — Ёғийнинг юзи қаро бўлсуи! Истаган ерингизга оёқ кўйингиз, Амир соҳибқирон! Зафар биз тарафдадур!

Пири муршид шундай деди-да, отига қамчи урди.

Барча фавжлардан: «Зафар биз тарафдадур!..», «Зафар биз тарафдадур!..» деган садолар янгради. Амир Темур қўшини фавқулодда таважжух билан душман томонга юз бурди.

Энди пири муршид сўзларидан рухланган Амир Темурнинг ўзи майдонга тушди. Даставвал захирада турган Мубашшир баҳодирнинг йигирма бўлукдан иборат лашкарини жангга киритди, қолган фавжларни жамлади, олисдагиларига келиб лашкарга қўшилишга фармон бериб, дадил ортга чекинди ва фавқулодда шижоат билан, черикнинг орқасига ўтиб олиб йасол тортиб турган Тўхтамишхонга юзланди. Осмонда бир парча булут йўқ, ҳаво очиқ, ортда Қундузча дарёси билталиглаб оқарди.

Черик бошида Амир Темур Кўрагоннинг ўзи келаётган экан, деган хабар Тўхтамишхон қўшини орасида ёйилиб кетди. Олисдан Турон лашкарининг туғи осмонга санчилгандай мағрур кўринар эди.

Соҳибқирон, ноғора ва карнай садолари дашту саҳроларни тўлдирсун, дея фармон берди. Сурон борлиқни тутди. Черикнинг ҳайбатидан еру само зирилларди.

Тўхтамишхон, ёғий қўшини жангларда нобуд бўлиб сийраклашиб қолган, кучи кирқилган, уни ўраб олинса кифоя, деб ўйлаган, бутун шижоатини шунга қаратганди. Аммо у Мубашшир баҳодир бошлиқ захирада турган йигирма бўлук қўшиндан беҳабар эди. Ажабо, бу черик ердан чиқдимиди, осмондан тушдимиди?.. Унинг устига, қўшини соҳибқироннинг ўзи бошқариб келмоқда экан! Ноғораларнинг ҳар бир садоси унинг бошига гурзи бўлиб тушаётгандай туюларди.

Душман ёқдан:

– Қочма!!! Қайт ортингга, беномуслар!!! Қайт, деяпмен!!!.. – сингари аламли хитоблар чалинди Амир Темур қулоғига шу палла...

Жанг ўти алашганди. Кўп ўтмаёқ, Тўхтамишхон қўшинларининг иддаоси нуч эканлиги билиниб қолди, парокандалик юз бериб, ҳамма ҳар қаёққа қочишга турди.

Олтин Ўрда хонини ваҳима чулғаб олди, жангни бой бераётганини ўз кўзи билан кўриб турарди. Шайтон кўнглида: «Қоч! Жонингни сақлаб қол! Йўқ эса, хор бўлиб ўлишинг аниқдур!..», дея васваса қила бошлади. Тоғу тахт ҳам кўзига кўринмай қолди, жон кўрқинчи уни саросимага соларди. У қочиши керак, аммо қаёққа қочади? Албатта, шимолга, шимол томонга!..

Тўхтамишхон бир лаҳза аламда майдонга қаради, кейин ҳеч кимга, ҳатто мулозимларига ҳам билдирмай,

гўё ўзини жангга ургандай, чап томондаги кўшиндан хабар олиб келмоқчи бўлгандай кўрсатиб, от бошини қочишга бурди... Бу пайт Амир Темур кўшинларининг зафарли наъралари тобора осмонни тўлдириб борарди...

Олтин Ўрда хони, қочганимни ҳеч ким кўрмади, деб ўйласа ҳам, бу сезилмай қолмади. Манглайда саваш қураётган Умаршайх Мирзо майдонда жавлон уриб юрарди-ю, Тўхтамишхонни сира кўздан қочирмасди. Амирзода қалаба яқинлигини, тез кунларда ашаддий душмани билан ҳисоб-китоблар қилиш фурсати келаётганини ва шунда Тўхтамишхонни тафтиш этишни соҳибқирондан ўзи сўраб олажагини ўйлаб ҳаяжонланарди. Унга энг алам қилган жойи, Тўхтамишхоннинг соҳибқирондан кўрган кўп яхшиликлари эвазига ёмонлик билан жавоб бергани, яна унга кўл кўтаргани эди. Бунчалар кўрнамакликни учратиш қийин...

Бир пайт амирзода қараса, майдонда чарх уриб юрган Олтин Ўрда хони жойида йўқ! Дабдурустан: «Қочиб қолибди!», деган фикр келди Умаршайх Мирзонинг кўнглига! У чор атрофга аланглаб қаради. Ҳеч қаерда ҳеч қандай из илғамади. Фақат шимол томонда, беш юз қадамлар нарида, тўқайзорга яқин ерда кимнингдир дарё томонга от чоптириб кетаётгани кўзга ташланди. «Бу, ўша — Тўхтамишхон!.. — деди ўзига-ўзи амирзода ёзиб бўлмайдиган сўзлар билан қаттиқ сўкиниб. — Ўша!.. Қочиб кетмоқчи!.. Қочиб бўлсан, лапашанг!..»

Умаршайх Мирзо фурсатни фанимат билиб ҳоқон изидан от қўйди...

Дарё бўйида паст, текис ерлар, увалар ястанган эди, вақти-вақти билан сув кўпайганда ўша ёқларга ҳам уриб кетарди. Бора-бора катта тўқайзор пайдо бўлган, бу овчилар учун ҳам, турли махлуқот учун ҳам қулай камгак — панароқ ерларга айланиб қолганди. Дарёнинг шимол томонида эса адирликлар ястаниб ётарди.

Амирзода елиб борар экан, Тўхтамишхоннинг ўнг томонга қараб йўналганини кўрди. Унинг тўқайзорга кириш нияти йўқ, балки айланиб ўтмоқчи шекилли... Аниқ, у тўқайзорга кириб яширинмоқчи эмас, йўқ эса отни тўппа-тўғри тўқайзорга солган бўларди. Афсуски, амирзода бу ерларни яхши билмайди. Лекин унинг кўнгли тўқ эди, чунки Тўхтамишхон тўқайзорнинг орқасига ўтганда ҳам, чапгами ёки ўнгами бурилганда ҳам йўли бари-

бир дарёга бориб такалади, бу кўриниб турган нарса. Ўша ерда уни аниқ тутиб олади...

Умаршайх Мирзо учқур тўриқ отини тўқайзорнинг чап томонига бурди ва қамчига зўр берди. Тўриқ юганларини шақирлатиб ўқдай шувиллаб кетди. У подшоҳзоданинг олдини кесиб чиқиши керак!

Отини тинимсиз савалаб бораётган Тўхтамишхон ҳеч ортига қарамасди. Ногаҳон ўгирилиб қаради — олисдан жанг сурони эшитилар, чанг-тўзон еру кўкни қоплаб олганди.

Бирдан қандайдир отликнинг елиб келаётганини кўриб қолди! Яхшилаб тикилиб қаради: ростдан ҳам кимдир келарди! Нахотки?!.. Нахотки, ўзининг ашаддий душмани Умаршайх Мирзо бўлса?.. Нафсиламрини айтганда, ҳозир унинг жангари ва кўркмас амирзода билан ҳеч кўришишгиси ҳам, савашингиси ҳам йўқ эди. Агар савашингиси, амирзоданинг кўлида хор бўлиб ўлиши аниқ, чунки Тўхтамишхон ўзининг унга тенг кела олмаслигини билади. Ёки уни қўл-оёғини боғлаб бошига қоп кийдириб, бўйнига қиличини осдириб Амир Темур ҳузурига олиб боради. У шу палла хоразмшоҳ Юсуф Сўфининг мардоналик кўргизиб сохибқиронни яккама-якка қурашга чорлаганини, Амир Темурнинг ўнг оёғи ва ўнг қўли ногирон бўлишига қарамай майдонга чиққанини, хоразмшоҳнинг эса сўзида турмаганини ва Хоразм қўшини ҳамда Турон лашкари олдида юзи шувит бўлиб қолганини эслади. Эслади-ю, шу ондаёқ унуттишга, ортига қарамасликка ҳаракат қилди.

Умаршайх Мирзо шиддат билан тўқайзорнинг чап томонидан чиқиб борди ва... дарёни кўргачгина қаттиқ янглишганини англаб етди! Ҳақиқатда ҳам, у бу жойларни яхши билмаслиги, устига устак шошилиб иш кўрганлиги аён бўлди. Эҳ, амирзода, амирзода! Олдинда Қундузча дарёси ястаниб ётар, тўқайзор эса дарёга лаб қўйган, у ерда Тўхтамишхон турган ўнг томонга йўл кўринмас, сув босган тўқайзор ичидан ўтишинг эса асло иложи йўқ эди...

Амирзоданинг пешонасидан муздек тер чиқиб кетди! Нахотки, шундоқ ёнгинада турган ашаддий ванимини қўлдан чиқариб юборса!.. Тўхтамишхонни лапашанг дер эди, аслида ким лапашанглиги энди билинди. Аггаг, фурсат қўлдан кетди...

Амирзода шарт отини орқага бурди, энди тўқайни айланиб ўтишдан бошқа чора йўқ... Буни қанча тез қилса шунча яхши.

Умаршайх Мирзо шиддат билан тўқайзорнинг ўнг томонидан дарё бўйига етиб келганда, Қундузча дарёси ҳеч нарса бўлмагандек хотиржам лиммо-лим тўлиб оқар, фақат дарёнинг нариги томонида жуда олисларда бир отликнинг ўқдай елиб кетаётгани элас-элас кўзга ташланарди...

*2004 йил 23 ноябр.*

*Иккинчи китоб тугади*

## МУНДАРИЖА

Биринчи боб.....	3
Иккинчи боб.....	15
Учинчи боб.....	26
Тўртинчи боб.....	35
Бешинчи боб.....	44
Олтинчи боб.....	59
Еттинчи боб.....	68
Саккизинчи боб.....	82
Тўққизинчи боб.....	101
Ўнинчи боб.....	123
Ўн биринчи боб.....	140
Ўн иккинчи боб.....	154
Ўн учинчи боб.....	170
Ўн тўртинчи боб.....	185
Ўн бешинчи боб.....	200
Ўн олтинчи боб.....	216
Ўн еттинчи боб.....	234
Ўн саккизинчи боб.....	247
Ўн тўққизинчи боб.....	254
Йигирманчи боб.....	274
Йигирма биринчи боб.....	288
Йигирма иккинчи боб.....	300
Йигирма учинчи боб.....	317



МУҲАММАД АЛИ

**УЛУФ САЛТАНАТ**

*Тарихий роман*

**Иккинчи китоб**

**УМАРШАЙХ МИРЗО**

«Шарқ» нашриёт-матбаа  
акциядорлик компанияси  
Бош таҳририяти  
Тошкент — 2006

Мухаррир *К. Усмонова*  
Бадний муҳаррир *М. Самойлов*  
Техник муҳаррир *Д. Габдрахманова*  
Мусаххихлар: *Х. Абдусаматов, Х. Шарипова*

Терипга берилди 05.10.05. Босишга рухсат этилди 03.01.2006.  
Бичими 84x108<sup>1</sup>/<sub>32</sub>. «Петербург» гарнитураси. Офсет босма. Шартли  
босма табағи 17,64. Нашриёт-ҳисоб табағи 17,2. Адади 5000 нусха.  
Буюртма № 1972. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик  
компанияси босмаҳонаси  
700083, Тошкент шаҳри, Буюк Турон, 41.**

2376 00

7500

